

ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД УКООПСІЛКИ
«ПОЛТАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ЕКОНОМІКИ І ТОРГІВЛІ»

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЯХНО ТЕТЯНА ПЕТРІВНА

УДК 339.13.017

ДИСЕРТАЦІЯ

**РОЗВИТОК НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ В ІНДИКАТОРАХ
СПОЖИВЧОГО РИНКУ: ТЕОРІЯ, МЕТОДОЛОГІЯ, ПРАКТИКА**

Спеціальність 08.00.03-економіка та управління національним господарством

Подається на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук.
Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання та відповідне джерело

_____/Т. П. Яхно

Науковий консультант:

Шкурупій Ольга Всеволодівна

доктор економічних наук, професор

Полтава – 2019

АНОТАЦІЯ

Яхно Т. П. Розвиток національної економіки в індикаторах споживчого ринку: теорія, методологія, практика. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.03 - економіка та управління національним господарством. Вищий навчальний заклад Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», Полтава, 2019.

Обґрунтовано теоретико-методологічні підходи до визначення ефекту результативності споживчого ринку як індикатора розвитку національної економіки та розробки практичних рекомендацій щодо економічного та соціального розвитку України на основі гармонізації відносин між державою, виробником і споживачем.

У результаті систематизації і узагальнення теоретичних аспектів розвитку національної економіки з урахуванням особливостей постіндустріальної трансформації ринкових відносин сформовано науковий підхід до структурування соціально-економічних систем, складниками яких є ключові внутрікраїнові підсистеми («економіка», «бізнес», «державна», «соціум»). Особливістю підходу є визначення ролі механізму функціонування національної економіки за сукупним ефектом взаємозалежності підсистем, що забезпечує певний якісний рівень життя суспільства, а також ролі ринку, який сприяє гармонізації всіх підсистем за умови, що економічний розвиток здійснюється в інтересах суспільства. Це дозволило аргументувати, що успіх країн-лідерів, незалежно від специфіки моделей соціально-економічного розвитку, першопричинно походить з одного джерела – розбудованих відповідно до специфіки певного історичного періоду ринкових відносин.

Сформульовано теоретико-методологічні засади визначення паритету державного регулювання і ринкового саморегулювання економіки, які

передбачають урахування особливих для кожної з країн інноваційного, соціально-економічного та природного потенціалів розвитку, а також сукупного (агрегованого) ефекту їх взаємодії, що набувають країни за певного співвідношення регуляторних функцій уряду та ринку. Це дозволило у формалізованому вигляді відобразити множинність індивідуалізованих станів поєднання державного регулювання і ринкового саморегулювання та аргументувати варіативність успішного розвитку макроекономічних систем за різних умов формування його потенціалу та різного інституційного впливу.

Досліджено теоретичні засади визначення сутності сучасного споживчого ринку, особливість яких полягає у тому, що вони ґрунтуються на концепції цивілізаційного розвитку, розкривають роль ринку у забезпеченні прогресу людства, методологічно та логічно визначають залежність таких потенціалів: ринку, економічного розвитку, суспільного добробуту та національного багатства. Це дозволило обґрунтувати необхідність розширеного аналізу ринкових процесів періоду становлення та розвитку постіндустріальних відносин у рамках системи «людина – ринок – суспільство» на відміну від відокремленого розгляду ринку, звуженого до примітивізму сприйняття його економічного механізму.

Аналіз функцій ринку запропоновано здійснювати з урахуванням як позитивного (функціонального) впливу ринку на соціально-економічний розвиток суспільства, так і негативного (дисфункціонального). З використанням принципу складних систем, розвиток яких зумовлює постійне виникнення та розв'язання суперечностей, визначено споживчий ринок як відкриту, динамічну, багатофункціональну систему, яка, перебуваючи у постійному русі, трансформується відповідно до історичних етапів еволюції суспільства. Виокремлено найбільш значущі для сучасного періоду розвитку національної економіки завдання споживчого ринку та виявлено його взаємозв'язок з іншими видами ринків.

Удосконалено модель сучасних ринкових відносин, в якій людина представлена на споживчому ринку не як суто споживач благ, поведінку якого зумовлюють тільки економічні чинники, але також як індивід, мотивований соціальними, психологічними, морально-етичними, політичними, правовими, екологічними та іншими чинниками. Модель враховує детермінованість розвитку споживчого ринку неекономічними процесами відтворення людини та суспільства, що дозволило розширити існуючі теоретико-методологічні уявлення про функціонування споживчого ринку та економіки, а також аргументувати невідворотність якісних змін у розвитку національної економіки.

Запропоновано методологічний підхід до визначення та аналізу споживчого ринку, особливістю якого є те, що він ґрунтується на принципах методологічного плюралізму та передбачає вибір і застосування визначальних для оцінки рівня функціональної досконалості соціально-економічних систем методів (історико-генетичного, статистичного, феноменологічного) і методологічних концептів (соціоекономічного, соціокультурного, мережевого й інституціонального). Це дозволило врахувати множинну специфіку сучасного періоду життя українського суспільства та визначити за показниками споживчого ринку рівень розвитку національної економіки.

Здійснено об'єднаний аналіз розвитку національної економіки країни та розвитку споживчого ринку. Особливістю підходу до аналізу є визнання провідної ролі людини у забезпеченні зв'язку між виробництвом і споживанням. Використання цього вихідного положення дозволило описати зв'язок між кінцевим результатом виробничої діяльності економічних одиниць-резидентів у сфері матеріального та нематеріального виробництва, що визначений у середньому на одну людину, та станом споживчого ринку, що визначений за низкою основних параметрів (рівень споживчих цін, обсяг роздрібного товарообороту, кількість об'єктів роздрібної торгівлі, обсяг продажу споживчих товарів, вироблених в Україні та представлених на

внутрішньому ринку), кількісно оцінити дану залежність, яка ідентифікує стан національної економіки та її розвиток.

Обґрунтовано науковий підхід до оцінки пріоритетів у промисловій політиці держави через відображення змін споживчого ринку. Особливість підходу зумовлена вибором і застосуванням показників значущості галузей на внутрішньому споживчому ринку та показників рівня задоволення попиту на внутрішньому ринку вітчизняними виробниками. Це дозволило зробити кластеризацію галузей, класифікувати їх за значенням часткових показників і виділити групи з метою з'ясування міри відповідності галузевої структури інтересами розвитку національної економіки, визначення доцільності / недоцільності змін промислової політики та застосування певних регуляторних інструментів.

На основі виокремлення блоку факторного аналізу змін споживчого ринку під впливом фінансової політики держави зафіксовано визначально значущі умови успішного функціонування механізму ринку (формування попиту, пропозиції та опосередкування зав'язків між споживачем і виробником у стані рівноваги). Це дозволило кількісно оцінити зміни споживчого ринку з позиції розвитку національної економіки.

Визначено збалансований вплив на розвиток національної економіки промислової та зовнішньоекономічної політики держави. Виявлено причини низької частки продукції вітчизняних виробників на національному споживчому ринку та здійснено оцінку наслідків цього за допомогою виокремлення внутрішніх чинників (пов'язаних із результативністю промислової політики держави) – тих, що походять від теперішніх можливостей національної системи виробництва з притаманним їй рівнем технічного оснащення і продуктивності праці, та зовнішніх (пов'язаних із результативністю зовнішньоекономічної політики держави) – тих, що походять від діяльності іноземних компаній на українському ринку споживчих товарів.

Запропоновано методологічний підхід до дослідження обопільного зв'язку між рівнем розвитку соціальної сфери та споживчим ринком, що проявляється в умовах переходу світового суспільства до постіндустріальних відносин і що за умов індустріальних відносин вважалося неістотним. Аргументовано затвердження нової системи цінностей (усебічний розвиток індивіда на противагу максимізації ринкової вигоди), що з боку соціальної сфери проявляється як забезпечення соціальної відповідальності бізнесу, соціального партнерства, соціалізації економіки, а з боку ринку – як індивідуалізація товару та відносин між учасниками ринку, особливість механізму формування потреб представниками покоління Z, нові (відповідно до умов інтернет-економіки) принципи формування пропозиції, надзвичайна швидкість і масовість угод купівлі / продажу тощо. Це дозволило виявити причини дисбалансу, що проявляється як прерогатива розвитку в Україні економічної сфери порівняно з соціальною і визначити передумови його усунення в рамках соціальної політики держави.

Обґрунтовано концепцію соціального гомеостазу, в якій соціальна відповідальність бізнесу виступає компенсаторним і одночасно коригуючим інструментом порушення динамічної рівноваги споживчого ринку, викликаній чинниками зовнішнього походження, що забезпечує умови сталого розвитку соціально-економічних систем. Концепція передбачає два блока положень: з обґрунтування можливості соціально-економічних систем зберігати динамічну сталість параметрів і функцій у разі відсутності загроз ринкового розбалансування (відцентрових ринкових коливань), за умови скоординованої дії громадянського суспільства, бізнесу й уряду; з обґрунтування практичної можливості застосування заходів соціальної відповідальності як умови розвитку національної економіки та засобу активізації споживчого ринку.

Запропоновано науковий підхід до типології споживачів, що передбачає виокремлення профспоживачів, просьюмерів, глобальних споживачів і забезпечує їх ідентифікацію за принципами свідомої та

самостійно організованої ринкової поведінки, а також за їх присутністю у сегменті інтернет-економіки. Це дозволило обґрунтувати положення про формування класу нових споживачів, їх зростаючий вплив на бізнес стосовно дотримання ним принципів соціальної відповідальності, ініціювання такими споживачами якісних змін споживчого ринку, що у кінцевому підсумку сприяє забезпеченню умов розвитку макроекономічних систем та соціально-економічного розвитку суспільства в цілому.

Розроблено методологічні засади визначення результативності соціальної відповідальності бізнесу, що базується на комплексній оцінці стану соціальної, економічної та екологічної сфер з проєкцією можливостей забезпечення сталого розвитку на сферу споживання. Теоретичне обґрунтування та емпіричне застосування методологічних засад підтвердило доцільність їх використання під час здійснення одночасного аналізу розвитку національної економіки і споживчого ринку, а також довело обґрунтованість положення про те, що споживчий ринок є індикатором соціально-економічної політики, яка проводиться державою.

Ключові слова: ринкові відносини, споживчий ринок, національна економіка, розвиток, моделі економічного розвитку, державне регулювання, ринкове саморегулювання, макроекономічна та соціальна стабільність.

ABSTRACT

Yahno T. P. National Economy Development in Consumer Market Indicators: Theory, Methodology, Practice. - Qualified scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for a Doctor of Economics degree in specialty 08.00.03 - economy and management of national economy. Poltava University of Economics and Trade, Poltava, 2019.

Theoretical and methodological approaches to determining the effect of consumer market performance as an indicator of national economy development and development of practical recommendations on economic and social

development of Ukraine on the basis of harmonization of relations between the state, producer and consumer are substantiated.

As a result of systematization and generalization of theoretical aspects of development of national economy, taking into account peculiarities of post-industrial transformation of market relations, a scientific approach to structuring of socio-economic systems has been formed. . The peculiarity of the approach is to determine the role of the mechanism of functioning of the national economy on the combined effect of interdependence of subsystems, which provides a certain quality of life of society, as well as the role of the market, which contributes to the harmonization of all subsystems, provided that economic development is carried out in the interests of society. This made it possible to argue that the success of the leading countries, regardless of the specifics of models of socio-economic development, primarily originates from one source - constructed in accordance with the specifics of a certain historical period of market relations.

Theoretical and methodological principles of determining the parity of state regulation and market self-regulation of the economy are formulated, which take into account the innovative, socio-economic and natural development potentials for each of the countries, as well as the aggregate (aggregated) effect of their interaction, which are acquired by certain regulatory relations government and the market. This made it possible to reflect in a formalized form the multiplicity of individual states of the combination of state regulation and market self-regulation and to justify the variability of successful development of macroeconomic systems under different conditions of its potential formation and different institutional influence.

The theoretical foundations of determining the essence of the modern consumer market, the peculiarity of which are that they are based on the concept of civilizational development, reveal the role of the market in ensuring the progress of mankind, methodologically and logically determine the dependence of such potentials: market, economic development, social wealth and national wealth. This made it possible to substantiate the need for an expanded analysis of market

processes of the period of formation and development of post-industrial relations within the framework of the system "person - market - society", as opposed to separate consideration of the market, narrowed to the primitivism of perception of its economic mechanism.

The analysis of market functions is proposed to be carried out taking into account both the positive (functional) influence of the market on the socio-economic development of society and the negative (dysfunctional). Using the principle of complex systems, the development of which leads to the constant emergence and resolution of contradictions, defined the consumer market as an open, dynamic, multifunctional system, which, being in constant motion, transforms in accordance with the historical stages of the evolution of society. The tasks of the consumer market, which are most important for the modern period of development of the national economy, have been singled out and its relationship with other types of markets has been revealed.

The model of modern market relations in which a person is presented in the consumer market not only as a consumer of goods whose behavior is determined only by economic factors, but also as an individual motivated by social, psychological, moral, ethical, political, legal, environmental and other factors, has been improved. The model takes into account the deterministic development of the consumer market by non-economic processes of reproduction of the individual and society, which allowed to expand the existing theoretical and methodological ideas about the functioning of the consumer market and economy, as well as to argue for the inevitable quality changes in the development of the national economy.

A methodological approach to the definition and analysis of the consumer market, the peculiarity of which is that it is based on the principles of methodological pluralism and provides for the selection and application of determinants for assessing the level of functional perfection of socio-economic systems of methods (historical-genetic, statistical, phenomenological concepts) and methodological (socio-economic, socio-cultural, network and institutional). This made it possible to take into account the multiple specifics of the current period of

life of Ukrainian society and to determine the level of development of the national economy by consumer market indicators.

The joint analysis of development of national economy of the country and development of the consumer market is carried out. A distinctive feature of the analysis approach is the recognition of the leading role of humans in linking production and consumption. The use of this starting point made it possible to describe the relationship between the final result of economic activity of resident economic units in the field of tangible and intangible production, which is defined on average per person, and the state of the consumer market, which is determined by a number of basic parameters (level of consumer prices, volume retail turnover, number of retail outlets, volume of sales of consumer goods produced in Ukraine and presented on the domestic market), to quantify this dependence Which identifies the state of the national economy and its development.

The scientific approach to the estimation of priorities in the industrial policy of the state by reflecting changes in the consumer market is substantiated. The peculiarity of the approach is determined by the choice and application of indices of importance of industries in the domestic consumer market and indicators of the level of satisfaction of demand in the domestic market by domestic producers. This made it possible to cluster industries, classify them by the value of partial indicators, and identify groups in order to determine whether the sectoral structure is in the interests of national economic development, to determine the feasibility / impracticality of changes in industrial policy and to apply certain regulatory instruments.

Based on the separation of the block of factor analysis of changes in the consumer market under the influence of the financial policy of the state, significant conditions for the successful functioning of the market mechanism (formation of demand, supply and mediating relationships between the consumer and the producer in equilibrium) were determined. This allowed us to quantify the changes in the consumer market from the point of view of the development of the national economy.

Balanced influence on the development of the national economy of industrial and foreign economic policy of the state is determined. The reasons for the low share of production of domestic producers in the national consumer market were identified and the consequences of this were estimated by means of isolation of internal factors (related to the performance of the state's industrial policy) - those that derive from the current capabilities of the national production system with its inherent level of technical equipment and productivity. labor, and external (related to the performance of the foreign economic policy of the state) - those originating from the activities of foreign companies in the the consumer goods market.

A methodological approach to the study of the common link between the level of development of the social sphere and the consumer market, which is manifested in the conditions of the transition of world society to post-industrial relations and which in the conditions of industrial relations, is considered insignificant. The statement of the new value system (all-round development of the individual as opposed to maximization of the market profit) is justified. needs of generation Z representatives, new (according to the conditions of the Internet economy) principles of proposal formation, extraordinary speed and mass of purchase agreements / sales and more. This made it possible to identify the reasons for the imbalance, which manifests itself as a prerogative of the development of the economic sphere in Ukraine compared to the social sphere and to determine the prerequisites for its elimination in the framework of the social policy of the state.

The concept of social homeostasis, in which social responsibility of business acts as a compensatory and at the same time correcting tool of disturbance of dynamic equilibrium of the consumer market caused by factors of external origin, which provides conditions for sustainable development of socio-economic systems, is substantiated. The concept provides for two blocks of provisions: to justify the possibility of socio-economic systems to maintain the dynamic stability of parameters and functions in the absence of threats of market imbalance (centrifugal market fluctuations), subject to the coordinated action of civil society, business and

government; to substantiate the practical possibility of applying social responsibility measures as a condition for the development of the national economy and a means of activating the consumer market.

A scientific approach to consumer typology is proposed, which involves the isolation of consumers, producers, global consumers and provides their identification on the basis of conscious and self-organized market behavior, as well as their presence in the segment of the Internet economy. This made it possible to substantiate the provisions on the formation of a class of new consumers, their increasing influence on business in respect of their compliance with the principles of social responsibility, the initiation by such consumers of qualitative changes in the consumer market, which ultimately contributes to the provision of conditions for the development of macroeconomic systems and socio-economic development of society.

Methodological foundations for determining the effectiveness of corporate social responsibility have been developed, based on a comprehensive assessment of the social, economic and environmental spheres, with the projection of sustainable development opportunities for the consumer sector. The theoretical substantiation and empirical application of methodological foundations confirmed the expediency of their use in the simultaneous analysis of the development of the national economy and the consumer market, and also proved the validity of the position that the consumer market is an indicator of socio-economic policy pursued by the state.

Keywords: market relations, consumer market, national economy, development, models of economic development, state regulation, market self-regulation, macroeconomic and social stability.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Наукові праці, в яких опубліковано основні результати

дисертації

1.1. Монографії:

1. Башнянин Г. І., Ковтун О. І., Лазур П. Ю., Хомяк О. В., Яхно Т. П. Напрями трансформації структури національної економіки: організаційно-економічний аспект // Становлення інтегрованих корпоративних мікроекономічних систем в економіках перехідного типу: колективна монографія / За заг. ред. Г.І. Башнянина. Львів : «Львівська комерційна академія», 2003. С. 98-101. (Особистий внесок: запропоновано напрями трансформації структури національної економіки: організаційно-економічний аспект).

2. Яхно Т. П., Дрогань-Писаренко Л. О. Проблеми збалансованості споживчого ринку: механізм державного регулювання // Нереалізовані стратегії соціально-економічного розвитку України в умовах трансформаційних змін: аналіз помилок і пошук рішень: колективна монографія / За заг. ред. професора Л.О. Дрогань-Писаренко. Полтава : ТОВ НВП «Укрпромторгсервіс», 2014. С. 122-140. (Особистий внесок: досліджено проблеми збалансованості споживчого ринку: механізм державного регулювання).

3. Features of development of corporate social responsibility of business in Ukraine / T. Yahno L. Shymanovska-Dianich, T. Ishchejkin, V. Misyuckevich, // Management of the 21st century: globalization challenges: collective monograph / in addition I. Markina., Prague, 2019. P. 339-345. (Особистий внесок: визначено напрями розвитку соціальної відповідальності бізнесу в Україні в умовах формування постіндустріального суспільства).

4. Яхно Т. П. Розвиток соціально-економічних систем в індикативному відображенні споживчого ринку України : монографія. Полтава : ПУЕТ, 2019. 377 с.

1.2. Публікації у наукових фахових виданнях України:

5. Яхно Т.П. Вплив міграційних процесів на економічний розвиток України. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України: міграційні процеси в умовах поліетнічного середовища регіону: зб. наук. праць. Львів: Інститут регіональних досліджень, 2009. Вип. 6 (80). С. 204-210.*

6. Яхно Т.П., Щербата З.Я. Досвід країн у розбудові стратегічного партнерства: приклади для країн. *Наука молода: зб. наук. праць молодих вчених Тернопільського національного економічного університету. Тернопіль : ТНЕУ «Економічна думка», 2010. С. 126-130. (Особистий внесок: пропозиції щодо формування зовнішньоекономічної політики України за умов розбудови стратегічного партнерства).*

7. Яхно Т.П. Стратегічне управління внутрішньо- і міжрегіональними потоками ресурсів товарів споживання. *Проблеми підвищення ефективності функціонування підприємств різних форм власності: зб. наук. праць. Вип. 3, том 2, 2010. С. 242-251.*

8. Яхно Т.П. Основні тенденції розвитку ринку електроенергетики в Україні. *Економіка розвитку. 2011. № 1(57). С. 55-56.*

9. Яхно Т.П. Економічний механізм реалізації політики ефективності паливно-енергетичного комплексу в Україні. *Економічний аналіз : зб. наук. праць. Тернопіль: 2011. Вип. 9. Ч. 1. С. 413-415.*

10. Яхно Т.П., Дуран В.В. Особливості формування споживчих видатків в умовах трансформаційної економіки. *Науковий вісник Чернігівського державного інституту економіки і управління. Серія Економіка. 2013. № 2 (18). С. 45-53. (Особистий внесок: визначено сутність споживчих видатків в умовах трансформаційної економіки).*

11. Яхно Т.П. Ефективний ланцюг розвитку споживчого ринку «споживач – виробник – держава». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент: зб. наук. праць. Одеса: Гельветика. 2015. Вип. 14. С. 99-102.*

12. Яхно Т.П., Гусаковська Т.О. Визначення рівня економічного розвитку України за показниками стану споживчого ринку. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент* : зб. наук. праць. Одеса : Гельветика, 2017. Вип. 28. С. 63-68(Особистий внесок: досліджено та проаналізовано рівень економічного розвитку України за показниками стану споживчого ринку).

13. Яхно Т.П., Шимановська-Діанич Л.М., Манжура О.В. Соціальна відповідальність бізнесу у контексті формування постіндустріальної економіки в Україні. *Вісник СумДУ. Серія «Економіка»*. 2018. № 1. С. 80-88. (Особистий внесок: визначено сутність та роль соціальної відповідальності бізнесу в умовах формування постіндустріальної економіки в Україні).

14. Яхно Т.П. Промислова політика України та її вплив на розвиток національної економіки. *Інфраструктура ринку*. 2019. Вип. 31. С. 194-200. URL: http://www.market-infr.od.ua/journals/2019/31_2019_ukr/31.pdf

15. Яхно Т.П., Гусаковська Т.О. Зовнішньоекономічна політика України та її вплив на стан внутрішнього споживчого ринку. *Вісник НТУ «ХПІ»*. 2019. № 2. С. 23-28. (Особистий внесок: пропозиції щодо формування зовнішньоекономічної політики України за умов формування постіндустріального суспільства та визначено її вплив на розвиток споживчого ринку).

1.3. Публікації в наукових фахових виданнях, що входять до міжнародних наукометричних баз даних:

16. Яхно Т.П. Стан і особливості розвитку ринку молокопереробної промисловості України. *Актуальні проблеми економіки*. 2011. № 2 (116). С. 48-53. (Scopus, EBSCOhost, EconLit, ABI/Inform (by ProQuest), Erih Plus).

17. Яхно Т.П., Макогін З.Я. Пріоритетні напрями формування інвестиційної співпраці України із країнами ЄС. *Економічний часопис- XXI: науковий журнал*. 2014. №5-6. С. 21-24. (Scopus, EBSCOhost, Index Copernicus, Ulrichsweb Global Serials Directory, C.E.E.O.L., RISC). (Особистий

внесок: визначено вплив інвестиційної співпраці України з країнами ЄС на формування її зовнішньоекономічної політики).

18. Яхно Т.П., Гусаковська Т.О. Споживчий ринок в опосередкуванні неоекономічних процесів відтворення людини та суспільства. *Бізнес Інформ*. 2017. № 1. С. 22-26. (Ulrichsweb Global Serials Directory, Research Papers in Economics, Index Copernicus, Directory of Open Access Journals, CiteFactor, Academic Journals Database, Scientific Indexing Services, Advanced Science Index). (Особистий внесок: визначено роль споживчого ринку у процесі відтворення людини та суспільства в умовах неоекономічних процесів).

19. Яхно Т.П., Гусаковська Т.О. Теоретико-методологічні засади формування паритету державного регулювання національної економіки та ринкового саморегулювання. *Проблеми економіки*. 2017. № 3. С. 123–129. (WorldCat, SUNCAT Union Catalogue, J-Gate, Research Bible). (Особистий внесок: визначено методологічні засади формування паритету державного регулювання національної економіки та ринкового саморегулювання).

20. Яхно Т. П. Підхід до оцінки внеску соціальної відповідальності бізнесу в соціально-економічний розвиток національної економіки країни. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України* : зб. наук. праць. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України, 2018. Вип. 6 (134). С. 22-28. (Index Copernicus).

21. Яхно Т.П. Підходи до визначення сутності соціально-економічного розвитку національної економіки країни. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. Серія «Економічні науки». 2018. № 3 (88). С. 64-72. (Index Copernicus).

22. Яхно Т.П., Гусаковська Т.О. Грошово-кредитна та податково-бюджетна політика України як чинники розвитку споживчого ринку. *Інфраструктура ринку*. 2018. Вип. 25. С. 148-153. (Index Copernicus). (Особистий внесок: пропозиції щодо визначення ролі фінансової політики у розвитку споживчого ринку України за умов формування постіндустріального суспільства).

23. Яхно Т.П., Гусаковська Т.О. Соціальний розвиток України у відображенні сучасного стану споживчого ринку. *Бізнес Інформ*. Харків, 2018. № 1. С. 201–206. (Ulrichsweb Global Serials Directory, Research Papers in Economics, Index Copernicus, Directory of Open Access Journals, CiteFactor, Academic Journals Database, Scientific Indexing Services, Advanced Science Index). (Особистий внесок: досліджено та проаналізовано соціальний розвиток України у індикаторах споживчого ринку).

24. Яхно Т.П., Гусаковська Т.О. Промислова політика України у відображенні змін споживчого ринку. *Бізнес Інформ*. Харків, 2018. № 10. С. 158-164. (Ulrichsweb Global Serials Directory, Research Papers in Economics, Index Copernicus, Directory of Open Access Journals, CiteFactor, Academic Journals Database, Scientific Indexing Services, Advanced Science Index). (Особистий внесок: визначено основні напрями формування промислової політики України та її вплив на розвиток споживчого ринку).

25. Яхно Т.П., Шимановська-Діанич Л.М. Теорії добробуту як теоретичне підґрунтя для визначення сутності сучасного споживчого ринку. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України* : зб. наук. праць. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України», 2018. Вип. 3 (131). С. 140-146. (Index Copernicus (Республіка Польща). (Особистий внесок: систематизовано теорії добробуту, дано авторське визначення добробуту та визначено його вплив на формування сутності споживчого ринку).

26. Яхно Т.П. Підходи до формування моделі соціально-економічного розвитку національної економіки України. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України: зб. наук. праць*. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України», 2018. Вип. 4 (132). С. 3-9. (Index Copernicus).

27. Яхно Т. П. Методичні засади дослідження стану споживчого ринку в контексті оцінки розвитку національної економіки. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. Серія «Економічні науки»:

Полтава: ПУЕТ, 2019. № 2. С. 88-93 (Index Copernicus (Республіка Польща)).

28. Яхно Т.П. Соціалізація економіки та індивідуалізація споживчого ринку як необхідні передумови національного розвитку. *Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Економіка і Менеджмент»*. 2019. № 1. С. 56-62. (Index Copernicus (Республіка Польща)).

2. Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

29. Яхно Т.П. Роль споживчого ринку у забезпеченні економічної безпеки держави. *Актуальні проблеми економіки та торгівлі в сучасних умовах. Матеріали щорічної наукової конференції вчених ЛТЕУ, Львів, 15-17 травня 2019. Львів : ЛТЕУ, 2019. С. 162-163.*

30. Yahno T.P. The directions of socialization of the national economy of Ukraine as an important condition for its socio-economic development. Information Technologies and Management and Society. *Materials of the 17th International Scientific Conference* (Riga, Lithuania, April 25-26, 2018). Riga. ISMA. 2018. С. 132-133.

31. Яхно Т.П. Роль економічної безпеки у формуванні споживчого ринку України. *Актуальні проблеми економіки та торгівлі в сучасних умовах Євроінтеграції. Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу та аспірантів ЛТЕУ. Львів. 10-11 травня 2018 року. Львів : ЛТЕУ, 2018. С. 203-205.*

32. Яхно Т.П., Шимановська-Діанич Л.М. Соціальна відповідальність бізнесу як чинник переходу національної економіки України від «економіки товару» до «економіки людини». Соціально-економічні та правові чинники розвитку національної економіки України: облікові, аналітичні та контрольні аспекти в сучасних умовах інтеграції процесів. *Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»*. Полтава. 22 листопада 2018 року. Полтава: ПУЕТ, 2018. С. 57-59. (Особистий внесок: визначено сутність соціальної відповідальності та її роль у формуванні

«економіки людини»).

33. Яхно Т.П. Позиції розвитку ринкових взаємовідносин: «споживач – виробник – держава». *Актуальні проблеми економіки і торгівлі в сучасних умовах євроінтеграції. Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу та аспірантів Львівського торговельно-економічного університету*, Львів, 11-12 травня 2017 року. Львів: ЛТЕУ, 2017. С. 141-142.

34. Яхно Т.П., Гусаковська Т.О. Основні тенденції та ознаки економічних відносин в умовах постіндустріального суспільства. Проблеми формування та розвитку інноваційної інфраструктури: виклики постіндустріальної економіки. *Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції*, Львів, 18-19 травня 2017 р., Львів: вид-во Львівська політехніка, 2017. С. 136-137. (Особистий внесок: визначено основні тенденції економічних відносин в умовах постіндустріального суспільства).

35. Яхно Т.П. Проблеми сучасних макроекономічних систем в процесі розвитку споживчого ринку України. Актуальні проблеми економіки і торгівлі в сучасних умовах євроінтеграції. *Матеріали щорічної наукової конференції професорсько-викладацького складу та аспірантів Львівського торговельно-економічного університету*, Львів, 13-14 травня 2016. Львів : Растр, 2016. С. 150-152.

36. Яхно Т.П., Яхно П.Є. Роль потреб у формуванні та розвитку споживчого ринку. *Сорок перші економіко-правові дискусії : тези доповідей міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*, м.Львів, 21 червня 2016. URI : 2016. С.22-24. (Особистий внесок: визначено роль потреб споживачів у формуванні споживчого ринку).

37. Яхно Т.П. Стратегічні напрями формування зовнішньоекономічної політики України. Актуальні проблеми економіки і торгівлі в сучасних умовах євроінтеграції. *Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу і аспірантів*, Львів, 12-13 травня 2015. Львів : ЛКА, 2015. С. 112-114.

38. Яхно Т.П. Економічні інструменти регулювання споживчого

ринку. *Особливості формування міжнародних економічних відносин в умовах дестабілізації міжнародної системи* Матеріали всеукраїнської науково - практичної інтернет – конференції, м. Львів, 15 грудня 2015. Львів : ЛКА, 2015. С. 30-33.

39. Яхно Т.П., Гузарова І.А. Роль зовнішньоекономічної діяльності підприємств у розвитку національної економіки. Актуальні питання економічних наук в сучасному суспільстві. *Матеріали II Міжнародної конференції для студентів, аспірантів та молодих вчених*. м. Львів, 1-2 квітня 2011 р. Львівська економічна фундація, 2011. С. 61-62. (Особистий внесок: визначено роль зовнішньоекономічної діяльності підприємств у розвитку національної економіки України та формуванні її зовнішньоекономічної політики).

40. Яхно Т.П. Стратегічні пріоритети виходу підприємства на зовнішній ринок. Актуальні проблеми міжнародних відносин і зовнішньої політики країн світу. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. м. Луцьк, 13-14 жовтня, 2011 р. Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2011. С. 62-64.

3. Публікації, які додатково відображають наукові результати дисертації:

41. Yahno T.P. Analiza konkurencyjnej pozycji krajowego przemyslu mleczarskiego w okresie przejsciowym. Zeszyty naukow. Warszawa ALMAMER Szkoła Wyzsza. № 2. 2013. С. 227-235.

42. Яхно Т.П., Килин О.В. Сучасний контекст дослідження паритету державного регулювання споживчого ринку України. *Регіональна економіка та управління*. 2016. №5(12). С. 103-107. (Особистий внесок: визначено сутність та методику дослідження паритету державного регулювання споживчого ринку).

43. Яхно Т.П. Исследование влияния альтернативной энергетики на экономическое развитие потребительского рынка Украины. *Устойчивое развитие*. 2013. №6. С. 23-29.

ЗМІСТ

ВСТУП	24
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ В АСПЕКТІ СУЧАСНИХ РИНКОВИХ ВІДНОСИН	39
1.1. Теорія розвитку національної економіки з урахуванням особливостей постіндустріальної трансформації ринкових та суспільних відносин	39
1.2. Моделі і типи розвитку економіки країн	63
1.3. Теорія та методологія визначення паритету державного регулювання національної економіки та ринкового саморегулювання	88
Висновки до розділу 1	110
РОЗДІЛ 2. СПОЖИВЧИЙ РИНОК У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ПРОБЛЕМ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ	114
2.1. Концепт взаємозалежності економічного розвитку, ринку, добробуту та багатства суспільства	114
2.2. Сутнісний та категоріальний аналіз споживчого ринку у контексті розвитку національної економіки	147
2.3. Споживчий ринок в опосередкуванні неоекономічних процесів відтворення людини і суспільства	167
Висновки до розділу 2	186
РОЗДІЛ 3. СТАН СПОЖИВЧОГО РИНКУ УКРАЇНИ: ОЦІНКА ЗА КРИТЕРІЄМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ	189
3.1. Методичні засади дослідження стану споживчого ринку в контексті оцінки розвитку національної економіки	189
3.2. Стан споживчого ринку як індикатор ступеня макроекономічної стабільності	208
3.3. Можливості і межі оцінки соціального розвитку України за показниками стану споживчого ринку	233
Висновки до розділу 3	260

РОЗДІЛ 4. СПОЖИВЧИЙ РИНОК УКРАЇНИ	
ЯК ІНДИКАТОР ДЕРЖАВНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ	263
4.1. Промислова політика України у симетричності функціональних і структурних змін споживчого ринку	263
4.2. Зовнішньоекономічна політика України та її вплив на стан внутрішнього споживчого ринку	284
4.3. Фінансова політика України та її роль у розвитку споживчого ринку	306
Висновки до розділу 4	327
РОЗДІЛ 5. СОЦІАЛЬНА КОМПОНЕНТА РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ	
У ВИМІРІ ЕМПІРИКИ СПОЖИВЧОГО РИНКУ	331
5.1. Соціалізація економіки та індивідуалізація споживчого ринку як необхідні передумови національного розвитку	331
5.2. Споживчий ринок як імператив заохочення розвитку соціальної відповідальності бізнесу в Україні	354
5.3. Імплементация міжнародних ініціатив і стандартів соціальної відповідальності в Україні	378
Висновки до розділу 5	399
ВИСНОВКИ	403
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	410
ДОДАТКИ.....	471

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВВП – валовий внутрішній продукт

ГКУ – Господарський кодекс України

ЄК – Європейська комісія

ЄС – Європейський Союз

ЗМІ – засоби масової інформації

ІСЦ – індекс споживчих цін

КМУ – Кабінет міністрів України

КНР – Китайська народна республіка

МВФ – Міжнародний валютний фонд

МОП – Міжнародна організація праці

НБУ – Національний банк України

НТП – науково-технічний прогрес

ООН – Організація об'єднаних націй

СВ – соціальні відповідальність

СВБ – соціальна відповідальність бізнесу

СКМ – Систем Кепітал Менеджмент

СОТ – Світова організація торгівлі

СРО – саморегулівні організації

США – Сполучені Штати Америки

УАРМБО – Українська асоціація з розвитку менеджменту та бізнес-освіти

ЦСР – цілі сталого розвитку

ВСТУП

Актуальність теми. Економіка країни – один із найважливіших складників відображення рівня життя населення, а її розвиток створює сприятливі соціально-економічні умови для формування багатства суспільства та добробуту людей. Сучасний період в житті українського суспільства є надзвичайно складним: відбувається внутрішня перебудова влади, наявна зовнішня політична загроза. Це не може не позначитись на економіці – на ступені її розвитку, ефективності ринкових процесів, відповідності інтересам зростання добробуту населення. У зв'язку із цим виникає необхідність пошуку напрямів вирішення проблем, які гальмують розвиток національної економіки.

Генеральною метою держави є досягнення задоволення матеріальних і соціокультурних потреб людей, забезпечення всебічного розвитку особистості й суспільства. Глобалізаційні процеси та міжнародна інтеграція національних економік зумовлюють необхідність дослідження розвитку країн як соціально-економічних систем. У цьому предметному полі актуалізується також дослідження економіки України.

Наукові засади аналізу економіки України з позицій ефективного функціонування соціально-економічних систем важливі, передусім, в аспекті визначення вектору довгострокового розвитку країни. Стійкість будь-якої системи у довгому інтервалі часу передбачає наявність її трансформаційної властивості – гнучкості та адаптивності в умовах, що постійно змінюються, здатності до швидкого реагування на виклики, розв'язання суперечностей, використання можливостей зростання, що виникають при цьому, забезпечення передумов переходу на новий (більш якісний) рівень розвитку. Отже, в основі розвитку знаходиться трансформаційний процес. Факт того, що соціально-економічна система перебуває в процесі постійної трансформації, дозволяє виділити найбільш очевидну її характеристику – протиріччя між інерційністю динаміки соціально-економічних відносин і

якісним характером змін, що відбуваються. Змістом трансформації економіки є перетворення системи соціально-економічних відносин. Змінюються всі її складові: спосіб координації та підтримки рівноваги, відносини власності, тип відтворення, структура виробництва, інститути і право.

З позиції розгляду національної економіки як системи, сучасний (трансформаційний і тому іманентно суперечливий) етап розвитку суспільства, що знаменує перехід до наступної фази, обумовлює кардинальні зміни у функціонуванні споживчого ринку, як складової економіки країни. Оскільки споживчий ринок є відображенням розвитку соціально-економічних систем, а також безпосередньо розвитку людини, виникає необхідність його розгляду через призму нових соціально-економічних відносин, що зумовлені переходом на новий, якісно вищий рівень розвитку загальної соціально-економічної системи (у проекції на довгостроковий інтервал часу – на рівень відносин, що відповідають умовам розбудови постіндустріального суспільства). Вивчення закономірностей, тенденцій та суперечностей розвитку споживчого ринку в трансформаційних суспільствах, а також, його впливу на розвиток країн, що розглядаються як соціально-економічні системи, є надзвичайно актуальним завданням сучасної економічної науки. Це зумовлено тим, що на цьому ринку переплітаються ключові інтереси населення і виробників кінцевої продукції.

За своїм призначенням споживчий ринок виконує багатогранні функції життєзабезпечення населення. Він є механізмом зворотного стимулюючого впливу на весь комплекс галузей економіки, а їх випереджаючий розвиток є передумовою прискорення темпів економічного зростання країни. Натомість диспропорції та структурні деформації механізму функціонування споживчого ринку призводять до зниження конкурентоспроможності національної економіки, спричиняють сповільнення економічного розвитку та погіршення добробуту населення.

В Україні проблеми підвищення ефективності функціонування споживчого ринку та його впливу на розвиток національної економіки

набувають особливого науково-теоретичного та практичного значення. Через споживчий ринок реалізується значна частка грошових доходів населення країни, зростає його роль у формуванні ВВП, збільшенні обсягів вітчизняного виробництва, підвищенні інвестиційної активності тощо. У зворотному випадку, невідповідність рівня розвитку національного споживчого ринку світовим стандартам негативно позначається на соціальній та економічній мотивації громадян, не задовольняє повною мірою потреби населення у споживчих товарах і послугах, зумовлює макроекономічну нестабільність та посилює соціальну напругу в суспільстві. Необхідність теоретичного обґрунтування місця і ролі споживчого ринку в забезпеченні розвитку економіки України як соціально-економічної системи, розкриття тенденцій його функціонування в сучасних умовах, а також розробка практичних рекомендацій із розвитку національної економіки України, який ідентифікується станом внутрішнього споживчого ринку, й обумовили актуальність дисертації.

Фундаментальні підходи до з'ясування сутності соціально-економічних систем, системних трансформацій, розвитку, ринку, споживання як стадії відтворювального циклу, принципів регулювання економіки та ринку визначені в роботах Р. Арона, Л. Вальраса, М. Вебера, В. Вернадського, Ф. Гегеля, І. Канта, Дж. Кейнса, Ф. Котлера, К. Маркса, К. Менгера, А. Печчеї, К. Поппера, І. Прігожина, Д. Рікардо, В. Ростоу, П. Самуельсона, А. Сміта, Е. Трельча, М. Фрідмена, М. Фуко, Д. Хікса, О. Шпенглера, К. Ясперса та ін.

Сучасні аспекти соціально-економічного розвитку, специфіки функціонування ринків, інституційні підходи до регулювання економіки та ринкових відносин представлені в роботах В. Базилевича, Г. Баншяніна, Зб. Бжезинського, В. Бодрова, А. Гальчинського, В. Геєця, Н. Гражевської, В. Гриньової, В. Іванюти, В. Лагутіна, Ю. Лисенка, В. Ляшенка, О. Манжури, Л. Мельник, В. Мандибури, М. Моїсєєва, В. Онєгіної, Ю. Погорєлова, І. Радіонової, О. Раєвньої, М. Рогози, Г. Скляра, А. Тойнбі, Ф. Фукуями,

А. Чухна, О. Шкурупій, Й. Шумпетера та ін. Проблемам функціонування та розвитку споживчого ринку присвячені наукові праці Є. Азарян, В. Апопія, О. Березіна, О. Вовчак, А. Гриценка, М. Драгомирецької, Л. Лігоненко, І. Лошенюк, О. Макари, В. Распопової, Ю. Сафонова, М. Туган-Барановського, О. Шевчук, Л. Шимановської-Діанич та інших.

Віддаючи належне доробку вчених у зазначеній сфері, слід зауважити, що поглибленого дослідження вимагають питання щодо: теорії та методології наукового аналізу розвитку соціально-економічних систем в аспекті сучасних ринкових відносин; теоретичних основ визначення споживчого ринку в контексті функціонування та розвитку соціально-економічних систем; стану споживчого ринку України та його ролі у забезпеченні макроекономічної та соціальної стабільності; споживчого ринку як індикатора державної економічної політики; соціальної компоненти розвитку національної економіки у вимірі емпірики споживчого ринку. Таким чином необхідність комплексного дослідження споживчого ринку як індикатора розвитку національної економіки є актуальним, що зумовило вибір теми дисертації, визначення її мети, завдань і структури.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертація пов'язана з науковими планами Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» за темами: «Теоретико-методичні та практичні засади управління зовнішньоекономічною діяльністю суб'єктів господарської діяльності» (реєстраційний номер 0113U006219), де автором визначено напрями зовнішньоекономічної політики України та її вплив на стан внутрішнього споживчого ринку; «Ринковоадаптований механізм управління сучасною соціально-економічною системою» (реєстраційний номер 0110U000932), де автором визначено концепт взаємозалежності економічного розвитку, ринку, добробуту та багатства суспільства; розкрито зміст споживчого ринку в аспекті неоекономічних процесів відтворення людини та суспільства; систематизовано й узагальнено теоретичні аспекти розвитку національної

економіки з урахуванням специфіки сучасних ринкових відносин; сформовано теоретичні та методологічні підходи до визначення паритету державного регулювання національної економіки та ринкового саморегулювання; «Методологія та практика управління системою споживчої кооперації України в умовах трансформації національної економіки» (реєстраційний номер 0110U000931), де автором сформовано методологічні засади дослідження стану споживчого ринку в контексті оцінки розвитку національної економіки; Львівського торговельно-економічного університету за темою «Наукові засади рекламної PR-діяльності у бізнесі» (реєстраційний номер 0118U006658), де автором запропоновано напрями та засоби заохочення розвитку соціальної відповідальності бізнесу в Україні відповідно до імперативу споживчого ринку.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є обґрунтування теоретико-методологічних засад і розробка практичних рекомендацій щодо розвитку національної економіки України, що ідентифікується станом споживчого ринку. Відповідно до мети поставлено та вирішено такі завдання:

систематизувати й узагальнити теоретичні аспекти розвитку національної економіки з урахуванням особливостей постіндустріальної трансформації ринкових відносин;

виокремити типи та визначити особливості моделей економічного розвитку країн;

сформувати теоретичні та методологічні підходи до визначення паритету державного регулювання національної економіки та ринкового саморегулювання;

обґрунтувати концепт взаємозалежності економічного розвитку, ринку, добробуту та національного багатства;

категоріально та сутнісно визначити споживчий ринок у контексті розвитку національної економіки;

розкрити зміст споживчого ринку в аспекті неоекономічних процесів відтворення людини та суспільства;

розробити методологічні засади дослідження стану споживчого ринку в контексті оцінки розвитку національної економіки;

оцінити ступінь макроекономічної стабільності на основі показників стану та динаміки споживчого ринку;

обґрунтувати можливості та виявити межі використання показників стану споживчого ринку для діагностики соціального розвитку в Україні;

виявити особливості промислової політики України на основі урахування проблем, виявлених і відображених у змінах споживчого ринку;

ідентифікувати особливості фінансової політики України через виявлення її ролі у розвитку споживчого ринку;

визначити напрями зовнішньоекономічної політики України та її вплив на стан внутрішнього споживчого ринку;

визначити напрями соціалізації економіки й індивідуалізації споживчого ринку;

запропонувати напрями та засоби заохочення розвитку соціальної відповідальності бізнесу в Україні відповідно до імперативу споживчого ринку;

обґрунтувати доцільність імплементації міжнародних ініціатив і стандартів соціальної відповідальності в Україні та розробити заходи відповідного спрямування.

Об'єктом дослідження є процес розвитку національної економіки в умовах сучасних ринкових відносин.

Предметом дослідження є теоретико-методологічні та практичні засади дослідження споживчого ринку як індикатора розвитку національної економіки.

Методи дослідження. Для виконання поставлених завдань у роботі використано сукупність загальнонаукових і спеціальних методів наукового дослідження. У дисертації використано методи: *логічного узагальнення* – для

структурування соціально-економічних систем; виокремлення особливостей моделей і типів економічного розвитку країн; визначення факторів, що впливають на формування паритету державного регулювання і ринкового саморегулювання економіки, *групування* – при дослідженні індикаторів стану споживчого ринку та їх тенденцій у розрізі галузей; обґрунтуванні пріоритетності застосування інструментів промислової політики відповідно до результатів оцінювання її результативності за галузями; визначенні показників для оцінки споживчих можливостей населення; *аналізу і синтезу* – для визначення напрямів соціалізації економіки та індивідуалізації споживчого ринку; з'ясування засобів заохочення розвитку соціальної відповідальності бізнесу в Україні відповідно до імперативу споживчого ринку; обґрунтування доцільності та розробки заходів з імплементації міжнародних ініціатив і стандартів соціальної відповідальності в Україні, *статистичного аналізу* – для оцінки існуючих тенденцій у розвитку споживчого ринку та національної економіки; *економіко-математичного моделювання* для розробки положень економічної політики України на основі урахування проблем, виявлених і відображених у змінах споживчого ринку, *теоретичного узагальнення* – для обґрунтування взаємозалежності економічного розвитку, ринку, добробуту та багатства суспільства; категоріального та сутнісного визначення споживчого ринку в форматі методології складних соціально-економічних систем; формування моделі відносин на споживчому ринку; обґрунтування комплексного підходу до дослідження споживчого ринку.

Інформаційною основою дослідження є закони України, укази Президента України, постанови Кабінету Міністрів України, нормативно-правові акти Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України, статистичні матеріали Державної служби статистики України, фінансово-господарська звітність підприємств, монографії та публікації вітчизняних і зарубіжних авторів, інтернет-ресурси.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в розширенні поля

наукового аналізу споживчого ринку, обґрунтуванні теоретико-методологічних підходів до визначення ефекту результативності споживчого ринку як індикатора розвитку національної економіки та розробці практичних рекомендацій щодо економічного та соціального розвитку України на основі гармонізації відносин між державою, виробником і споживачем. Наукова новизна визначається такими положеннями:

у перше:

запропоновано методологічний підхід до дослідження обопільного зв'язку між рівнем розвитку соціальної сфери та споживчим ринком, що проявляється в умовах переходу світового суспільства до постіндустріальних відносин і що за умов індустріальних відносин вважалося неістотним; аргументовано затвердження нової системи цінностей (усебічний розвиток індивіда на противагу максимізації ринкової вигоди), що з боку соціальної сфери проявляється як забезпечення соціальної відповідальності бізнесу, соціального партнерства, соціалізації економіки, а з боку ринку – як індивідуалізація товару та відносин між учасниками ринку, особливість механізму формування потреб представниками покоління Z, нові (відповідно до умов інтернет-економіки) принципи формування пропозиції, надзвичайна швидкість і масовість угод купівлі / продажу тощо; це дозволило виявити причини дисбалансу, що проявляється як прерогатива розвитку в Україні економічної сфери порівняно з соціальною і визначити передумови його усунення в рамках соціальної політики держави;

запропоновано концепцію соціального гомеостазу, в якій соціальна відповідальність бізнесу виступає компенсаторним і одночасно коригуючим інструментом порушення динамічної рівноваги споживчого ринку, викликаній чинниками зовнішнього походження, що, своєю чергою, забезпечує умови сталого розвитку соціально-економічних систем; концепція передбачає два блока положень: з обґрунтування можливості соціально-економічних систем зберігати динамічну сталість параметрів і функцій у разі відсутності загроз ринкового розбалансування (відцентрових ринкових

коливань), за умови скоординованої дії громадянського суспільства, бізнесу й уряду; з обґрунтування практичної можливості застосування заходів соціальної відповідальності як умови розвитку національної економіки та засобу активізації споживчого ринку;

розроблено методологічні засади визначення результативності соціальної відповідальності бізнесу, засновуючись на комплексній оцінці стану соціальної, економічної та екологічної сфер, з проєкцією можливостей забезпечення сталого розвитку на сферу споживання; теоретичне обґрунтування та емпіричне застосування методологічних засад підтвердило доцільність їх використання під час здійснення одночасного аналізу розвитку національної економіки і споживчого ринку, а також довело обґрунтованість положення про те, що споживчий ринок є індикатором соціально-економічної політики, яка проводиться державою;

удосконалено:

теоретичні засади визначення сутності сучасного споживчого ринку, особливість яких полягає у тому, що вони ґрунтуються на концепції цивілізаційного розвитку, розкривають роль ринку у забезпеченні прогресу людства, методологічно та логічно визначають залежність таких потенціалів: ринку, економічного розвитку, суспільного добробуту та національного багатства; це дозволило обґрунтувати необхідність розширеного аналізу ринкових процесів періоду становлення та розвитку постіндустріальних відносин у рамках системи «людина – ринок – суспільство» на відміну від відокремленого розгляду ринку, звуженого до примітивізму сприйняття його економічного механізму;

модель сучасних ринкових відносин, в якій людина представлена на споживчому ринку не як суто споживач благ, поведінку, якого зумовлюють тільки економічні чинники, але також як індивід, мотивований соціальними, психологічними, морально-етичними, політичними, правовими, екологічними та іншими чинниками; модель відрізняється від існуючих тим, що враховує детермінованість розвитку споживчого ринку неекономічними процесами

відтворення людини та суспільства; це дозволило розширити існуючі теоретико-методологічні уявлення про функціонування споживчого ринку та економіки, а також аргументувати невідворотність якісних змін у розвитку національної економіки;

методологічний підхід до об'єднаного аналізу розвитку національної економіки країни та розвитку споживчого ринку, особливістю якого є визнання того, що провідну роль у забезпеченні зв'язку між виробництвом і споживанням відіграє людина; використання цього вихідного положення дозволило описати зв'язок між кінцевим результатом виробничої діяльності економічних одиниць-резидентів у сфері матеріального та нематеріального виробництва, що визначений у середньому на одну людину, та станом споживчого ринку, що визначений за низкою основних параметрів (рівень споживчих цін, обсяг роздрібного товарообороту, кількість об'єктів роздрібної торгівлі, обсяг продажу споживчих товарів, вироблених в Україні та представлених на внутрішньому ринку), кількісно оцінити дану залежність, яка ідентифікує стан національної економіки та її розвиток;

науковий підхід до оцінки пріоритетів у промисловій політиці держави через відображення змін споживчого ринку; особливість підходу зумовлена вибором і застосуванням показників значущості галузей на внутрішньому споживчому ринку (частка виробленої продукції в роздрібному товарообороті) та показників рівня задоволення попиту на внутрішньому ринку вітчизняними виробниками (частка товарів національного виробництва на внутрішньому ринку; відношення індексу роздрібного товарообороту й індексу виробництва); це дозволило зробити кластеризацію галузей, класифікувати їх за значенням часткових показників і виділити групи з метою з'ясування міри відповідності галузевої структури інтересами розвитку національної економіки, визначення доцільності / недоцільності змін промислової політики та застосування певних регуляторних інструментів;

методологічні засади аналізу якісних змін споживчого ринку, особливістю яких є можливість визначення збалансованого впливу на розвиток національної економіки промислової та зовнішньоекономічної політики держави, що дозволило виявити причини низької частки продукції вітчизняних виробників на національному споживчому ринку й оцінити наслідки цього за допомогою виокремлення внутрішніх чинників (пов'язаних із результативністю промислової політики держави) – тих, що походять від теперішніх можливостей національної системи виробництва з притаманним їй рівнем технічного оснащення і продуктивності праці, та зовнішніх (пов'язаних із результативністю зовнішньоекономічної політики держави) – тих, що походять від діяльності іноземних компаній на українському ринку споживчих товарів;

методологічний підхід до дослідження споживчого ринку, що відрізняється від інших виокремленням блоку факторного аналізу змін споживчого ринку під впливом фінансової політики держави та фіксує визначально значущі умови успішного функціонування механізму ринку (формування попиту, пропозиції та опосередкування зав'язків між споживачем і виробником у стані рівноваги); це дозволило кількісно оцінити зазначені зміни споживчого ринку з позиції розвитку національної економіки;

дістали подальшого розвитку:

науковий підхід до структурування соціально-економічних систем, складниками яких є ключові внутрікраїнові підсистеми («економіка», «бізнес», «державна», «соціум»); особливість підходу полягає у визначенні: 1) ролі механізму функціонування національної економіки за сукупним ефектом взаємозалежності підсистем, що забезпечує певний якісний рівень життя суспільства; 2) ролі ринку, який сприяє гармонізації всіх підсистем за умови, що економічний розвиток здійснюється в інтересах суспільства; це дозволило аргументувати, що успіх країн-лідерів, незалежно від специфіки моделей соціально-економічного розвитку, першопричинно походить з одного джерела

– розбудованих відповідно до специфіки певного історичного періоду ринкових відносин;

теоретико-методологічні засади визначення паритету державного регулювання і ринкового саморегулювання економіки, які передбачають урахування особливих для кожної з країн інноваційного, соціально-економічного та природного потенціалів розвитку, а також сукупного (агрегованого) ефекту їх взаємодії, що набувають країни за певного співвідношення регуляторних функцій уряду та ринку; це дозволило у формалізованому вигляді відобразити множинність індивідуалізованих станів поєднання державного регулювання і ринкового саморегулювання та аргументувати варіативність успішного розвитку макроекономічних систем (у тому числі національної економіки) за різних умов формування його потенціалу та різного інституційного впливу (дії державних інститутів та інститутів ринку);

наукові засади аналізу функцій ринку, що, на відміну від існуючих, передбачає урахування як позитивного (функціонального) впливу ринку на соціально-економічний розвиток суспільства, так і негативного (дисфункціонального); це дозволило використати принцип складних систем, розвиток яких зумовлює постійне виникнення та розв’язання суперечностей, для визначення споживчого ринку як відкритої, динамічної, багатофункціональної системи, яка, перебуваючи у постійному русі, трансформується відповідно до історичних етапів еволюції суспільства, а також виокремити найбільш значущі для сучасного періоду розвитку національної економіки завдання споживчого ринку, виявивши його зв’язок з іншими видами ринків;

методологічний підхід до визначення та аналізу споживчого ринку, особливістю якого є те, що він ґрунтується на принципах методологічного плюралізму та передбачає вибір і застосування визначальних для оцінки рівня функціональної досконалості соціально-економічних систем методів (історико-генетичного, статистичного, феноменологічного) і методологічних

концептів (соціоекономічного, соціокультурного, мережевого й інституціонального), що дозволило врахувати множинну специфіку сучасного періоду життя українського суспільства та визначити за показниками споживчого ринку рівень розвитку національної економіки;

науковий підхід до типології споживачів, який, на відміну від наявних в економічній науці засад систематизації, передбачає виокремлення профспоживачів, просьюмерів, глобальних споживачів і забезпечує їх ідентифікацію за принципами свідомої та самостійно організованої ринкової поведінки, а також за їх присутністю у сегменті інтернет-економіки, що дозволило обґрунтувати положення про формування класу нових споживачів, їх зростаючий вплив на бізнес стосовно дотримання ним принципів соціальної відповідальності, ініціювання такими споживачами якісних змін споживчого ринку, що у кінцевому підсумку сприяє забезпеченню умов розвитку макоекономічних систем (у тому числі національної економіки) та соціально-економічного розвитку суспільства в цілому.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що основні положення і висновки, викладені у дисертації, є внеском у теорію, методологію і практику розвитку національної економіки та споживчого ринку, що виступає індикатором досконалості господарської системи. Основні положення доведені до рівня методичних розробок і прикладних рекомендацій можуть слугувати науковою основою для розроблення заходів державного регулювання національної економіки та споживчого ринку.

Результати досліджень використані в діяльності Управління економічного співробітництва Міністерства закордонних справ України, зокрема під час формування і удосконалення положень Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (довідка № 51/36-248 – 1596 від 15.07.2019).

Висновки та пропозиції щодо визначення паритету державного регулювання і ринкового саморегулювання економіки враховані в діяльності Запорізької торгово-промислової палати (довідка № 22.2/762 від 15.08.2019).

Методичні положення та практичні рекомендації щодо аналізу споживчого ринку використані в діяльності Івано-Франківської торгово-промислової палати (довідка № 57-09/19 від 10.09.2019).

Результати дослідження використовуються в навчальному процесі Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» при викладанні дисциплін «Національні моделі економічних систем», «Економіка менеджмент», «Сучасні проблеми управління соціально-економічними системами» (довідка № 45-15/105 від 28.11.2018) та Львівського торговельно-економічного університету при розробці методичного забезпечення та викладанні дисциплін «Моделі підприємницької діяльності в глобалізованому світі», «Управління ризиками в міжнародному бізнесі», «Регулювання світової економіки» (№ 98/16 від 25.06.2019р.).

Особистий внесок здобувача. Концептуальні положення дисертації, висновки, рекомендації та пропозиції, які виносяться на захист, є результатом самостійного наукового пошуку здобувача. З наукових праць, що опубліковані у співавторстві, використані лише ті результати дослідження, які одержані особисто здобувачем.

Апробація результатів дослідження. Основні теоретичні й методологічні положення і результати дослідження доповідалися та схвалені на 12 науково-практичних конференціях, зокрема: Міжнародній науково-практичній конференції «Євроінтеграційний вибір України та проблеми макроекономіки» (Одеса, 2011), Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми міжнародних відносин і зовнішньої політики країн світу» (Луцьк, 2011), Міжнародній науково-практичній конференції молодих вчених «Економічний і соціальний розвиток України в XXI столітті: національна ідентичність та тенденції глобалізації». (Тернопіль, 2011), Міжнародній науково-практичній конференції «Зовнішні та внутрішні фактори впливу на формування та розвиток економік» (Дніпропетровськ, 2013), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Особливості

формування міжнародних економічних відносин в умовах дестабілізації міжнародної системи» (Львів, 2015), Всеукраїнській науково-практичній конференції «Вітчизняна наука на зламі епох: проблеми та перспективи розвитку» (Львів, 2016) IV Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми формування та розвитку інноваційної інфраструктури: виклики постіндустріальної економіки» (Львів, 2017), Міжнародній науково-практичній конференції «Соціально-економічні та правові чинники розвитку національної економіки України: облікові, аналітичні та контрольні аспекти в сучасних умовах інтеграції процесів» (Полтава, 2018), 17 Міжнародній науковій конференції «Information Technologies and Management» (Рига, 2018).

Публікації. За темою дисертації опубліковано 43 наукові праці, з яких: одна одноосібна монографія; три колективні монографії; двадцять одна стаття у виданнях, які включено до міжнародних наукометричних баз та фахових видань України і інших країн; 3 статті у наукових фахових виданнях України; 15 публікацій в інших виданнях, зокрема, 12 тез конференцій. Загальний обсяг наукових праць становить 38,3 друк. арк., з яких автору належить 36, 5 друк. арк.

Структура та обсяг роботи. Дисертація складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел з 630 найменувань та 16 додатків на 39 сторінках. Загальний обсяг роботи становить 490 сторінок. Основний зміст роботи викладено на 389 сторінках. Робота містить 53 рисунки, 43 таблиці.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ В АСПЕКТІ СУЧАСНИХ РИНКОВИХ ВІДНОСИН

1.1. Теорія розвитку національної економіки з урахуванням особливостей постіндустріальної трансформації ринкових та суспільних відносин

Перехід світової цивілізації у третє тисячоліття відзначається значним динамізмом, з яким змінюються всі сфери суспільного життя, в тому числі і економічного. Наслідки цього – постійні зміни, конкуренція, пошук нового та нестандартного – стають звичним явищем у повсякденному житті. За таких умов переваги мають лише ті суб'єкти, котрі здатні швидше пристосовуватися до цього наддинамізму, тобто розвиватися.

Будь-яка країна, проходячи певний історичний шлях, формує соціально-економічну систему наділену індивідуальними цивілізаційними особливостями. Така цілісність є просторово визначеною і має національно-специфічну організацію життя суспільства. Проте, якщо країна не розвивається, вона приречена до занепаду, а іноді і до припинення існування. Запобігання цьому спонукає суспільство до постійного пошуку сучасних підходів, принципів та моделей розвитку національних систем. Метою цих заходів є розв'язання протиріч, які сформувались впродовж певного історичного періоду життя суспільства, та створення умов переходу країни на новий якісно вищий рівень розвитку, що відкриває нові властивості соціально-економічних систем та можливості зростання добробуту їх народів.

Країна, як соціально-економічна система, має особливу структуру що складається з ключових внутрікраїнових підсистем, взаємодія між якими, за умов їх постійного розвитку, дозволяє зберігати стійкість та ідентичність

системи в цілому. Зазвичай, в якості системоутворюючих елементів (підсистем) виступають: держава, суспільство і економіка. Остання з зазначених підсистем внаслідок довгого історичного періоду домінування ринкових відносин (їх примату за часів індустріалізму) ототожнювалась з бізнесом. Проте, в сучасних умовах, коли відбувається формування постіндустріального суспільства, ринкові відносини істотно трансформуються, що вимагає перегляду та уточнення наукових поглядів щодо утворення соціально-економічних систем. Економіка, яка являє собою сферу організації і здійснення процесів виробництва, споживання, розподілу і обміну в країні (національна економіка) не може ототожнюватися з бізнесом, як з сферою підприємницької діяльності, яка спрямована на реалізацію підприємницьких проектів з метою отримання прибутку. Якщо зміст і місія національної економіки – забезпечення життєдіяльності всього соціуму на всій території країни, то завдання бізнесу – активізація інноваційних проектів там і тоді, коли вони можуть принести максимальний прибуток підприємцю. Це свідчить на користь того, що економіку і бізнес доцільно розглядати як різні підсистеми країни, яка являє собою соціально-економічну систему. Тому, варто виділяти чотири підсистеми як відносно самостійні макросуб'єкти: державу (як багатофункціональну організаційну структуру, що регулює життєдіяльність суспільства на всій території країни, забезпечуючи її цілісність та усталеність розвитку), соціум (як населення, що структуровано за допомогою різних громадських організацій у стійку соціальну спільноту), економіку (як сферу реалізації процесів виробництва, споживання, розподілу та обміну) і бізнес (як самостійну істотно ризиковану діяльність, яка відбувається на мікроекономічному рівні та спрямована на отримання прибутку його суб'єктами).

Відокремлення складових «економіка» і «бізнес» є значущим, зважаючи на якісну зміну ринкових відносин, що відбувається нині в умовах поступового затвердження засад постіндустріального суспільства. Бізнес за своєю природою прагматичний, тоді як економіка, за ефективної політики

держави, що проводиться в інтересах суспільства, та активної громадянської позиції представників об'єднаного соціуму, спрямована на людський розвиток.

Проте, потрібно підкреслити, що у просторовому аспекті всі ці підсистеми не відокремлені одна від одної і охоплюють територіальний та соціально-економічний простір країни, у той час, як функціонально вони мають розглядатися як відносно самостійні та різні: держава регулює функціонування країни як єдиного цілого, забезпечує її безпеку, територіальну цілісність і перспективи розвитку; соціум формує соціальне середовище, зацікавлений в рівності прав і можливостей своїх членів; економіка забезпечує життєдіяльність соціуму, регулює баланс попиту і пропозиції, підтримує однорідність економічних умов на різних частинах території країни, має певну організацію і науково-технічне забезпечення, функціонує за відповідним механізмом (рис. 1.1) і володіє сукупним економічним ефектом, що утворюється з окремих її потенціалів, які були накопичені в процесі функціонування [7; 303, 304; 455]; бізнес являє собою рушійну силу будь-яких підприємницьких проектів, реалізує інноваційну підприємницьку функцію.

У кінцевому підсумку взаємодію чотирьох визначальних підсистем, що забезпечують певний рівень розвитку країни, відображає механізм функціонування національної економіки. Ступінь його досконалості свідчить про сукупний ефект такої взаємозалежності: використання наявних матеріальних ресурсів (підсистема «економіка»), підприємництва (підсистема «бізнес»), управління /регулювання (підсистема «держава»), інтелектуального, культурного, духовного потенціалу нації (підсистема «соціум»). Ефект, який отримує країна завдяки наявності певного механізму функціонування національної економіки та міри його дієвості, у концентрованому вигляді відображає розвиток національного господарства та похідним чином добробут суспільства.

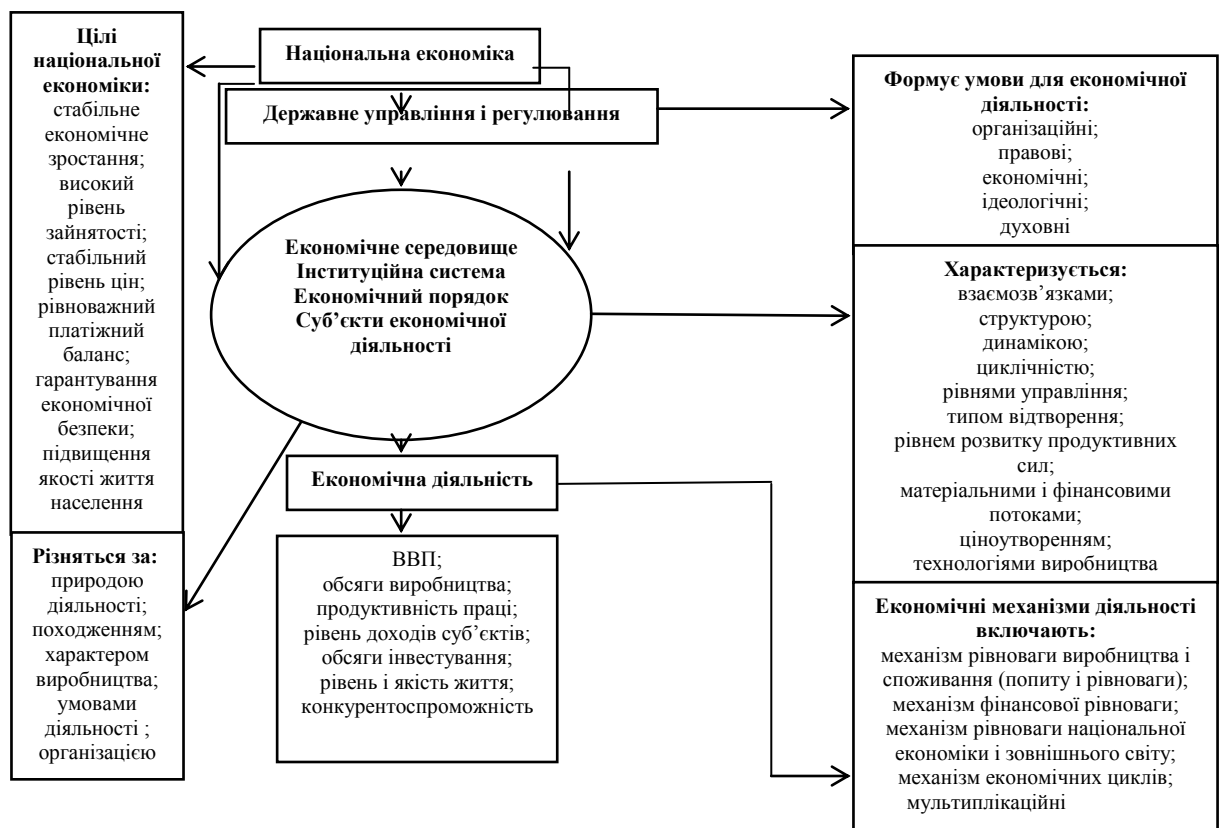

Рис. 1.1. Механізм функціонування національної економіки

Джерело: узагальнено автором на основі [7; 303, 304; 455]

Тобто, держава і соціум підтримують певний рівень стабільності розвитку країни, у той час як економіка, через необхідність відтворення ресурсів, що витрачаються і, особливо бізнес, стимулюють прогресивні зміни в соціально-економічному житті країни і роблять міжперіодні зв'язки більш різноманітними. З точки зору територіального розвитку і розміщення, функцію «гармонізаторів» беруть на себе соціальна та економічна сфери, у той час як держава і бізнес диверсифікують ці процеси. У підсумку, чотири вказані підсистеми – держава, соціум, економіка і бізнес, у сукупності забезпечують динамічну рівновагу між стабільністю і змінністю, уніфікацією і диверсифікацією умов соціально-економічного, політичного і технологічного розвитку країни. Для того, щоб країна в цілому як соціально-економічна система була здатна до саморозвитку (стійкого і за можливості безкризового) повинен забезпечуватись і постійно підтримуватись

функціональний паритет ключових підсистем. Позитивним прикладом цьому є розвиток провідних країн світу. При цьому вартує уваги те, що моделі, за якими країни-світові лідери вибудовують власні соціально-економічні системи – різні, але досконалість механізму функціонування національних економік кожної з них походить з одного джерела – розбудованих відповідно до специфіки певного історичного періоду, ринкових відносин. За умов, коли державне регулювання максимально зорієнтовано на досягнення інтересів розвитку суспільства, функції, які традиційно виконує ринок (інформаційна, ціноутворювальна, стимулювальна, розподільча, оздоровча, контролювальна, інтегрувальна) сприяють гармонізації всіх підсистем.

Якщо скористатись методикою Т. Парсонса [327] і представити взаємозв'язки між державою, соціумом, бізнесом і економікою у вигляді матриці (рис. 1.2), а взаємодію між підсистемами позначити через спільні кордони відповідних прямокутників, то можна побачити, що учасники пар «державна – соціум», «соціум – економіка», «економіка – бізнес», «бізнес – держава» мають протяжний спільний кордон, а учасники пар «державна – економіка» і «бізнес – соціум» межують в одній точці. Точкою, де як у фокусі перетинаються цілі, іманентно властиві кожній з підсистем, де реалізуються інтереси суб'єктів, узгоджуються їхні дії, де набувають завершення і знову відтворюються найважливіші для розвитку суспільства процеси – є ринок.

Загальна характеристика функцій кожної з підсистем може бути сформульована таким чином: держава в соціально-економічному житті відіграє організуючий початок; соціум – відтворюючий початок; економіка – господарюючий початок; бізнес – активізуючий початок; ринок – консолідуючий початок. Аналіз системні якості і ролі кожної з складових формалізованої конфігурації дозволяють стверджувати таке: держава належить до об'єктних соціально-економічних систем; соціум – до середовищних соціально-економічних систем; економіка – до процесних соціально-економічних систем; бізнес – до проектних соціально-економічних систем.

систем; ринок – до процесно-консолідуєчих соціально-економічних систем. У сукупності держава, соціум, економіка, бізнес як підсистеми представляють всі чотири системні іпостасі суспільства в цілому як єдиної макросистеми, а їх взаємодія відповідає взаємодії між елементами «об'єкт – середовище – процес – проект» в межах спільної процесно-консолідуєчої підсистеми «ринок».

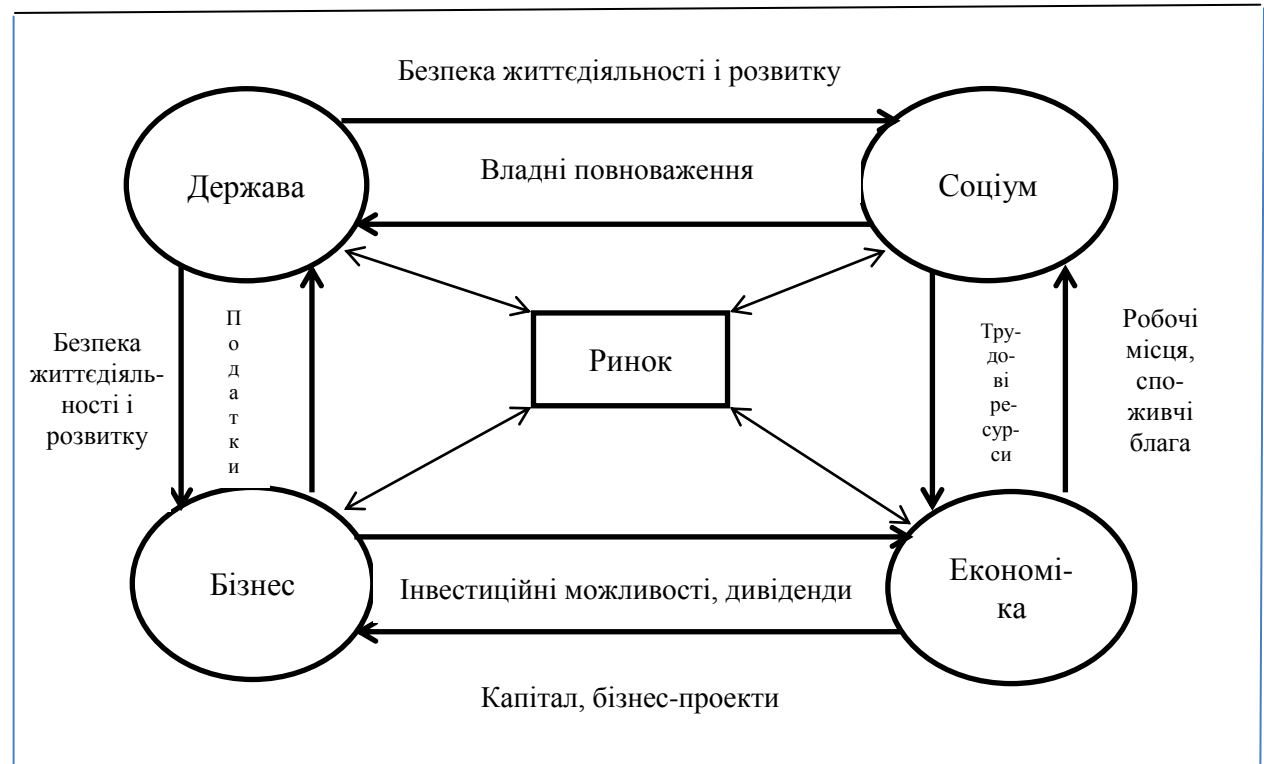

Рис. 1.2. Координаційно-консолідуєча роль ринка в системі сучасних соціально-економічних відносин

Джерело: розроблено автором

Для того щоб цей комплекс функціонував у стійкому режимі, необхідно, щоб всі підсистеми, що входять до нього, задовольняли низку функціональних вимог. Щодо економіки в узагальненому вигляді вони можуть бути виражені таким чином. Оскільки соціум і бізнес є так би мовити «партнерами» економіки, вона повинна демонструвати чутливість до потреб соціуму і запитів бізнесу, сприймати, аналізувати, прогнозувати і певною мірою стимулювати їх. Природно, що ці сигнали повинні трансформуватися

в зобов'язання і виконуватися. Для бізнесу економіка повинна, з одного боку, надавати площину для реалізації підприємницьких ініціатив, виділяти ресурси для інноваційних проектів, а з іншого – демонструвати сприйнятливість до інновацій і проявів новаторських починань. У свою чергу, бізнес має активно реагувати на потреби економіки в позитивних змінах, забезпечувати на всій території країни виявлення проблемних ніш і «вузьких місць». Взаємодія економіки і соціуму повинна також носити коопераційний характер. Економіка забезпечує соціум споживчими благами, здійснює їх справедливий розподіл і створює стимули для їх еквівалентного обміну. Вона також надає суспільству робочі місця, як процесна система, забезпечує єдність умов протікання процесів виробництва, розподілу, обміну та споживання благ в країні. Ринок, у свою чергу, має консолідувати потенціал цих підсистем, координувати та регулювати взаємовідносини між ними.

Можна в такий спосіб підсумувати зобов'язання економіки щодо її безпосередніх системних контрагентів. Вони полягають у такому:

- надавати соціуму робочі місця відповідно до його потенціалу і потреб економіки;

- забезпечувати потреби суспільства в економічних благах;

- забезпечувати можливість переміщення трудових ресурсів і про-
дукції, гармонізувати умови життєдіяльності всіх індивідів і соціальних
груп;

- створювати умови для бізнесу і надавати ресурси для реалізації
підприємницьких ініціатив;

- сприймати інновацій, що пропонує бізнес, здійснювати їх відбір з
метою поширення та закріплення;

- гармонізувати успішні ініціативи бізнесу в межах економічних
процесів;

- координувати взаємодію і гармонізувати взаємовідносини соціуму і
бізнесу;

забезпечувати рух до загальної і локальної економічної рівноваги та розвиток країни, як соціально-економічної системи.

У певному сенсі такий тип взаємодії (між економікою і соціумом, економікою і бізнесом) подібний до маркетингу взаємовідносин, що властивий мікроекономічним суб'єктам. Подібним є і те, що на макрорівні така взаємодія відбувається через її ринкове опосередкування. Отже, розвиток країни як соціально-економічної системи є істотно зумовленим взаємодією таких інститутів як економіка і ринок. Особливу роль у цьому відіграє споживчий ринок, стан розвитку якого виступає індикатором добробуту населення країни.

Зважаючи на це, з метою формування теоретичних та методологічних засад об'єднаного дослідження розвитку соціально-економічних систем і споживчого ринку, необхідно, у першу чергу, визначитися з сутністю поняття «розвиток» та розглянути його типи, види і форми.

Аналіз публікацій за результатами досліджень низки науковців дозволив зробити висновок, що в науковій літературі має місце достатньо широке та неоднозначне трактування поняття «розвиток». Проте, залежно від об'єкта розвитку вчені найчастіше виділяють такі групи визначень: розвиток матеріальних об'єктів та свідомості як загальнонаукове та філософське поняття; розвиток системи і розвиток підприємства (найбільш масова соціально-економічна система) як економічне та управлінське поняття.

Різноманітні аспекти дослідження розвитку, як окремого явища, висвітлені в роботах М. Вебера, Ф. Гегеля, І. Канта, К. Поппера, А. Тойнбі, Е. Трельча, М. Фуко, О. Шпенглера, К. Ясперса, та інших [15; 37; 99; 352; 461; 463; 491; 517; 532].

Засади розвитку різних економічних систем, у тому числі, національних, досить глибоко представлені в роботах Р. Арона, Зб. Бжежинського, П. Друкера, В. Іноземцева, В. Ростоу, Ф. Фукуяма, Й. Шумпетера, та інших [18; 40; 149; 395; 492; 497; 521].

Крім того, проблеми економічного та суспільного розвитку людства були предметом дослідження таких відомих вчених як В. Вернадський, М. Моїсеєв, А. Печчеї, І. Прігожин, та інших [78; 288; 357; 329]. Значний внесок у дослідження причин зародження, розвитку на руйнації соціально-економічні системи зроблено теорією марксизму [261].

Серед наукових доробок українських вчених з питань розвитку різних систем (від рівня підприємства до національної економіки та суспільства в цілому) увагу привертають дослідження С. Вовканича, В. Гейця, А. Гальчинського, А. Гриценко, А. Козаченко, О. Кузьміна, Л. Мельник, Ю. Погорєлова, О. Раєвнєвої, М. Рогози, В. Ткаченко, А. Чухно, Л. Шимановської-Діанич та інших [35; 47; 77; 81; 84; 97; 100; 120; 172; 266; 268; 338; 351; 383; 392; 505; 506; 513; 514].

Аналіз вищезначених праць дозволяє констатувати фактично одноставну думку науковців про те, що будь-які системи, зокрема, соціально-економічні постійно розвиваються, не припиняючи при цьому ускладнюватись. Це, актуалізує завдання дослідження розвитку соціально-економічних систем за визначення, передусім етимології поняття «розвиток», що вимагає застосування філософського загальнонаукового та економічного підходів до цього.

Доцільність розгляду категорії «розвиток» з філософської точки зору пояснюється тим, що вперше про неї заговорили саме філософи, а нині вона вже є предметом дослідження таких сучасних наук як теорія систем, менеджмент, синергетика, кібернетика тощо. Визначальні засади осмислення поняття «розвиток» належать філософам античності. Одним з перших, серед тих, хто звернув увагу на тенденцію історичного розвитку був Гесіод [481]. Інший філософ, Геракліт, описав таке явище як мінливість світу. Він вважав, що світ – це колосальний процес, сума всіх подій, або змін. І хоча мислитель не повною мірою розумів рушійні сили і причини розвитку, розкриваючи зміст цього поняття через категорії руху, спокою, мінливості і плинності, але саме Гераклітове відкриття на довгі часи забезпечило прогрес грецької

філософії [436]. Пізніше Сократ доповнив вчення про розвиток положеннями переходу матерії з одного стану в інший. І лише Р. Декарт, в XVII ст., застосувавши механістичний підхід, окреслив необхідні межі розвитку через поняття «простору», «руху» і «механізму» (як головного джерела розвитку світу) [436, с. 306].

Спробами розв'язати проблеми плинності світу стали також філософські вчення Парменіда та Демокріта, а Платон, підсумовуючи свій суспільний досвід, вивів закон історичного розвитку відповідно до якого усі соціальні зміни є розпадом, загниванням або виродженням [436].

Зрозуміло, що античним філософам досить складно було до кінця визначити і дати пояснення сутності розвитку та з'ясувати вплив на нього різних чинників. Однак очевидним є те, що їх теорії стали своєрідним поштовхом до подальшого дослідження розвитку як філософської, а пізніше, як економічної та управлінської категорій. Особливо їх внесок виявився значущим для міждисциплінарних досліджень розвитку різноманітних систем.

Так, представники німецької класичної філософії XIX століття І. Кант, Й. Фіхте, Ф. Шеллінг, Л. Фейербах, Г. Гегель не тільки узагальнили розвиток європейської наукової думки, але і запропонували свої підходи до вирішення традиційних проблем буття, співвідношення світу і людини, теорії пізнання і моральності. Особливо плідними стали їх ідеї щодо розвитку, а саме: були систематизовані попередні погляди і положення щодо протиріч та взаємопереходу протилежностей, а найголовніше, створена цілісна теорія загального зв'язку і розвитку – діалектика. Зокрема, Г. Гегель стверджував, що основним принципом історичного розвитку є національний дух. І для кожного століття певній нації належить місія провести світ через стадію діалектики [99, с. 832]. Крім того, відповідно до німецької класичної філософії Гегеля принцип розвитку має універсальний характер, його всезагальним механізмом та джерелом є виникнення, боротьба та подолання протилежностей. У теорії марксизму [276, с. 55] розвиток розуміється як

універсальна властивість матерії, як дійсно всезагальний принцип, який слугує основою пояснення історії суспільства і пізнання. Історія суспільства і розвиток науки протягом XX ст. неодноразово підтверджували складний, неоднозначний характер процесів розвитку та їх механізмів, неоднорідність процесу розвитку, діалектичну взаємодію різноспрямованих процесів (серед яких є як прогресивні, так і регресивні), вирішальне значення цілеспрямованої діяльності [276, с. 13-15].

Особливе місце у теоретичному доробку з питань розвитку посідають наукові праці представників концепції історичного коловороту у розвитку локальних культур О. Шпенглера і А. Тойнбі. Так О. Шпенглер відмічав, що «... на початковій стадії кожної цивілізації інтенсивність економічного життя зростає настільки, що створюється погрозливе напруження». На його думку, така ситуація не може ніде зберігатися тривалий час, а отже «розвиток переходить у тривалий незмінний стан, який характеризується дивним змішуванням рафінованих натхненних і зовсім примітивних рис...» [517, с. 631].

Англійський історик і соціолог А. Тойнбі висунув ідею, що розвиток суспільства, як і розпад, є циклічним ритмічним процесом. Він відбувається там, де виклик пробуджує успішний відгук, який породжує подальший і вже відмінний виклик [463, с. 253-254]. Дослідження розвитку західної цивілізації дозволило А. Тойнбі розрізнити низку послідовних викликів, що пробуджували успішні відгуки.

За Е. Трельчем [470, с. 62] розвиток людства подається не тільки таким, що перевершує сили людини і можливості знання, але й сприймається як пусте і насильницьке, як фантастичне і міфічне. Окрім цього він здається логічно неможливим, бо розвиток людства в його цілісності залишається все ще невідомим. Саме тому його неможливо конструювати.

Узагальнюючи підходи до філософського бачення сутності розвитку, слід підкреслити, що в еволюції ідеї розвитку простежуються дві протилежні тенденції: з одного боку, рух від найзагальніших до часткових соціально-

наукових розробок; а з іншого – синтезування, об'єднання останніх у глобальне ціле [487, с. 555]. Відповідно до цього, точки зору науковців на сутність розвитку як філософської категорії, розділились. З одного боку розвиток трактується як процес самопросування від нижчого рівня (простого) до вищого (складного), що розкриває і реалізує внутрішні тенденції та сутність явищ, які призводять до виникнення нового і зумовлюють будь-які зміни різноманітних форм матерії [436, с. 43]; з іншого – як незворотна, спрямована, закономірна зміна матеріальних та ідеальних об'єктів, один із загальних видів їх зв'язку [482, с. 555].

Разом з тим, варто зазначити, що окрім збагачення науки новими підходами до визначення сутності розвитку, наукові праці представників різних філософських шкіл дозволили сформуванню дві концепції розвитку систем – лінійну еволюціоністську (стадійну) та нелінійну (плюралістично-циклічну). Вони досить широко використовуються у сучасній емпіричній і теоретичній науці, оскільки дозволяють більш свідомо підійти до трактування економічної сутності розвитку та до визначення на понятійному рівні змісту розвитку національної економіки [359, с. 462-476]: (рис. 1.3).

Еволюціоністська (стадійна) лінійна концепція розвитку передбачає, що всі системи матеріального світу, у тому числі також соціально-економічні, в процесі еволюції, проходять певні стадії, переходячи з однієї форми існування до іншої. Тобто, спостерігається лінійна тенденція розвитку систем. Метою нелінійної (плюралістично-циклічної) концепції розвитку є доведення циклічного характеру розвитку систем, можливості повернення їх у процесі еволюції на попередні етапи. Ця концепція, незважаючи на те, що ідеї циклічності відстоювали ще Платон, Демокріт, Геракліт, Емпедокл, Ібн-Халдун, М. Кузанський, Н. Макіавеллі, Дж. Бруно, Т. Кампанелла, Дж. Віко та інші, на сьогодні є найбільш поширеною у науковому світі і найбільш застосовуваною для пояснення сутності розвитку будь-яких систем і національної економіки зокрема.

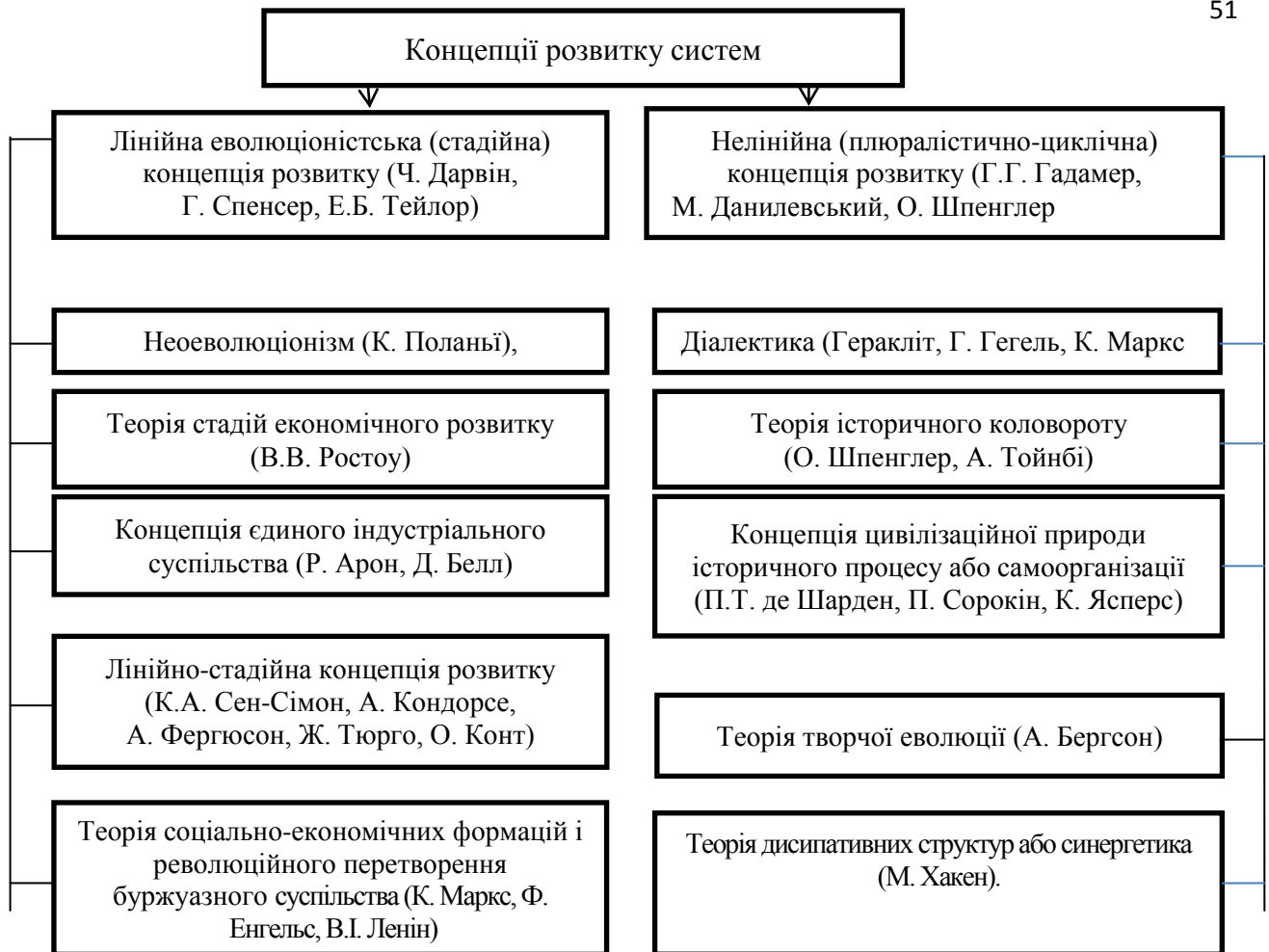

Рис. 1.3. Концепції розвитку систем

Джерело: систематизовано автором на основі [359; 436; 482; 487]

Щодо визначення загальнонаукової сутності розвитку відповідно до будь-якої системи, то перш за все варто зазначити, що на нашу думку, найбільш прикладним визначенням поняття «система» є її представлення як сукупності елементів певним чином пов'язаних і взаємодіючих між собою для виконання заданих цільових функцій [198]. Проведений аналіз різноманітних інформаційних джерел дозволив зробити висновок про те, що досить ґрунтовно такі поняття як «розвиток» та «розвиток систем», розкрито в наукових працях О. Раєвської [383], яка виділила три підходи: вивчення і виділення властивостей систем, що розвиваються (розвиток як властивість); термінологічне трактувань досліджуваного феномену (розвиток як дефініція); порівняння поняття розвитку з родинними категоріями – «еволюція», «прогрес», «зростання» (розвиток як порівняльна характеристика об'єкту). На думку О. Раєвської розвиток це «...унікальний

процес трансформації відкритої системи в просторі і часі, який характеризується зміною глобальних цілей його існування шляхом формування нової чи модифікованої дисипативної структури і переводом його в новий атрактор розвитку».

У свою чергу Д. Воронов та Ю. Погорелов, досліджуючи загальнонауковий зміст категорії «розвиток» з позицій його потрійної природи (явище, закон, принцип), роблять висновок про те, що розвиток соціально-економічної системи це процес, результат і іманентна властивість. Зокрема, розвиток як процес – це перехід системи з одного стану в інший через можливу сукупність проміжних станів за умови, що кожен наступний стан буде більш якісним за попередній; розвиток як результат – це наслідок суми позитивних змін, що мали місце протягом певного періоду часу; розвиток як іманентна властивість – це важлива передумова переходу системи від поточного до майбутнього, якісно нового стану, тобто підґрунтя розвитку [91].

Крім того, існує думка, що розвиток – це послідовний рух системи до нового якісного стану під впливом чинників внутрішнього і зовнішнього середовища, які забезпечують постійне її оновлення [187].

Розвиток соціально-економічних систем слід розглядати комплексно, у широкому форматі, у контексті обґрунтованої цільової спрямованості. Головною метою розвитку соціально-економічних систем має бути підвищення рівня та якості життя людини, адже – це постійний у часовому вимірі процес прогресивних змін в усіх складових організації і менеджменту, спрямований на підвищення рівня та якості життя людини, конкурентоспроможності організаційних формувань на основі збалансованого синергетичного підходу до екологічних, соціальних, економічних, інших факторів, що викликають ці зміни» [449].

Узагальнивши наявні підходи науковців до трактування термінів «розвиток» та, зокрема, «розвиток систем» (додаток А) вважаємо, що розвиток країни, як складної соціально-економічної системи, що охоплює

весь її комплекс на регіональному та національному рівнях, являє собою багатовимірний процес, який передбачає зміни стану економіки країни від менш задовільного до більш задовільного. Сутність розвитку проявляється через притаманну йому іманентну властивість, як принцип, як процес, як закономірність, як явище і як результат (рис. 1.4).

Розглядаючи економічну сутність розвитку, необхідно зазначити, що в науковій літературі існує велика кількість тлумачень поняття «економічний розвиток», зважаючи на широку вживаність цього терміну. Аналіз визначень дозволив зробити висновок, що науковці намагаються розкрити сутність цього поняття, з одного боку, через висвітлення різних аспектів досліджуваного процесу, з іншого – через порівняння економічного розвитку з такими близькими категоріями, як прогрес, еволюція, модернізація, зростання тощо, виділяючи при цьому стадії, фази, види, типи і цикли розвитку.

На думку одних авторів [91; 187; 271; 383] економічний розвиток, зокрема, розвиток систем – це процес їх переходу в новий, більш якісний стан за рахунок накопичення кількісного потенціалу, зміни і ускладнення структури та складу, внаслідок чого виникає здатність здійснення опору рушійному впливу чинників зовнішнього середовища, необхідність розробки відповідного механізму управління таким розвитком з виділенням окремих його складових, а також можливість ефективного функціонування системи у майбутньому.

Разом з тим, як доводять інші дослідники [513, с.187–191], економічна сутність розвитку розкривається сукупністю прогресивних та регресивних, керованих та некерованих процесів, що відбуваються у господарській сфері на мікро- та макрорівнях, результатом яких є закономірні та якісні зміни в економічних системах та серед учасників цих систем. Виходячи з цього, розвиток соціально-економічних систем, доцільно розглядати не тільки з точки зору розвитку економіки, але також в аспекті розвитку людини. Це зумовлено необхідністю урахування складноутворення соціально-

економічних систем та об'єктивності виникнення суперечностей системного змісту, що у сукупності позначається на досліджуваному процесі (на характері розвитку), визначаючи його специфіку.

Рис. 1.4. Загальнонаукова сутність розвитку

Джерело: узагальнено автором на основі [91; 187; 198; 383; 449]

Підтвердженням цьому є і визначення сутності розвитку соціально-економічної системи, яке дає Л. Шимановська-Діанич, а саме: «...розвиток соціально-економічної системи слід розуміти як постійний, незворотний, цілеспрямований, закономірний і унікальний процес, який відбувається у просторі й часі, ґрунтується на відповідних принципах, є керованим, і в результаті якого за рахунок, у першу чергу, якісних змін у складі, структурі та способах функціонування системи, відбувається зміна вектору її розвитку і досягається поставлена мета, а унікальність розвитку залежить від рівня розвитку людей, які являють собою її головний елемент, від їх здатності

проявляти креативну та інноваційну активність, від їх креативно-емоційного інтелекту» [514, с. 128]. Отже, варто зазначити, що розвиток доцільно розглядати не тільки як економічну категорію, але також як соціально-економічну категорію. Тобто як неспинний процес перетворень усіх складових системи, і у першу чергу, економічної та соціальної, що поряд зі зростанням прибутків і обсягів виробництва, сприяє якісним змінам у всіх системно підпорядкованих структурах.

Крім того, варто зазначити, що у багатьох дослідженнях економічний зміст розвитку тісно пов'язаний з економічним зростанням, який трактується як зростаюча здатність системи до реалізації своїх можливостей, зростання обсягу діяльності тощо. Так, В. Геєць, з погляду на те, що зростання є показником розвитку економіки, однією з найважливіших її характеристик, стверджує, що «у сучасній економічній теорії під економічним зростанням розуміють не короткочасні злети і падіння реального обсягу виробництва щодо природного значення, а довготермінові зміни природного рівня реального обсягу виробництва, пов'язані з розвитком продуктивних сил на довготерміновому інтервалі» [256]. До цього варто додати, що економічне зростання може відбуватися і за умов відсутності розвитку, а також зазначити, що економічне зростання може бути однією з передумов економічного розвитку, становити його зміст і бути складником.

Свого часу С. Мочерний визначив економічний зміст розвитку як незворотні, закономірні зміни технологічного способу виробництва (спосіб виробництва, що базується на техніко-економічному поєднанні речових і особистісних факторів виробництва, комплексі техніко-технологічних відносин між речовими елементами продуктивних сил у системі техніко-економічних відносин) [291]. Проте, на відміну від економічного розвитку, для економічного зростання наведені вище ознаки не властиві, оскільки за циклічності коливань зростання може змінюватися економічним спадом.

Багато науковців [50; 111; 125; 233; 235; 238; 530] пов'язує економічний зміст розвитку систем з кількісними змінами, змінами й

ускладненням структури та складу системи в межах якісних перетворень. До цієї групи категоріальних ознак відносять підвищення рівня організованості системи, її удосконалення, реорганізацію, переорієнтацію, зростання науково-технічного потенціалу, з погляду на те, що вони виступають результатом ускладнення та зміни структури й складу систем [250; 337].

Отже, погоджуючись з думкою вчених, про те, що економічне зростання відбиває суто кількісні зміни в економіці, а економічний зміст розвитку проявляється, у першу чергу, у якісному економічному зростанні, вважаємо, що, економічний зміст розвитку системи, зокрема соціально-економічної, розкривається через якісні зміни в цій системі, які забезпечують кількісне нарощування її ресурсного потенціалу та якісне вдосконалення базових елементів формотворчих структур. Саме тому, пропонуємо вважати, що з економічної точки зору розвиток країни та її національної економіки – це багатоплановий процес, який являє собою кардинальні зміни в господарському житті країни та перетворення в структурі економіки, що охоплюють всі сфери економічної діяльності та передбачають економічне зростання, структурні зрушення, покращення умов і якості життя населення з метою задоволення потреб кожної окремої людини, підприємств, організацій і всього суспільства.

Що стосується форм, типів, напрямів, видів та інших ознак за якими можна розрізняти розвиток систем, то проведене дослідження наукових праць дало можливість зробити такі висновки:

формами розвитку, що найбільш властиві системам, є такі: [230, с. 186]: еволюційна (характеризується поступовими кількісними і якісними змінами структурних ознак елементів системи); революційна (радикальний, різкий, хвилеподібний та швидкий перехід від одного стану системи до іншого зі зміною вхідних і вихідних параметрів);

за ознакою спрямованості розвитку виділяють такі типи: прогресивний розвиток / зміна (перехід від нижчої якості елементів системи до вищої, більш досконалої [482, с. 570] та регресивний (передбачає зниження якісного

рівня системи, її деградацію, падіння всіх якісних та кількісних показників діяльності, скорочення рівня знань і відношень, повернення до відомих форм і структур функціонування [22, с. 27]; типологія розвитку може бути представлена ширше (додаток Б);

основні види розвитку систем такі: кількісний (збільшення масштабів споживання економічних ресурсів); структурний (зміна у складі елементів та їх комбінацій); якісний (зрушення у споживчих характеристиках елементів, у їхній індивідуальній та інтегральній корисності) [3, с. 140-142; 22, с. 27];

стадії / напрями розвитку систем такі: еволюційний та біфуркаційний, які реалізуються у формах прогресу, регресу, революцій, стагнацій, криз, рівноваги [187; 271; 383; 338];

розвиток, як і всі процеси у світі мають свій початок, певну тривалість у часі і доходять до логічного кінця (завершення, розпаду, перетворення) [21, с. 186-192; 49, с. 91-104; 230, с. 188; 286, с. 22-30; 241, с. 244-246; 471, с. 178-190]. Усі системи проходять певні стадії у конкретний період свого розвитку.

Необхідно вчасно виявляти тенденції, що ведуть до стадії згасання (спаду), контролювати структуру системи і її складові, не допускати поглинання системи оточуючим середовищем, оскільки перспективи подальшого розвитку мають лише ті системи, що пройшли процес становлення (зростання) і досягли своєї зрілості. У класифікації стадій розвитку сформувались декілька альтернатив:

а) виникнення, розвитку, занепаду і загибелі систем, а безпосередньо у стадії «розвиток» – цикли дитинство, юність, зрілість, старість, занепад [463, с. 565];

б) впровадження, зростання, зрілість, насичення, спад, крах (руйнування) [34, с. 76];

в) впровадження, зростання на першому етапі, зростання на наступних етапах, зрілість, спад [189, с. 126];

поріг нечуттєвості, впровадження, зростання, зрілість, насичення, спад, крах і ліквідацію чи утилізацію [418, с. 175];

г) зростання, стабілізація, спад, криза, депресія [353, с. 38];

– види розвитку визначають за різними кількісними та змістовними підходами:

а) соціальний, економічний, організаційний і технічний розвиток [12, с. 141; 509, с. 166-168, 199];

б) економічне зростання і економічний спад [79, с. 793];

в) організаційний розвиток. Робінс, Стефан П., Де Ченцо, Девід А. [70, с. 257; 275, с. 72; 391, с. 306-308];

сучасне теоретичне підґрунтя розуміння розвитку утворює концепція сталого розвитку, сутність якої полягає у тому, що соціально-економічний розвиток системи має бути спрямований на гармонізацію еколого-економічного простору з урахуванням поточних інтересів і потреб кожної особистості і суспільства в цілому без загрози для інтересів і потреб майбутніх поколінь [103; 104; 358; 605];

залежно від джерела або першопричини виділяють розвиток екзогенний та ендогенний. Ендогенним є такий розвиток, джерело та першопричина якого знаходиться всередині об'єкта або системи, що розвивається. Зазвичай, рушійною силою ендогенного розвитку є протиріччя всередині об'єкта розвитку, виникнення й поширення яких приводить до його якісних змін. Для екзогенного розвитку основою також може бути протиріччя, але це протиріччя знаходиться поза межами об'єкта розвитку – у зовнішньому середовищі або між об'єктом та зовнішнім середовищем;

залежно від складності об'єкта розвиток може бути індивідуальним та загальним [384]. Індивідуальний розвиток – це розвиток неподільного об'єкта; поняття загального розвитку використовується стосовно складної системи – фізичної, біологічної або соціальної;

розвиток може мати різні форми: бути прямолінійним, ступенево-поступальним, ламаним, хвилеподібним, спіралеподібним тощо [218, с. 256]. Форма розвитку визначається характером змін, інтенсивністю у часі, їхньою періодичністю та повторюваністю.

На нашу думку, всі зазначені наукові підходи до з'ясування форм, типів, напрямів, видів та інших ознак, за якими ідентифікується розвиток соціально-економічних систем, можуть бути застосовані при дослідженні розвитку країни та національної економіки. Разом з цим, розвиваючи і конкретизуючи поняття розвитку в аспекті, коли об'єктом є країна та її національна економіка, ми пропонуємо додатково дослідити таку його особливість як цільовий рух. Він визначається через виділення генерального вектору розвитку та певної кількості інших векторів, що забезпечують конкретизацію стратегічних засад.

Під вектором розвитку пропонується розуміти сукупність безперервних послідовних змін стану національної економіки, які відбуваються за умови збереження її єдності та цілісності у фреймах, що визначені обов'язковими умовами або надцілями. Принцип чіткої визначеності вектору розвитку закладається в основу регуляторної політики держав. Слідування йому забезпечує успішність послідовного формування зростаючої системної якості.

Розвиток систем може відбуватись також квазі-хаотично. Приставка «квазі-» означає, що вектор знаходиться поза межами впливу суб'єкта, а отже, відбувається начебто мимоволі. За конкретизації випадку, що розглядається (у системі суспільних, зокрема економічних відносин) – поза волею держави. В контексті розгляду динаміки соціально-економічних систем, ми вважаємо, що квазі-хаотичним є розвиток ринку, який за умови абсолютизації його природної властивості саморегулювання перебуває поза сферою державного впливу.

При цьому потрібно уточнити, що на практиці економічне підґрунтя суспільних систем визначає певна (більша або менша) ступінь поєднання державного регулювання та ринкового саморегулювання. Отже, з позиції дослідження якісних змін соціально-економічних систем необхідно враховувати, по-перше, фактори – ті, що визначають векторний розвиток (слідування уряду задекларованими програмними цілями, ступінь

додержання курсу, що обраний державою відповідно до інтересів суспільства) та ті, що визначають квазі-хаотичний розвиток (збереження функціональності ринку як ефективної системи обміну, поділу праці, розподілу благ тощо). По-друге, на увагу вимагає міра узагальненого впливу таких факторів. Йдеться про паритетність ефектів векторного розвитку та квазі-хаотичного або інакше про оптимальність співвідношення державного регулювання та ринкового саморегулювання.

Якщо розвиток є векторним, то за кількістю виділених векторів варіанти можуть бути такими: одновекторний розвиток і багатовекторний. Одновекторний та багатовекторний розвиток передбачають наявність відповідної кількості векторів. Узагальнення результатів досліджень сучасних науковців дозволило нам зробити перелік видів розвитку соціально-економічної системи (додаток В).

Щодо окремого розгляду дефініції «соціально-економічний розвиток» і її застосування в науковому аналізі з урахуванням специфіки зазначеного процесу варто зазначити таке:

соціально-економічний розвиток означає кореляційну (взаємну) залежність між рівнем економічного розвитку і вирішенням соціальних проблем країни та її господарюючих суб'єктів; під цим терміном розуміють процес трансформації відносин між економічними суб'єктами та соціальними групами населення [47, с. 6-7; 86, с.171; 172; 338];

соціально-економічний розвиток відображає динамічний стан господарюючих суб'єктів, що обумовлений, поставленими бізнес-цілями, а також феномен життя суспільства у своєрідній «системі координат», яка обумовлена панівними цінностями життєдіяльності соціуму [89; 90];

соціально-економічний розвиток наділяє систему здатністю підтримувати певні темпи руху та утримувати рівновагу при зовнішніх збуреннях (Г. Макмілан);

соціально-економічний розвиток забезпечується сукупністю усіх наявних і доступних ресурсів – як матеріальних, так і духовних; як

природних, так і трудових; як фактично залучених у процеси суспільного виробництва і соціального розвитку, так і тих, що можуть бути реалізовані та використані для зміцнення соціально-політичної стабільності, підвищення рівня якості життя населення, зростання ефективності галузей народного господарства (В. Мельник);

соціально-економічний розвиток є цілісною сукупністю взаємопов'язаних і взаємодіючих соціальних і економічних інститутів (суб'єктів) і відносин з приводу розподілу і споживання матеріальних і нематеріальних ресурсів, виробництва, розподілу, обміну та споживання товарів і послуг (Я. Качмарик);

соціально-економічний розвиток визначає здатність забезпечувати довгострокове функціонування системи та досягнення стратегічних цілей на основі використання наявних ресурсів (М. Тимощук) [172; 338].

Концепція соціально-економічного розвитку сформувалась у результаті об'єднання трьох основних наукових аспектів: економічного, соціального та екологічного. Економічна складова концепції розвитку заснована на теорії максимального потоку сукупного доходу Хікса-Ліндаля, який може бути здійснений за умови збереження сукупного капіталу. Концепція передбачає оптимальне використання обмежених ресурсів та використання екологічних – природо-, енерго-, і матеріалозберігаючих технологій, включаючи видобуток і переробку сировини, створення екологічно прийнятної продукції, мінімізацію, переробку та знешкодження відходів. Соціальна складова розвитку орієнтована на людину і спрямована на збереження стабільності соціальних і культурних систем. Важливим аспектом цього підходу є справедливий розподіл благ та збереження культури. У рамках концепції людського розвитку людина є не об'єктом, а суб'єктом розвитку. З екологічної точки зору, сталий розвиток має забезпечити цілісність біологічних і фізичних природних систем. Особливе значення має життєздатність екосистем, від яких залежить глобальна стабільність усієї біосфери. Основна увага приділяється збереженню здібностей до

самовідновлення і динамічної адаптації таких систем до змін, а не збереження їх у деякому «ідеальному» статичному стані.

Усе вищезначене дає нам підстави вважати, що соціально-економічний розвиток – складний суперечливий процес, у якому взаємодіють позитивні і негативні чинники, а періоди прогресу змінюються періодами регресу. У сучасному полі суспільних наук навіть популяризується не полишена фаталізму думка про те, що політичні і військові потрясіння, соціальні конфлікти, екологічні катастрофи можуть призупинити розвиток економіки будь-якої країни, відкинути її на кілька десятиліть назад, а іноді привести і до остаточної загибелі, як це було з древніми цивілізаціями.

Отже, враховуючи все вищезначене, вважаємо, що соціально-економічний розвиток можна трактувати як незворотні, спрямовані і закономірні зміни в соціально-економічній системі країн, що відбуваються в наслідок реалізації властивих їй механізмів самоорганізації та здатності до перетворення при збереженні відносної стійкості, джерелом і рушійною силою яких є розвиток соціально-економічного потенціалу країни за умов взаємодії основних підсистем (держава, економіка, бізнес, соціум) та реалізації консолідуючої функції ринку. У кінцевому результаті це забезпечує трансформацію відносин між економічними суб'єктами та соціальними групами населення і сприяє зміцненню соціально-політичної стабільності в країні, покращенню якості життя та добробуту населення, зростанню ефективності всіх сфер діяльності національної економіки.

Подальший аналіз передбачає дослідження моделей і типів розвитку країн з ринковою економікою, метою якого є поглиблення теорії та розробка практичних рекомендацій щодо обґрунтування найбільш імовірного варіанту моделі розвитку України. З одного боку, на урахування вимагають особливості, якими супроводжувався тривалий період панування ринкових відносин. Зокрема те, що, у багатьох країнах світу з ринковою економікою протягом останніх століть відбувалося економічне зростання, а з ним і підвищення рівня життя населення. З іншого боку, увага загострюється на

тому, що економіка цих країн розвивалася нерівномірно. Зміни в економіці країн відбувались хвилеподібно – піднесення неминуче чергувалося зі спадом, інколи наставали глибокі економічні депресії з великими масштабами безробіття. Цей аспект проблематики стане предметом нашого подальшого дослідження.

1.2. Моделі і типи розвитку економіки країн

Враховуючи, що нині Україна, у досить непростих умовах, визначає мету та напрями досягнення свого самостійного майбуття і обирає параметри моделі подальшого розвитку, яка повинна створити основу функціонування держави у третьому тисячолітті, нам видається доцільним, відповідно до завдань дослідження проаналізувати представлені в науковій літературі та втілені на практиці моделі та типи розвитку економіки різних країн, з'ясувати визначальні ознаки стану національної економіки та обрати найбільш імовірний варіант моделі її розвитку.

Разом з тим, характеристика типів і моделей розвитку економіки будь-якої країни вимагає, насамперед, з'ясувати підходи до розуміння сутності та змісту понять «тип» і «модель», оскільки поза цим неможливо визначити ті ключові ознаки, за якими лише й можна розрізняти якісні відмінності та переваги того чи іншого типу або тієї чи іншої концептуальної моделі розвитку, що можуть забезпечити гідний міжнародний статус країн та успіх існування їх соціально-економічних систем.

Отже, тип, або типологія (давньогрецьк. – відбиток, форма, зразок +слово, вчення) як філософське поняття має декілька трактувань [359; 421; 487; 488]:

по-перше, метод наукового пізнання, в основі якого є розчленування економічних систем, об'єктів та їх групування за допомогою узагальненої, ідеалізованої моделі або типу;

по-друге, результат типологічного описання та співставлення.

Загальновідомо, що типологія, як метод, спирається на виявлення схожості та відмінностей об'єктів, що вивчаються, та на пошук надійних способів їх ідентифікації. У розвиненій теоретичній формі типологія намагається відобразити будову системи, що досліджується, виявити її закономірності. За способом побудови філософи розрізняють емпіричну та теоретичну типологію [359; 421; 487; 488].

В основі першої (емпіричної) є фіксація стійких ознак схожості та відмінностей, що виокремлені індуктивним методом. Теоретична типологізація передбачає побудову ідеальної моделі об'єкта, узагальнене вираження ознак, яке базується на визначенні системоутворюючих зв'язків, сформованій уяві про структурні рівні об'єкта. Отже, типізація, залежно від спрямованості аналізу, може розглядатися: 1) як структурна; 2) як метод ідеальних типів, де тип – абстрактна конструкція, з якою зіставляються об'єкти, що досліджуються; 3) як метод конструйованих типів, де тип – певний об'єкт, що виділяється за низкою критеріїв серед інших об'єктів та розглядається як представник усієї їх сукупності. Це дає підстави зробити висновок, що одну й ту ж систему на базі різних підходів та цілей дослідження можна віднести до різних типів реально функціонуючих об'єктів.

Що стосується моделі (фр. *modele*, італ. *modello*, лат. *modulus* – міра, зразок, норма), то її визначення багатоваріантні, наприклад, такі: зразок будь-якого виробу для серійного виробництва; зразок конструкції будь-чого; відтворення предмету у зменшеному або збільшеному вигляді; схема, зображення, або опис певного явища чи процесу у природі та суспільстві; формалізована та представлена системою рівнянь система взаємозв'язків економічних явищ [359; 421; 487; 488].

Проте серед багатьох тлумачень поняття «модель», на наш погляд, найбільш придатними для подальшого використання є наступний підхід. В економічному житті суспільства модель виступає не лише результатом існування певної концепції розвитку, аналогом системи зв'язків. Вона може

реально існувати як у разі вдалої реалізації провідного задуму певних суб'єктів політичної та господарської діяльності, так і слугувати засобом, формою передбачення тенденцій подальшого, більш віддаленого функціонування та розвитку того чи іншого об'єкту, – такого, яким є, зокрема, національна економіка.

Можливості використання моделей розвитку країни та її національної економіки значно зросли з поширенням математичних, числових методів виразу економічних та соціальних взаємозв'язків, що дозволяє визначати та прогнозувати різні можливі, за даних умов, варіанти становлення, функціонування та розвитку окремих змінних елементів моделі. Економічні моделі розрізняють за ознаками мети їх конструювання, функціонального призначення та масштабів систем, суть яких вони відбивають. Існують, наприклад: моделі прогностичні, імітаційні (дозволяють оцінити наслідки якоїсь дії), оптимізаційні (створюються з метою пошуку найкращих комбінацій для досягнення однієї або декількох цілей); моделі мікроекономічні та макроекономічні; глобальні, що охоплюють економіку в цілому та секторальні; багатонаціональні, з інтегрованими операціями для економічного моделювання, моделі для прогнозування розвитку світового господарства, що враховують, зокрема, динаміку потоків торгового обміну; регіонально-національні моделі, які забезпечують прогнози на основі інтегрованого аналізу національних та регіональних проблем [248; 350; 379].

Водночас, слід зауважити, що жодна теоретична модель розвитку національної економіки не наділена науковим змістом поза певною теоретичною концепцією її економічного та соціального розвитку. У свій час К. Маркс підкреслював, що будь-яка абстракція конкретна [260]. Отже, на нашу думку, сформована із застосуванням сучасної методології та на основі відповідної парадигми дослідження абстрактна концепція і модель розвитку здатна стати конкретною основою визначення стратегічних цілей економічної політики держави в цілому та національної економіки країни зокрема. Крім того, вона дозволяє провести цілеспрямований пошук

ефективного інструментарію для реалізації цих цілей на основі активізації інтересів основної маси суб'єктів економічної діяльності.

Також, варто зазначити, що термін концепція (від латинського *conceptio* – розуміння, система) має декілька варіантів тлумачень, серед яких, насамперед, можна виділити такі [421; 482; 483; 487]: це система поглядів, те чи інше розуміння явищ, процесів; єдиний, визначальний задум, провідна думка якогось твору, наукової праці, тощо.

Отже, суть концептуального мислення, концептуального підходу до розуміння тих чи інших процесів, тенденцій, розвитку країни та її національної економіки має полягати, насамперед, у системному сприйманні процесів, що відбуваються у суспільстві, в економіці, та формуванні на цій основі системного бачення віддалених стратегічних перспектив і результатів розвитку цих процесів, необхідних напрямів їх трансформації. Тому, формування концепції розвитку національної економіки тієї чи іншої країни і України, зокрема, повинно базуватися, на нашу думку, на врахуванні основних передумов, про які, власне, вже йшлося вище.

Таким чином, узагальнення вищезначеного дало нам підстави визначити такі передумови формування моделі розвитку національної економіки: системна уява про реальний стан справ у національній економіці; визначення глобальних стратегічних цілей її розвитку, як його невід'ємного елемента; урахування особливостей механізму взаємозв'язку між усіма основними елементами національної економіки; визначення ключових характеристик і структурних елементів моделі трансформації національної економіки, окремих її підсистем з позицій забезпечення динамізму та перспектив її розвитку в цілому; наукове, аргументоване прогнозування можливих варіантів розвитку подій, у тому числі, за умов відсутності, або неадекватного функціонування та використання якогось із елементів, чинника, що впливає на реалізацію визначального задуму. Водночас, концептуальний підхід до аналізу проблем розвитку національної економіки обов'язково завершується формуванням певної моделі, що містить

теоретичну конструкцію, схему та структуру реально можливих економічних та соціальних зв'язків, реалізація яких відбувається на основі системи поглядів та основного задуму, закладених у концептуальному підході.

Крім того, варто зазначити, що питанням формування і трансформації соціально-економічних систем, типів та моделей їх розвитку та розвитку національних економік різних країн, у тому числі також України, присвячено значну кількість наукових праць як вітчизняних, так і закордонних дослідників серед яких: І. Амоша, Л. Бальцерович, Г. Башнянин, А. Бузгалін, А. Гальчинський, В. Геєць, А. Колганов, Я. Корнаї, В. Кудров, В. Лівшиц, М. Михальченко, С. Мочерний, Д. Норт, А. Ослунд, А. Філіпенко та інші [8; 25; 96; 100; 283; 291-293; 307; 308; 485].

Аналіз наукових праць вищезначених вчених дав можливість зробити декілька узагальнюючих висновків:

по-перше, є чітке усвідомлення і підтвердження, що моделі розвитку економік окремих країн формуються в межах певної економічної системи, яка являє собою сукупність усіх економічних процесів, що відбуваються в суспільстві на основі певних інституціональних, майнових і фінансових відносин та організаційних форм;

по-друге, доведено, що в останні півтора-два сторіччя, коли капіталістична формація перетворилась на пануючу, у світі сформувались і діють різні типи економічних систем (ринкова економіка, що базується на вільній конкуренції, так званий класичний капіталізм, змішана економіка або сучасний капіталізм і дві неринкові системи – традиційна, або натуральна та адміністративно-командна), у кожній з яких вибудовуються національні моделі організації господарства, що кореспондуються з наявним економічним, ресурсним і культурним потенціалом країни, її традиціями, духовністю та ментальністю;

по-третє, як показав проведений нами аналіз, існує значна кількість різних класифікаційних ознак, за якими науковці виділяють, об'єднують та описують різноманітні типи і моделі розвитку як суспільства в цілому, так і

окремих країн та їх економік. Зважаючи на це, детальний розгляд описаних науковцями типів і моделей є важливим при формуванні власної моделі розвитку України та її національної економіки, адже визначення типу розвитку пов'язане із характеристикою ключових принципів та ознак функціонування економічної системи, що дозволяє проводити науковий пошук найбільш ефективних, за даних умов, теоретичних моделей її функціонування, а отже і моделей розвитку.

Зокрема, найбільш поширеною в економічних і філософських дослідженнях [25; 94; 95; 118] є думка щодо існування двох історично визначених типів розвитку суспільства із відповідними їм формами прояву в розвитку країни та її національної економіки: природно-історичний та культурно-історичний (табл. 1.1).

Значний внесок у розвиток проблеми вибору країнами соціально-економічної моделі зробив відомий японський економіст Наохіро Амая, котрий у праці «Японська економіка перед вибором: процвітання або занепад» [317], виділив три можливі моделі розвитку суспільства. Він звернув увагу на те, що використання цих моделей безпосередньо впливає на структуру, стан і перспективи розвитку суспільства в цілому, його внутрішніх суперечностей та національних економік. Це Модель Рікардо, Модель Сталіна, та Проміжна модель (аналогом таким формам є загальновідомі моделі: рікардіанська; централізованої економіки; модель змішаної економіки).

На думку автора, основним елементом у структурі механізмів економічного розвитку в Моделі Рікардо є абсолютна роль ринкового механізму, при нульовій ролі держави, в Моделі Сталіна – абсолютна роль держави при нульовій ролі ринку, у Проміжній моделі – нескінченна різноманітність співвідношень між частками держави та приватного підприємництва у прийнятті рішень, їх мінливість, рухливість.

Таблиця 1.1

Типи розвитку суспільства

Тип розвитку суспільства	Методологія визначення та ознаки типу розвитку суспільства
1	2
Природно-історичний	<p>Базується на марксистській методології щодо характеристики економіко-історичних типів суспільства, тобто на принципах формаційної концепції розвитку, згідно з якою «розвиток суспільства розглядається як певний «лінійний» процес проходження усіма етносами та країнами деяких спільних ступенів суспільного розвитку»</p> <p>Його характерними ознаками є:</p> <ul style="list-style-type: none"> детермінованість (опричиненість усіх процесів всередині системи); субординованість; історична послідовність розвитку економічних відносин; домінуюча роль власності у формуванні характеру праці, соціальної структури, розподілі результатів трудової діяльності; послідовна (поетапна) еволюція суспільних інституціональних форм економічної діяльності від найпростіших до надскладних форм, таких як: натуральне господарство, товарне господарство, капіталістичне ринкове господарство тощо
Культурно-історичний	<p>Базується на принципах цивілізаційного підходу. Його визначальними принципами та ознаками є:</p> <ul style="list-style-type: none"> перехід від відтворювального (формаційного) до інноваційного (цивілізаційного) типу розвитку, за якого головною метою, формою існування та проблемою стає продукування нового, а саме: відтворення стає технічною процедурою; орієнтація розвитку на «виробництво» безлічі цивілізаційних станів, кожний із яких є унікальним, що перетворює процес виробництва на необмежене джерело руху та оновлення людства і людини. Така орієнтація виробництва створює підстави та умови для переходу від дискретного, еволюційно-революційного до континуального, процесуального типу розвитку, за якого визначальним способом руху є постійна мінливість та якісне оновлення всіх елементів суспільного життя. <p>Зміст впливає із самої природи соціальної дії суспільства, кожної окремої людини: «соціальна дія не фізична та не біологічна: вона – символічна (детермінована ціннісними, культурними програмами); нормативна (пов'язана з етносом); суб'єктивна (вільна, волюнтарна, егоїстична); часткова (не є всеохоплюючою) – й тільки тому соціальна». Домінуючим принципом цього типу соціально-економічного розвитку стає його культурна складова, яка усе більше визначає усталену економічну (й не тільки) поведінку людини, суб'єкта економічної діяльності; усі форми власності визнаються рівноправними, жорстка детермінованість суб'єктивних цілей і дій окремих суб'єктів господарювання втрачає свою силу.</p>

Джерело: систематизовано автором на основі [25; 94; 95; 118]

Проте, розвиток ринкового механізму на основі Моделі Рікардо створив умови, за яких вільна, нерегульована дія системи законів ринку, зокрема, конкуренції, попиту та пропозиції, спеціалізації, кооперації та інтеграції, концентрації та централізації виробництва і капіталів тощо, почала призводити до небажаних, протилежних очікуванім, наслідків і результатів.

Тенденція до монополізації сфери виробництва та ринків збуту у різних галузях господарської системи, яка набрала бурхливого розвитку в другій половині XIX - на початку XX ст., активно скорочувала поле прояву важелів вільної, або досконалої конкуренції, звужувала можливості прояву закону конкуренції взагалі і підривала основи автоматизму в механізмі регулювання стосунків між економічно відособленими суб'єктами виробництва, отже, врешті решт, гальмувала економічний розвиток. Модель Сталіна, за будь-яких умов, неминуче трансформується у модель, що визначається як Пастки розвитку і означає що Модель Сталіна, як основа економічного та суспільного розвитку, нежиттєва, по-перше, тому, що неспроможна забезпечити у довготривалому періоді мотиваційну основу розвитку, створюючи умови для наростання внутрішніх протиріч, флуктуації (роздвоєння), біфуркації (збурення) та ентропії (наростання відцентрових сил і тенденцій) в усіх елементах системи; по-друге, породжує постійне зростання негативного тиску зовнішніх чинників, оскільки нездатна забезпечити конкурентоспроможність національного господарства економічними методами, отже й умови для рівноправного партнерства в системі міжнародного поділу праці та світової торгівлі. Кожний із лімітуючих чинників у закритій економіці, а саме такою була економіка збудована на основі Моделі Сталіна, «є наслідком та передумовою не одного, а цілої низки інших обмежень» [317], що, власне, і перетворює цю модель у нежиттєву, робить її основою руху суспільства в напрямку глухого кута соціально-економічних протиріч, викликає нагальну потребу заміни якісно новою, реалістичною моделлю розвитку. Отже, на нашу думку, ані Модель Рікардо, ані Модель Сталіна не можуть стати основою моделі соціально-економічного розвитку національної економіки України. Водночас досвід функціонування української економіки та суспільства в умовах перехідного стану від Моделі Сталіна яскраво засвідчив, що сподіватися на великий вибір серед варіантів та моделей функціонування та розвитку ринкового господарства у межах Проміжної моделі також не варто.

Важливими, для подальшого формування моделі розвитку України та її національної економіки є результати досліджень та висновки які робить А. Мельник [267; 268; 448]. Вона зазначає, що своєрідність економічної діяльності в межах кожної країни обумовлена значною кількістю чинників: наявністю природних ресурсів і певних кліматичних умов, величиною національного багатства та економічним потенціалом, структурою економіки, специфічними рисами національного менталітету, особливостями політичного, державного і суспільного устрою. При цьому, автор звертає увагу на те, що різноманітність країн за національним складом, соціально-культурними особливостями збагачує суспільний устрій як суспільну систему. У той же час, на думку науковця, окремі країни та їхні економіки можна згрупувати за деякими важливими спільними характеристиками. Наприклад, за розмірами території (великі малі, держави-карлики), за чисельністю населення, за соціально-політичним устроєм (монархії, республіки), за рівнем економічного розвитку, за географічним положенням.

Корисним, на нашу думку, підхід до класифікації моделей розвитку систем (зокрема країн та їх національних економік), якого притримується велика група сучасних економістів та соціологів [88; 94-95; 105; 118; 152; 224; 285; 425; 448; 525]. Критерієм у такій класифікації є наявність типових, відносно сталих у часі ознак функціонування економіки, що мають парадигмальний зміст та не підлягають кон'юнктурним коливанням. Науковці, досліджуючи за зазначеним критерієм особливості сучасної капіталістичної системи, висувають низку теорій та моделей трансформації капіталізму. Такі теорії зазвичай виходять з обґрунтування реальних соціально-економічних процесів, але тлумачилися науковцями по-різному. Серед основних концептуальних моделей, які з'явилися наприкінці XIX–початку XX ст. можна назвати такі: концепція «соціального партнерства» (Р. Арон, Дж. Гелбрейт та ін.), модель індустріального суспільства (П. Друкер, У. Ростоу, Р. Арон), модель постіндустріального суспільства (Д. Белл, Р. Арон), теорія «конвергенції» (П. Сорокін, В. Бакінгем, Р. Арон,

У. Ростоу, П. Друкер, Дж. Гелбрейт, Я. Тінберген та ін.). У 1950-х роках у США виникла теорія «народного капіталізму», яку обґрунтували такі економісти і соціологи, як А. Берлі, Дж. Бернхем, С. Чейз, С. Кузнец, Дж. М. Кларк, М. Сальвадорі та ін.

Крім того, як свідчить аналіз наукової літератури [52; 101; 105; 281; 341; 448; 473] найсуттєвішими специфічними ознаками національних економік є ресурсне забезпечення процесів виробництва (наявність факторів виробництва) та економічний потенціал країни. Країн, що повною мірою забезпечені факторами виробництва, небагато. Однак цілком рельєфно виокремлюються країни, в яких один з видів ресурсів є провідним, і це дає можливість таким економікам орієнтуватися на ефективне його використання. Наприклад, природні ресурси відіграють значну роль в економіці Росії, Канади, Австралії, Казахстану, нафтовидобувних країн. Трудові ресурси є визначальними для багатьох країн, що розвиваються, особливо регіону Південної та Південно-Східної Азії, адже саме в цих країнах дешева і значна за чисельністю робоча сила сприяла досягненню конкурентоспроможності товарів на світових ринках. Чинник технології і чинник капіталу зумовлюють спрямованість економічного розвитку розвинутих країн, насамперед країн Західної Європи і Японії, США. Щодо України, то думки науковців дещо розділилися. Одні дослідники [130; 159; 171; 237; 503] провідним чинником, вважають трудовий. У той же час, існує інша точка зору, згідно з якою, важливим є чинник природних ресурсів, який визначається наявністю родючої землі й потужними покладами руд чорних металів, хоча, варто зазначити, що Україна зазнає гострий дефіцит енергоносіїв, руд кольорових металів, деревини. Проте на зовнішні ринки Україна виходить, спираючись саме на чинник природних ресурсів, адже у її експорті переважну частку становить сировина (руди, метали, хімічні матеріали, продукція сільського господарства) [144; 145; 156; 171; 316; 488].

Крім того, серед найбільш розповсюджених критеріїв класифікації моделей національної економіки варто виділити такі: панівна форма

власності та способи координації економічної діяльності; характер розвитку економічних процесів; технологічний спосіб виробництва; рівень економічної свободи; конкурентоспроможність економіки; форма політичного правління тощо [224; 446]. Слід значити, що вищезначені моделі національної економіки нині вже мають всі ознаки класичності і знайшли відображення в практичній діяльності різних країн. Так з погляду власності та способів координації економічної діяльності науковці виокремлюють три моделі національних економік: ринкову (ґрунтується на приватній власності та ціновому механізмі розв'язання основних проблем економічної організації); командно-адміністративну або командну (ґрунтується на державній власності на ресурси і виготовлені блага, передбачає безпосередній вплив державних органів і координування поведінки суб'єктів економіки щодо питань виробництва, розподілу та споживання продукції); змішану (в якій економічні процеси регулюються як ринковими механізмами, так і державою, без переважання одного з них).

Що до такої ознаки як характер розвитку, то за методологією ООН [323] сучасні національні економіки поділяють на: розвинуті (ринкові економіки високорозвинутих країн, до складу яких належать відносно вільна ринкова система США, соціальна ринкова економіка країн Західної Європи, ринкова економіка типу «держава добробуту» – Швеція і державно керований ринок Японії та інших країн Східної Азії); перехідні економіки (передусім економіки постсоціалістичних країн, які здійснювали перехід від командно-адміністративної економіки до ринкової. Хоча деякі країни цього типу вже отримали статус «країн з ринковою економікою», наприклад Литва, Латвія, Україна, рівень їх розвитку залишається далеким від рівня розвитку високорозвинутих країн світу); економіки, що розвиваються (входять держави з ринковою економікою і низьким рівнем економічного розвитку). Модель їхнього національного господарства базується на неістотній ролі ринкових механізмів і приватного підприємництва, а домінуюче значення для розвитку мають натуральне або

напівнатуральне господарство, переважання аграрного й індустріального секторів у галузевій структурі економіки, високий ступінь державного втручання в економіку і низький рівень соціального захисту. Для цілей економічного аналізу ООН поділяє ці країни: на країни – суто кредитори (Бруней, Кувейт, ОАЕ, Саудівська Аравія); країни – суто боржники (всі інші країни, що розвиваються); країни – експортери енергоресурсів (Алжир, Венесуела, В'єтнам, Індонезія, Конго, Кувейт); країни – імпортери енергоресурсів; всі інші країни, що розвиваються.

Що стосується критерію відкритості, то національні економіки поділяють на відкриті, відносно відкриті та закриті. Під відкритою економікою розуміють господарство, напрям розвитку якого визначається тенденціями, що діють у світовому господарстві, а зовнішньоторговельний оборот досягає такого рівня, коли він починає стимулювати загальне економічне зростання. Вважається, що він справляє стимулюючий і гальмівний вплив на господарство з того моменту, коли досягає рівня близько 25 % валового внутрішнього продукту. Ступінь відкритості світовому ринкові зазвичай вимірюється часткою експорту у ВВП. За рекомендаціями Світового банку, до відкритих економік належать країни, частка експорту яких у ВВП становить більше 35 %; умовно відкритими вважаються економіки з часткою експорту від 10 до 35 % ВВП; закритими є економіки з експортом менше 10 % ВВП [618].

В основу класифікації економічних систем за рівнем економічного розвитку закладається показник обсягу ВВП на одну особу. Світовий банк за цією ознакою виокремлює економіки країн з низьким рівнем доходів (ВВП на одну особу становить менше 900 дол.); з рівнем доходів нижче середнього (ВВП на одну особу становить від 901 до 3125 дол.); з рівнем доходів вище середнього (ВВП на одну особу становить від 3126 до 9655 дол.); а високим рівнем доходів (більше 9656 дол.) [618].

Стандартна класифікація Світового банку за рівнем зовнішньої заборгованості вирізняє: держави з високим рівнем зовнішньої

заборгованості; держави із середньою величиною зовнішнього боргу; держави з найменшою зовнішньою заборгованістю. Високий рівень зовнішнього боргу означає, що в країні перевищені такі критичні показники: відношення поточної вартості обслуговування зовнішнього боргу до ВВП більше 80 %; відношення поточної вартості обслуговування боргу до обсягу експорту перевищує 220 %. Середній рівень зовнішньої заборгованості властивий країнам, у яких один або обидва показники перевищують 60 %, але не досягають критичних величин [618].

За рівнем конкурентоспроможності виокремлюють конкурентоспроможні та неконкурентоспроможні національні економіки. Для вимірювання рівня конкурентоспроможності національних економік розраховують глобальний індекс конкурентоспроможності (ГІК), який є узагальнюючим показником конкурентоспроможності країни, якнайповніше відображає її продуктивність і оцінює три потенційні стани національної економіки: конкурентні переваги, потенційні загрози, критичні відставання. Глобальний індекс конкурентоспроможності, складається з 12 субіндексів: державні установи; інфраструктура; макроекономічна стабільність; охорона здоров'я; початкова освіта; вища освіта і навчання; ринок товарів; ринок праці; фінансовий ринок; рівень розвитку і використання технологій; обсяг внутрішнього ринку; розвиток бізнесу та інновацій [190; 270].

За рівнем економічної свободи національні економіки поділяють на економічно вільні та економічно невольні, згідно зі зведеним індексом економічної свободи (за даними американської неурядової організації «The Heritage Foundation») який розраховують на основі даних про: витрати уряду; частки державного і приватного секторів в економіці; дотримання принципів правової держави, захисту прав власності; монетарну політику; рівень інфляції, свободу торгівлі, підприємництва; регуляторну політику держави; доступ до кредитів; стан ринку праці, підприємництва, рівень податкового тиску, розміри тіньового сектору економіки [190; 270].

За пріоритетами розвитку визначають такі типи національних економік: сталого розвитку (адаптивно-раціонального) і несталого (екстенсивно-деструктивного).

Крім того, варто зазначити, що моделі розвитку національної економіки можна класифікувати за напрямками розвитку з урахуванням: особливостей соціально-економічних умов країни, стану економіки; трансформаційних процесів; державного регулювання економіки; стратегій соціально-економічного розвитку; конкурентних переваг країни, її традицій. Так, за цією ознакою, найбільш відомими у світовій системі є такі ринкові моделі національних економік: ліберальна (американська ринкова модель); регульована ринкова економіка (західноєвропейська модель); соціально орієнтована ринкова модель (Швеція); японська модель; олігархічна модель (коли інтереси держави підпорядковуються інтересам панівних олігархічних груп, кланів); моделі нових індустріальних країн (моделі економік Тайваню, Південної Кореї, Гонконгу, де велика роль належить транснаціональним корпораціям, які включили економіки цих країн у міжнародний поділ праці); модель наздоганяючих ринкових економік (використовують країни, які намагаються протягом короткого часу трансформувати національні економіки до умов розвинутих країн.

Наздоганяючі моделі національної економіки передбачають використання механізмів розвитку, спрямованих на прорив у забезпеченні конкурентоспроможності національних товарів, у технологіях, корекцію ринкової кон'юнктури, структурну перебудову та модернізацію виробництва. У післявоєнний період цю модель використала Японія, нині – Китай. Невдалі варіанти використання цієї моделі є в країнах колишнього СРСР. Загалом ця модель характеризується переважним залученням передових технологій, прямих іноземних інвестицій, вкладенням коштів у людський капітал і науку, розвиток переробних галузей. Проте тут варто зазначити, що таке виокремлення зазвичай пов'язують з поняттям «модель країни» («країнова» модель), яке використовується, коли соціально-економічний і політичний

розвиток держави протягом тривалого періоду демонструють стабільність ключових аспектів, закладених в їх основу. У межах цього підходу, поряд з вищезначеними моделями, зустрічаються й такі, як корпоративістська модель розвитку, що має два різновиди: демократичний корпоративізм (найбільше притаманний Швеції) та ієрархічний корпоративізм (притаманний Японії) [624]. Фактично, протягом понад двадцятирічного періоду країни з перехідною економікою намагаються наздогнати розвинені країни за багатьма показниками, орієнтуючись головним чином на темпи зростання ВВП. Однак орієнтація на такий показник лише завуальовує більшість проблем розвитку економіки та промисловості, оскільки досить часто супроводжується збільшенням негативного навантаження на навколишнє середовище, погіршенням екологічної ситуації, подальшим старінням основних фондів, зростанням енергоємності та матеріалоємності на одиницю продукції, зниженням її якості, погіршенням соціальних стандартів якості життя, яке проявляється у скороченні кількості населення країни, погіршенням рівня здоров'я, умов праці тощо. І, як відмічають науковці, всі або більшість із цих недоліків характерні для «навздогінного» розвитку, нав'язаного Заходом колишнім соціалістичним країнам. Ця модель екстенсивного типу являє собою пастку для країн з «перехідною економікою», позбавляючи їх можливості працювати на випередження при проведенні модернізації [624]. Вибір стратегії навздогінної модернізації означає втрату країнами не тільки власних міжнародних позицій у глобалізованому світі, а й відмову від вибору власних орієнтирів розвитку.

Економічна історія свідчить, що для того, щоб подолати розрив та вийти на передові позиції розвитку у висококонкурентному світі, не потрібно повторного проходження та дублювання всіх алгоритмів (послідовності етапів) технологічного прогресу, з якими стикалися країни-лідери, а більше слід зосередитися на стрибкоподібному соціально- економічному прориві, що базується на засвоєнні та переробці техніко-технологічного, соціального, організаційного, політичного тощо досвіду, який був накопичений країнами,

які взяті за приклад (Польща, Словаччина). В зазначеному аспекті ми погоджуємось с думкою І. Штулер [518], що точніше вести мову не про навздогінний тип розвитку, а про випереджаючий, який націлений на дотримання стратегії прориву. «Випереджати» майже ніколи не визначається «рухатися тим же шляхом», що і країни-зразки (лідери), однак обов'язково під ним розуміється «рухатися кращим шляхом», що співзвучне із вимогою руху у власному напрямку. На нашу думку, саме цей тип розвитку є найбільш оптимальним для України.

У той же час існує інша група українських дослідників, які вважають що на сучасному етапі для України доцільно обрати саме наздоганяючу модель економічного розвитку, а для її реалізації держава має впровадити спеціальні інноваційні програми з відповідним механізмом фінансово-кредитного стимулювання. Необхідно також суттєво збільшити фінансування фундаментальних і прикладних досліджень як за рахунок держави, так і приватного капіталу. Враховуючи схильність українських громадян до грошових заощаджень, важливо посилити мотивацію до довгострокового нагромадження фінансових ресурсів, а головне – забезпечити їх високоефективне інвестиційне використання. Названі заходи щодо впровадження наздоганяючої моделі економічного розвитку вимагають розроблення конкретного інструментарію їх виконання, а реалізація в Україні наздоганяючої моделі економічного розвитку, на думку В. Сапич та Н. Сапич [405], у перспективі дозволить перейти до моделі соціально-орієнтованої економіки.

У будь-якому випадку, на сучасному етапі гостро постає потреба в необхідності розробки моделі національного економічного зростання. Тобто – до пошуку національною економічною системою такого стану, який би забезпечував належний (гідний для українського суспільства) рівень її розвитку.

Аналіз наукових публікацій початку XXI ст. дає підстави говорити, що глобалізаційні процеси ставлять перед урядами країн проблему пошуку

нових форм і методів адаптації національного економічного середовища до сучасних вимог здійснення міжнародних економічних відносин та зумовлюють необхідність побудови нових моделей розвитку національних економік цих країн, які відповідають їх потенціалу, забезпечуючи стійке економічне зростання та конкурентоспроможність на світовому ринку [398].

Разом з тим, привертає до себе увагу той факт, що майже всі українські дослідники вивчають західні моделі економічного розвитку і роблять спроби тим чи іншим чином пристосувати кожен з них до українських реалій, причому найчастіше обґрунтовують доцільність використання для України змішаної моделі розвитку економіки, орієнтованої на реалізацію інтересів і держави і фінансово-монополістичних груп і дрібного та середнього бізнесу. Крім того, деякі з них наполягають на реалізації в Україні такої економічної моделі, яка б передбачала поєднання державного регулювання з ринковою конкурентною економікою. Разом з тим, поруч з доведенням важливості і необхідності формування оптимальної моделі соціально-економічного розвитку національної економіки України, більшість з науковців, поки що, не надають ґрунтового та усебічного опису такої моделі, що свідчить про необхідність подальших досліджень і пошуків у цьому напрямі.

Так, С. Мочерний, виділяючи такі основні моделі економічного розвитку систем: 1) ринкової економіки з її модифікаціями та історичними формами; 2) змішаної економіки, яка є найдосконалішою моделлю сучасного капіталізму; 3) постіндустріального суспільства; 4) національної економіки; 5) капіталістичної економіки; 6) народної економіки, ще свого часу зазначив, що найоптимальнішою моделлю для України може бути модель народної економіки, яка передбачає використання усіх типів власності (за домінування трудової колективної власності), всебічний соціальний захист населення і національне демократичне економічне планування [292, с. 334].

Іншим українським науковцем А. Філіпенком, який проаналізував еволюцію моделей економічного розвитку щодо країн, що звільнилися від колоніальної залежності (так званих молодих незалежних держав або країн,

що розвиваються) було аргументовано, що найбільш прийнятною для України може бути інтегральна модель економічного розвитку, яка дозволяє повніше реалізувати національні інтереси у світовому господарстві» [485, с. 596–600].

Український політолог М. Михальченко висловив свою думку стосовно того, що найбільш життєздатним для українського середовища є сценарій конвергенції. Всього в контексті з'ясування майбутнього України автор запропонував виділяти чотири можливі моделі, які він називає сценаріями і кожна з яких описує певне економічне підґрунтя, зокрема:

«ретроїдилічний» (ґрунтується на директивно-плановій, неконкурентоспроможній економіці;

«моноетнічний» (спирається на ідею створення «закритої популяції», расово чистого етносу і «закритої національної економіки»);

«ліберальний» (базується на ліберальних цінностях ринкової економіки);

«конвергенції» (передбачає поєднання кращих досягнень механізму ринкової економіки з неринковими формами перерозподілу прибутку, створення соціально орієнтованої економіки ринковими методами [283].

Наприкінці 90-х рр. українські науковці М. Голубець, С. Дорогунцов, В. Кухар, Л. Руденко, В. Трегобчук, М. Хвесик, В. Шевчук та інші розробили концепцію сталого розвитку економіки України. Ця наукова розробка базувалася на моделі сталого (стійкого) розвитку, яка виникла як відповідь на виклик глобальної природно-господарської трансформації і була сформульована в 1992 р. в Ріо-де-Жанейро на Всесвітній конференції з проблем розвитку і довкілля. Сутність сталого розвитку полягає у забезпеченні такого економічного зростання, яке дає змогу гармонізувати відносини людина-природа (довкілля) та зберегти навколишнє середовище сприятливим для здоров'я людей як нинішнього, так і майбутніх поколінь. Модель сталого розвитку має за домінуючий екологічний аспект, який,

безумовно, є актуальним для нашого суспільства, але його реалізація вимагає створення засад соціально-орієнтованої економіки.

З початку 2000-х років серед українських економістів набуває популярності теорія інноваційного розвитку, положення якої сформулювали у 80–90-х рр. Ф. Агійон, Р. Барро, Д. Бекаттіні, Р. Кемегні, Ф. Кук, М. Портер, П. Ромер, Н. Тріфт, Г. Хакенсон, Дж. Хелд, Дж. Хоувеллс, П. Хоувіт та ін. У 2004 р. авторський колектив під керівництвом А. Гальчинського і В. Гейця розробив Стратегію економічного і соціального розвитку України (2004–2015 роки) «Шляхом Європейської інтеграції», в основу якої було покладено інноваційну модель розвитку і яка набула подальшого розвитку [184; 445]. Відповідно до моделі інноваційного розвитку визначальним джерелом довготривалого економічного зростання мають стати наукові надбання та їхнє технологічне застосування, що забезпечить прискорений розвиток високотехнологічних виробництв, які б створили основу експортного потенціалу.

Подальше дослідження напрацювань науковців щодо сучасних економічних моделей розвитку національних економік розвинених країн, дає підстави зробити остаточний висновок, а саме: при всій їх різнобарвності та строкатості (чи то модель соціального ринкового господарства, держави добробуту, системи життєвого найму тощо), в якості обов'язкових базових складових, які, власне, і є запорукою їх життєвості й ефективності, мають бути, по-перше, інноваційна спрямованість економічного розвитку й економічного зростання, а, по-друге, потужна соціальна система, що включає, у широкому трактуванні, та громадянське суспільство [8; 112; 183; 184; 199; 249; 407; 445].

Саме ці складові при формуванні концепції та моделі соціально-економічних перетворень в Україні, на нашу думку, мають враховуватися, урахуватися та сприймалися владою, як об'єктивно необхідні в умовах системної трансформації економічної та господарської систем. Що, на жаль, було відсутнім у нашій країні. Формування цих, по суті базових для

забезпечення якісно нового характеру економічного та соціального розвитку, інститутів вважалось справою віддаленого майбутнього: після завершення державотворення, після завершення процесів приватизації та роздержавлення, після входження у світове господарство. Про те, все більше країн, беручи до уваги глобалізаційні тенденції розробки адаптаційних механізмів, здатних забезпечити життєздатність та конкурентоспроможність економічних систем, при розробці державних стратегій національного розвитку намагаються сформувати систему дій, здатної сприяти швидкому продукуванню та комерціалізації інновацій. Найбільш дієвим інструментом в цьому плані є перехід до інноваційної моделі розвитку національної економіки [518]. Саме тому, вважаємо, що інноваційна модель економічного розвитку, як складова моделі розвитку сучасного суспільства та національної економіки зокрема, не має альтернативи серед інших моделей функціонування економіки, таких, як, наприклад, модель традиційного розвитку, модель наздогоняючого розвитку тощо. І лише перехід країни до моделі розвитку, в якій головним джерелом економічного зростання стануть наукові знання, технологічні інновації та інформація, може забезпечити утвердження України у статусі розвинутої держави з конкурентоспроможною економікою, створить передумови для розв'язання соціальних проблем і завдань.

Найбільш ґрунтовну та образну характеристику сутності інноваційного суспільства, дає угорський дослідник Б. Санто [185; 387; 404; 423]. «Інноваційне суспільство, вважає він, – це високоінтелектуальне суспільство, до того ж у глобальних розмірах, це шлях тих, які обрали метою і формою своєї діяльності безупинне інтелектуальне пізнання, шлях тих, існування яких характеризується підвищеною інтелектуальною діяльністю і прагненням реалізувати свої ідеї. Кристально чистою формою підвищеної інтелектуальної активності потрібно, очевидно, вважати наукову діяльність і в першу чергу, фундаментальні дослідження». Основним внутрішнім джерелом інноваційного розвитку Б. Санто вважає «активне втручання в

процес власної зміни», яке є «нелінійним, непередбачуваним процесом». Отже, нині внесок науки, інновацій, новітніх технологій є вирішальним чинником економічного та соціального розвитку. За його допомогою постійно збільшується обсяг виробництва продуктів, товарів і послуг і їх різноманітність. Інновації і нові технології забезпечують не тільки збільшення ВВП, але і його якісну прогресивну зміну.

Значна роль у становленні інноваційної економіки відводиться умовам, в яких відбувається її зародження. Цими умовами є зрілість інституційного середовища, тобто адекватність державних структур та інститутів вимогам інноваційного розвитку. Під інституційним середовищем слід розуміти наявність в країні державних інститутів управлінського, стимулюючого, системоутворюючого та регулюючого характеру, які засновані на чітко визначених державних інноваційних пріоритетах в сфері інноваційної діяльності, суб'єктів, продуцентів знань (створюють знання університети та суб'єкти інноваційної інфраструктури) та комерційних компаній (фінансують, створюють та комерціалізують) знання.

Система державних інститутів інноваційного розвитку досить різноманітна. Нині, за ступенем активності втручання держави в економіку виділяються три типи державної політики:

1. Державна інноваційна політика, заснована на концепції необхідності активного втручання держави в управління економікою (Японія, Франція). Використовуються переважно прямі методи стимулювання, тобто державне фінансування фундаментальних та прикладних досліджень.

2. Державна політика, що надає перевагу ринковим відносинам (США, Великобританія); відзначається найбільшою автономією підприємництва.

3. «Проміжний варіант», де державне регулювання поєднується з низьким ступенем централізації державного апарату, використовуються непрямі стимулюючі методи (фіскальна стимуляція, державні програми і стратегії) при розвиненій системі узгодження інтересів уряду й бізнесу.

Інституційне середовище інноваційної економіки також формується із інноваційної інфраструктури, якою є весь спектр державних і приватних структур, що забезпечують розвиток і підтримку всіх стадій інноваційного процесу. До них належать:

виробничо-технологічні структури (технопарки, інноваційно-технологічні центри та бізнес-інкубатори);

об'єкти інформаційної системи (аналітичні, статистичні центри, інформаційні бази та мережі);

заклади з підготовки та перепідготовки кадрів у галузі технологічного менеджменту;

фінансові структури (бюджетні фонди, позабюджетні, венчурні, страхові);

система експертизи (центри, спроможні зробити експертні висновки для виробників, інвесторів, страхових служб тощо);

об'єкти патентування, ліцензування й консалтингу;

система сертифікації, стандартизації та акредитації.

Усі типи інноваційних структур здатні вирішувати різноманітні науково-технічні проблеми, а також істотно впливають на регіональний і загально державний розвиток. Інноваційна інфраструктура визначає темпи розвитку економіки країни та зростання добробуту населення. Досвід розвинутих країн засвідчує, що в умовах глобалізації та міжнародної конкуренції на світовому ринку виграє той, хто має розвинену інфраструктуру створення і реалізації інновацій, тобто ефективний механізм інноваційної діяльності. Основними механізмами, що забезпечують реалізацію інноваційної політики, отже пріоритетний розвиток високотехнологічних і наукомістких галузей економіки, як умову нової якості економічного зростання та розвитку, є фінансово-кредитні, законодавчі та нормативно-правові механізми, інституційні перетворення у сфері освіти, міжнародної економічної діяльності. Узагальнивши думки дослідників з проблем формування концепції та моделі інноваційного

розвитку національної економіки України [8; 112; 183; 184; 199; 249; 407; 445], ми визначили неформальні обмеження, які знижують ступінь інноваційного економічного моделювання в Україні, а саме:

обмеження науково-технічного характеру (спрямованість державної політики на закріплення моделі економіки, яка ґрунтується переважно на низько технологічних укладах. Така економічна модель за своїми базовими властивостями не потребує інновацій, не передбачає інвестицій в людський капітал, не формує внутрішнього платоспроможного попиту на інновації, не створює належних стимулів до інноваційної діяльності);

обмеження соціально-економіко-правового характеру (в інституційну матрицю закладені стимули кримінальної поведінки, тіньової діяльності, в умовах яких організація буде вкладати кошти в ці об'єкти і моделі поведінки, що дозволяють їй отримати прибуток у корумпованій економіці; з точки зору законодавства – це наявність правових прогалин в регламентуючих інноваційну діяльність законах, формальність законів, що виражається через їх призупинення за відсутності монетарного забезпечення);

обмеження політико-правового характеру (економічне життя та політична діяльність країни підпорядковані групам особливих інтересів, які переважно зацікавлені у збереженні індустріально-аграрної моделі економіки України, враховуючи налагоджений бізнес 3-4 типів технологічного укладу; небажання приймати закони і чинити легітимні дії на досягнення стратегічної мети інноваційного конструювання; виконавча влада у умовах обмежених бюджетних коштів спроможна вирішувати лише поточні оперативні цілі, стратегічне економічне планування залишається декларативним та популістським);

обмеження соціокультурного, психологічного, ментального характеру (в країні не сформований інноваційний потенціал та інноваційна культура, що породжено тяжінням значної частки інститутів суспільства до переважно низько технологічних укладів життя як наслідок недостатнього фінансово-інституційного забезпечення, що проявляється у неприйнятті інновацій,

небажані займатися інноваціями, впроваджувати їх; за цих умов країна здатна лише насичуватися імітаційними інноваціями, тобто імпортувати інновації із Заходу);

обмеження соціально-економічного характеру (в країні не сформовано громадянське суспільство, а отже діалог держави і суспільства не налагоджений; механізм державно-приватного партнерства не відпрацьований, оскільки не підкріплюється соціальним забезпеченням; механізм соціального партнерства знаходиться у зародковому стані, однак функціональне направлення громадянського суспільства власне в інноваційній економіці реалізується через інститути державно-приватного і соціального партнерства; інститут соціальної конкуренції як вираз економічної свободи знаходиться в зародковому стані, що пов'язано з слабкою мотиваційною системою («модель дешевої робочої сили»); низький технологічний устрій економіки не стимулює зростання попиту на наукові знання та досвід у сфері високих технологій, і як наслідок відбувається продукування «стагнаційних» інвестицій у людський капітал, які безперечно є недостатніми, і неспроможні підтримувати зростання якості людського і інтелектуального потенціалу України; соціальна відповідальність бізнесу є низькою, що проявляється в негативному впливі на навколишнє середовище, низький рівень оплати праці і соціального забезпечення тощо).

Досить ґрунтовними виглядають дослідження і пропозиції О. Соскіна [425-430] щодо існуючих моделей соціально-економічного розвитку національної економіки України. На його думку, в Україні співіснують три моделі економічного розвитку: 1) модель державного соціалізму; 2) модель державно-монополістичного капіталізму; 3) модель народного капіталізму. Кожній моделі притаманні свої атрибути, а саме: цілеспрямовання; ідеологічне підґрунтя; внутрішній і зовнішній виміри; певна модель влади; характер розвитку; способи, механізми та інструменти реалізації; управлінські інститути; носії і прибічники. Автор звертає увагу на те, що якщо розглядати економіку країни як ціле, то три означені моделі

представлені в ній певною часткою, яка мала змінну динаміку впродовж періоду незалежного розвитку України. Нині умовно ці частки-моделі, на його думку, можна представити в такій пропорції: 20 : 75 : 5. Зміна цієї пропорції на користь тієї чи іншої моделі залежить від моделі влади, структури владної верстви та стратегії економічного розвитку, що впроваджується у країні.

На думку О. Соскіна, в Україні протягом багатьох років стверджувалася кастово-монополістична модель державного капіталізму, рушійною силою якої є кастова олігархія [425-430].

Таким чином, підводячи підсумки можна зазначити, що нині Україна вперше за останні 400 років реально наблизилася до побудови й відтворення себе як незалежної держави й центральноєвропейської країни, що успішно функціонуватиме в об'єднаній Європі. У цьому полягає основний національний інтерес нашої країни, який може бути реалізований завдяки правильно вибудованій моделі розвитку країни та її національної економіки, що становить підґрунтя функціонування держави. Зважаючи на це, прикро констатувати, що в Україні дотепер не сформована й відповідно не впроваджена ефективна модель розвитку, яка повною мірою відбивала б її національні, у тому числі економічні, інтереси і стала макроекономічною теоретичною базою ефективної державної економічної політики. Відтак не можна не погодитись, з О. Соскіним [425]., що українська економічна модель фактично являє собою еклектично поєднані елементи різних моделей.

Проведений аналіз розробки вітчизняними вченими моделей та варіантів розвитку країн та їх національних економічних систем засвідчує складність цього процесу, відсутність єдності підходів та методик, орієнтацію на різні зарубіжні школи та досвіди.

Подолання кризової ситуації, створення умов для розвитку України вимагають розробки й реалізації виваженої економічної політики, спрямованої на модернізацію економіки та забезпечення на цій основі стійкого економічного зростання. У складному комплексі першочергових

змін одне з ключових місць належить визначенню раціонального співвідношення саморегульованих і регульованих важелів функціонування ринкової економіки, формування балансу взаємодії ринкового саморегулювання та ролі держави в забезпеченні сприятливих умов господарювання як основи соціально-економічного розвитку країни.

Сучасна глобальна науково-технологічна, інформаційна, кібернетична та екологічна революція потребують відповідних змін у моделях розвитку національних економік. Природно, що вони не можуть функціонувати на засадах авторитаризму, етатизму чи монополізму. Україна повинна враховувати ці процеси вибудувати власну модель розвитку, яка б, виходячи із новітніх світових викликів і можливостей, дозволила стати конкурентною державою у центрі Європи.

Крім того, вивчення світового досвіду дає підстави стверджувати, що новітня історія не знає жодного прикладу, по-перше, формування високорозвиненої, гнучкої, ефективно функціонуючої економіки без ринку і, по-друге, високоефективної соціально-орієнтованої ринкової економіки без провідної регулюючої ролі держави. Саме тому, у наступному підрозділі дисертації будуть розглянуті теоретико-методологічні засади формування паритету державного регулювання економіки та ринкового саморегулювання.

1.3. Теорія та методологія визначення паритету державного регулювання національної економіки та ринкового саморегулювання

Функціонування національної економіки за більшості втілених моделей засновано на двох складниках механізму її розвитку. Це – регулювання, яке здійснює держава та ринкове саморегулювання. Теорія відображає механізм функціонування національної економіки відповідним чином. Пошук оптимального співвідношення регулюючих впливів цих двох складників є предметом дослідження вчених починаючи з XV ст. і продовжується до нині.

Підходи до державного регулювання національної економіки були різними на кожному з етапів розвитку людства. У XVI-XVIII ст. домінуюче становище мав меркантилізм. Меркантилізм (італ. mercante – купець, торговець) – в науці представлений система доктрин, що висувалися авторами трактатів XVI-XVIII ст., які обґрунтовували необхідність активного втручання держави в господарську діяльність, в основному у формі протекціонізму (встановлення високих імпорتنих мит, субсидій національним виробникам тощо) [153]. Питання втручання держави в економіку розглядала також фізіократія. Ця економічна школа зародилася у другій половині XVIII століття. На противагу меркантилістам з їх політикою протекціонізму, фізіократи виступали за свободу торгівлі і низькі мита, за зміну ролі держави, яка в особі спадкової монархії має виконувати три найважливіші функції: зберігати природний порядок і його основу – власність; надавати можливість освіти всім громадянам; створювати підприємства громадського характеру (проведення доріг, каналів тощо) [412, с. 29].

На противагу меркантилістам, фізіократи відстоювали ідею вільної торгівлі. Представники школи фізіократів вважали, що максимальне задоволення потреб суспільства буде досягнуто, якщо кожному члену суспільства дозволять діяти в своїх особистих інтересах. Тому основним постулатом фізіократів було надання людині повної свободи дій [175]. Тобто представники цієї школи відстоювали ідею невтручання держави в економічні процеси та забезпечення дотримання в країні «природного порядку».

Представники класичної школи політичної економії (XVIII-XIX ст.) також підтримували ідею невтручання держави в економічні відносини. А. Сміт обґрунтував закони про ринкову економіку в умовах вільної конкуренції, вважаючи, що підприємництво може бути досить успішним в умовах саморегулювання. Що стосується держави, вона, на думку А. Сміта, повинна забезпечувати порядок у суспільстві, не втручаючись в економічні

проблеми. Науковець підкреслював, що ринку властива схильність до саморегулювання на основі внутрішніх механізмів, а не зовнішнього (державного) управління [419].

На основі класичних ідей у другій половині XIX ст. виникла нова течія – неокласицизм. Неокласики поділяли погляди представників класичної школи про можливість саморегулювання ринку і ролі держави як «стороннього спостерігача». Вони вважали, що держава не повинна втручатися в економіку шляхом маніпулювання оподаткуванням, бюджетними дотаціями і процентною ставкою. Представники неокласичної течії виступали за скасування всіх обмежень у зовнішній торгівлі, приватизацію і забезпечення підвищення конкуренції в промисловості, сільському господарстві, транспорті та інших галузях [342].

Засновником механізму макроекономічного регулювання став Дж. М. Кейнс, який створив революційну теорію державного регулювання національної економіки. Проте Дж. М. Кейнс виступав за втручання держави тільки в ті питання, які не можуть бути вирішені членами суспільства самостійно. Держава, на думку Кейнса, має виконувати ті функції, які індивіди виконувати не в змозі, або виконання яких їм не вигідно [192]. Вчений висунув концепцію ефективного (платоспроможного) попиту, який дозволить збільшувати доходи і населення, і підприємств. Держава за допомогою підвищення рівня зайнятості населення, зниження ставок по кредитах, державних закупівель та витрат на соціальні цілі здатна стимулювати ефективний сукупний попит [192].

У цей же час поряд із кейнсіанством розвивалась також школа неолібералізму, що базувалась на ідеях А. Сміта. Один із представників цієї школи В. Ойкен вважав, що в державі може бути сформовано два основних типи економічного ладу: «центрально-кероване господарство», або тоталітарне, і «господарство спілкування», або вільне відкрите ринкове господарство, яке передбачає наявність політичної демократії. При другому

типі економічного ладу держава виконує роль арбітра, який стежить за виконанням встановлених суспільством правил гри [200, с. 110].

Неолібералізм став основою економічної політики багатьох держав, і, на думку деяких сучасних учених, став причиною світової економічної кризи 2008-2009 рр. Вони вважають, що ослаблення інституту держави і необґрунтований відхід від регулювання економіки призвели до наростання негативних явищ в економіці, результатом яких і стала криза [203, с. 9].

На відміну від кейнсіанської моделі, орієнтованої на управління економічними важелями, що стимулюють підприємництво, командно-адміністративна модель управління планово-регульованою економікою, що з'явилася в умовах функціонування соціалістичної економіки, будувалася на методах позаекономічного примусу: пряме управління підприємствами з центру; повний контроль держави за виробництвом і розподілом; загальне державне планування з єдиного народногосподарського центру; управління за допомогою адміністративно-наказових методів [311, с. 344-345].

Проте ані кейнсіанство, ані командно-адміністративна модель не забезпечували достатнього рівня ефективності економіки. Як відповідь на це почали з'являтися школи неоконсерватизму, до яких відносять монетаризм, теорію економіки пропозиції; теорію раціональних очікувань. Ці школи мали антикейнсіанську спрямованість, висували в якості вагомого аргументу концепцію фіаско держави і пов'язували це з її надмірною інтервенцією в господарське життя. Нові неокласики оперували стійкістю ринкової економіки, частковою приватизацією власності, з висуванням першості грошово-кредитної політики. На відміну від традиційної класичної школи, нові неокласики зовсім не заперечували значення державного регулювання економіки, але зводили його до мінімальної межі [282].

Провідний теоретик монетаризму М. Фрідман вважав неприпустимою передачу державі будь-якої функції, яка може бути реалізована в процесі ринкових відносин, оскільки добровільна співпраця при цьому замінюється примусом, а розширення повноважень держави створює загрозу свободі в

інших областях. Вплив держави на економіку має бути мінімальним [188, с. 188]. На думку Ф. Хайєка, роль державного регулювання повинна обмежуватись стимулюванням вільної економічної діяльності, підтримці необхідного рівня грошової маси в обігу, проведення кредитних заходів, обмеження соціальних видатків [598].

Представники школи інституціоналізму пояснювали необхідність державного регулювання ринку недосконалістю ринкового механізму і його нездатністю вирішувати сучасні проблеми розвитку суспільства. Одною з основних складових регулювання ринкових процесів інституціоналісти вважали систему громадського контролю над бізнесом, включаючи контроль на рівні підприємства, регіональному та загальнодержавному рівнях. У цю систему входять контроль над діяльністю великих корпорацій, державні механізми впливу на конкуренцію і ціноутворення на товарних ринках, фінансовому ринку, ринку праці [282].

Тенденції до посилення державного регулювання ринку відзначають Р. Хейлбронер і Л. Тарроу. Соціалізація економічної системи, зміцнення економічної бази державного регулювання, на їхню думку, призводять до формування моделі економіки, контрольованої суспільством, в якій скорочується роль традиційних атрибутів капіталізму – приватної власності та ринкового механізму. В результаті посилення ролі політичного чинника в розвитку сучасної економіки з'являються різноманітні інститути, які беруть участь в регулюванні ринкових процесів [282].

Прихильники теорії економіки пропозиції також виступали за зниження участі держави в економіці. Центральне місце в теорії пропозиції відводиться твердженням про те, що для збільшення національного виробництва як в короткостроковому, так і в довгостроковому періоді основне значення мають ефективне використання і алокація ресурсів. Таким чином, представники теорії пропозиції дотримувалися думки про необхідність регулювання не сукупного попиту, а сукупної пропозиції факторів виробництва на ринку [476, с. 179].

На основі ідей Дж. М. Кейнса сформувалося кілька наукових напрямків, з них найбільшу популярність здобула кейнсіансько-неокласична теорія синтезу П. Самуельсона [403]. П. Самуельсон вважав, що ринкова економіка «володіє певним внутрішнім порядком і підпорядковується певним закономірностям. Однак на певному етапі стає необхідним втручання держави, яке має відповідати трьом принципам: бути ефективним, стабільним та справедливим. Вчений запропонував поєднати ринкове регулювання з державним впливом на економіку, а саме: в період глибокого спаду використати бюджетні важелі, а в умовах піднесення – кредитно-грошові. П. Самуельсон порівнює ознаки ринкової та адміністративної економіки і віддає перевагу ринковому механізму, що здатний, на його думку, автоматично підтримувати економіку в стані рівноваги. Цю необхідність зумовлюють виникнення монополій, недосконала конкуренція, загострення економічних та соціальних суперечностей. Дії держави мають спрямовуватися проти монополізації економіки, на стабілізаційні заходи щодо пом'якшення ділового циклу, стримування безробіття та інфляції, стимулювання економічного зростання.

Розгляд основних концепцій державного регулювання економіки дозволяє констатувати, що в економічній науці в залежності від історичних викликів формувалися різні погляди щодо необхідності державного втручання та його обсягу. Основні наукові концепції щодо ролі та значення держави у регулюванні економіки представлені нами в формалізованому вигляді (рис. 1.5). В цілому слід відзначити, що наприкінці XX ст. – початку XXI ст. в економічній науці встановився певний консенсус щодо ролі і місця держави в регулюванні економіки. Сьогодні не викликає сумніву необхідність державного регулювання для забезпечення гармонійного розвитку економіки.

Нині переважна більшість країн використовує модель змішаної економіки, тобто доцільність державного втручання в економіку не ставиться під сумнів.

Питання полягає лише у визначенні найбільш раціонального для кожної з країн співвідношення механізмів державного регулювання та саморегулювання економіки, а також наборі методів та інструментів, що будуть використовуватися з цією метою. Тобто основним завданням є формування балансу державного регулювання економіки та ринкового саморегулювання, адже лише оптимальне поєднання регуляторів може забезпечити економічний та соціальний розвиток країни.

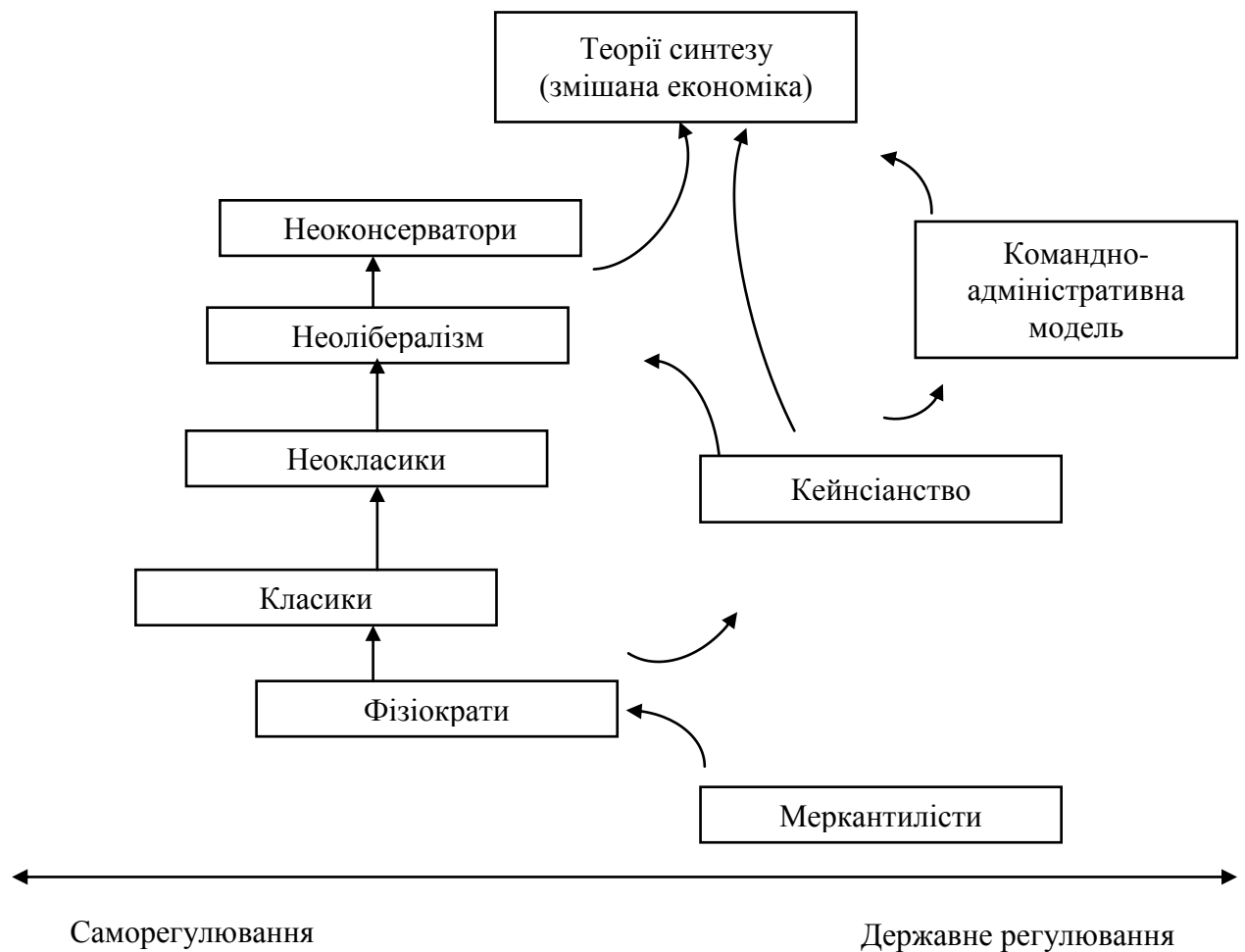

Рис. 1.5. Основні концепції регулювання економіки

Джерело: узагальнено автором на основі [153; 188; 192; 200; 203; 311; 342; 412; 598]

Як механізм ринкового саморегулювання, так і державне регулювання економіки мають кожен свої переваги та недоліки. Змішана економіка

передбачає раціональне поєднання цих механізмів на засадах паритетності, що забезпечить реалізацію переваг кожного з них та взаємну компенсацію недоліків (рис. 1.6).

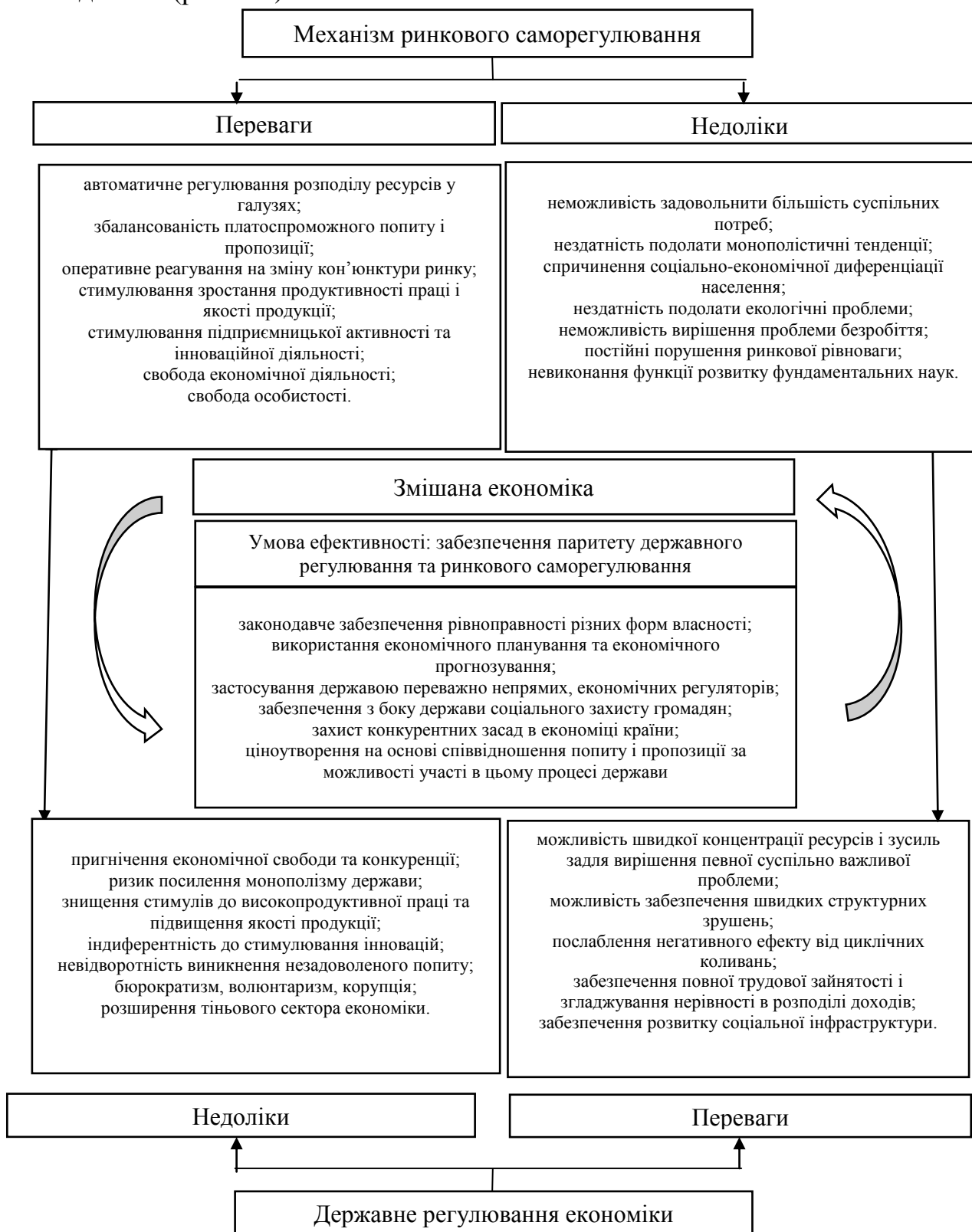

Рис. 1.6. Механізми регулювання національної економіки

Джерело: узагальнено автором на основі [188; 192; 282; 311]

Це дозволяє стверджувати, що синергетичний ефект, створений за використання такої системи інструментів регулювання національної економіки відкриває нові можливості для більш ефективного розвитку національних систем.

Залежність ефективності економіки від державного втручання може бути відображено схематично (рис. 1.7), де точка 0 відображає стан, коли регулювання економіки здійснюється тільки ринковими регуляторами, без державного втручання, точка Т – коли ринкові регулятори не діють і управління здійснюється тільки державою, точка А – оптимальне поєднання ринкових і державних регуляторів, яке забезпечує максимальну економічну ефективність (точка М) [137].

Відповідно до визначення П. Самуельсона [403], змішана економіка спирається в своїй організації передусім на систему ринкових цін, проте використовує різноманітні форми державного втручання для виправлення макроекономічної нестабільності і провалів ринку.

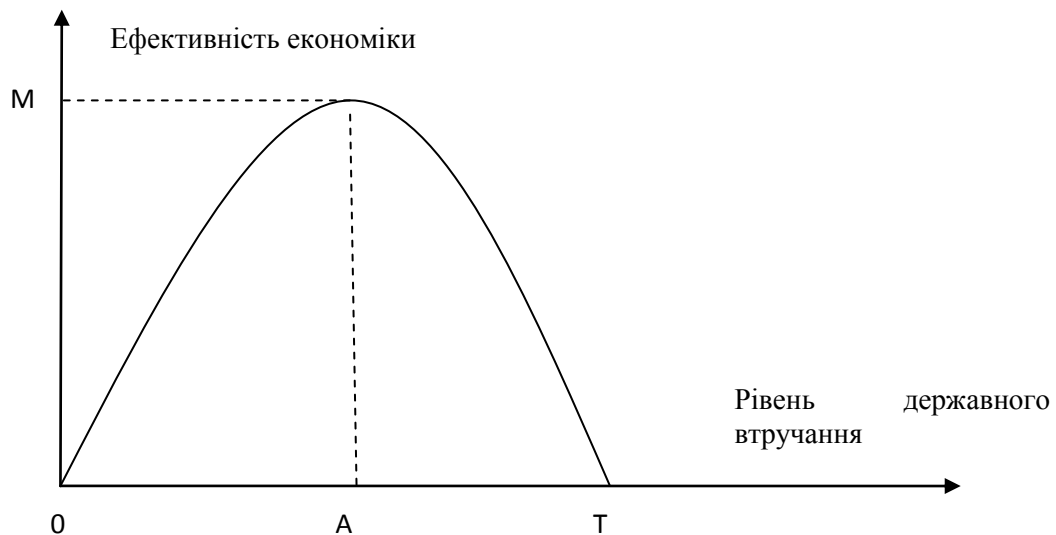

Рис. 1.7. Залежність ефективності економіки від державного втручання
Джерело: [137]

Отже, змішане управління національною економікою – є системою, яка базується на плюралізмі (різноманітності) форм власності та органічно поєднує переваги ринкових і державних регуляторів. Основним регулятором економічних процесів виступає ринковий механізм. Державне регулювання

економіки доповнює ринкові важелі. Система поєднує гнучкість ринкового саморегулювання, що забезпечує високу економічну ефективність виробництва, можливість задоволення численних і швидкоплинних особистих потреб і стійкість державного управління, необхідного для задоволення соціальних потреб суспільства. Забезпечується реалізація вищих макроекономічних цілей: макроекономічна ефективність і конкурентноздатність, соціальна справедливість, стабільне економічне зростання.

На думку А. Клименко [196], об'єктивна можливість державного регулювання економіки з'являється з досягненням певного рівня економічного розвитку, концентрації виробництва і капіталу. В сучасних умовах державне регулювання є складовою частиною процесу відтворення. Воно вирішує різні завдання, наприклад: стимулювання економічного зростання, регулювання зайнятості, заохочення прогресивних зрушень у галузевій і регіональній структурі, підтримка експорту. Конкретні напрямки, форми, масштаби державного регулювання визначаються характером і гостротою економічних і соціальних проблем в тій чи іншій країні в конкретний період.

У процесі функціонування і розвитку національної економіки цілком природно виникає ряд як суто економічних, так і соціальних, політичних і адміністративних проблем, які не можуть бути вирішені тільки ринковими механізмами, здатністю вільного ринку до саморегуляції. Тому виникає обґрунтована необхідність державного регулювання економіки, наприклад, у сфері нерентабельного для ринку виробництва суспільних благ. Потреба в державному регулюванні національної економіки також викликана низкою галузевих і загальногосподарських криз, масовим безробіттям, порушеннями в грошовому обігу, потребою в регулюванні інфляції. При цьому можливість здійснити державне регулювання економіки виникає при досягненні певного рівня розвитку економіки, концентрації виробничого потенціалу.

Державне регулювання розвитку економіки – це вплив держави на діяльність господарюючих суб'єктів і ринкову кон'юнктуру з метою забезпечення корекції умов функціонування ринкового механізму. На сучасному етапі воно є частиною складного процесу відтворення національної економіки. Форми, цілі, методи і механізми державного регулювання безпосередньо залежать від стану національної економіки та її специфіки.

В енциклопедії державного управління державне регулювання визначене як сукупність інструментів, за допомогою яких держава встановлює вимоги до підприємств і громадян. Воно включає закони, формальні і неформальні розпорядження і допоміжні правила, що встановлюються державою, а також недержавними організаціями або організаціями саморегулювання, яким держава делегувала регуляторні повноваження [456].

Д. Миргородський державне регулювання економіки вважає процесом цілеспрямованого адміністративного впливу держави на окремі сегменти ринку (реального ринку, грошового ринку, ринку праці, зовнішньоекономічного сегмента) за рахунок зміни мікро- і макроекономічних параметрів з метою досягнення збалансованого зростання (економічного зростання при повній зайнятості всіх факторів) економічної системи [278].

С. Степаненко визначає державне регулювання економіки як цілеспрямовану діяльність держави щодо створення правових, економічних і соціальних передумов, необхідних для найбільш ефективного функціонування ринкового механізму і мінімізації його негативних наслідків [439]. У роботах А. Герасіна та Ю. Мезякова державне регулювання економіки розглядається як вплив держави різними методами на її функціонування і розвиток [102]. М. Латинін вважає державне регулювання способом дій суб'єкта регулювання, який ґрунтується на базових принципах і функціях, забезпечуючи за допомогою певних форм, методів і засобів

ефективне функціонування системи державного регулювання для досягнення поставленої мети та розв'язання протиріч [229].

О. Тарнавська розглядає державне регулювання як системне втручання державних органів влади за допомогою різних методів та інструментів задля забезпечення виконання усіх своїх функцій та розвитку основних економічних процесів з метою забезпечення позитивних соціально-економічних результатів. При цьому науковець вважає, що держава може та повинна втручатися в ринковий механізм лише в одному випадку, коли цей механізм ще не досяг необхідного потенціалу та певного рівня розвитку і тому не здатний якісно реалізовувати свою позитивну місію в економіці [452].

Узагальнення наукових підходів до визначення сутності та змісту державного регулювання дозволило виокремити основні цілі державного втручання, до яких економісти відносять такі:

- мінімізацію неминучих негативних наслідків ринкових процесів;
 - створення фінансових, правових і соціальних передумов ефективного функціонування ринкової економіки;
 - забезпечення соціального захисту тих груп ринкового суспільства, становище яких у конкретній економічній ситуації стає найбільш вразливим.
- Виходячи з вищевикладеного, ми виокремлюємо наступні основні функції держави щодо регулювання національної економіки:
- забезпечення правової бази функціонування бізнесу;
 - захист конкуренції (панування монополій завдає шкоди всьому суспільству, тому антимонопольна діяльність і підтримка конкуренції стають функціями держави);
 - перерозподіл доходів через систему прогресивного оподаткування і систему трансфертних платежів (пенсії, допомоги, компенсації та ін.);
 - фінансування фундаментальної науки;
 - охорона навколишнього середовища;
 - зміна структури виробництва з метою коригування розподілу ресурсів;

контроль і регулювання рівня зайнятості, цін, темпів економічного зростання;

фінансування виробництва або безпосереднє виробництво суспільних товарів і послуг;

розробка та реалізація антикризових заходів та заходів щодо стимулювання розвитку економіки.

Державний вплив на економіку здійснюється за двома основними напрямками: через державний сектор і через вплив на функціонування приватного сектора економіки за допомогою різноманітних економічних інструментів.

Методи досягнення цих цілей поділяються на прямі (або дирижистські) та непрямі (або економічні). Прямі методи державного регулювання економіки ґрунтуються на адміністративно-правових способах впливу на діяльність тих чи інших суб'єктів господарювання (заходи заборони, дозволу, обмеження). Непрямі регулятори відрізняються від дирижистських методів тим, що вони не обмежують свободу економічного вибору, а навпаки, дають додаткові стимули при прийнятті ринкового рішення. Основна сфера їх застосування – все економічне середовище. Непрямі методи регулювання передбачають використання коштів і можливостей фінансової та кредитно-грошової систем країни.

Реалізація вказаних методів державного регулювання економіки може здійснюватися за допомогою наступних інструментів: адміністративно-правові інструменти; фінансова (податкова) система; кредитно-грошова система держави; державна власність; державне замовлення. Тобто, державне регулювання економіки в умовах ринкового господарства являє собою систему типових заходів законодавчого, виконавчого і контролюючого характеру, здійснюваних державними установами і громадськими організаціями з метою стабілізації і пристосування існуючої соціально-економічної системи до умов, що змінюються.

За об'єктами впливу державне регулювання економіки означає діяльність із регулювання трьох взаємопов'язаних частин відтворювального процесу: регулювання ресурсів, виробництва та фінансів. За рівнями регіональної ієрархії державне регулювання зосереджено на двох основних напрямках: державному і регіональному рівнях.

Слід відзначити, що державне регулювання національної економіки є складним процесом через складність і неоднозначність його об'єкта. Воно складається зі взаємозв'язаних між собою певних цілей, завдань, методів і механізмів, які і складають інститут державного регулювання економіки.

Усі негативні сторони ринкової економіки можуть слугувати поясненням причин посилення ролі держави в економіці. Саме згладжування, запобігання негативним наслідкам дії ринкових регуляторів – мета державного регулювання економіки.

При цьому слід також враховувати, що оптимальне поєднання механізмів державного регулювання та ринкового самоврядування не є сталою величиною. Максимально ефективне співвідношення ефектів цих механізмів не завжди буде досягатись при умові рівності державного втручання та саморегулювання. Ефективне для розвитку країни співвідношення названих регуляторних складових визначатиме її інноваційний, соціально-економічний і природний потенціал, місце в системі світового ринкового господарства, рівень життя суспільства в цілому. Ми пропонуємо розширити межі аналізу державного регулювання / ринкового саморегулювання в частині пошуку оптимальності зазначеного співвідношення, скористувавшись прийомом візуалізації, що запропонували Л. Дідківська та Л. Головка [137] (рис. 1.8). Очевидно, що країнам Сходу, Латинської Америки, Африки, Європи та іншим властиві особливості – різною є їх геополітика, геоekonomіка, культура тощо.

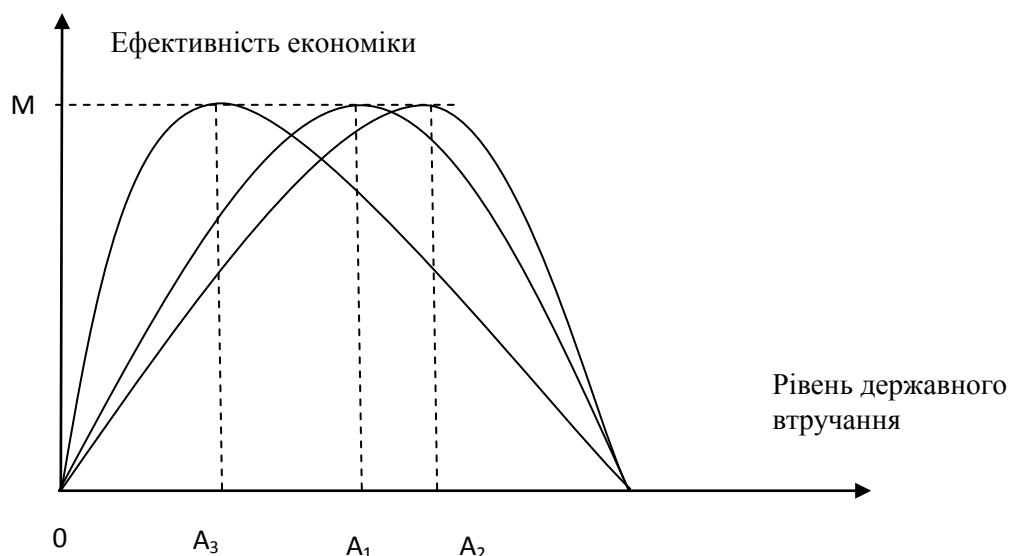

Рис. 1.8. Залежність ефективності економіки від державного втручання

Джерело: розроблено автором

Навіть якщо країни є географічно близькими і, навіть якщо їх об'єднують спільні принципи розвитку (генерального розвитку та за сферами), співвідношення державного регулювання / ринкового саморегулювання, як і моделі розвитку країн, все одно залишаються індивідуальними. Про це свідчить практика створення ЄС (1967 р.), розширення цього об'єднання за рішенням Європейської Ради, глав держав і урядів держав-членів ЄС (Люксембург, 1997 р.) та сучасного розвитку. Просте порівняння організації господарських систем за групами країн і поодиноці може продемонструвати це.

Еволюцію єдиного ринку було започатковано підписанням Римської угоди (1957 р.). Внутрішній ринок ЄС розвивався, починаючи від заходів поступового скасування торгових бар'єрів. Нині – це формований ринковий простір так званих «чотирьох свобод» (товарів, осіб, послуг і капіталів). Проте, наприклад, економічна модель Швеції істотно відрізняється від моделі Німеччини або Франції, Греції або Італії. Ще більш очевидною стає така розбіжність за порівняння країн «старих» і «нових» членів ЄС; країн «першої хвилі» розширення об'єднання (Угорщини, Чехії, Словенії, Польщі, Естонії,

Кіпру) та «другої хвилі» (Словаччини, Латвії, Литви, Мальти, Болгарії та Румунії).

Потрібно зазначити також, що економічна модель однієї й той самої країни об'єктивно піддається модифікації в залежності від необхідності вирішення завдань певного історичного періоду. В періоди економічного підйому, як правило, переважає пріоритет ринкового саморегулювання, тоді як в періоди економічного спаду, а також за наявності внутрішньої /зовнішньої політичної кризи або системної кризи в цілому – переважає запит суспільства на посилення функції державного регулювання.

Принцип балансу держава / ринок повинен додержуватись беззаперечно – абсолютизація будь якої з цих сил у жодному випадку не може вважатись корисною для суспільства. Однак, це співвідношення повинно також бути гнучким. На мезорівні це проявляється, наприклад, у сфері інноваційної політики держави з метою підтримки пріоритетних для національного розвитку галузей або у сфері регіональної політики – для використання потенціалу та переваг територіальних одиниць. На мікроекономічному рівні це знаходить відображення в специфіці промислової політики та різних інструментах державного регулювання, що застосовуються. Для великих компаній олігополістичного типу, зазначають науковці [516; с. 96], пріоритетними є курсова політика, митна політика та нетарифне регулювання – на відміну від інструментів, що застосовуються для державних і комунальних промислових підприємств (реструктуризації, держзамовлень, субсидій, інвестицій) або для приватних підприємств малого і середнього бізнесу (податкових пільг, прискореної амортизації державної підтримки кредитів, регулювання загального конкурентного середовища).

Отже, цілком закономірно, що внаслідок багатьох причин зовнішнього та внутрішнього походження для однієї й той самої країни та для різних країн за їх порівняння буде різнитись а) співвідношення державного регулювання / ринкового саморегулювання, б) тип економічної моделі, 3) ступінь модифікації початково обраної моделі в цілому та за рівнями (макро-, мезо-,

мікро-). Тобто варіанти досягнення максимального рівня ефективності економіки візуалізується точкою М, (див. рис. 1.8). Проекції цієї точки на до вісь x – A_1 , A_2 , A_3 – показують об'єктивну можливість на закономірність того, що досконалість певної економічної моделі для певної країни на певному історичному етапі її розвитку може бути досягнута за різного паритету державного регулювання / ринкового саморегулювання й у кожному з таких випадків це співвідношення є конкретно-оптимальним.

А. Герасін та Ю. Мезяков доводять залежність вибору певного рівня державного втручання від двох факторів: типу інтеграційного економічного потенціалу країни та типу задіяності національної економіки в системі світового господарства [102, с. 202]. Вчені спираються на три основні типи інтеграційного економічного потенціалу країни.

Тип 1 – самодостатній інтеграційний потенціал національної економіки, що характеризується повною, або майже повною незалежністю господарської системи певної країни. Національна економіка здатна цілком і повністю забезпечити досить високий життєвий рівень населення, може успішно розвиватися в духовно-культурному та науково-технічному відношенні, а також забезпечувати свою обороноздатність виключно за рахунок своїх власних ресурсів.

Тип 2 – інтеграційний потенціал національної економіки, якій не властива самодостатність, передбачає в якості обов'язкової умови забезпечення досить високого рівня життя населення і можливостей успішного розвитку в науково-технічній, соціально-економічній, духовно-культурній сферах, інтеграцію народного господарства країни з системою світового господарства, але таким чином, що економіка цієї країни відіграє в світовій економіці не пасивну, а активну роль, здійснюючи на останню значний вплив.

Тип 3 – інтеграційний потенціал національної економіки, що також не є самодостатньою. Проте й цьому випадку внутрішня неспроможність економіки є істотною. Тому навіть для простого виживання країни та її

народу необхідна інтеграція в систему світового господарства, однак, у цьому випадку причиною входження держави у світову спільноту є її економічна та політична слабкість.

Залежно від ступеня залучення національної економіки в систему світового господарства виділяють чотири її типи. До 1-го типу відносяться економічно розвинені країни Заходу на чолі з США, хоча в рамках цього типу їх роль, місце, функції в системі світового господарства далеко неоднакові. До 2-го типу належать слабо розвинені в економічному відношенні, але при цьому досить сильно інтегровані в світові господарські процеси країни [129]. Для країн типу 3 – властива орієнтація на активну роль у системі світового господарства. Такі держави істотно задіяні в зазначеній системі, але вони ще не зуміли повністю подолати приналежність до того місця і до тієї ролі у світовій економіці, що відповідають країнам 2-го типу. Тип 4 – країни, незначною мірою задіяні в системі світового господарства [102].

Порівнюючи різні типи державного регулювання національної економіки, типи інтеграційного економічного потенціалу та типи включеності національних економік у систему світового господарства, вчені пропонують визначати їх сумісність або несумісність для різних країн. При цьому дослідники спираються на такі типи державного регулювання національної економіки [102]:

Тип 1 – обмеженість регулювання національної економіки формуванням правового простору економічної діяльності (відповідно до концепції неоконсерваторів про перетворення держави на «нічного сторожа», обмеження її впливу лише законодавчим регулюванням) [408; 598].

Тип 2 – поряд із законодавчим регулюванням економіки на державу також покладається завдання реалізації монетарної політики [102].

Тип 3 – регулювання національної економіки із включенням в нього всіх елементів, властивих 1-му і 2-му типам, а також з позиції вирішення поставлених перед країною соціальних і екологічних завдань [74].

Тип 4 – поширення всього спектру заходів державного впливу на національну економіку, з активним застосуванням стратегічного планування, програмування, державного фінансування науки, освіти, ключових інвестиційних проектів у сфері інтелектуального і матеріального виробництва.

Тип 5 – мобілізаційний характер державного впливу на національну економіку, коли всі її ресурси максимально мобілізуються (в тому числі, методом примусу з боку держави) і концентруються на вирішенні найважливіших завдань, пов'язаних з виживанням країни у надзвичайних обставинах.

Погоджуючись у цілому з авторами про залежність ефективності певного типу державного втручання від наявності створеного в країні інтеграційного економічного потенціалу та включеності національного господарства в систему світового, зазначимо суспільно-історичний аспект цієї проблеми. Йдеться про те, що ефективність впроваджуваної моделі співвідношення державного регулювання та ринкового саморегулювання у кожній з країн залежить від розвиненості громадянського суспільства та історичних особливостей розвитку держави.

Крім того, оптимальний рівень державного втручання в економіку, а також інструменти, які буде використовувати регулятор, залежать від фази економічного циклу, в якому перебуває на поточний час економіка країни. Зважаючи на загальні тенденції глобалізації, навіть країни, що відносяться до 1-го типу за інтеграційним економічним потенціалом, піддаються впливу глобалізації. Тому корекція моделі державного регулювання повинна відбуватися не лише в залежності від ситуації всередині країни, а також зважаючи на міжнародні політико-економічні зрушення.

Таким чином, до основних чинників, які визначають оптимальний рівень співвідношення державного регулювання та ринкового саморегулювання, ми пропонуємо віднести наступні (рис. 1.9):

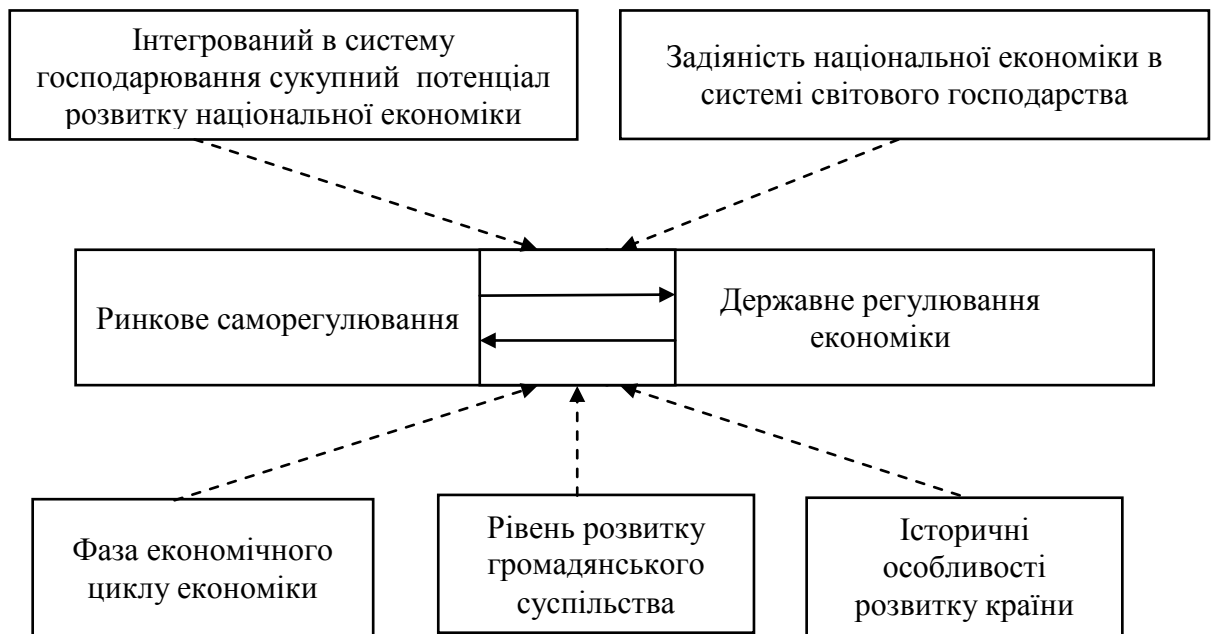

Рис. 1.9. Фактори впливу на формування паритету державного регулювання та ринкового саморегулювання економіки

Джерело: складено автором на основі [102, 129, 516]

Загальна стратегія державного регулювання економіки повинна базуватися на таких принципах:

за інших рівних умов перевагу слід віддавати ринковим формам організації економіки. На практиці це означає, що держава повинна фінансувати тільки ті соціально значущі галузі, які не приваблюють приватний бізнес (через малу прибутковість);

державне підприємництво повинно не конкурувати, а допомагати розвитку приватного бізнесу. Ігнорування цього принципу може призвести до штучного домінування державних підприємств над приватними;

державна фінансова, кредитна і податкова політика повинна сприяти економічному зростанню і соціальній стабільності;

державне регулювання є більш ефективним, якщо воно здійснюється не прямим втручанням у дію ринкового механізму, а спрямовано на оптимізацію ринкових відносин через встановлення «правил гри» (розробку економічних прогнозів, планів, програм, що мають орієнтувальний та

рекомендаційний характер; визначення правового статусу форм власності, законності існування видів діяльності, регулювання відносини між суб'єктами ринку; здійснення антимонопольної політики;

посилення державного регулювання здійснюється з метою контролю виникнення кризових явищ в економіці країни (у її внутрішньому ринковому середовищі), а також процесів у сфері міждержавних економічних відносин (на зовнішньому ринку).

Поряд з ринковими і державними макроекономічними регуляторами формується (насамперед, у західноєвропейських та скандинавських країнах) ще один елемент управління – інститут соціального партнерства. Це механізм макроекономічного регулювання економіки змішаного типу; система макроекономічних регуляторів, до якої входять [137]:

ринкові регулятори;

важелі державного впливу на економіку (державне регулювання);

корпоративне управління;

інститут соціального партнерства.

Інститут соціального партнерства виконує функцію узгодження загальнодержавних і групових інтересів у соціально-економічній сфері (доходів, зайнятості, умов праці тощо) шляхом переговорів, консультацій і досягнення домовленостей за участю представників цих груп.

Окремої уваги заслуговує діяльність саморегулювних організацій (СРО), що поряд із державними органами здійснюють регулювання у певних сферах економіки. Такими організаціями у світовій практиці визнають підприємницькі асоціації, добровільні об'єднання, які встановлюють для своїх членів формальні правила у веденні бізнесу [507]. Тобто саморегулювною організацією є некомерційна організація, створена з метою саморегулювання, заснована на членстві, що об'єднує суб'єктів підприємницької діяльності, виходячи з єдності галузі виробництва товарів (робіт, послуг) або ринку вироблених товарів (робіт, послуг) або об'єднуюча

суб'єктів професійної діяльності певного виду [402]. Такі організації можуть створюватись в різноманітних сферах господарської діяльності.

Світова практика свідчить, що СРО посідають важливе місце в регулюванні бізнесу багатьох економічно стабільних країн. Виділяють дві основні моделі саморегулювання: американська модель (поширена у США) і європейська (властива країнам Європейського Союзу). Американська модель саморегулювання заснована більшою мірою на індивідуальній свободі і найменшому державному втручанні. Як наслідок, саморегулювання має більшу вагу. Воно є автономним і майже не передбачає додаткового контролю над діями саморегулювних організацій з боку держави. Правила, розроблені саморегулювними організаціями, жодним чином не візуються з боку державних органів, а тому можливі випадки прийняття правил і норм, які не відповідають чинному законодавству [402].

Європейська модель саморегулювання пов'язана з доктриною держави загального добробуту, відповідно до якої держава покликана не тільки гарантувати права і свободи приватних осіб, але й забезпечувати загальний добробут. Цю модель в західній правовій науці також іменують моделлю співрегулювання, в якій саморегулювання є доповненням державного регулювання і навпаки. У сучасному світі названі моделі іноді застосовуються в деяких країнах у своєрідному гібридному вигляді (Канада) [402].

В Україні інститут СРО не досить розвинений. Він обмежений організаціями, що регулюють діяльність на фондовому ринку, у сфері інвестицій та фінансів. Це пояснюється відсутністю нормативно-правової бази, яка б забезпечувала правове поле для функціонування СРО в інших сферах. Відповідні нормативно-правові акти знаходяться нині на етапі розробки.

Сучасні тенденції розвитку співвідношення державного і ринкового регулювання обумовлені глобалізацією, інформатизацією та зміною самої структури виробництва і факторів економічного зростання – зростанням ролі

нематеріальних активів в громадському багатстві, інноваційних та соціальних факторів зростання економіки. Тому управління розвитком національної економіки передбачає врахування рішень наднаціональних, міждержавних органів, а також корпоративного управління. В умовах фінансової невизначеності і дії наднаціональних регуляторів, наростання протиріч глобалізації-регіоналізації, відбувається пошук нової парадигми формування паритету держрегулювання та ринкового саморегулювання. Серед перспективних напрямків – системно-синергетичний підхід, заснований на принципах самоорганізації, ситуаційного реагування, інтерактивного контролю.

Висновки до розділу 1

Розгляд теоретичних та методологічних засад об'єднанного дослідження розвитку соціально-економічних систем і споживчого ринку дозволив систематизувати й узагальнити теоретичні аспекти розвитку соціально-економічних систем з урахуванням специфіки сучасних ринкових відносин; виокремити особливості моделей і типів розвитку економіки країн; сформулювати теоретичні та методологічні підходи до визначення паритету державного регулювання національної економіки та ринкового саморегулювання. Отримано такі результати:

1. Країна, як соціально-економічна система, має особливу структуру що складається з ключових внутрікраїнових підсистем, взаємодія між якими, за умов їх постійного розвитку, дозволяє зберігати стійкість та ідентичність системи в цілому. В сучасних умовах, коли відбувається формування постіндустріального суспільства, варто виділяти чотири підсистеми як відносно самостійні макросуб'єкти: державу (як багатофункціональну організаційну структуру, що регулює життєдіяльність суспільства на всій території країни, забезпечуючи її цілісність та усталеність розвитку), соціум (як населення, що структуровано за допомогою різних громадських

організацій у стійку соціальну спільноту), економіку (як сферу реалізації процесів виробництва, споживання, розподілу та обміну) і бізнес (як самостійну істотно ризиковану діяльність, яка відбувається на мікроекономічному рівні та спрямована на отримання прибутку його суб'єктами).

2. Сформульована загальна характеристика функцій кожної з підсистем, зокрема: держава в соціально-економічному житті відіграє організуючий початок; соціум – відтворюючий початок; економіка – господарюючий початок; бізнес – активізуючий початок; ринок – консолідуючий початок. Це дозволило стверджувати, що держава належить до об'єктних соціально-економічних систем; соціум – до середовищних соціально-економічних систем; економіка – до процесних соціально-економічних систем; бізнес – до проектних соціально-економічних систем; ринок – до процесно-консолідуючих соціально-економічних систем.

3. Удосконалено підхід до структурування соціально-економічних систем, сутність якого полягає у визначення ролі механізму функціонування національної економіки, ступінь досконалості якого свідчить про сукупний ефект взаємозалежності підсистем: використання наявних матеріальних ресурсів («економіка»), підприємництва («бізнес»), управління / регулювання («держава»), інтелектуального, культурного, духовного потенціалу нації («соціум»), що у концентрованому вигляді відображає розвиток національного господарства та якісний рівень життя суспільства, а також роль ринку, який сприяє гармонізації всіх підсистем за умови, що економічний розвиток здійснюється в інтересах суспільства; це дозволило аргументувати, що успіх країн-лідерів, незалежно від специфіки моделей соціально-економічного розвитку першопричинно походить з одного джерела – розбудованих відповідно до специфіки певного історичного періоду, ринкових відносин.

4. Доведено, що розвиток країни та її національної економіки, являє собою багатовимірний процес, який передбачає зміни стану економіки країни

від менш задовільного до більш задовільного. Сутність розвитку проявляється через притаманну йому іманентну властивість, як принцип, як процес, як закономірність, як явище і як результат.

5. Набула подальшого розвитку класифікація видів розвитку національної економіки, відмінністю якої є введення додаткового критерію «наявність вектору та його формалізації»; це дозволило довести, що ефективність соціально-економічних систем залежить від міри узагальненого впливу факторів векторного розвитку (слідування уряду задекларованими програмними цілями, ступінь додержання курсу, що обраний державою відповідно до інтересів суспільства) та факторів квазі-хаотичного розвитку (збереження функціональності ринку як ефективної системи обміну, поділу праці, розподілу благ тощо) та визначається паритетом їх ефектів, який є ідентифікатором співвідношенням державного регулювання та ринкового саморегулювання.

6. Показано, що нині Україна вперше за останні 400 років реально наблизилася до побудови й відтворення себе як незалежної держави й центральноєвропейської країни, що успішно функціонуватиме в об'єднаній Європі. У цьому полягає основний національний інтерес нашої країни, який може бути реалізований завдяки правильно вибудованій моделі розвитку країни та її національної економіки, що становить підґрунтя функціонування держави. Проте, в Україні дотепер не сформована й відповідно не впроваджена ефективна модель розвитку, яка повною мірою відбивала б її національні, у тому числі економічні, інтереси і стала макроекономічною теоретичною базою ефективної державної економічної політики.

7. Проведене дослідження механізмів регулювання економіки дозволило зробити висновок про необхідність раціонального поєднання їх на засадах паритетності, що забезпечить реалізацію переваг кожного з них та взаємну компенсацію недоліків. При цьому оптимальне поєднання механізмів державного регулювання та ринкового самоврядування не є сталою величиною. Ефективність моделі співвідношення державного

регулювання та ринкового саморегулювання у країні залежить від особливостей її розвитку.

8. Сформовані теоретико-методологічні засади визначення оптимального співвідношення державного регулювання і ринкового саморегулювання економіки передбачають урахування відмінностей інноваційного, соціально-економічного та природного потенціалів розвитку, а також сукупний ефект, який у разі їх втілення набувають країни при відповідному співвідношенні регулювання економічних процесів урядом та ринком. Це дозволило відобразити у формалізованому вигляді множинність індивідуалізованих станів поєднання державного регулювання і ринкового саморегулювання та аргументувати варіативність успішного розвитку макроекономічних систем за різних умов формування його потенціалу і різного інституційного впливу.

Основні положення розділу викладено у публікаціях автора [545; 548; 561; 564; 567; 576].

РОЗДІЛ 2

СПОЖИВЧИЙ РИНОК У КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ПРОБЛЕМ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ

2.1. Концепт взаємозалежності економічного розвитку, ринку, добробуту та багатства суспільства

Як свідчать результати аналізу низки наукових публікацій, різні течії та школи економічної науки розставляють неоднакові акценти у питанні, що стосується визначення сутності споживчого ринку та його ролі у соціально-економічному розвитку будь-яких систем. Пояснення тут, як зазначає відомий український науковець А. Гальчинський подвійне: з одного боку, будь-яка теорія стикається із занадто великим (по суті – безмежним) обсягом матеріалу, що виходить за межі окремих теоретичних понять (узагальнень); з іншого боку, в кожному випадку предмет дослідження розглядається у різних ракурсах. Така ситуація не звужує, а навпаки – збагачує інформативну функцію економічної теорії, її конструктивний потенціал [96].

Науковець наводить думку Л. Моргана, який у відомій книзі «Первісне суспільство» виокремив у історії людства три головні етапи – епохи дикості, варварства та цивілізації, розмежовуючи при цьому кілька періодів у розвитку самої цивілізації: доіндустріальну (аграрну), індустріальну і постіндустріальну (інформаційну) [96, с. 35]. А. Гальчинський уточнює цю конструкцію, пропонуючи таку схему відповідних взаємозалежностей: «відносини особистої залежності» – доцивілізаційний етап розвитку людства, етап дикості й варварства; «особиста незалежність, що реалізується на основі речової залежності» – цивілізація; вільна індивідуальність, що засновується на універсальному розвитку індивідів – постцивілізаційна епоха, основи якої нині вимальовуються (рис. 2.1) [96, с. 306]. Тим самим він указує на необхідність нового усвідомлення проблеми історизму ринкових відносин у контексті логіки сучасних глобальних трансформацій.

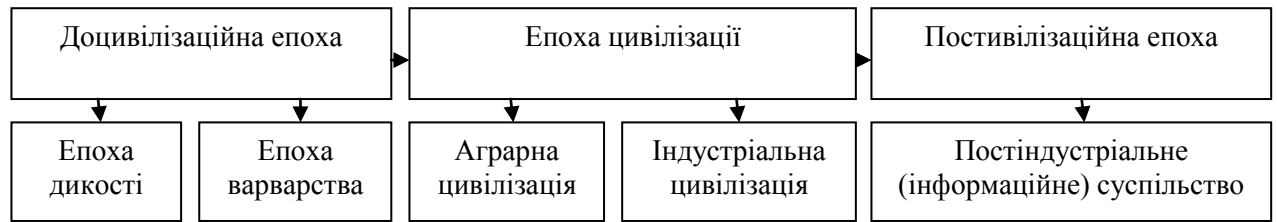

Рис. 2.1. Схема періодизації історичного процесу розвитку людства

Джерело: [96, с. 306]

А. Гальчинський робить висновок про те, що «...ринок як одне з чи не найвидатніших творінь людської цивілізації, як спосіб економічного буття, спосіб мислення за всієї своєї унікальності й адаптивних можливостей не може бути винятком із загальної логіки, яка, за визначенням Арістотеля, підпорядковується принципу: «там, де є виникнення і рух, там повинна бути і межа; жоден рух не безмежний, кожен має своє завершення». Погоджуючись з цим положенням, ми будемо дотримуватися його, у наших дослідженнях сутності споживчого ринку та його впливу на розвиток соціально-економічних систем. Фактично наші дослідження будуть засновані на такій, визначеній науковцем, триланковій циклічній взаємозалежності глобальних трендів: (1) доекономічна (доцивілізаційна) епоха; (2) система ринково-економічних відносин (сучасна цивілізація); (3) «царство свободи» як постеконічна (насамперед – постринкова) і водночас – постцивілізаційна епоха [96, с. 306].

Така логіка аналізу повністю кореспондує і з відповідними поглядами відомого американського вченого О. Тоффлера, який зазначає, що «.....людство, щонайменше 10 тис. років розбудовувало всесвітню мережу обміну – ринок. Останні 300 років, із самого початку Другої хвилі, цей процес ішов з шаленою швидкістю. Три століття ми вкладали в розбудову цієї мережі колосальну енергію. Сьогодні всі ці форми ринкової експансії майже досягли своєї межі. Нині «героїчна епоха побудови ринку завершилася». «Третя хвиля створює першу в історії «трансеринкову»

цивілізацію» Вчений діалектично підходить до визначення логіки такої трансформації, не розглядає її в площині механічного заперечення ринку, не стає на позицію «або – або». Він, зокрема, стверджує: «Під словом «транsrинкова» я розумію цивілізацію, яка залежить від ринку, проте більше не поглинута потребою будувати, розширювати та інтегрувати цю структуру. Цивілізацію, здатну поставити на порядок денний нові завдання, оскільки ринок уже побудовано». Отже, «постринкова» цивілізація – це, в теоретичній конструкції О. Тоффлера, цивілізація, в якій обмін і ринок не відсутні взагалі, вони заперечуються лише як визначальна структура суспільства, як це було в умовах суспільства Другої хвилі. Вчений резюмує, що «...тепер, коли головне завдання розбудови ринку практично завершено, величезну енергію, яка раніше спрямовувалася на створення глобальної ринкової системи, можна буде використати на інші цілі» [468]. Йдеться, таким чином, про достатньо чітку позицію, відповідно до якої ринок не відміняється інституційно – як це мало місце в колишньому СРСР. Втрачаючи провідні позиції, ринок зберігає свій позитивний потенціал. Такою є сутність транsrинкових трансформацій на думку О. Тоффлера, яку ми повністю поділяємо.

Крім того, варто зазначити, що нині людство, вперше за свою історію, фактично вирішило проблему технологічних можливостей матеріального забезпечення своїх потреб, а співвідношення чинників виробництва змінюється на користь соціальних чинників. Домінантного значення набувають постматеріальні потреби. На якісно новий ступінь пізнання підноситься і наука про навколишній світ. Без претензій у поступках теології сприймаються наукові концепції щодо органічного поєднання об'єктивного і суб'єктивного, матеріального й ідеального. Системна цілісність світу осмислюється крізь призму саме такого поєднання. Все це створює передумови для нового витка переосмислень і місця людини в цивілізаційному, в тому числі й економічному, процесі, дотримуючись, при цьому, еволюційної логіки, що ґрунтується на взаємозалежності: розвиток

людини – розвиток суспільства – розвиток економіки, а не на зворотній взаємозалежності, якої дотримується ортодоксальна наука. Проте, варто погодитись з тим, що класика в науці не вмирає. Як зазначав один з найвпливовіших соціологів сучасності, І. Валлерстайн, для того щоб зрозуміти специфіку нашого часу, необхідно стати на плечі титанів XIX ст. і роздивитися нові перспективи, якщо, звичайно, нам не забракне для цього інтелекту [67].

Враховуючи все вищезначене, і ґрунтуючись на тому, що у наукових дослідженнях останніх десятиліть проблема історизму економіки, зокрема ринку, розглядається у контексті співвідношення індустріальної та постіндустріальної епох, та враховуючи те, що ринок (як і капіталізм) – це родова ознака передусім індустріальної цивілізації, ми дійшли висновку, що жодна з наявних суспільних теорій не придатна для пояснення нових постцивілізаційних відносин, які утверджуються, адже наука про постіндустріальне суспільство лише зароджується. Проте, дотримуючись головного методологічного постулату бачення еволюційного процесу, який зазначає, що світ змінюється, коли змінюємося ми самі, коли змінюється людина, а не навпаки, людина змінюється відповідно до змін суспільного середовища, у якому відбувається її життєдіяльність [96, с. 306], у цьому підрозділі дисертації ми зосередимо увагу на розгляді теорій добробуту, як теоретичного підґрунтя для визначення сутності сучасного споживчого ринку. Такий вибір пояснюється, у першу чергу, тим, що споживання і добробут – два тісно пов'язані між собою соціально-економічні явища. Споживання (особистісне), як відомо, являє собою використання матеріальних і духовних благ, які призначені для задоволення власних потреб. Благо (англ. – *benefit*) – все, що здатне задовольнити життєві потреби людей, принести будь-яку користь. Благами можна вважати і самі засоби задоволення потреб людини. На споживчому ринку представлені економічні блага, тобто результати економічної діяльності, зокрема, товари – продукти, які призначені для продажу населенню. До благ належать як масові предмети

споживання, у тому числі життєво необхідні, так і предмети розкоші. Відповідно, рівень добробуту значною мірою залежить від їх співвідношення у загальному обсязі споживання. Поняття добробуту (англ. – *welfare*) є неоднозначним і досить часто ототожнюється з поняттям рівень життя (англ. – *living standard*), хоча це не зовсім так. Найчастіше використовують визначення добробуту у вигляді якісної і кількісної характеристики рівня, якого досягає ступінь задоволення життєвих потреб людини. Разом з тим, формування певного рівня добробуту населення відбувається передусім на споживчому ринку і від характеру, вектору і інтенсивності цього процесу значною мірою залежить індивідуальний рівень добробуту його учасників. Саме тому, розвиток споживчого ринку є найважливішим чинником добробуту як індивідууму так і суспільства, а теорії добробуту, у свою чергу, стосуються вивчення методів організації господарської діяльності, спрямованих на максимізацію багатства, яке, у свою чергу, виступає необхідною умовою розвитку як окремої соціально-економічної системи так і суспільства в цілому.

Отже, розпочинаючи дослідження теорій добробуту та визначення їх внеску у формування сутності сучасного споживчого ринку варто зазначити, що поняття «добробут», яке описує досить складний прояв соціально-економічної реальності та явище суспільного розвитку і життєдіяльності, відоме з моменту появи перших державних установ і зародження різних форм участі держави в господарській діяльності. Проте, варто зазначити, що процес формування теорій, які намагалися розкрити сутність добробуту, виявити механізм його створення, відбувався в межах і під впливом певної соціально-філософської позиції, яка супроводжувала конкретні соціально-економічні умови суспільного розвитку. Так, починаючи з праць мислителів Стародавнього світу, в яких економічні міркування щодо добробуту суспільства «зливалися з їх загальною філософією держави і суспільства» [520] і перепліталися з загальними міркуваннями щодо основ етики і політики, філософські принципи формування добробуту знаходили своє

відображення в подальших теоріях – від утилітаризму І. Бентама до «завіси незнання» Дж. Роулза. Тому, провівши дослідження еволюції економічних теорій добробуту, ми дійшли висновку, що можна умовно виділити три напрями, які характеризуються різноманітністю поглядів на розуміння сутності добробуту, джерел і умов його формування та зростання, зокрема ринку, а також ролі держави в цих процесах: соціалістичний, ліберальний і теорія «держави загального добробуту» (рис. 2.2).

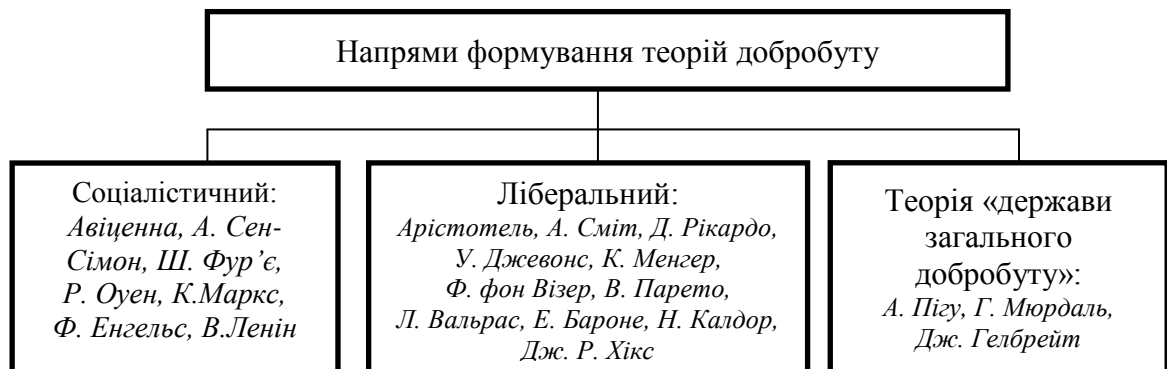

Рис. 2.2. Напрями формування теорій добробуту

Джерело: узагальнено автором на основі [53; 67; 96; 260-262; 419; 468; 479]

Витоки соціалістичних ідей побудови держави «народного добробуту» можна виявити вже в працях мислителів древнього світу. Одним з перших, хто виділив ознаки суспільного устрою, близького до соціалістичного, такі як обов'язок всіх трудитися за для власної користі, рівномірність розподілу благ без допущення надзвичайного багатства і виключення жахливої бідності, забезпечення всім необхідним і відсутність соціальних конфліктів був Авіценна [53]. Подібною є ідея товариства «Датун», яка викладена в конфуціанському трактаті «Лі-цзи» («Велике єднання» або «Велика гармонія») і передбачає, що основними принципами діяльності цього товариства мають бути: спільність майна, рівна участь у розподілі суспільного продукту, рівноправність в управлінні державою, турбота про дітей, людей похилого віку та хворих [148].

Крім того, слід зазначити, що аналогічні ідеї суспільного добробуту висвітлювалися також в працях представників раннього християнства, в яких моральному осуду піддавалася соціальна нерівність, а принципи колективізму і співпраці, усупільнення майна і загального користування розглядалися як необхідні умови досягнення загального щастя.

Ідеї побудови досконалого суспільства отримали подальший розвиток у працях А. К. Сен-Симона, Ш. Фур'є, Р. Оуена [479], які не тільки розглядали можливості щодо справедливого розподілу доходів, а й реорганізації виробництва через виключення експлуатації та приватної власності. Головну причину нерівності вони вбачали в протиріччі між інтересами колективу і індивіда, що виражалося в нерівності матеріального добробуту. Метою нової громадської організації проголошувалося процвітання і задоволення потреб людини за допомогою наук, мистецтв і ремесел.

Власне теорія наукового соціалізму, в основі якої були переважання суспільної власності і розподіл виробленого продукту за працею між усіма учасниками «союзу вільних людей» [260], була викладена в працях марксистів. Так, у запропонованій К. Марксом концепції на зміну капіталізму, який виключає «будь-яке раціональне поліпшення» і підриває «життєву силу народу» прийде нова суспільна формація – соціалізм, а мірою добробуту в новому суспільстві стане вільний час, який необхідний людині для отримання освіти, інтелектуального розвитку та спілкування. Основними принципами нової суспільної форми проголошувалися: повний і вільний розвиток кожної людини, надання можливості всім членам суспільства всебічно розвиватися, підтримувати і проявляти свої здібності [262], а забезпечення «повного добробуту і вільного всебічного розвитку всіх членів суспільства» радянська політична економія визначала як основний економічний закон соціалізму. Таким чином, благополуччя кожної людини фактично ставилося в абсолютну залежність від суспільного добробуту і його розподілу, а не від індивідуальних здібностей і талантів самої людини, що найчастіше позбавляло людину ініціативи, свободи вибору і дій. З іншого

боку, людина з потребами у все більших розмірах, у всьому різноманітті життєвих проявів розглядалася як вища мета функціонування економічної системи. У зв'язку з цим, в радянській теорії добробуту надавалося велике значення розробці моделей планування і прогнозування народного добробуту [251; 385], що частково зберігає свою актуальність і нині, адже застосування подібних моделей може сприяти підвищенню ефективності соціальної політики, яку проводить держава. Варто зазначити, що неначе згадавши тезу К. Маркса щодо поєднання природних і гуманітарних наук в майбутньому суспільстві, сучасна економічна наука, включаючи і західну, повертається до того, щоб «поставити людину на перше місце» [600], а не тільки досліджувати її споживчу поведінку або роль в якості трудового ресурсу.

В основу ліберального спрямування теорії добробуту покладено принцип верховенства приватної власності і можливість нерівномірного розподілу благ у суспільстві. Проте, перші витoki цього напрямку так само можна знайти вже в працях давньогрецьких мислителів. За Аристотелем, приватна власність створює додаткові стимули до праці і забезпечує громадський спокій. Як справедливо зауважив І. Шумпетер, Аристотель «вважав безперечним фактом «природну» нерівність людей» [520], розділяючи при цьому «істинне багатство», яке, на його думку, складається із сукупності коштів, «необхідних для життя і корисних для державної та сімейної громади», і «багатство», метою якого є накопичення грошей до нескінченності. Засуджуючи останнє, давньогрецький мислитель започаткував традицію виявлення етичних (моральних) засад формування суспільного добробуту [17].

Перші систематизовані уявлення про ліберальні умови формування суспільного добробуту були викладені в працях представників класичної політичної економії. Так А. Сміт запропонував просту формулу для досягнення вищого ступеня добробуту: мир, легкі податки і терпимість в управлінні, а все інше, на його думку, зробить природний хід речей. У пошуках відповіді на питання, чому «народ виявляється краще або гірше

забезпеченим усіма необхідними предметами і зручностями, які він потребує» А. Сміт вивів залежність суспільного добробуту від співвідношення між кількістю «річної праці» народу і числом споживачів [419]. Він вважав, що на величину «річного продукту», яка припадає на одного жителя країни, впливають: мистецтво, вміння і кмітливість, з якими застосовується праця народу та співвідношення між кількістю зайнятих і незайнятих корисною (продуктивною) працею. До перших класик відносив працівників, які збільшують вартість в процесі виробництва (робочі мануфактури). До других – тих, чия праця нічого не додає до вже створеної вартості (правитель, чиновники, армія і флот, домашня прислуга). Це дозволило А. Сміту вивести позитивну функцію народонаселення – чим більшою є кількість праці яка знаходиться у розпорядженні країни, чим більше людей зайняті продуктивною працею, тим більшим є її добробут. Крім того, він звернув увагу на існування двох дуже важливих чинників зростання суспільного добробуту. По-перше, поділ праці, який сприяє вдосконаленню навичок роботи, підвищенню продуктивності праці, і як результат «... значне збільшення виробництва будь-якого роду предметів призводить в суспільстві, яке є належним чином керованим, до того загального добробуту, який поширюється і на найнижчі верстви народу». По-друге, ощадливість, яка є обмеженням поточного споживання і накопиченням капіталу заради розширення виробництва в майбутньому.

Мірою індивідуального добробуту, за А. Смітом, є та кількість праці інших людей, яку людина «може купити або отримати в своє розпорядження» в обмін на власні трудові зусилля. Індивідуальний добробут А. Сміт трактував досить широко, включаючи в нього не тільки грошове багатство, яке дає можливість розпоряджатися продуктами праці інших, але і суспільний престиж, надійність вкладення капіталу, «приємність» занять. Таким чином, теоретичні положення, викладені А. Смітом щодо заощадження / споживання, є надзвичайно важливими і по нині для пояснення механізму споживчого ринку.

Погляди іншого представника лібератного напрямку, Д. Рікардо, на умови зростання добробуту дещо відрізняються від позиції А. Сміта. Вони ґрунтуються на мальтузіанській точці зору щодо народонаселення і перенаселення країни, для Д. Рікардо, є джерелом надлишкової пропозиції праці. При цьому заробітна плата набуває тенденцію до зниження, що призводить до тяжкого становища населення [15]. Важливою умовою зростання добробуту бідних країн, на думку Д. Рікардо, є прискорення темпів накопичення капіталу. Він вважав, що процес накопичення капіталу буде більш ефективним, якщо в країні поліпшити систему управління і навчання, усунути невпевненість щодо власності та недоліки в освіті. Д. Рікардо також пропонував зменшити витрати на предмети розкоші і комфорту, а кошти які вивільняються направляти на відтворення, у першу чергу на утримання продуктивної праці для збільшення її кількості, або ж на підвищення продуктивності праці за тих же витрат. Якщо перший варіант зростання добробуту ґрунтується на ощадливості, то другий не супроводжується стражданнями і зменшенням предметів комфорту, а тому є більш привабливим.

Узагальнюючи, необхідно зазначити, що економісти класичної школи розглядали добробут населення переважно як процес створення багатства, складовими якого є продукти необхідні для життєдіяльності, а також капітал, який використовується під час їх виробництва і утворюється з усього того, що необхідно для приведення в рух праці. Якщо класична школа головним чином розглядала добробут суспільства в цілому (суспільний, загальний добробут або загальне благополуччя), то маржиналізм (У. Джевонс, К. Менгер, Ф. фон Візер, В. Парето, Л. Вальрас та ін.) досліджував індивідуальний добробут за допомогою граничних економічних величин. У маржинальній теорії добробуту отримав розвиток суб'єктивний підхід, основу якого становила філософія утилітаризму. Відповідно, через порівняння приростів доходу і витрат у неокласиці донині пояснюється поведінка суб'єктів ринку (споживача та виробника).

Так К. Менгер розглядав добробут як повноту задоволення потреб людини, а також наявність або відсутність в її розпорядженні необхідних благ. Прагнення людей задовольнити власні потреби «настільки повно, наскільки це є можливим при даному стані речей», є вихідним посиленням до формування добробуту. Інститут приватної власності, на думку К. Менгера, є єдиною фактично можливою умовою вирішення проблеми «необмеженості прогресуючого розвитку людських потреб» і обмеженості кількості доступних благ, а також є невід'ємним елементом системи людського господарства. У зв'язку з цим, будь-які соціальні перетворення слід спрямовувати не на знищення приватної власності, а лише на доцільний розподіл економічних благ. Зауважимо, що приватна власність залишається постулатом економічних відносин періоду пізнього капіталізму, як і ринку, навіть з урахуванням його сучасних видозмін.

К. Менгер також звернув увагу на низку важливих моментів в русі людства «від невігластва і бідності до культури і добробуту». Мова йде про пізнання навколишнього світу, завдяки чому встановлюються нові причинні зв'язки між предметами і потребами людей, і «виникають нові призначення благ». Також важливу роль відіграє дослідження речей, «поєднання яких в причинному процесі створює предмети споживання», і перетворення їх в «блага вищого порядку» (засоби для виробництва предметів споживання), і, нарешті, підпорядкування виявлених причинних зв'язків владі людини [274].

Л. Вальрас, який довів можливість існування ситуації загальної ринкової рівноваги в умовах досконалої конкуренції, припускав нерівність фактичного положення людей в суспільстві. Проте, він же висунув принцип рівності можливостей, відзначаючи, що по відношенню до держави всі повинні бути рівними. Якщо політика «laissez faire» відповідає покладеним на неї надіям у сфері виробництва (невтручання в дії індивідууму призведуть до правильних пропорцій між різними складовими частинами економіки), то у сфері розподілу на перший план виступає принцип справедливості. Тому вироблене в суспільстві багатство має бути справедливо поділене, щоб не

було ні економічного безладу, ні розладу моральності. Держава повинна давати можливість отримати освіту, забезпечувати ефективне функціонування механізму конкуренції, який призводить економіку до стійкої ситуації загальної рівноваги, заохочувати споживання і виробництво корисних речей, гарантувати стабільність грошей.

Початок «нової» теорії добробуту пов'язаний з ім'ям В. Парето, який, як спосіб виявлення індивідуальних корисностей, запропонував шкалу переваг, тобто ранжування благ індивідом за ступенем переваги. При такому підході важливішим є сукупне задоволення, яке отримує від придбаних благ людина, ніж можливі кількісні зміни в ступені його задоволення (приріст граничної корисності).

В. Парето також запропонував критерій оптимальності щодо системи загальної рівноваги Л. Вальраса. Суть критерію полягала в тому, що досягнутий рівень суспільного добробуту вважається оптимальним, якщо добробут жодної людини не може бути підвищений (за допомогою будь-якого можливого перерозподілу ресурсів або готових продуктів) без того, щоб при цьому не було завдано шкоди добробуту будь-кого іншого. Це означає, що добробут населення буде зростати тільки в тому випадку, коли кожна людина в суспільстві щось виграє. Зазначений максимум добробуту, на думку В. Парето, найбільш повно реалізується в економіці вільної конкуренції.

Значно глибшими є погляди А. Сена, який, наголошуючи на всебічному розширенні можливостей людської особистості, погодженні проблем економіки добробуту з етичними принципами, поняттями свободи, прав, загальної взаємозалежності та визнанні множинності етично важливих тверджень, уважав, що в майбутньому теорія добробуту повинна відступити від «всезагальної стратегії визначення людського розвитку тільки у термінах задоволення потреб» [504]. Основною проблемою теорії добробуту в умовах ринку, на думку А. Сена, стала проблема вибору альтернативних суспільних можливостей, тому розроблена ним «Теорія суспільного вибору» пояснює, як

суспільний інтерес відображає інтереси його членів [410]. В якості антипода цієї теорії А. Сен розглядав «Теорему неможливості» К. Ерроу, бо її суттю є неможливість раціонального узгодження інтересів. Він вважав її надто песимістичною, оскільки будь-який суспільний вибір не може бути одночасно і раціональним, і демократичним [64]. Раціональний компромісний вибір неможливий – такий результат досліджень К. Ерроу, який вів пошук обмежень, які б гарантували послідовні рішення більшості тоді, коли домінують розподільні питання і коли люди намагаються максимізувати власні частки без піклування про інших. Таким чином, на початку XX ст. економічна теорія добробуту поступово трансформувалася в теорію суспільного вибору, в межах якої здійснюється позитивний аналіз того, як складаються й реалізуються різні суспільні переваги.

Нині теорія суспільного вибору розглядається як економічна теорія політики. Видатним її представником є Дж. Бьюкенен, який досліджував шляхи обмеження державного регулювання. На противагу представникам інституціоналізму, ключовою вимогою якого є необхідність «соціального контролю» та регулюючих заходів з боку держави, вчений розумів, що конкуренція політиків за голоси виборців ведуть до посилення втручання держави в економіку [63, с. 23]. Вважаючи, що суспільний вибір – це політичний ринок, на якому взаємодіють політики, виборці та державні чиновники, Дж. Бьюкенен інтерпретує теорію суспільного вибору як «конституціональну політичну економію», розглядаючи в якості об'єкта аналізу основи поведінки учасників соціальної взаємодії, а математичним апаратом – теорію ігор, підкреслюючи, що суспільний інтерес – це утопія, оскільки складно узагальнити результат протистояння особистих і групових інтересів. Досліджуючи проблеми, що знаходяться на стику політекономії та практики державного управління, Дж. Бьюкенен виходить із того, що політика – це складна система обміну між індивідами, які, прагнучи досягти власних цілей, делегують свої інтереси організованим групам, які покликані нав'язати їх через апарат управління всьому суспільству. Тому тут немає

інших інтересів, окрім індивідуальних [82, с. 108]. Отже, основним джерелом перетворень виступає людина, а добробут стає фундаментальною проблемою соціально-економічного розвитку.

Таким чином, довгий час проблема добробуту розглядалася у двох основних аспектах – історичного наповнення поняття індивідуального добробуту та дослідження механізмів реалізації добробуту. При цьому, ці обидва аспекти охоплювали полем свого дослідження процеси, що відбуваються на споживчому ринку. Такі концептуальні підходи представляли людину винятково як переважно істоту, що споживає. В умовах інтелектуальної економіки постає необхідність застосування новітнього підходу, який би враховував здібності і можливості людини як єдиного фактора продуктивних сил, що здатний творити. Основу цього підходу свого часу заклав А. Сен, у концепції людського розвитку, де людина виступає «агентом змін» [613]. Інші науковці стверджують, що людину слід розглядати не як один із функціональних елементів виробничих, соціальних, технічних, комерційних тощо систем, а як початок, що ніяк не може бути жорстко вбудованим у ці системи і редукованим до чистої функціональності [504, с. 7]. Формування такого нового підходу через зростання ролі інформації та знань опирається на загальні цінності розуму, гуманізму, справедливості та вимагає по-новому розглядати й суб'єктів економічної системи. Він вимагає об'ємного, наповненого, багатогранного, а не абстрактно-схематичного уявлення про людину як головний суб'єкт економіки, оскільки вона є носієм потреб та цінностей, що втілюються в її мотиваційну спрямованість, спроможну активізувати діяльність у виробничій та невиробничій сферах. Тому з метою вираження нового підходу до ролі людини в економіці дедалі частіше використовується термін «людський фактор». Науковці [504] вважають, що погляд на проблему економічного добробуту крізь призму людського фактору дозволяє побачити не примітивну, одновимірну, а складну багатоелементну мотивацію суб'єктів в економіці, прогнозувати й ефективно регулювати її розвиток. На їх думку,

настав час погоджувати проблеми економіки добробуту з етичними цінностями, бо вони слугують відправною точкою при формуванні добробуту. Саме від них залежить рівень людського розвитку, який впливає на міру прояву економічних потреб, ті, своєю чергою, стимулюють економічну діяльність суспільства, від якої залежать рівень і якість життя його членів. Зміни у формуванні добробуту зумовлюють також трансформацію ринкових відносин, що є особливо виразним у міру того, як економіка стає все більш інформаційною, знанневою та креативною.

Отже, в основі більшості проаналізованих вище теорій суспільного добробуту покладено принцип особистого, власного інтересу і прагнення кожної людини поліпшити саме своє становище. Іншими словами, індивідуальний добробут залежить виключно від успіхів самої людини. Тому ідеальними умовами формування як індивідуального, так і суспільного добробуту є вільна конкуренція і вільне підприємництво на основі приватної власності, а роль держави повинна бути мінімальною.

Нові варіанти узгодження індивідуальних і громадських інтересів запропонувала концепція «держави загального добробуту», в межах якої добробут розглядається не тільки як результат особистих досягнень людини, але і як результат діяльності громадської системи, певної державної політики. Цей напрям в теорії добробуту виходив з припущення щодо значної ролі держави у формуванні добробуту населення, наявності різних форм власності, усунення надмірної нерівності і диференціації в суспільстві.

Ще наприкінці XIX – початку XX ст. теоретики добробуту почали говорити про необхідність зростання економічної ролі держави, оскільки саме цей інститут може виступати виразником ціннісних орієнтирів суспільства і дозволяє розробити та застосувати на практиці критерії соціальної справедливості [42; 192; 331]. Так, А. Пігу вказав на неспроможність вільного ринку і можливість негативного впливу «зовнішніх ефектів» на суспільний добробут. Для усунення подібних ефектів необхідні державні заходи, що доповнюють політику *laissez-faire* для досягнення

оптимуму добробуту (коригувальні податки і субсидії). А. Пігу також пропонував різні засоби (пільгові ціни на товари, податок на спадок, благодійність, перерозподіл коштів в різних формах) для забезпечення більш рівномірного розподілу доходів у суспільстві, що має сприяти підвищенню добробуту і розвитку виробництва.

Аналізуючи економічні процеси кінця 20-х – початку 30-х рр. XX ст. Дж. М. Кейнс представив наукове обґрунтування ролі держави в економічній системі. Зробивши, по суті, наукову революцію, в роботі «Загальна теорія зайнятості, відсотку і грошей» Дж. М. Кейнс показав, що стихійність, нерегульованість заощаджень та інвестицій в умовах *laissez-faire* може призвести до проблем безробіття з усіма соціально-економічними наслідками, що впливають для індивідуального і суспільного добробуту. Розкриваючи неспроможність теоретичних засад доктрини *laissez-faire*, Дж. М. Кейнс доводив, що «регулювання обсягу поточних інвестицій залишати в приватних руках небезпечно» для добробуту суспільства. Більше того, в умовах циклічності економічного розвитку потрібно володіти «мистецтвом державного управління економічною системою» за допомогою, іноді навіть «жорстких заходів, таких, як перерозподіл доходів або інших засобів, що призводять до підвищення схильності до споживання» [192].

Подальше дослідження змісту, напрямів та обсягів державної політики як необхідного елемента стабільності і зростання добробуту суспільства призвело до формування в економічній науці 50-70-х рр. XX ст. теорії «держави загального добробуту» (Г. Мюрдаль, Дж. Гелбрейт та ін.). На думку авторів цієї концепції, невід’ємною частиною суспільного добробуту є послуги, що субсидуються суспільством незалежно від діяльності стихійних ринкових чинників. Тому діяльність держави має бути спрямованою на підвищення добробуту населення і забезпечення соціальної гармонії, а основною метою державної політики є зростання добробуту якомога більшої кількості індивідів.

Так, Г. Мюрдаль зокрема зазначає, що «оптимальність» конкурентних ринків («невидима рука»), може бути виправдана тільки в тому випадку, якщо ігноруються проблеми розподілу [58; 127]. В основі концепції Г. Мюрдаля є твердження, що загальне благоденство вже досягнуто в багатьох розвинених країнах, які мають змішану економіку і така економічна система передбачає різноманіття форм власності, можливість державного прогнозування та планування, активну державну соціальну політику, спрямовану на досягнення високого рівня життя. У такій системі держава стає соціальною, орієнтованою на ідеали соціальної справедливості, захищеності, рівних стартових можливостей для самореалізації кожної особистості.

Розвиваючи ці ідеї, Дж. Гелбрейт писав, що «найкраща економічна система – це та, яка максимально забезпечує людей тим, чого вони найбільше потребують». Така економічна система «... виробляє продукти харчування, переробляє, упаковує і розподіляє їх, виробляє тканину і виготовляє одяг, будує будинки, обставляє їх меблями, надає послуги в галузі освіти і медицини, забезпечує закон і порядок, організовує національну оборону». Дж. Гелбрейт запропонував розгорнуту програму реформ, спрямованих на посилення державного регулювання [58; 127].

Таким чином, розробники теорії та практики формування моделі держави добробуту припускали комплекс інститутів, покликаних здійснювати втручання в соціальне та економічне життя для забезпечення повної зайнятості, високого рівня доходів і стабільних цін, а також програм соціальної допомоги різним верствам населення. Представники цієї теорії виступали за такий порядок розподілу, який дозволив би розширити громадські послуги і забезпечити зростання добробуту. Вони наполягали на поліпшенні системи освіти і використанні наявних ресурсів для боротьби з голодом і бідністю. Разом з тим зворотною стороною практичного втілення «держави добробуту» стали зростання дефіциту бюджету, інфляція,

марнотратство державного апарату, що свідчило вже про «провали» держави, а не ринку в формуванні добробуту.

Отже, з одного боку, в науці були спроби побудувати «чисту» економічну теорію добробуту, вільну від будь-яких суджень щодо справедливості розподілу умов і результатів господарської діяльності. З іншого боку, пропонувалося забезпечити добробут населення через реорганізацію суспільного устрою, побудову справедливого «союзу рівних людей». У першому випадку на перше місце ставилася економічна ефективність навіть ціною природного відбору в суспільстві, у другому – виключно соціальна справедливість. Як показує досвід розвинених країн світу, кожна з яких будує власну «державу загального добробуту», суспільство змушене шукати компроміс між економічною ефективністю і соціальною справедливістю, виробляти певний рецепт узгодження індивідуальних і громадських інтересів, щоб забезпечити благополуччя не тільки нинішнього, а й майбутніх поколінь.

Нині перспективи розвитку, орієнтовані на людину, почали витісняти перспективи, спрямовані тільки на отримання прибутку. Така переорієнтація ставить перед наукою, зокрема у сфері дослідження споживчого ринку, нові завдання, в основу яких покладено принцип, згідно з яким економіка існує для розвитку людей, а не люди – для розвитку економіки. Цей підхід є альтернативою попереднім концепціям добробуту, суть яких зводилась до того, що матеріальне багатство є найважливішою цінністю, здатною замінити інші цінності [106]. Тому ведення господарської діяльності базувалось на методах із застосуванням підходів, які забезпечать суспільству максимізацію багатства. Насправді ж, як справедливо зауважує Т. Власова, «національне багатство лише може розширити можливості вибору, але цього може і не відбутися, тому визначальним є не саме по собі багатство, а те, як його використовують країни» [82].

У сучасній економічній науці продовжуються активні дослідження спрямовані на з'ясування сучасного змісту добробуту і визначення категорії

«добробут». Здебільшого зміст цієї категорії розглядають як певний стан задоволення потреб індивідів, суспільства, певний досягнутий рівень корисності, сформований кількістю доступних благ [158, с. 339]. З огляду на висловлювання щодо доступності благ, доцільним є визначення, згідно з яким добробут відображає фінансове забезпечення населення матеріальними і нематеріальними благами [147]. На думку О. Мельниченка, «...добробут – це необхідний обсяг благ, здатний задовольнити зростаючі потреби» [273].

Ще Г. Мюррей зазначав, що усі мають однакові потреби, але ступінь їх прояву є різним. Такі варіації можуть бути спровоковані як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками, тобто мати об'єктивний чи суб'єктивний характер, тому цілком логічними є висловлювання О. Євтушевської про те, що добробут включає в себе об'єктивну компоненту та суб'єктивну складові [158]. В українській економічній науці добробут також розглядається як сукупність умов життєдіяльності людини (населення), які створюються під час виробництва, розподілу, обміну, споживання, формують ієрархію потреб та визначають їх задоволення [270, с. 6]. Також існує думка, що добробут – це сформовані в конкретному суспільстві умови життєдіяльності, які визначаються його розвитком [258, с. 7]. І. Поляков стверджує, що добробут – це оцінка рівня реалізованих потреб та можливостей людей у процесі матеріального відтворення. Добробут також вважається інтегральною оцінкою всіх аспектів життєдіяльності, що показує, наскільки добре прожитий певний період життя [247]. Подібної точки зору дотримується В. Мандибура, стверджуючи, що добробутом може вважатися такий життєвий рівень, який досягає відповідних кількісних та якісних рівневих значень [258, с. 22]. Нині продовжуються жваві дискусії щодо ототожнення понять «добробут» та «рівень життя», «якість життя», «вартість життя» тощо. Багато дослідників розглядають добробут у широкому сенсі як комплексну соціально-економічну категорію, системне утворення, яке інтегрує в собі вищезначені категорії [106; 124; 142; 147; 161; 339; 348; 354; 385; 406; 413]. На нашу думку, кожна з вищезначених категорій включається в структуру

добробуту населення як певний зріз єдиного, але багатогранного і об'ємного суспільного організму, що не виключає самотійної цінності кожної з них. У такому трактуванні проявляється системний підхід до аналізу «сутності добробуту населення як комплексної категорії, що охоплює все різноманіття проявів людської життєдіяльності» Адже самі по собі абсолютні дані про досягнутий рівень споживання не достатні, так як вони не розкривають якісну відмінність одного стану від іншого, до якого рухатиметься людина в міру задоволення потреб. Отже, кожна з цих категорій характеризує певні сторони умов життєдіяльності людини, охоплюючи економічну, соціальну, духовну та екологічну сторони життєдіяльності індивіду відповідно до рівня розвитку його потреб, а підґрунтям, яке об'єднує зазначений понятійно-категоріальний апарат є добробут (рис. 2.3).

Категорія «добробут» проявляється в масштабі потреб індивіда, соціальної групи, суспільства в цілому через обсяги, форми, способи та умови їх задоволення. Структура добробуту формується як цілісний комплекс корисних речей, задоволень, які нашаровуються один на одного в процесі задоволення безлічі потреб. У економічній науці розгляд добробуту як суспільного феномену завжди залишатиметься серед пріоритетів. Ця сфера знань постійно розширюється. Науковий пошук здійснив перехід від загального обсягу споживання до його структури, потім – від суто матеріальних благ до неречових та духовних і поступово став включати такі чинники існування людини, як відпочинок, здоров'я, культурний та професійний розвиток, стан навколишнього середовища тощо. Крім того, сучасні економічні дослідження, розглядаючи важливість та роль добробуту у забезпеченні сталого та прогресивного розвитку економіки, звертають увагу на те, що він є поєднанням не лише економічних, соціальних і екологічних чинників, а й організаційних, правових, морально-етичних та політичних відносин, що вдало регулюють процеси життєдіяльності та гармонійного розвитку суспільства [106].

Спираючись на широко представлені в науковому полі результати дослідження якості життя, ми виокремлюємо аспект зв'язку між добробутом суспільства і рівнем розвитку економіки, яка діє за законами ринку та досягає ефективності при досягненні певного паритету державного регулювання та ринкового саморегулювання.

Ринок, як неодноразово зазначалось, відіграє важливу роль в життєдіяльності людей. Передумовою формування попиту є потреби, а наявні матеріальні і нематеріальні блага як об'єкти пропозиції можуть задовольнити їх. На ринку відбувається грошова оцінка благ та оцінка вартості життя.

З позиції визначення перспективи суспільного розвитку важливо знати не лише фактично досягнутий стан ринку (місткість та собливості сформованої структури), але також можливості його подальшої динаміки. Ми пропонуємо до застосування у науковому аналізі логіку взаємозв'язку потенціалів, а саме: «потенціал ринку \leftrightarrow потенціал економічного розвитку \leftrightarrow потенціал добробуту \leftrightarrow потенціал багатства». У цьому контексті необхідно зазначити, що людина отримує нові блага, використовуючи наявні. Рамки можливостей людини щодо отримання та використання благ (а отже можливості досягнення певного рівня розвитку, добробуту та багатства) визначає наявність перехідних і стабільних властивостей, нагромаджених в елементах суспільної системи. Інакше кажучи, їх визначає якість населення, якість економічної активності людини, якість соціуму та якість оточуючого середовища. Взаємозв'язок потенціалів ринку, економічного розвитку, добробуту та багатства обопільний. Це означає, що нагромаджена / втрачена у межах кожного з них якість зумовлює зміну якості інших. Крім того, сформованість зазначених потенціалів визначає поелементну якість населення, економічної активності людини, соціуму, оточуючого середовища.

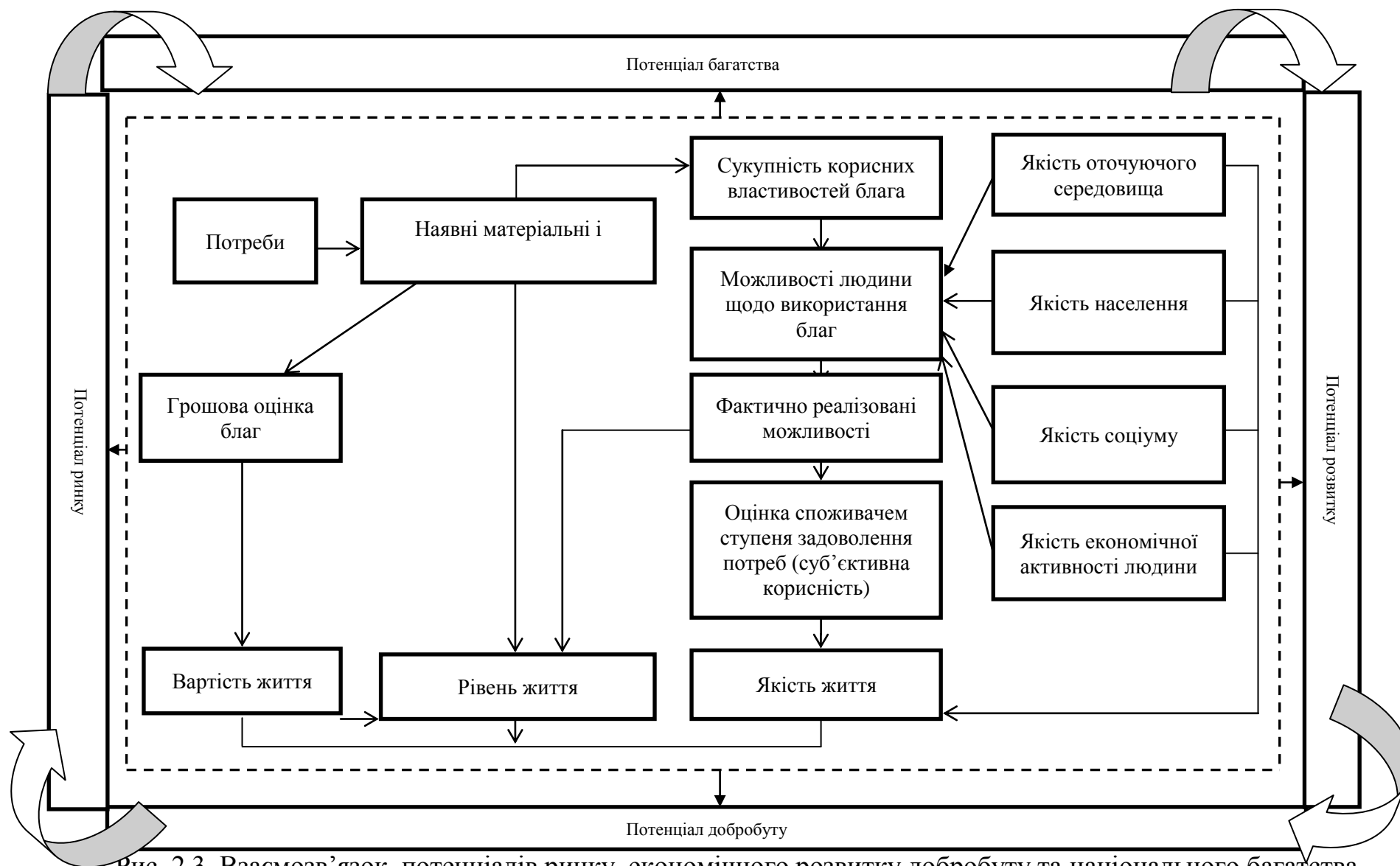

Рис. 2.3. Взаємозв'язок потенціалів ринку, економічного розвитку, добробуту та національного багатства

Джерело: розроблено автором

Отже, залежність між потенціалами ринку, економічного розвитку добробуту та багатства, з одного боку, та нагромадженням сукупності властивостей за елементами суспільної системи, якими є якість населення, якість економічної активності людини, якість соціуму та якість оточуючого середовищ, з іншого, – також обопільна.

Досліджуючи описану вище мультизалежність, необхідно зробити уточнення щодо розуміння багатства і добробуту та їх потенціалів (дослідженню сутності таких явищ як розвиток та ринку відведені окремі розділи роботи). Близькі за економічним змістом категорії «Багатство» і «добробут» співвідносяться між собою відповідно як запас і потік. Багатство (за широким сприйняттям цього феномену) утворено сукупністю всіх активів як створених у суспільстві, так і даних природою. В аспекті дослідження споживчого ринку важливою ремаркою також є те, що багатство суспільства (за теорією А. Сміта) утворюється не тільки в ході взаємодії людини з природою (у сфери виробництва), але також у ході взаємовигідного товарного обміну, пропорції якого обумовлені витратами праці. Отже багатство – це запас економічних благ (товарних і ресурсних), які можуть бути як матеріальними, так і нематеріальними, а також природних (землі, надр, водних та інші). Національне багатство країн визначається неоднаково – залежно від встановлених правил обліку. Як правило, не завжди враховується багатство природного походження та не завжди повно обліковується багатство нематеріальне.

Добробут визначається споживанням економічних благ, що сприяє досягнення як індивідом, так і соціумом певного рівня життя. В. Небрат, аналізуючи науковий спадок А. Сміта, зазначає, що добробут (у розумінні задоволення потреб) виступає функцією підприємницької діяльності – вільної торгівлі та вільного виробництва, а розміри ринку визначають ступінь поділу праці, що своєю чергою впливає на рівень її продуктивності. [305].

Отже, добробут формується через споживання благ, а багатство у всій різноманітності благ, що потім споживаються, створюється у виробництві,

обміні та надається природою. Потенціал багатства і добробуту трактується нами як об'єднана система, де запас перетворюється на потік, а потік, своєю чергою формує запас.

Якість населення – це по суті людський потенціал нагромаджений на національному рівні, склад якого утворюють освіта, здоров'я, професійна підготовка, а також духовність. Отже, для потенціалу розвитку суспільної системи якість населення виступає ресурсним потенціалом. Економічний, та й цивілізаційний розвиток в цілому, неможливі без творчої сили людини, її розвинутої культури та високої моралі. Брак будь-якого з зазначених елементів або неоптимальна їх структура одразу проявляється на фоні ринкових відносин. Як приклад – надмірне поширення на сучасному ринку псевдо корисних благ – комп'ютерних ігор, музикальних кліпів тощо. У наш час, констатують науковці [139, с. 303], «це проявляється як зростання ризику поширення економіки «for fun» – викривленої форми споживання, в якій популяризуються товари псевдокультури, квазідуховності і спотвореної ментальності». Доповнимо від себе: так само віртуальним стає приріст добробуту населення.

Якість економічної активності людини утворює потенціал готовності та спроможності людини виконувати соціально корисну діяльність у господарській сфері. Людина може здійснювати свої функції або як найманий працівник або як вільний підприємець. Якщо економічна активність людини не реалізується – рух соціуму редукується, а замість розвитку цивілізованих ринкових відносин відбувається розквіт тіньового сектору економіки. Причиною такого негативного явища стає відтік активності людини в нелегітимну економічної сферу, що проявляється у вигляді хабарництва, корупції, розширення ринку нелегальної торгівлі зброєю, наркотиками тощо.

Якість соціуму з позиції фундаментальних наук (філософії та політичної економії) визначається за критерієм соціального часу. Зважаючи на світовий тренд становлення та розвитку постіндустріальних відносин,

зазначимо, що добробут (у розумінні цієї категорії як накопичення не тільки матеріальних, але також і передусім духовних благ) є тим більшим, чим більше соціального часу в суспільстві відводиться для творчості. У рамках практичних підходів до визначення якості соціуму застосовується індикатор зайнятості населення. Якість соціуму, як зазначають науковці [418], визначається доступом до освіти, наявністю вертикальної та горизонтальної мобільності, правового захисту. Вона істотно також залежить від структурування населення за сферами та видами діяльності. Добробут суспільства буде тим більший, чим більше населення буде зайнято у таких сферах як виробництво, наука і продукування технологій, культура, мистецтво і одночасно, чим менша частка зайнятих буде у органах влади, силових структурах тощо. За таких умов корисних благ буде вироблено більше, їх асортимент буде ширшим, а граничні витрати спадними. Внаслідок цього, на ринку зростатиме загальний виграш від обміну (сукупний виграш обох взаємодіючих на ринку сторін – як споживача, так і виробника).

Якість оточуючого середовища є результатом того, на скільки ефективними є діючі в суспільстві інститути екологічного управління. Такі інститути регулюють відносини природокористування. Необмежене зростання в умовах обмеженості ресурсів може призвести до глобальної катастрофи людства. Принцип екологічної ефективності повинен виконуватися суспільством неухильно та стимулювати його до інновацій в усіх сферах життєдіяльності. Процвітання суспільства, економічний розвиток, насиченість ринку, багатоманітність пропонованих благ і задоволення попиту вибагливих покупців – все це можливо за ощадливого природокористування, якщо цивілізаційний рух суспільства буде керований необхідністю безперервного продукування інновацій.

Ретроспективний і сучасний аналіз наукових думок свідчить про необхідність застосування системного підходу до дослідження процесів та явищ суспільно-економічного життя, оскільки орієнтація на вивчення

окремих його складових не гарантує одержання бажаного результату. Адже разом із розвитком суспільства та відповідними йому перетвореннями в економіці, які охоплюють як кількісні, так і якісні зміни, еволюціонує і поняття «добробут» [106].

Узагальнення результатів наукових досліджень надає можливість формулювання визначення, згідно з яким добробут, на нашу думку, – це складне соціально-економічне явище і постійно відтворювальний процес, який включає також психологічний та поведінковий ефект людини-творця та споживача благ, а також характеризує рівень життя населення як міру задоволення потреб, обсягу яких відповідає обсяг вироблених благ.

Добробут населення формується під впливом сукупності чинників, які мають різну природу, характер і ступінь впливу. Ці чинники впливають на виробництво, розподіл, обмін і споживання життєво необхідних благ, визначають стан природного і соціального середовища, в якому задовольняються потреби людини (рис. 2.4).

На нашу думку, можна виділити дві форми організації вищезначених чинників в єдину систему. Перша форма – сувора ієрархія, коли умови формування добробуту утворюються примусово, спрямовуються зовнішнім впливом (наприклад, державним) та підпорядковуються суворому диктату системи певних моральних принципів, які вказують, кому, як і чим займатися. Іншою формою є ринок, або «розширений порядок людського співробітництва». У цьому випадку добробут формується як результат самоорганізованого громадського порядку, який виникає природним шляхом.

Очевидно, ані та, ані інша форми не є ідеальною, адже весь хід історичного розвитку суспільства є пошуком компромісу між ними, спробою знайти найбільш оптимальний варіант є їх поєднання з урахуванням національно-культурних особливостей. Критерієм оптимальності взаємодії ринкових і компенсаційних чинників формування добробуту, на нашу думку, слід розглядати вільний і всебічний розвиток особистості.

Рис. 2.4. Чинники формування добробуту населення

Джерело: розроблено автором

У сучасному суспільстві важливу роль у формуванні добробуту поряд з природними і техніко-технологічними відіграють особистісні та суспільні чинники. Рівень фізичного, інтелектуального і духовного розвитку людини багато в чому визначає її можливості та доступність до життєво необхідних благ. Проте не тільки розумний егоїзм рухає розвитком суспільства.

П. Самуельсон справедливо стверджує: «Згуртовані суспільства, в яких різні групи виборців забезпечують населення всеосяжної системою соціального страхування на той випадок, якщо хто-небудь виявиться безробітним, бідним, втратить здоров'я, стане непрацездатним в старості, ці суспільства, в кінцевому підсумку, отримують перемогу над товариством, що складається з егоїстичних одинаків, що кидають пісок в цукор, якщо тільки вони можуть обманним шляхом всучити його на конкурентному ринку, над тими, хто стурбований в діловому житті лише своїми власними інтересами. Любов в сенсі агаре, турбота про інших людських істот, ось що, врешті-решт, можна вважати хорошим бізнесом і стійкою економікою» [493].

Потреби кожного індивіда, соціальних груп і всього суспільства в цілому настільки різноманітні, що жодна державна структура не в змозі врахувати їх у повному обсязі і відповідної якості. До того ж тут діє закон узвишся потреб, механізм якого полягає в постійному переході потреб вищого рівня в звичайні, останніх – в потреби низового ступеня необхідності. Як результат, одні потреби згасають, поряд з цим виникають нові. Тому тільки за допомогою ринку з'являється можливість формування гнучкого і ефективного механізму швидкого приведення у відповідність благ і зовнішніх умов потребам, і, отже, забезпечення оптимального, з позицій особистості, формування добробуту.

За допомогою ринку здійснюється своєчасна координація структури виробництва і структури платоспроможних потреб. Це відбувається тому, що ринок як механізм, на перший погляд, нейтральний до соціальних цінностей, здатний сприяти балансу інтересів розрізнених економічних суб'єктів і приводити до зростання добробуту суспільства в цілому.

До речі, вперше ця особливість конкурентного ринку була описана А. Смітом у вигляді гіпотези «невидимої руки». Згідно з його гіпотезою учасник економічних відносин, прагнучі до мети збільшення власного добробуту, поліпшення свого становища, ведений власним інтересом і егоїзмом, «невидимою рукою направляється до мети, яка зовсім і не входила в його наміри. Переслідуючи свої власні інтереси, він часто більш дійсним чином служить інтересам суспільства, ніж тоді, коли свідомо прагне робити це» [403; 419].

У цьому випадку суспільний інтерес забезпечується, коли кожен просто робить те, що відповідає його власним інтересам. Тому, якщо існує певний товар або послуга, які високо цінуються людьми, але які зараз не виробляються, люди будуть погоджуватись платити за них. Підприємці в гонитві за прибутком завжди звертаються до таких можливостей. Якщо цінність певного товару для споживача буде перевищувати витрати на виробництво, то існує потенційна можливість отримати прибуток для підприємця і він буде виробляти цей товар. У підсумку, економічна сутність ринку проявляється в тому, що він виявляє реальні потреби, стаючи акумулятором добробуту і незаперечною істиною для зростання споживання.

Таким чином, між ефективністю ринкової економіки і добробутом людини існує позитивний взаємозв'язок. Ринок ставить своїм учасникам ціни, орієнтує виробництво на задоволення потреб, так як вони виражаються в попиті, і на кращу комбінацію чинників виробництва. А споживачі швидко змінюють і формують свої переваги, виробляючи поведінку, спрямовану на збільшення індивідуального добробуту.

Можна виділити ще один важливий аспект впливу ринку на формування добробуту. Ринкова конкуренція сприяє задоволенню вищих потреб людини, «не дає згаснути особистому прагненню кожного до трудових досягнень» [527]. Вона не знає жалю до тих, хто погано працює, змушує працювати краще, прагнути підвищувати ефективність власних трудових зусиль, що само собою призводить до зростання продуктивності і

суспільної праці. В умовах ринку реалізується самоствердження людини, самостійність і відповідальність за прийняті рішення [264]. Ринок дає людям можливість максимально проявити власну ініціативу. При наявності особистої відповідальності в самостійної діяльності, спрямованої на заробіток і дохід, такі люди стають носіями підприємницької ініціативи або ж ініціативи у сфері духовної творчості. В результаті саме ринок найбільш повно сприяє задоволенню потреб людини в підприємництві, творчій економічній активності.

З іншого боку, ринковий механізм формування добробуту може привести до нерівності в розподілі доходів, яка може зрости або згладитись, багаті можуть стати бідними, а бідні – багатими. Але це є справедливим з точки зору ринку. При чому прихильники економічного лібералізму підкреслюють, що саме розподіл продуктів за допомогою ринкової конкуренції є єдиним способом «інформувати індивідів про те, куди кожен з них повинен направити свої зусилля, щоб його внесок у створення сукупного продукту виявився максимальним» [493].

Найбільш повно концепція розподільної ринкової справедливості викладена в працях Дж. Б. Кларка, де він доводить, що розподіл суспільного доходу регулюється «природним законом», винагороджувати представників кожної з соціальних груп відповідно з «принципом справедливості». Суть його полягає в тому, що кожному агенту ринкових відносин дістається певна частка в продукті і відповідна винагорода. В цьому і полягає принцип ринкової справедливості, згідно з яким кожна людина отримує відповідну винагороду за власні трудові зусилля, вкладений капітал або підприємницькі здібності. Тому справедливими з точки зору ринку будуть як високі доходи тих, хто зміг перемогти в конкурентній боротьбі, так і низькі доходи або повна їх відсутність у тих, хто програв.

Допускаючи можливість високої диференціації доходів в суспільстві, ринок не гарантує реалізацію кожному права на гідне існування. По-перше, формування добробуту виключно в ринкових умовах безпосередньо залежать

від початкового розподілу ресурсів. Між тим в суспільстві можуть бути люди, які не володіють а ні землею, а ні капіталом, а ні навіть робочою силою, не мають підприємницького таланту. По-друге, відсутність рівних стартових можливостей робить їх неконкурентоспроможними. Наприклад, такими є безробітні на ринку праці через відсутність освіти та інші. У подібній ситуації ринок не забезпечує індивіду навіть мінімуму умов формування добробуту, що може привести до загрози виживання людини як біологічного виду, не кажучи вже про його соціалізацію.

Дж. Стігліц назвав шість умов, коли ринок не забезпечує Парето-ефективність [440]: неспроможність конкуренції (поява монополій); виробництво суспільних благ; зовнішні ефекти; неповні ринки (коли ринок не може забезпечити споживачів в повному обсязі товарами і послугами, наприклад ринки страхування і позик); недосконалість інформації, якою володіють споживачі; безробіття, інфляція і нерівновага.

Держава, проводячи соціально-економічну політику, покликана компенсувати подібні ринкові «провали». Адже ринок як саморегулююча система і держава як система свідомого управління у питаннях формування добробуту населення не виключають, а доповнюють один одного.

Державне регулювання умов формування добробуту населення є однією з найважливіших підсистем сучасної змішаної економіки. Якщо ринковий механізм регулювання добробуту є стихійним, то державне регулювання цілеспрямовано формує добробут людини і прямо впливає на різні умови її життєдіяльності. Модель такого регулювання не є застиглою, вона змінюється разом зі структурою потреб суспільства, нерозривно пов'язана з перегрупуванням політичних сил в країні, зміною партій, що стоять при владі, еволюцією теоретичних ідей. Відсутність єдності в науці щодо ролі держави в досягненні добробуту представлена різними теоретичними концепціями, кожній з яких відповідає власна модель державного впливу на добробут. Визначеність об'єктів регулювання дозволяє, з одного боку, комплексно впливати на можливості людей

задовольняти свої потреби, а з іншого боку, регулювати доступність і наявність благ для населення. У першому випадку об'єктом регулювання є доходи населення: оплата праці, доходи від власності та підприємницької діяльності, соціальні трансфери, доходи від накопичення багатства (доходи за цінними паперами, відсотки за вкладками, доходи від реалізації нерухомості). У другому, об'єктом регулювання стають рівень цін на товари та послуги, рівень виробництва в галузях, що виробляють блага.

З точки зору стійкості процесу відтворення добробуту, важливими об'єктами державного регулювання суспільного добробуту також є умови трудової і підприємницької діяльності (зайнятість населення) і стан соціального середовища, що забезпечують відтворення людини в соціумі, а також навколишнє середовище, що забезпечує відтворення людини в природі.

Ступінь охоплення регулюванням умов формування добробуту населення залежить від тих ресурсів, які є в розпорядженні держави: фінанси держави (державний бюджет і позабюджетні фонди); державний сектор економіки (в першу чергу підприємства тих галузей, де виробляються суспільні блага); законодавче право; можливість постійного збору та обробки інформації про досягнутий рівень добробуту (моніторинг добробуту населення).

Залежно від наявних ресурсів, а також від поставлених цілей і завдань, держава може застосовувати різні форми впливу на відтворення добробуту населення. Форми державного регулювання добробуту населення у вигляді конкретних засобів і методів утворюють інструментарій впливу на даний соціально-економічний процес.

Основні форми державного регулювання добробуту проявляються в двох напрямках: створення умов для підтримки та розвитку ринкового механізму формування добробуту; коригування і модифікація цього механізму відповідно до зміни умов розвитку, суспільних норм і цінностей.

У першому випадку державні послуги носять правову форму, яка визначає «правила гри», «рамки» функціонування ринкового механізму формування добробуту і необхідні для максимізації соціального впливу ринку на добробут. Необхідними елементами економічного законодавства, що регламентує ринковий процес формування добробуту, є: антимонопольне законодавство; законодавство про власність; законодавство про захист прав споживачів; законодавство про працю та соціальний захист; законодавство про охорону природи.

Державні послуги щодо вдосконалення ринкового механізму спрямовані на усунення його недоліків і наближення його результатів до суспільного оптимуму, відповідно параметрам соціальної справедливості. В цьому випадку можна виділити такі основні напрями державного впливу: державне підприємництво і суспільне виробництво; перерозподіл доходів і багатства (бюджетно-фінансова форма); регулювання грошового обігу та обсягу грошової маси. Отже, можна сказати, що всі елементи економічної політики держави мають виражений соціальний аспект, а центральною ланкою державного регулювання добробуту населення служить соціальна політика.

Підбиваючи підсумки необхідно зазначити, що на сучасному етапі економічного розвитку суспільство переходить від прагнення здобувати матеріальні блага з метою задоволення матеріальних потреб до прагнення самовираження, що свідчить про те, що потреби сучасної людини постійно розширюються. Нині спостерігається перехід від необхідності задоволення фізіологічних потреб до естетичних та духовних, що свідчить про зміни в системі цінностей суспільства. Перехід від перманентних до вищих потреб є свідченням трансформації свідомості членів суспільства, що вимагає розробки новітнього підходу до вивчення процесів та явищ, зокрема економічних, адже традиційний науковий підхід не може пояснити закономірностей розвитку інтелектуального суспільства.

Аналіз думок і тверджень науковців, провідних економістів, філософів щодо теорії економіки добробуту показав, що незважаючи на популярність цієї теорії, вона вимагає удосконалення і подальшого розвитку. Тому на часі необхідність проведення ґрунтовних досліджень, які б дозволили чітко пов'язати між собою соціально-економічні проблеми та цілі, а також показати напрями їх реалізації через конкретні механізми, встановивши чіткі стратегічні орієнтири, окреслити перспективи вирішення цих проблем в умовах глобальних викликів. Особливо це стосується розгляду чинників які впливають на формування добробуту і такої форми їх організації як ринок, зокрема споживчий, що і буде предметом наших досліджень у наступних підрозділах дисертації.

2.2. Сутнісний та категоріальний аналіз споживчого ринку у контексті розвитку національної економіки

Ринок як один з інститутів товарного виробництва існує майже сім тисяч років, проте, як свідчать дослідження [15; 79; 255; 403; 419; 508; 223], перші спроби дати його наукове визначення були зроблені менше двох століть тому. Варто зазначити, що навіть такі відомі економісти як А. Сміт і Д. Рікардо розглядали ринок як одне з поверхневих явищ економіки і використовували це поняття, у першу чергу, для характеристики ринкового попиту. Очевидно, що досить висока аморфність поняття «ринок» не дозволяла цим представникам класичної школи політичної економії дати «ринку» чітке політико-економічне визначення [153]. Зокрема, А. Сміт вважав, що головним стимулом і економічною основою діяльності людей є задоволення їхніх потреб через обмін результатами праці. Проте, на ринку не лише відбувається обмін, а й проявляється рівноцінність і відмінність товарів та виникають відносини [299; 419].

Одним із найперших дослідників який спробував дати наукове визначення ринку був французький економіст А.-О. Курно, який вважав, що

ринок, це місце, де відносини покупців і продавців настільки вільні, що ціни на одні й ті ж самі товари мають тенденцію легко і швидко вирівнюватися [42; 45]. Поклавши в основу розуміння поняття «ринок» місце зустрічі покупців і продавців, він лише зауважив, що відносини між ними впливають на ціни товарів, зумовлюючи їх динамічність і, що такі коливання врівноважуються. Такі судження жодним чином не характеризують ринок як місце, в умовах якого проявляються відносини між виробниками і продавцями, а лише акцентують увагу на тому, що ринок бере участь у вирівнюванні ціни, у процесі відчуження і привласнення товарів у різній місцевості. Однак, при всій суперечності і недосконалості такого визначення, варта уваги спроба науковця надати характеристику ринку через відносини його суб'єктів.

Протягом довгих років сутність категорії «ринок» формувалася і збагачувалася результатами досліджень багатьох науковців. Зокрема, об'єктами досліджень А. Маршалла у вивченні ринку були свобода, конкуренція та, пов'язаний з ними, процес ціноутворення. Вчений вважав, що вільне ціноутворення є основним елементом, навколо якого формуються відносини між виробником і споживачем. Узгоджена ціна, на думку дослідника, встановлювалася з боку попиту на рівні витрат з боку виробника. Досліджуючи процеси попиту і пропозиції А. Маршалл довів, що внаслідок їх взаємодії формуються рівноважні ринкові ціни, що пізніше було покладено в основу запропонованої вченим теорії цін. А. Маршалл вважав, що ринок, це будь-яка група людей, які вступають у тісні ділові відносини і укладають великі угоди, щодо будь-якого товару [15; 264]. Однак відсутність у цьому визначенні чіткої класифікації самих відносин, робить його дещо недосконалим, хоча, безумовно, зроблені науковцем висновки мають вагомe значення для розвитку теорії ринку.

Значний вклад в теорію ринків внесла Дж. Робінсон, яка звернула увагу на те, що вільні, самостійні виробники не формують на ринку конкурентного середовища. Вплив на ринкове співвідношення попиту і пропозицій та

контроль за ринком здійснюють, на її думку, лише монопольні структури [15]. За цих умов, розмір цін на ринку встановлюється вищий, ніж в умовах досконалої конкуренції. Монопольний вплив на стан ринкових відносин може бути досить сильним. Однак, в практиці господарювання абсолютна монополія (яка повністю нівелює дію ринкового механізму) – явище вкрай рідкісне. Безумовно, висновки Дж. Робінсон заслуговують на увагу, але, необхідно зауважити, що вони виходять за рамки теорії ринку, як саморегулюючої системи.

К. Макконелл і С. Брю трактують ринок як певну організовану структуру, якій надають роль механізму, що однаковою мірою забезпечує умови для взаємодії покупців і продавців на рівних засадах. «Ринок – це інститут або механізм, що зводить до купи покупців (пред'явників попиту) і продавців (постачальників) окремих товарів і послуг» [254, с. 81]. У цьому визначенні ринок розглядається як інститут, в рамках якого діє механізм, що приваблює виробників і споживачів. Тому він може виконувати лише технічну основу взаємодії між суб'єктами, а отже, поняття ринку за таким трактуванням зводиться лише до місця у просторі, де між партнерами виникають суто звичні, примітивні відносини спрямовані на задоволення інтересів кожного.

Інший американський науковець, П. Хейне, вважає, що ринок – це просто набір взаємозв'язків або конкурентних торгів [496]. Проте, і у цьому визначенні, на нашу думку, упущено таку важливу властивість ринку, як відносини між людьми і сутнісні ознаки цього інституту.

Для розуміння особливостей сучасного ринку важливе значення мають дослідження теорії ринків французького економіста М.-Ф. Ш. Алле. Науковець вивчав теорію ринків з позиції дії науково-технічного прогресу, що породжує нові ринки, через зміну технологій та постійні інновації [15].

Відомий український науковець М. Бунге намагався розвинути теорію попиту і пропозиції, як основних елементів ринку, виключно з позиції необхідності забезпечення для життєдіяльності людини фізіологічних потреб

та можливостей виробництва. Він стверджував, що «.... ціна встановлюється в обміні суперництвом або співвідношенням між попитом покупців і пропозицією продавців. Сила попиту залежить від нагальності потреб, засобів і розрахунків продавців» [114; 60]. Основу попиту, як зазначав М. Бунге, утворює нагальність задоволення нинішньої потреби та вірогідність прояву в часі, за умов наявності доходів у споживача, а пропозицію – умови виробництва та величина витрат на виробництво продукту, що підтверджувалося прибутковістю розміщення капіталу.

Натомість М. Туган-Барановський, намагався розробити власну теорію цінності і відповідно розмежував та запропонував по новому розглядати за змістом поняття «вартість» і «трудова вартість». З позицій суспільства зміст поняття «цінність», на відміну від категорії «вартість» визначається використанням засобів виробництва та праці, що формує господарські витрати і є основою для ціноутворення. Він вважав, що додаткової вартості товарів не існує, а надлишок над витратами становить прибуток. З погляду окремої особи, суб'єктивно, це – «трудова вартість», і не що інше, як частина вартості – витрати праці. Виходячи з аналізу теорії ринків М. Туган-Барановський дійшов висновку, що попит на товари визначає саме виробництво, а пропозиція може обмежуватися лише нестачею продуктивних сил. У зв'язку з цим він вважав, що невідповідність між виробництвом і споживанням не є підставою для пояснення кризи, чим підтримав раціональні висновки теорії реалізації Ж.-Б. Сея, що кожна пропозиція визначає свій попит. Проте, загалом М. Туган-Барановський стверджував, про «.... неможливість загальної кризи надвиробництва, оскільки сукупний попит, у кінцевому результаті, завжди збігається із сукупною пропозицією» [114; 474; 475]. Ці погляди пізніше лягли в основу закону Ж.-Б. Сея.

Особливим є методологічний підхід до розуміння сутності ринку низки дослідників-економістів Польщі [581]. В основу функціонування ринку вони вкладають загал економічних умов, в яких відбуваються трансакції між продавцями товарів і послуг з їх споживачами. Баченням і основною

вимогою згаданих науковців до розуміння ринку є те, що підґрунтям проведення операцій обов'язково має виступати забезпечення певними фінансовими ресурсами. На жаль, за такого підходу, на нашу думку, не конкретизується джерело формування зазначених економічних умов. Не відомо як проявляють свою дію закони вартості, попиту і пропозиції і хто виступає ініціатором домовленості між покупцями і продавцями. Однак, для характеристики сутності ринку вчені використовують товарно-грошові відносини і це надає особливої ознаки визначенню ринку. Упущенням, можна вважати те, що позиційно ринок розглядається ними у площині лише взаємовідносин між партнерами і досить автономно, без натяку на будь-яку іншу його роль, особливо щодо значення ринку у забезпеченні населення товарами.

Д. Норт вважав, що «ринок – це складне і неоднозначне явище», яке слід розглядати з позиції інституціонального підходу, беручи до уваги, що це «набір правил, процедур відповідальностей, моральна і етична поведінка індивідуумів в інтересах максимізації багатства». На його думку, сюди також слід віднести інститути, розроблені людьми закони, інституції, договори і добровільно прийняті кодекси поведінки, конституції, договори і добровільно прийняті кодекси поведінки, положення, а також фактори примусу, що структурують їх взаємодію [307].

На думку науковця, зазначені чинники утворюють спонукальну структуру суспільства і економіки. Він вважає, що інституційний розвиток економіки відбувається під впливом взаємодії між інститутами і організаціями, коли перші визначають «правила гри», а другі є «гравцями».

Економісти У. Семюельсон, А. Нордгауз та Д. Вільям сприймають ринок як певний механізм, в умовах дії якого будують свої відносини продавці і покупці, на засадах, що дає змогу врегулювати ціну та кількість товарів, задовольняючи учасників. «Ринок – це механізм через який покупці і продавці взаємодіють, щоб визначити ціну та кількість товару» [409, с. 75]. Аналогічними можна вважати погляди низки польських вчених, таких як

В. Градзюк, А. Чижевски, А. Хейнз, В. Пизло, до розуміння ринку як процесу, за посередництвом якого взаємні дії покупців і продавців певного товару ведуть до визначення його ціни й кількості [581].

Сприйняття ринку як механізму, який лише забезпечує взаємодію між продавцями і покупцями, щоб визначити ціну і кількість товару, не має ґрунтового методичного забезпечення і є не зовсім коректним. На ринку дійсно формується такий механізм, який забезпечує певною мірою вирішення суперечностей між продавцями і покупцями й відповідає дії єдності та протидію окремих видів економічних законів, а механізм – це спосіб, який визначає порядок певного виду діяльності [153]. Отже, у трактуванні зовсім не акцентується увага на участі виробника у формуванні ринку продукції і не розглядаються існуючі виробничі або економічні відносини на рівні виробництва від яких значною мірою залежить формування відносин між продавцями і покупцями у процесі визначення ціни і кількості товару. До того ж у визначенні поза увагою залишається місце ринку у просторі.

Дискусійним є трактування ринку авторами, які припускають, що «ринок являє собою систему інститутів, які зводять покупців і продавців конкретного товару або послуг» [4, с. 191]. Воно не відображає системи економічних відносин, які виникають між учасниками ринку з приводу купівлі-продажу товару і, на нашу думку, є недостатньо методично обґрунтованим. Спірним є також трактування ринку як сукупності трансакцій купівлі і продажу за умов, у яких вони здійснюються [349, с. 58], зважаючи на те, що під трансакцією можна розуміти як банківську операцію, яка полягає у перерахунку грошових коштів, так і угоду, яка формується на засадах взаємних поступок, з урахуванням побажань партнерів. Ці операції є виключно технічною стороною у торгово-грошових відносинах. Вони можуть характеризувати певні ознаки ринку, але не його сутність.

Не може, на нашу думку, претендувати на загальне визнання трактування поняття ринку, що подається в економічній енциклопедії «Політична економія» [526]. Під ринком автори цього видання розуміють

сукупність соціально-економічних відносин у сфері обміну, за допомогою яких здійснюється реалізація товарів і, завершальне визнання суспільством характеру втіленої в них праці. Воно сформовано з акцентом уваги на процесах однієї з фаз суспільного виробництва – сфери обігу, залишаючи поза увагою інші – виробництво і розподіл продукту, що зумовлює недостатність висвітлення сутності економічної категорії поняття ринку, опісля – і недосконалість дефініції.

Значно ширше розглядають ринок сучасні українські науковці: В. Базилевич трактує його як систему економічних відносин, пов'язаних з обміном товарів та послуг на основі широкого використання різноманітних форм власності, товарно-грошових відносин і фінансова-кредитних механізмів [154, с. 184], Г. Башнянин вбачає у ринку «сукупність економічних відносин між людьми у сфері обміну, посередництвом яких здійснюється реалізація результатів людської діяльності» [343, с. 191].

Ринок, на думку економіста Л. Мельника, є центральним моментом системи товарного господарства, через яку проходять майже всі матеріальні блага і послуги. Це одна з ланок ринкової економіки, яка пов'язує між собою виробника та споживача і є проміжною між виробництвом, яке закінчилося, і споживанням, яке ще не розпочалося [269, с. 75]. За переконанням таких дослідників як О. Мамалуй, О. Грищенко і Л. Грищенко: «Ринок – це сукупність економічних відносин, що виникають між виробниками і споживачами у процесі вільного еквівалентного обміну виробленими благами (послугами), який організований за законами товарного виробництва і грошового обміну» [318, с. 88-89]. Проте, в цьому підході у розумінні ринку недостатньо враховано одну з основних його ознак – це формування взаємозв'язків і відносин між виробниками і споживачами.

На думку А. Архипова: «.... Ринок – це форма організації спільної економічної діяльності людей, яка ґрунтується на трьох обов'язкових ознаках: приватна власність, добровільна економічна взаємодія самостійних і незалежних один від одного суб'єктів і конкуренція» [524, С. 57]. Сутність

цього визначення більше характеризує формальну сторону створення і функціонування ринку, у найбільш універсалізованому (політекономічному) сенсі.

Глибоко і ґрунтовно опрацьовані теоретичні засади ринку відомим ученим С. Мочерним. Він вважає, що «сучасний ринок – певна сукупність економічних відносин між домашніми господарствами, різними типами фірм та організацій (насамперед крупними компаніями) і державою (у тому числі наднаціональними органами) з приводу купівлі товарів і послуг у сфері обігу та механізм забезпечення усього процесу відповідно до законів товарного виробництва і грошового обміну» [291, с. 159]. Економічні відносини, які виникають між виробниками, продавцями і споживачами та проявляються відповідно до дії законів товарного виробництва, грошового обігу, попиту і пропозиції, визначаються вченим як ґрунтоутворювальний пласт економічної категорії ринку, що надає його трактуванню обґрунтованого підходу, формату визначеності і змістовності.

Отже, протягом тривалого періоду багато економістів-теоретиків здійснювали пошук обґрунтування і тлумачення поняття «ринок». Спираючись на ці результати нами систематизовані наявні погляди науковців та їх підходи до трактування поняття «ринок» і розуміння його сутності (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Наукові підходи до трактування сутності ринку

Науковці	Сутність	Напрямок дії, ознаки функціонування, прояв особливостей
1	2	3
Сміт А. [419]	Відбувається обмін товарами на основі відносин	Задоволення потреб завдяки обміну результатами праці
Макконел К., Брю С. [254]	Інститут або механізм, що зводить до купи покупців і продавців окремих товарів і послуг	Забезпечення умови взаємодії учасників на рівних засадах
Курно О. [43]	Вільні відносини покупців і продавців у динамічних вимірах ціни	Динаміка цін, що легко урівноважуються
Долан Е., Лідсей Д. [141]	Взаємозв'язок між людьми в процесі торгівлі	Виникнення товарно-грошових відносин

Продовження 1 табл. 2.1

1	2	3
Норт Д. [307]	Структура, яка охоплює різні інститути: закони, правила, ігри і, що найбільш важливо, певні кодекси поведінки, типи відносин і зв'язків	Вплив інституційного середовища
Мочерний С. [153]	Сукупність економічних відносин між домашніми господарствами юридичними особами (підприємствами і організаціями) та власне державою	Купівля товарів і послуг у сфері обігу
Семуельсон П., Нордгауз А, Вільям Д. [409, С. 75]	Механізм, через який покупці і продавці взаємодіють, щоб визначити ціну і кількість товару	Врегулювання ціни та кількості товарів, що задовольняють учасників
Гайдучський П., Саблук П., Луценко Ю. [4, С. 191]	Обмін визначає система інститутів	Зведення покупців і продавців конкретного товару або послуг
Румянцев А. [526, с. 114]	Сукупність соціально-економічних відносин у сфері обміну	Визнання суспільством характеру втіленої праці та корисності товару
Базилевич В. [154, с. 184]	Система економічних відносин, пов'язаних з обміном товарів та послуг	Наявність товарно-грошових відносин і фінансово-кредитні механізмів
Башнянин Г., Лазур П., Медведєв В. [343, с. 191]	Сукупність економічних відносин між людьми у сфері обміну	Реалізація результатів людської діяльності
Мельник Л. [269, С. 75]	Взаємозв'язок виробника та споживача, що є проміжною ланкою у споживанні	Товарний обмін, через який проходять матеріальні блага і послуги
Мамалуй О., Грищенко О., Грищенко Л. [318, с. 88-89]	Сукупність економічних відносин, що виникають між виробниками і споживачами	Обмін товарами за законами товарного виробництва і грошового обігу
Архіпова А. [524, с. 57]	Форма організації спільної економічної діяльності людей	Економічна взаємодія незалежних суб'єктів і конкуренція
Макаренко П. [526, с. 114]	Саморегульований соціально-економічний механізм	Різні форми обміну, навіть найпримітивніші
Рабинович І. [379]	Рациональна сукупність соціально-економічних процесів, що відбувається у сфері обміну, завдяки яким реалізується вартість товарів і узгоджуються всебічні інтереси їх виробників і кінцевих споживачів	Сфера обміну. Універсальний інструмент економічного саморегулювання
Пушкар М., Пинхасик В. [377]	Одна з економічних категорій товарного господарства	Сфера реального товарного обміну
Саблук П., Карич Д., Коваленко Ю. [399]	Постійно розвиваюча цілеспрямовано упорядкована система існуючих ресурсів, установ та методів	Створення і підтримка ринкового середовища у мінливому стані максимального наближення до ідеальної конкуренції і здатності генерувати ринкові ціни
Євдокимов Ф., Гавва В. [157]	Центральна категорія будь-якого економічного механізму, що ґрунтується на обміні результатами суспільної праці. Сукупність соціально-економічних відносин у площині обміну	Сфера реального обміну, де діє сукупність дійсних і потенційних продавців і покупців
Каламан О. [186]	Системна і сукупна економічна категорія товарного господарства, яка становить сферу товарного обігу.	Певна система структурованих економічних відносин між продавцем та покупцем, у яких проявляються виробничі відносини певного способу суспільного виробництва

Продовження 2 табл. 2.1

1	2	3
Горлачук В., Яненкова І. [116]	Процес взаємодії економічних інтересів суб'єктів господарської системи	Економічні відносини між суб'єктами економічної системи (виробниками і покупцями) з приводу обміну результатами і умовами (факторами виробництва)
Радаєв В. [9]	Система регулярного, переважно грошового, взаємовигідного, добровільного та змагального обміну благами, в якій дії учасників ринку регулюються (окрім цін) їх структурними зв'язками, інституційними формами, владними ієрархіями і культурними конструкціями	Соціальні відносини з основними групами елементів, які конституують ринок

Джерело: систематизовано автором на основі [4; 9; 43; 116; 141; 153; 154; 157; 186; 254; 269; 307; 318; 343; 377; 379; 399; 409; 419; 524; 526]

Відсутність єдиного загальноприйнятого визначення сутності ринку спонукає науковців постійно звертатись до тлумачення вихідних понять. Зокрема Н. Павленчик зазначає, що поняття «ринок» запозичене від поєднання польського *“rynek”*, що означало «коло, міська площа» та середньовісньонімецького *«rinoges»*, що мало значення «кільце, обруч, збори». Науковець констатує, що як економічне поняття ці слова набули значення «торгова площа», а в етимологічному контексті ринок сприймається як «аукціон, на якому відбувається пошук ціни, що зрівноважує попит і пропозицію» [324]. Проте, можна погодитись з думкою Н. Павленчик, що таке застосування слова «ринок» за природою походження не відображає динамічного розвитку і нинішнього розуміння поняття «ринок», якому окреслена зовсім інша роль. Якщо у первісному значенні у поняття «ринок» вкладалось розуміння лише місця, де відбуваються спрямовані дії учасників на досягнення кожним своєї мети, то нині ринок виконує різноманітні функції і він є місцем де взаємодіють покупці і продавці в купівлі-продажу товару. На ринку визначено окремі його сегменти, а основними елементами ринкового механізму є попит, пропозиція, ціна і конкуренція. Тут на рівних умовах кожний виробник може представити свій товар, а споживачі, згідні його придбати за умови узгодження ціни.

Тому варто зазначити, що найбільш системно економічну сутність ринку дозволяє розглянути функціональний підхід щодо цього. Однак, в економічній літературі функції ринку часто трактуються досить спрощено, що звужує розуміння його сутності. Як відомо, окрім позитивного впливу, дії ринку здатні чинити негативний вплив, та відповідно, змінювати стан економічної системи, тобто, у цьому сенсі бути дисфункціональними (табл. 2.2).

Ринок не може вирішувати всі соціально-економічні проблеми сучасності.

Таблиця 2.2

Позитивний та негативний аспекти функціональності ринку

Функція	Характеристика
1	2
Позитивний (функціональний) вплив на стан економічної системи	
Ціноутворююча	Остаточне визначення вартості товарів і послуг, їх ціннісних еквівалентів у процесі реалізації, перетворення продукту праці на товар, втіленої в продукті суспільно необхідної праці і корисності – у вартість
Регулююча	Остаточне узгодження обсягів виробництва і споживання, а отже, пропозиції і платоспроможного попиту як щодо загального обсягу, так і стосовно асортименту товарів і послуг. Таку саму роль виконує ринок в узгодженні пропозиції між нагромадженням і споживанням та ін.
Спонукаюча	Спонукування виробників товарів і послуг знижувати індивідуальні витрати виробництва (тобто витрати на рівні підприємств) порівняно із суспільно необхідними, підвищувати соціальну корисність товарів і послуг, їх якостей та споживчих властивостей, що на макрорівні виявляється у стимулюванні науково-технічного прогресу ефективності суспільного виробництва
Інтегруюча	Забезпечення безперервності всіх сфер суспільного відтворення (зокрема прямого та опосередкованого зв'язку між виробництвом і споживанням) як основи цілісності національної економічної системи, а також її взаємозв'язку з іншими національними економіками у масштабі світового ринку через прямі та зворотні економічні зв'язки
Контролююча	Сприяння контролю споживачів над виробництвом, посиленню економічності споживання через зіставлення грошових доходів із цінами
Розвитку	Стимулювання конкуренції між виробниками товарів і послуг в межах окремих країн і світового господарства, а отже рушійних сил розвитку економіки
Санації	Очищення економічної системи від неефективних і нежиттєздатних підприємств через механізм конкуренції. Це унеможливорює або значно ослаблює виробництво заради виробництва, тобто знижує витратний характер економіки
Інформаційна	Постійна наявність таких ринкових сигналів, як ціни, ставки за кредит тощо, з допомогою яких можна оперативно змінювати хід господарської діяльності
Негативний (дисфункціональний) вплив на стан економічної системи	
Провокування та здійснення банкрутства	Диференціація товаровиробників і неминучість банкрутства частини з них
Породження монополістичних тенденцій в економіці	Концентрація виробництва і власності, а також централізація власності, що на певному етапі призводить до виникнення монополій передусім у сфері обміну, до яких належать структури олігополістичного типу

Продовження табл. 2.2

1	2
Диспропорційності	Відсутність виваженої пропозиції у розвитку окремих галузей і регіонів, у т.ч. у межах світового господарства; у більш широкому сенсі – диспаритет, що проявляється в рамках економічного розвитку макроекономічної системи, який пов'язаний з порушенням загальноекономічного відтворювального циклу і такий, що викликає як наслідок відповідні (диспропорційні) зміни і відтворенні робочої сили, відносин власності тощо
Нерівномірного розвитку	Дисбаланс розвитку різних елементів продуктивних сил, що відбувається внаслідок того, що ринок не спроможний розвивати фундаментальні наукові дослідження, підвищувати загальноосвітній рівень робочої сили в масштабі всієї країни; це спричиняє гальмування науково-технологічного прогресу та стримує розвиток людини як основної продуктивної сили
Антисоціальна	Нерівномірний розподіл власності в суспільстві, соціальна незахищеність окремих соціальних верств і груп населення
Кризогенна	Посилення інфляційних процесів, зростання кількості безробітних, порушення поступальності розвитку, виникнення хвильоподібної динаміки економіки
Антиекологічна	Відсутність внутрішніх ринкових стимулів до збереження природи, провокація виникнення на певному етапі розвитку суспільства екологічної кризи

Джерело: узагальнено автором на основі [15; 79; 153; 223; 255; 403; 409; 419; 474; 526]

Відомі американські економісти Е. Долан і Л. Лідсей [141, с. 134-162], дослідивши різні дефекти ринку, навіть запровадили термін «фіаско ринку», яким зокрема пояснюють необхідність втручання держави в економіку.

Вітчизняні реформатори, які упродовж 90-х років XX ст. закликали до переходу від адміністративно-командної економіки до ринку, не враховували, що ринку властиві і негативні особливості, які можуть переважати позитивні. Якщо навіть послуговуватись науковим визначенням ринку без урахування негативних аспектів, то його побудова означає необхідність формування сучасних економічних відносин лише в одній із сфер суспільного відтворення – у сфері обміну – похідній від сфери безпосереднього виробництва.

Проте, таке розуміння сфери обміну і ринку не збігається з тлумаченням обміну (йдеться передусім про обмін діяльністю між людьми, який виникає на основі суспільного поділу праці) як передумови існування людства, що не є поширеним у західній науковій літературі. Звідси висновок: сучасному суспільству не обійтись без регуляторних (державних і наддержавних) органів.

Вони повинні проводити таку економічну політику, яка посилюватиме дію позитивних функцій ринку і послаблюватиме або (в ідеалі) нейтралізуватиме дію негативних.

Отже, для того, щоб виконувати свою конструктивну роль ринок повинен відповідати основним критеріям, тобто бути таким:

ринком цивілізованих покупців (покупець завжди має рацію). Тоді пропозиція дещо перевищує попит, завдяки чому продавці, намагаючись продати товар (послугу), поліпшують якість його і обслуговування, удосконалюючи виробництво;

всебічно вивченим через досконалу маркетингову діяльність торговельних підприємств, що функціонують у сфері обігу, підприємств-товаровиробників, з урахуванням макроекономічних прогнозів та поточних і перспективних планів держави;

немополізованим або помірномополізованим;

раціонально і оптимально регульованим.

Проведене дослідження дозволило зробити висновок про те, що ринок являє собою складну багатофункціональну систему економічних взаємозв'язків, які виникають між виробниками і споживачами, а сучасна економіка являє собою синтез великої кількості взаємодіючих ринків. Цей факт позначається на визначенні сутності ринку. Як доводить аналіз низки літературних джерел, існує різні види ринків залежно від умов діяльності суб'єктів ринкових відносин, відповідності чинному законодавству за ознакою простору дії, об'єкта купівлі-продажу та ін. [343, с. 85-87]. Узагальнивши погляди науковців на класифікацію ринків, можна виділити такі найбільш характерні ознаки:

залежно від умов, у яких діють суб'єкти господарського життя, ступеню ринкової влади, вирізняють: вільний і монополізований ринки. Вільний ринок – це ринок з великою кількістю виробників однорідної продукції, які не в змозі впливати на рішення один одного. В цьому ринковому просторі немає обмежень інформації щодо попиту, пропонування,

ціни, якості продукції тощо. Тут вільне ціноутворення, відсутні штучні бар'єри як входження на ринок нового агента, а також того чи іншого товару, так і вихід з нього. Монополізований ринок – це ринок, для якого властива незначна кількість виробників певного товару, застосовується його диференціація, існує дефіцит необхідної інформації, утруднений доступ до ресурсів, погоджуються дії учасників ринкових відносин;

залежно від ступеню впливу держави на економіку розрізняють: регульований і нерегульований ринок. Регульований ринок передбачає втручання держави в економічні процеси. Це ринок, який контролюється і регулюється державою за допомогою спеціальних заходів економічного і адміністративного характеру. Ступінь втручання держави може суттєво коливатись – від мінімально необхідного до майже тотального (адміністративно-командна економіка). Нерегульований ринок у наш час вкрай рідкісний, це тип так званої «ковбойської економіки»;

за ознакою простору дії вирізняють місцевий, регіональний, національний і світовий ринки;

з точки зору відповідності чинному законодавству – легальний (офіційний) і тіньовий ринки;

залежно від об'єктів купівлі-продажу розрізняють такі види ринків: товарів широкого вжитку, товарів промислового призначення, праці, цінних паперів, науково-технічних знань та ін.

Особливу класифікацію видів ринку застосовують фахівці з маркетингу. Вони розрізняють ринок продавця і ринок покупця. На першому більше влади мають продавці, а найактивнішими агентами ринку вимушені бути покупці. На другому, навпаки, умови угод диктують покупці, що змушує проявляти підвищену активність продавців. Найбільш характерними класифікаційними ознаками у цьому випадку є:

залежно від того, хто є покупцем товару, що продається, і з якою метою він купується, розрізняють: споживчий ринок, ринки виробників, проміжних продавців, державних установ і міжнародний ринок. споживчий ринок

представляють окремі особи і господарства, які купують товари для особистого споживання; ринок виробників – організації, що купують товари для використання їх у процесі виробництва; ринок проміжних продавців – організації, що купують товари для наступного перепродажу їх з прибутком для себе; ринок державних установ – державні організації, що купують товари або для наступного їх використання у сфері комунальних послуг, або для передачі цих товарів тим, кому вони потрібні; міжнародний ринок – покупці за межами країни, включаючи закордонних споживачів, виробників, проміжних продавців, держави і установи;

відповідно до об'єктів купівлі-продажу виділяють такі види ринків: товарів, капіталу, робочої сили [166, с. 8]; засобів виробництва (капіталу), товарів народного споживання, послуг, робочої сили, інтелектуальної власності, інформації [254, с. 44]; праці, фінансовий, споживчий ринки, ринок засобів виробництва, ринок інформації та науково-технічних розробок [239]; товарів, капіталу, робочої сили, технологій, інформації [39]; споживчих товарів і послуг, робочої сили, засобів виробництва, продуктів інтелектуальної діяльності, інформації, фіктивного капіталу (цінних паперів), позичкового капіталу, грошей, землі [388, с. 365-366].

Кожен вид ринку, що згадувався, має свою інфраструктуру, свій набір інструментів, які забезпечують його життєдіяльність. Окремі види ринку не існують самі по собі. Всі вони пов'язані між собою, утворюючи розгалужену ринкову систему. Вона діє не тільки в межах тієї чи іншої країни, а й глобально, охоплюючи своїм впливом значну частину світового господарства. [343, с. 37-39].

Проте, із-поміж виділеної сукупності ринків, споживчий вирізняється певними особливостями, найсуттєвішими з яких, на нашу думку, є: масовий характер споживання; спрямованість функціонування на задоволення потреб кінцевих споживачів продукції та послуг; забезпечення реалізації кожним споживачем права на свободу вибору; безпосередній вплив діяльності на рівень життя населення; щоденний відносно слабоеластичний попит на

споживчі товари (особливо продовольчої групи); висока інтенсивність актів купівлі-продажу товарів, зумовлена специфікою процесу споживання; чисельність каналів збуту товарів споживчого призначення; стихійність формування товарних ресурсів; великий асортимент товарів і послуг; порівняно необмежений і вільний доступ на ринок продавців і покупців; високий рівень конкуренції між продавцями (виробниками, посередниками); відносно високий ступінь прозорості функціонування (у сенсі надання та отримання інформації учасниками ринку).

Встановлюючи сутність споживчого ринку, ми спираємось на науковий доробок економістів як минулого, так і сучасного. Аналіз низки літературних джерел дав можливість, незважаючи на наявність багатьох підходів до визначення споживчого ринку, виділити серед них декілька найбільш поширених. На нашу думку, найбільш уживаними в практиці сучасного наукового аналізу є наступні пояснення сутності споживчого ринку: 1) як системи різноманітних взаємовідносин між його суб'єктами, що відбуваються за для вирішення питань обміну створеними благами (споживчими товарами та послугами); 2) як ланки суспільного відтворювального процесу; 3) як сукупності споживачів створеної суспільної вартості. До першого з них науковці звертаються найбільш активно, оскільки він характеризує найістотніші ознаки споживчого ринку (рис. 2.5).

Другий підхід, на нашу думку, розглядає споживчий ринок лише як ланку суспільного відтворювального процесу. Проте, є і такі наукові доробки, які пропонують поєднати два вищевказаних підходи до розуміння сутності споживчого ринку, зокрема: «Споживчий ринок – ... не тільки основна складова ринкової економіки, що забезпечує тісну взаємодію продавців та покупців товарів і послуг споживчого призначення, але й інструмент забезпечення збалансованого розвитку сфер виробництва, розподілу, обміну й споживання суспільного продукту» [146], а також «...сукупність економічних відносин, за допомогою яких здійснюється обіг суспільного продукту в товарно-грошовій формі» [239, с. 9].

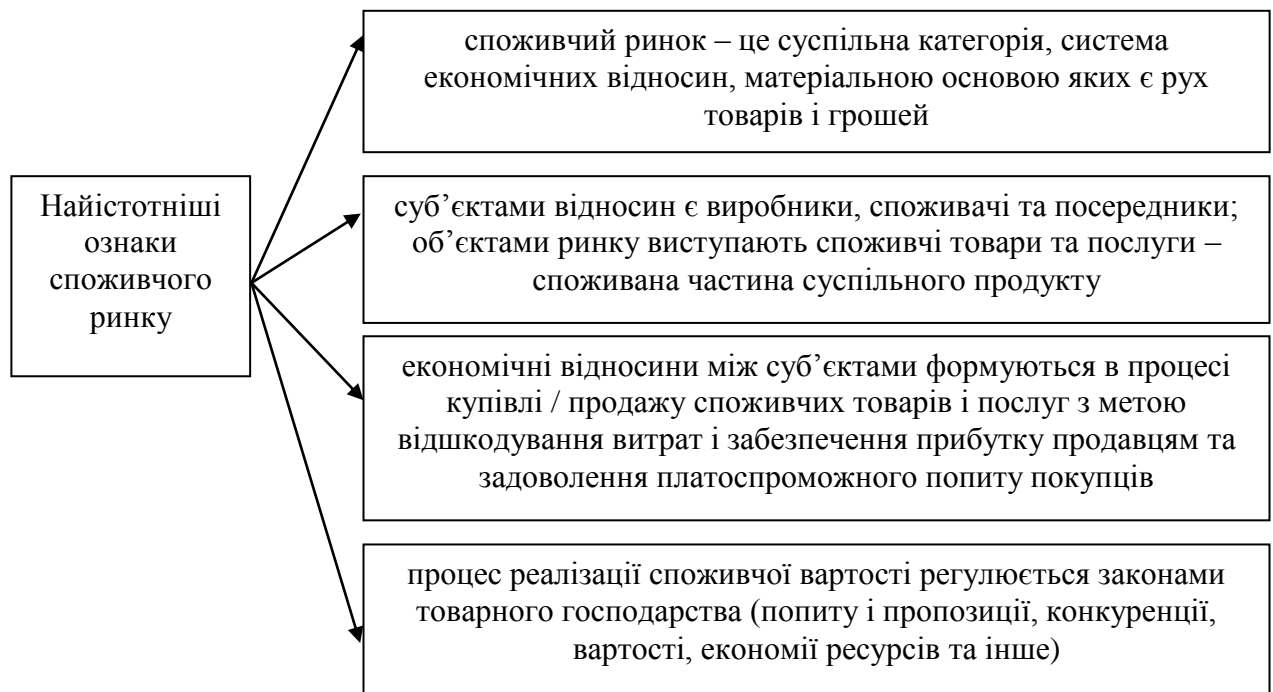

Рис. 2.5. Найістотніші ознаки споживчого ринку

Джерело: узагальнено автором на основі [83; 227; 239; 390]

Що стосується третього підходу, який розглядає споживчий ринок як сукупність споживачів створеної суспільної вартості, то він є дещо спрощеним, таким, що відображає запити та інтереси тільки одного суб'єкта ринкових відносин, не розкриваючи цілком суспільної сутності споживчого ринку.

Тому вважаємо, що для визначення сутності досліджуваної нами категорії найбільш придатним є системний підхід, який дозволяє розглядати споживчий ринок як відкриту, динамічну і багатофункціональну систему, що здатна до саморегулювання. Такій системі властиві змінні межі, структурні та кон'юнктурні коливання; її рух визначає взаємодія основних суб'єктів ринку (найчастіше – постачальник, споживач, посередник), яка здійснюється через економічний обмін споживчими товарами та послугами та забезпечує узгодження різноспрямованих інтересів названих суб'єктів і координацію їх суб'єктивних цінностей в умовах обмежених ресурсів; її власний механізм функціонування, який повсякчасно забезпечує переходи від невірноваженого стану системи до рівноважного, що проявляється як

досягнення збалансованості між обсягами виробництва і споживання, попитом і пропозицією, а також як формування врівноважених цін інтересам діючих на ринку суб'єктів.

Сутність споживчого ринку (як і будь-якого іншого) розкривають його функції. Аналогічно вище проведеному дослідженню загальних для всіх видів ринку функцій (див. табл. 2.2), варто зазначити, що у сучасному науковому доробку зустрічається чимало поглядів на кількісну та якісну оцінку функцій, які притаманні саме споживчому ринку. Традиційно виділяють мотивувальну, регулювальну, еквівалентну функції та функцію саморегулювання виробництва [146, с. 113] або узгоджувальну, регулювальну, оцінювальну, стимулювальну та ощадну функції [181, с. 36]. Крім того, узгодження обсягів виробництва і споживання, встановлення суспільної цінності виробленого продукту, стимулювання ефективності виробництва, стимулювання НТП, регулювання економічних мікро- і макропропорцій, забезпечення у відтворювальному процесі прямого та зворотного зв'язку [388, с. 363].

Враховуючи стан якого досягла нині світова господарська система та особливості її розвитку, нами виокремлено сім основних функцій споживчого ринку. Саме під їх визначальним впливом відбувається соціально-економічний розвиток сучасних макросистем (табл. 2.3).

Таблиця 2.3

Функції споживчого ринку

Функція	Характеристика
1	2
Забезпечення життєдіяльності суспільства	Задоволення комплексу особистих потреб людини та отримання підприємницького прибутку через перетворення різноманітних продуктів праці на товари та їх доведення до споживача, а також забезпечення цілісності й безперервності процесу суспільного відтворення: виробництво – розподіл – обмін – споживання, де споживання стає відправною точкою нового виробничого циклу
Розподільча	Розподіл споживаної частини знову створеної вартості суспільного продукту, розподіл життєвих благ між членами суспільства
Рівноважна	Врівноваження обсягів виробництва і споживання, збалансування попиту й пропозиції через систему цін, а також доходів і витрат населення, зовнішніх та внутрішніх джерел формування товарної пропозиції

Продовження табл. 2.3

1	2
Координаційно-узгоджувальна	Узгодження і координація різноспрямованих інтересів споживачів та виробників стосовно номенклатурно-асортиментної структури товарів, рівня цін, якості продукції тощо
Детермінуюча	Вплив споживчого ринку на функціонування інших видів ринків, характер економічних відносин між виробниками й споживачами, співвідношення вартості й споживчої вартості товарів, характер зв'язків між національною економічною системою та економічними системами інших країн світу
Адаптаційна	Врахування високого ступеня динамізму споживчих потреб із метою адаптації національної (регіональної) господарської системи до їх задоволення, тобто формування структури економіки, що відповідає кон'юнктурним параметрам споживчого ринку, в результаті чого розвивається виробництво затребуваних ринком, у т.ч. інноваційних видів продукції і відбувається згортання неконкурентоспроможних виробництв
Інформаційно-контрольна	Розширення можливостей (завдяки моніторингу споживчого ринку, аналізу його стану та кон'юнктури): 1) на макрорівні – оцінювати соціально-економічний розвиток держави та регіонів, визначати результативність здійснюваних у країні економічних трансформацій та ефективність реалізації заходів соціально-економічної політики державних і місцевих органів влади; 2) на мікрорівні – визначати ступінь економічної обґрунтованості програми дій, оцінювати здатність адекватно реагувати на кон'юнктурні зміни, реалізувати свої підприємницькі інтереси, забезпечити ефективний розвиток господарської діяльності
Стимулююча	Скорочення витрат (інновації в техніці, технологіях, менеджменті тощо), підвищення суспільної корисності та якості товарів, створення матеріальних стимулів праці, до чого спонукають сучасні вимоги споживчого ринку, потреби покупців та дії конкурентів. Все це надає нові імпульси для подальшого розвитку виробництва (стимулює виробників) та створює якісно нові умови для суспільного відтворення (стимулює споживачів)
Оціночна	Співставлення наявного в державі потенціалу для розвитку споживчого ринку з фактично реалізованими можливостями; порівняння сукупності одержаних результатів із понесеними на їх досягнення витратами
Біхевіористична	Визначення особливостей поведінки споживачів залежно від поточної ситуації на споживчому ринку

Джерело: узагальнено автором на основі [6; 39; 83; 146; 227; 239; 390]

Отже, за підсумками дослідження сутності, ролі та місця споживчого ринку, нами отримані такі висновки:

споживчий ринок посідає центральне місце серед інших видів ринків. Це зумовлено тим, що він задовольняє першочергові потреби людини в засобах існування, сприяючи тим самим відтворенню головної продуктивної сили економіки, і вносить вагомий вклад у досягнення визначальної мети функціонування економічних господарських систем світу – задоволення постійно зростаючих потреб суспільства;

враховуючи пріоритетність задоволення людських потреб, усі інші види ринків орієнтовані на забезпечення функціонування споживчого ринку;

параметри розвитку споживчого ринку обумовлюють рівень організації і показники функціонування суміжних ринків, і, в кінцевому підсумку, визначають результативність діяльності соціально-економічного комплексу країни;

найвища динамічність і найбільша чутливість споживчого ринку до нововведень є каталізатором упровадження інновацій на всіх інших ринках, що піднімає їх на якісно новий рівень розвитку;

вимоги передусім споживчого ринку (з-поміж сукупності інших) найбільш наочно демонструють безмежність людських потреб при обмеженості ресурсів для їх задоволення, що актуалізує проблему впровадження ресурсозберігаючих технологій виробництва;

споживчий ринок об'єднує стадії виробництва й розподілу з особистим споживанням у єдиний відтворювальний процес і завдяки цьому забезпечується відшкодування відповідної частини суспільного продукту в сфері споживання;

маючи найбільший соціально-економічний ухил, споживчий ринок у найбільшій мірі відображає соціально-психологічні відносини виробника і споживача, торгівельного посередника і споживача, виробника і торгівельного посередника тощо.

Одночасно також варто зауважити, що сучасний етап розвитку суспільства, його перехід до наступної фази, обумовлює кардинальні зміни у функціонуванні споживчого ринку, що позначається на його сутності і коригує мету розвитку. Оскільки споживчий ринок є певною мірою відображенням розвитку суспільно-економічних процесів, а також розвитку людини як суб'єкта соціально-економічних відносин, необхідно розглядати цей ринок та його особливості через призму нових соціально-економічних відносин, обумовлених переходом до постіндустріального суспільства, що стане предметом нашого подальшого дослідження.

2.3. Споживчий ринок в опосередкуванні неоекономічних процесів відтворення людини і суспільства

Нині постає необхідність вирішення проблеми розвитку людини як джерела прогресу цивілізації, зокрема, її нового (постіндустріального) типу; здійснення принципової зміни онтологічної парадигми – переходу від матеріального, раціонального та ірраціонального до духовного та інтелектуального. Така позиція відкриває шлях для обґрунтування вірогідності превалювання у домінуючому способі відтворення соціальності людини явищ духовного характеру, що визначає умови формування нового типу суспільства, яке знаходиться нині на стадії становлення.

Суспільство, як частина матеріального та морального світу, не може існувати само по собі. За розгляду суспільства з позицій визначальних принципів його існування, суспільний зміст розкривається передусім через форми суспільної діяльності людей, які мають функціональний характер.

На думку С. Соколова [422], сучасне суспільство слід розглядати, як сукупність основних сфер залежно від функцій, що належать їм у суспільстві, а також потреб та інтересів, які суб'єкти реалізують на ринку. Основними сферами є екологічна, яка передбачає умови виникнення та розвитку людства; демографічна та соціальна (процес відтворення людей як біосоціальних істот); економічна (виробництво, розподіл обмін та споживання матеріальних благ); політична (продукування, розподіл, використання влади – порядку); духовна, яка пов'язана з використанням духовних цінностей в процесі розподілу та споживання; психологічної (зберігання та використання потреб, знань, почуттів, переконань).

Еволюція людини, у тому числі, як суб'єкта соціально-економічних відносин, відбувається протягом всієї історії людства. Одночасно змінюється суспільство, яке також еволюціонує. Ці зміни є взаємопов'язаними, тобто як кожна конкретна особистість впливає на суспільні зміни, так само і умови, в яких формується та розвивається ця особистість, матимуть певний вплив на

те, якою буде людина, зокрема, якими будуть її потреби та інтереси. Крім того, слід зважати на те, що важливою рушійною силою еволюції суспільства є науково-технічний прогрес, темпи якого все більш прискорюються і призводять до змін у суспільно-економічних відносинах. Проте, головним джерелом розвитку науки є людина та, визначальною мірою, її потреби (як фізіологічні, так і потреби більш високого рівня). Зазначена специфіка сучасного розвитку людства та створення ним системи господарювання вносить суттєві корективи в ринкові відносини, трансформуючи власне сутність ринку.

Кожен новий щабель розвитку суспільства характеризувався зміною видів та методів людської діяльності, відповідно змінювались пріоритетні здібності, що є джерелом успішності та задоволення потреб. Сама структура цих потреб, а, отже, і структура споживання також змінювалась від переважно матеріальних продуктів в доіндустріальному суспільстві до значної частки послуг в індустріальному суспільстві та інформаційних продуктів та послуг в постіндустріальному суспільстві.

Грунтуючись на теорії постіндустріального суспільства, авторами якої вважають Д. Белла та О. Тофлера [31; 32; 467; 468], можна виділити три великі періоди в історії розвитку соціуму – доіндустріальне, індустріальне та постіндустріальне суспільство та виділити їх основні характеристики та особливості еволюційних змін (табл. 2.4).

Наведена інформація дає можливість зробити висновок про те, що доіндустріальне (традиційне) суспільство ґрунтується на відносинах людини і природи; індустріальне – на відносинах людини і перетвореної нею природи; постіндустріальне суспільство – на взаємодії людей. Це є важливим для розуміння вектора, за яким у наш час відбувається трансформація ринку. Його, так само як і зміни, що відбуваються в соціумі, визначають провідні ознаки постіндустріального суспільства (постіндустріальної економіки) – прерогатива знань та інформації у всіх сферах життя суспільства, а також безперервно зростаючий у обсязі і часі масив різноманітних зв'язків,

зокрема, відносин з приводу купівлі/продажу товарів і послуг на споживчому ринку.

Таблиця 2.4

Характеристика основних етапів еволюції суспільства у контексті постіндустріальної теорії

Визначальні ознаки суспільства	Тип суспільства		
	доіндустріальне (традиційне)	індустріальне	постіндустріальне
Основний ресурс	Природні ресурси	Капітал	Інформація, знання
Тип діяльності	Добування	Виготовлення	Переробка
Технології	Трудомісткі	Капіталомісткі	Наукомісткі
Обмежувальний фактор	Земля	Капітал	Знання
Визначальна характеристика людського капіталу	Чисельність персоналу	Кваліфікація	Креативність
Об'єкт споживання, що превалює	Прості матеріальні продукти	Технічно складні матеріальні продукти	Послуги та інформаційні продукти як носії об'єктивованого та кодифікованого знання
Мережі	Торгові мережі	Енергетичні та комунікаційні мережі	Глобальні інформаційні мережі
Форми суспільного багатства	Натурально-майнова	Вартісна	Інформаційно-знаннєва

Джерело: узагальнено та доповнено автором на основі [151; 231]

Конкретизація ознак постіндустріального суспільства, становлення якого відбувається нині, вказує на таку специфіку:

- радикальне прискорення технічного прогресу;
- зниження ролі матеріального виробництва;
- розвиток сектора послуг та інформації;
- зміна мотивів та характеру людської діяльності;
- зростання важливості інформаційно-інтелектуальних ресурсів;
- значні зміни в структурі суспільства.

Д. Белл визначає постіндустріальне суспільство, як суспільство, в економіці якого пріоритет перейшов від переважаючого виробництва товарів до виробництва послуг, проведення досліджень, організації системи освіти і підвищення якості життя. Крім того, постіндустріальне суспільство

передбачас виникнення інтелектуального класу, представники якого виступають в якості консультантів, експертів і технократів [31].

Формування постіндустріального суспільства пов'язано також з формуванням системи нових економічних та, зокрема, ринкових відносин. Різні дослідники визначають сучасні економічні відносини як «постіндустріальна економіка», «нова економіка», «економіка знань», «інформаційна економіка» тощо.

З'ясовуючи особливості сучасного ринку, який формується одночасно зі становленням нових (постіндустріальних) економічних відносин, зауважимо на деталізації понятійного апарату. Коли мова йде про інформаційну економіку, акцент у науковому сприйнятті такого терміну робиться на провідній технології; коли йдеться про економіку знань – акцентується на ідентифікації ресурсу, який є визначальним для сучасної системи економічних відносин; коли застосовується термін «постіндустріальна економіка» предметом розгляду стає спосіб виробництва. Дійсно, на думку багатьох науковців, сучасна економіка формується на гребні інформаційної революції. Галузь інформаційних технологій є однією з найбільш динамічних, зростає рівень інвестування цієї галузі та її частка у ВВП. У той же час інші науковці стверджують, що вирішальним чинником успіху є не просто інформація, а знання, тобто «отримана у певний спосіб, відповідно до певних критеріїв оформлена інформація, що має соціальне значення і сприймається як саме знання певними соціальними суб'єктами та суспільством у цілому» [92; 438]. На думку Е. Тоффлера, знання – це те, на чому заснована вся економічна система. Вони проявляються у синергічному ефекті від найбільш ефективного використання таких ресурсів, як земля, капітал, праця [467]. Проте, як зазначає І. Стояненко [443], до економіки знань у найширшому розумінні відносять три основні сфери: науково-дослідні і дослідно-конструкторські розробки (НДДКР) та інновації, освіту і навчання, що сприяють формуванню людського капіталу, а також інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ). При цьому «інвестиції в

економіку знань розглядаються як один із показників постіндустріального розвитку» [443]. Експерти Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР) вимірюють інвестиції у знання за сукупністю національних витрат на вищу освіту, проведення НДДКР і розробку програмного забезпечення.

З вищезазначеного виходить, що інформаційна економіка та економіка знань є складовими постіндустріальної економіки. Отже, названа відповідність зберігається також і у сфері понятійного аналізу – поняття «інформаційна економіка» та «економіка знань» є вужчими, ніж «постіндустріальна економіка».

Окремого розгляду вимагають ознаки постіндустріальної економіки, оскільки саме вони безпосередньо зумовлюють специфіку нових ринкових відносин. Серед її багатьох ознак нами виділені та подані переліком ті, вплив яких на трансформацію ринку є найбільш суттєвим.

1. Постіндустріальна економіка – це економіка, в якій кількість працівників, зайнятих у сфері послуг, набагато перевищує кількість працівників, що працюють у матеріальній сфері виробництва.

2. У постіндустріальній економіці найбільший внесок у вартість матеріальних благ, які виробляються саме всередині цієї економіки, вносить кінцева складова виробництва – торгівля, реклама, маркетинг, тобто сфера послуг, а також інформаційна складова.

3. У постіндустріальній економіці інформація та знання є самостійним ресурсом та продуктом, що має специфічну цінність і відмінний від традиційних галузей виробничий процес, форму його організації та управління. Частка інформаційного сектора за останні роки значно зросла та становить близько 50-65% у країнах з постіндустріальною економікою. Крім того, інформація та весь інформаційний сектор є найпотужнішим джерелом, що генерує сучасний соціально-економічний розвиток, динаміку і зростання. До 2000 р. у країнах, що мають статус індустріально розвинених,

інформаційний чинник забезпечував утворення 50-75% доданої вартості [500, с. 11].

4. У нових (постіндустріальних) умовах змінюється структура і форма суспільного багатства. Натурально-майнова і вартісна форми знаходяться в основі загальної структури створюваного (і виробленого) багатства, вершину якого замикає багатство інформаційне та знаннєве. Останні мають вкрай специфічну споживчу цінність. Прикладом утворення багатства за рахунок інформації може служити різна вартість одного і того ж продукту невідомої фірми та фірми, що має відомий бренд, тобто покупець платить не за додаткові матеріальні якості, а за ім'я фірми, прикладом утворення багатства за рахунок об'єктивованих, втілених у продукт знань є технологічні інновації, винаходи, ноу-хау тощо.

5. В умовах постіндустріальної економіки змінюється структура споживання. Потреби нижчих рівнів, які з розвитком індустріального сектору та перевиробництвом матеріальних товарів досить легко задовольнити, відходять на задній план. На перший план виходять так звані потреби вищих рівнів: естетичні потреби, потреби розвитку, самореалізації. При цьому зазначені види потреб значною мірою можуть бути задоволені не шляхом придбання матеріальних продуктів, а шляхом отримання послуг, а також придбання продуктів з високим вмістом інформаційно-знаннєвої складової у складі їх споживчої вартості.

6. До визначальних ознак постіндустріальної економіки відноситься швидка глобалізація всіх господарських процесів, що відбувається на хвилі розвитку інформаційних технологій та мереж, розвитку транспортного сполучення, інших комунікацій. Зростає мобільність капіталів, змінюється зміст і форми організації виробництва, в окремих видах якого відстань не має вирішального значення. Все частіше економічні процеси набувають віртуальної форми. В результаті значно розширився діапазон можливостей задоволення потреб споживача. Електронна форма торгівлі та розрахунків ці можливості перетворює в дійсність, прискорюючи і збільшуючи обсяг

транзакційних угод, а разом з ними також транзакційних витрат. Так, за даними вітчизняних та міжнародних досліджень, обсяги електронних продажів у світі та в Україні стрімко зростають; прогнозується також їх подальше збільшення. Так, прогноз обсягів світового ринку е-комерції на 2019 р. – 2,3 трлн. Дол. США. Темпи зростання інтернет-користувачів – 7-8% [279] на рік. Особливо велике зростання очікується у секторі е-банкінгу та е-торгівлі цифровими та фізичними товарами (послугами). Ці цифри свідчать про величезний потенціал е-торгівлі в цілому у світі та в Україні зокрема [336].

На тлі глобальних процесів особливістю саме українського ринку є те, що незважаючи на загальний кризовий стан економіки, обсяги електронної торгівлі продовжують зростати. Крім того, на відміну від закордонного ринку, де лідерами електронних продажів є реально існуючі магазини, на українському ринку лідерами стають підприємства з віртуальними ресурсами [438]. Так, один з найбільших та відомих магазинів роздрібної торгівлі України «Ельдорадо» не посідає провідних позицій у рейтингу, у той час як перше місце вже протягом кількох років посідає онлайн-ресурс «Rozetka» [257].

В умовах постіндустріальної економіки зростає як обсяг електронних транзакцій, так і частка нематеріальних продуктів та послуг, що реалізуються на ринку. При цьому слід відзначити, що такі продукти та послуги мають відмінні властивості від традиційних матеріальних благ. У наш час покупець платить не за продукт, а за можливість вирішення з допомогою нього певних завдань. Наприклад, вартість комп'ютера визначається не цінністю матеріалів і комплектуючих, з яких він створений, а складністю рішень, які з його допомогою можна вирішити.

Як зазначалося вище, споживчий ринок є своєрідним відображенням процесів, що відбуваються нині в суспільстві та економіці. Зважаючи на те, що названий ринок є полем для реалізації відносин в системі «виробник-продавець-споживач», він вже нині найбільшою мірою зазнає змін, які в ході

поступального розвитку постіндустріальної економіки ставатимуть ще суттєвішими. Мова йде передусім про зміни що відбуваються у сфері виробництва та сфері надання послуг, про новітні технології продажу, про трансформацію структури потреб та засобів їх реалізації, обумовлених еволюцією людини та суспільства та ін.

Відомо, що характер суспільства розкривається через визначення форм суспільної діяльності людей, які реалізують свої економічні інтереси на споживчому ринку. У цьому аспекті суспільство розглядається як сукупність людських індивідумів, які об'єдналися для задоволення соціальних інтересів; контролю над своїми діями; формування складних та гармонійних систем взаємодії; реалізації якісної визначеності суспільства у взаємодії з природою.

Із зазначених ознак суспільної діяльності людей, яка зумовлює розвиток ринку, видно, що агреговані в рамках соціуму дії індивідів мають характер або соціальної, або економічної, або політичної спрямованості (як окремо, так і разом взяті). Всі ознаки мають право на визнання та є взаємодоповнюючими. Нині цьому особливо сприяє специфіка новітніх (постіндустріальних) відносин, які опосередковуються технологіями соціальних мереж.

Людина завжди є потенційним творцем необхідних умов еволюції суспільства, а визначається така дія через механізми споживання. Тому споживання слід розглядати як процес задоволення потреб матеріальними та духовними благами, що породжує мотивацію до праці, передбачає використання суспільного продукту певних потреб і що є кінцевою ознакою суспільного відтворення.

Особисте споживання, це певна сфера, в якій реалізується природна мета господарської діяльності суспільства, формуються стимули до продукування споживчих благ та визначаються домінанти розвитку економіки відповідно до певного устрою суспільства (доіндустріального, індустріального або постіндустріального). Це твердження є без сумніву

правильним, але необхідно зауважити, що незважаючи на специфіку неоекономічних відносин, які поступово затверджуються, теорія особистого споживання продовжує ґрунтуватися переважно на основних пріоритетах, сформованих у неокласиці (гранично універсалізованих і примітивізованих – таких, що навіть для опису поведінки споживача за індустріальних відносин є надзвичайно спрощеними). Зазначені поведінкові принципи полягають у такому:

різноманітність видів споживання (кожна людина бажає споживати множину різноманітних індивідуальних благ);

неперебільшення (кожна людина прагне мати більшу кількість будь-яких товарів, не може бути перенасичена жодними із них, а гранична корисність всіх повинна узгоджуватися зі смаками споживачів);

відповідність вимог (кожна людина-споживач повинна визначити для себе узгоджуваність смаків);

субституція (кожний споживач згоден відмовитися від невеликої кількості певного товару, якщо йому запропонують натомість більшу кількість товару-субституту);

спадна гранична корисність (певна межа товару залежить від його загальної кількості, яку може мати даний споживач).

Співвідносячи перераховані вище пріоритети, реалізовані у поведінці споживача, з реаліями постіндустріального суспільства, становлення якого відбувається нині, необхідно відзначити очевидність таких змін: по-перше, особливість товарів, що пропонує ринок на запит споживача (збільшення товарів з високою часткою творчої/інтелектуальної складової у їх споживчій вартості) та переважання послуг у структурі споживання, а, по-друге, якісні прогресивні еволюційні зміни суспільства та людини в ньому.

Зокрема, на думку Є. М. Азарян [6] споживання зовсім протилежним чином визначається на практиці, ніж за канонами неокласичної теорії, яка описує раціональну поведінку людини. Розрив між оптимальним та парадоксальним споживанням, притаманним людині-індивіду і людині

господарюючій з одного боку, та економічною системою з іншого боку, породжує гіпертрофоване споживання. Основним елементом цього споживання виступають примусові заходи – рекламні заходи, або у вигляді нестачі основних ресурсів, або, як перебільшення будь-яких продуктів. Зазвичай людині нав'язується уявлення щодо необхідності придбання тих чи інших товарів, при цьому споживач вважає, що він особисто сам зробив свій вибір, як на користь придбання, так і на користь споживання.

Людина, або як прийнято називати споживач, будучи активним суб'єктом ринкових відносин та розбудови суспільства, неодмінно проявляє свої позиції та наміри у певній поведінці, конкретних діях і вчинках, що зумовлює потребу подальшої деталізації розуміння поняття «поведінка споживача». Нині не існує єдиного визначення поняття «поведінка», що пов'язано із широкою сферою його використання і наявністю різних підходів до тлумачення його суті. У контексті, що розглядається нами, перш за все, необхідно зупинитися на визначенні поняття «поведінка» в узагальненому розумінні з деталізацією, у тому числі, в економічній сфері.

У зовнішньому прояві будь-яка поведінка відображається в системі послідовних дій, спрямованих на безпосередній практичний контакт суб'єкта з предметами оточення, які забезпечують досягнення визначених цілей. Розглядаючи багаточисельні визначення поведінки споживачів, які представлені у науковій економічній літературі західних, а також вітчизняних авторів, і порівнюючи ці визначення між собою, приходимо до висновку, що у найпоширенішому трактуванні, поведінка споживача – це діяльність, спрямована безпосередньо на отримання, споживання й розпоряджання продуктами і послугами, включаючи процеси прийняття рішення, які передують цим діям, супроводжують їх і здійснюються після них. Тому, виділяються три основні підходи до розуміння особливостей цієї поведінки: соціологічний; економічний; психологічний.

Оскільки поведінка споживача формується, розвивається і виявляється в умовах суспільного життя, вона має соціально зумовлений характер.

Соціологія досліджує та інтерпретує поведінку передусім у таких термінах, як: «діяльність», «спілкування», «винагорода», «цінність», «потреби». Згідно з соціологією поведінковість розглядається як одна із сфер суспільного життя – процес споживання, який існує поряд із виробництвом, обміном. Однак, предметом дослідження виступає не вся людина, а лише її поведінка, і то не у всіх проявах, а лише на ринку і лише в якості споживача. З точки зору соціологічного підходу предметом виступає поведінка різноманітних соціальних спільнот у процесі споживання. Економіка, погоджуючись в цілому з тим, що споживання є кінцевою фазою суспільного відтворення, в якій суспільний продукт використовується для задоволення потреб населення, наголошує на тому, що названі процеси проявляються на рівні реалізації саме економічних відносин, яким притаманна раціональність. Ще А. Сміт висунув ідею «економічної людини», припустивши, що головний спонукальний мотив діяльності індивіда – його власний егоїстичний інтерес. Прагнучі максимізації власного добробуту, мікроекономічні суб'єкти приймають рішення на основі критерію «витрати – вигоди» і реалізують їх, якщо вигоди перевищують витрати.

Однак нині цей підхід до розуміння поведінки споживача в надзвичайно особливих ринкових умовах переходу до постіндустріальної економіки критикується багатьма дослідниками. Науковці вважають, що модель «економічної людини» в умовах сьогодення є застарілою, та вказують на необхідність розробки нової концепції – такої, яка відповідала б вимогам, що висуває до неї нове суспільство. Зокрема, Н. Денисов та Н. Родіонова [132; 393] вважають, що в цій моделі не враховується вплив неекономічних чинників, тоді як ринок має на увазі не тільки економічну свободу, а й дотримання соціальних, екологічних, правових, етичних та інших вимог до поведінки суб'єктів. Регулюючи відносини з приводу задоволення матеріальних потреб людини, модель нечутлива до інших сторін якості її життя. У наш час людина має широкі інформаційні та енергетичні можливості впливу на господарську діяльність та інші сторони суспільного

життя. Рішення економічних проблем нині вимагає звернення до сфер етики, політики, права, релігії, екології тощо. Це означає, що людину-споживача в економіці слід розглядати з усіх сторін її життєдіяльності (рис. 2.6).

Рис. 2.6. Аспекти діяльності людини-споживача як індивіда й особистості

Джерело: узагальнено автором на основі [132; 290; 393]

Психологи вважають, що люди зазвичай непостійні. Їхні уподобання мають тенденцію до нетранзитивності, але систематично відхиляються від постійності, що можна вимірювати, пояснювати і досліджувати. Крім того, з погляду економічної психології, невизначеність залишається постійною, іноді домінуючою особливістю умов існування людини. Цей висновок явно суперечить положенням традиційної теорії очікуваної корисності, проте узгоджується з низкою економіко-психологічних розробок, в яких доведено, що серед чинників становлення та розвитку економіки нового (постіндустріального) типу вирішальним є креативно-емоційний інтелект, яким володіє талановита й інтелектуально-розвинена людина [511; 512].

Об'єктом дослідження поведінки в індивідуалістичній традиції є людина. Аналіз підходів до визначення поняття «поведінка споживача» дає підстави сформулювати його таким чином: поведінка споживачів – це сукупність дій і вчинків інтелектуального, фізичного та психологічного характеру, які здійснюються фізичними та юридичними особами під впливом чинників як зовнішнього, так і внутрішнього середовища і спрямовані на отримання і споживання товарів, послуг, ідей задля задоволення власних потреб. Базуючись на попередніх дослідженнях, поведінку конкретного споживача можна уявити як систему взаємопов'язаних дій і вчинків, котрі здійснюються для реалізації певних функцій і вимагають зв'язку людини із соціумом.

Отже, все вищезначене дає підстави стверджувати, що перед наукою стоїть важливе завдання розробки моделі відносин, властивих сучасному споживчому ринку, в якій людина є не просто споживачем матеріальних благ, але наділена також інтелектом і духовністю, що істотно впливає на формування власних уподобань. Отже, її поведінку зумовлюють не тільки економічні, а й соціальні, політичні, психологічні, релігійні, правові, етичні, екологічні та інші чинники. Іншою визначальною особливістю цієї моделі є відновлення втраченого взаємозв'язку індивідуальної вигоди і суспільної користі (рис. 2.7).

Нині є очевидним, що економічний егоїзм «економічної людини» здатний взагалі знищити життя людського роду на Землі. Розширення і посилення антропогенного і техногенного тиску на природу призводить людство до економічної та соціальної кризи. Причому глобалізація економіки, її інформатизація, швидкий розвиток науки і технологій можуть мати як позитивні, так і вкрай негативні наслідки. Глобальні інформаційні мережі можуть як сприяти розвитку ринкових відносин в інтересах людини та громадянського суспільства в цілому, так і бути інструментом для нав'язування певних цінностей та ідей.

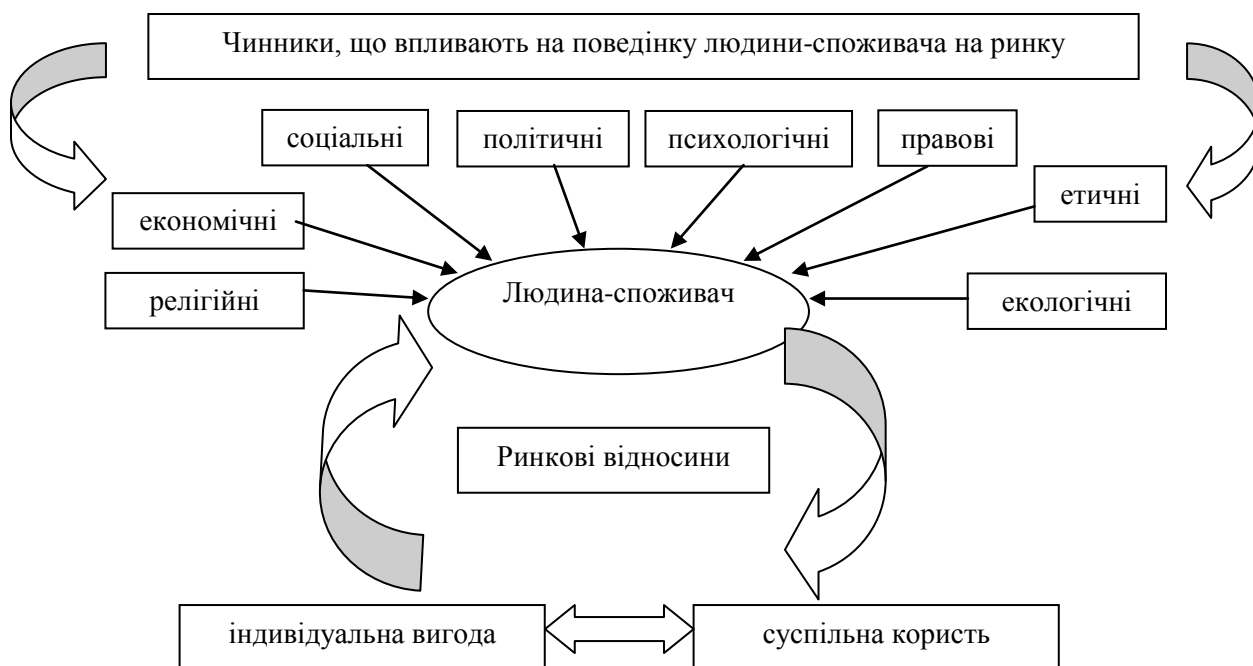

Рис. 2.7. Модель відносин на сучасному споживчому ринку

Джерело: розроблено автором

Важливу роль у побудові таких відносин на споживчому ринку, що будуть сприяти реалізації інтересів як споживачів, так і виробників, відіграє держава. Завданням держави у нинішніх умовах є урівноваження всіх процесів, що відбуваються в економіці та суспільстві в цілому. Економічна стратегія держави повинна пов'язувати цілі господарського розвитку із задоволенням соціально-економічних потреб суспільства, що співвідносяться з можливостями та поточним станом економічної системи.

Відомий вчений і мислитель Ж.-Ж. Руссо ще у 1755 р. у «Роздумах про виникнення і основи нерівності» сформулював критерій переходу до громадянського, цивілізованого суспільства, яким є рівність прав і обов'язків людини, суспільства і держави. Основами громадянського суспільства вчений вважав морально-психологічні якості особистості – чесність, людяність, добropорядність. В суспільних відносинах особистість виділяється з маси, а можливості її самореалізації нічим не обмежені. Дії влади у забезпеченні громадянам соціально-економічного розвитку, безпеки підкоряються принципу соціальної відповідальності [397].

У наш час, як ніколи, люди мають потребу в загальних для всієї людської цивілізації ідеалах, цілях, діях. Актуальними стають питання етики, етичної основи спільного існування як на глобальному, так і на локальних рівнях [73]. В умовах глобалізації важливим чинником досягнення суспільної рівноваги повинно стати зріле громадянське суспільство. Держава, разом із суспільством, може встановлювати різні механізми корекції впливу негативних ефектів, знаходити шляхи виживання і розвитку людства.

Людина виходячи зі свого економічного призначення та своїх потреб, завжди є потенційним творцем для побудови оптимальних умов економіки та споживчого ринку, зокрема. Світова практика підтвердила, що функціонування та розвиток споживчого ринку, відповідно визначених уподобань людини, не можливий без врахування суспільних інтересів, реалізацію яких значною мірою забезпечує держава. Втручання держави в економіку зумовлено необхідністю створення умов для корекції функціонування ринкового механізму, захисту національних інтересів на внутрішньому та зовнішньому ринках, вирішення проблем, які ринковий механізм ефективно вирішити не може. Сучасна роль споживчого ринку в організації обміну вимагає чіткої організації та ефективної взаємодії його учасників. Це все обумовлює необхідність пошуку оптимізаційних рішень щодо впливу держави на процеси, які відбуваються на споживчому ринку.

Сучасна мета розвитку споживчого ринку має відповідати поставленим пріоритетам державної соціально-економічної політики, а саме:

забезпечення економічного зростання як держави в цілому, так і окремих її регіонів, збільшення обсягів національного виробництва споживчих товарів та послуг;

розвиток людського потенціалу, як основної складової суспільного поступу та визначальної оцінки його рівня;

економічна стабільність, яка забезпечує сталий рівень цін та тарифів, зниження інфляції, підвищення рівня зайнятості, збалансованості попиту та пропозиції;

соціальна справедливість, яка підтримує відповідний розподіл доходів, захист соціально незахищеного населення.

Очевидно, що держава не може контролювати «всіх та все» у будь-якій діяльності. Однак там, де держава має проявляти себе, вона повинна робити це ефективно та повноцінно, важливим у цьому сенсі є встановлення законодавчих норм та засад ефективного державного регулювання, зокрема у тих сферах, де «провали ринку» очевидні. Особливо слід підкреслити важливість формування загальної державної регуляторної політики у сфері розвитку споживчого ринку, яка повинна бути спрямована на досягнення оптимального регулювання державою торговельної діяльності, усунення правових, економічних та адміністративних перешкод у реалізації права на підприємницьку діяльність.

Споживчий ринок, як чинник ефективності відтворювальних процесів є дієвим двигуном для інших галузей народного господарства. За допомогою механізму узгодження попиту та пропозиції, ринок забезпечує ефективні господарські зв'язки. Проте функції ринкового саморегулювання неодмінно поєднуються у наш час із функціями механізму державного регулювання. Враховуючи проблеми сьогодення, регулювання споживчого ринку повинно здійснюватися за трирівневою системою: на центральному рівні, на рівні регіонів та на рівні місцевого самоврядування. На кожному рівні повинні бути створені відповідні структурні підрозділи зі своїми конкретними завданнями і функціями. Основне завдання суспільства у сфері регулювання ринку споживчих товарів полягає в оптимізації товарного обігу. Очевидно, що відсутність дієвого механізму є серйозним деструктивним чинником розвитку сфери споживчого обігу в сучасній економіці. Функції механізму державного регулювання споживчого ринку здійснюються за допомогою спеціальних інструментів, а саме:

розроблення та реалізації комплексних програм;

цінового регулювання (на товари, що чинять визначальний на загальний рівень і динаміку цін більшості інших товарів, мають високу соціальну значущість або виробляються природними монополіями);

ліцензування торговельної діяльності;

здійснення системи сертифікації товарів та послуг;

контроль за якістю товарів та послуг;

підтримка соціально-значущих видів торговельної діяльності;

впровадження обмежень на здійснення певних видів торговельної діяльності;

контроль за дотриманням законодавства і вимог нормативних актів у сфері торговельної діяльності;

застосування штрафних санкцій та інших видів відповідальності за порушення встановленого порядку здійснення торговельної діяльності;

фінансування інвестиційних проектів на конкурсній основі за рахунок бюджетних коштів.

Формування в Україні ринкового середовища, сприятливого для створення передумов постіндустріального розвитку, являє собою складну і масштабну проблему. Це безпосередньо стосується сфери державного регулювання споживчого ринку. Відносини на такому ринку (як і ринкові відносини в Україні в цілому) повинні поступово бути приведеними до принципів, за якими розвиваються соціуми та економіки найбільш розвинених постіндустріальних країн. Зокрема, у наш час найбільш актуальним для України є Європейський напрям розвитку, а, отже, і практика економічно розвинених країн ЄС. Розбудова європейської держави у наш час не можлива без свідомого громадянства та реалізації прав людини, частиною яких є права споживача та проведення відповідної споживчої політики. Країни Європейського Союзу ефективно впроваджують стандарти безпеки та якості товарів і послуг, що є показниками добробуту населення.

Однією з основних форм державного регулювання споживчого ринку повинна бути відповідним чином сформована політика регулювання цін.

Окрім прийняття стратегічних рішень, органи державного регулювання мають брати на себе функцію встановлення цін на конкретні види товарів і послуг, які мають стратегічне значення для національної економіки. Поряд із прямим встановленням і регулюванням цін, державні органи мають здійснювати і поточний контроль цінової ситуації на споживчих ринках. У цілому в розвинутих європейських країнах сфера контрольованого державою ціноутворення становить 10–30% загального обсягу продукції, що випускається.

Вивчення досвіду європейських держав засвідчує, що в країнах із розвинутою ринковою економікою органами державної влади вироблено чіткі принципи, методи і нормативи щодо встановлення цін. Одним з найкращих таких прикладів, на нашу думку, серед європейських країн є Франція. Протягом останніх сорока років у країні існував жорсткий режим державного регулювання цін. В окремі роки держава блокувала зростання майже всіх цін. Проте цінова політика здійснювалася досить обережно. У першу чергу це стосувалося конкурентоспроможних галузей, потім ціни регулювалися у галузях, де через специфіку виробництва були відсутні різкі стрибки цін і, в останню чергу, у галузях, що мали стабільний ринок.

Узагальнюючи, необхідно зазначити, що масштабне державне втручання у ціноутворення вважається припустимим тільки в умовах гострих криз, великих інфляційних сплесків (блокування цін, встановлення спеціального режиму тощо). Однак обмежене та здебільшого не пряме, а опосередковане державне регулювання цін (через емісію грошей, дотації, податки, кредити, політику прискорення амортизації тощо) має місце в усіх країнах із розвинутою ринковою економікою.

Особливо ефективним напрямом у сфері державного регулювання споживчого ринку є селективна кредитна політика, яка спрямована на пожвавлення і стимулювання споживчого попиту населення, підтримку торговельних підприємств, що реалізують товари за соціально низькими цінами. Таким чином, кредитну підтримку отримують як споживачі, так і

продавці товарів народного споживання. Кредитна підтримка споживачів, як правило, застосовується у випадку придбання дорогих, але необхідних у побуті товарів тривалого користування.

У процесі державного регулювання споживчого ринку в європейських країнах широко застосовуються також податкові методи. За їх допомогою регулюються обсяги споживання населенням різних товарів (через встановлення диференційованих ставок податків із продажів, акцизів); обсяги надходження різних товарів на споживчий ринок шляхом імпорту (через зміни ставок митних тарифів і мит). Як правило, у більшості європейських країн товари першої необхідності оподатковуються найменше, а предмети розкошу, алкогольні та тютюнові вироби несуть на собі основне податкове навантаження.

Поряд із органами державного регулювання значний вплив на споживачів ринку здійснюють громадські організації, зокрема, ті, що функціонують у сфері захисту прав споживачів. Результативною є практика їх діяльності у Великій Британії, Австрії, Фінляндії, Угорщині та інших країнах. На нашу думку, під впливом громадських організацій повинно вдосконалюватись законодавство щодо торгівлі і послуг, прав і обов'язків підприємців, особливо стандартів безпеки, екологічності, якості товарів і послуг. У наш час, завдяки розвитку глобальних інформаційних мереж вплив таких громадських організацій на суспільну думку та, зокрема, на думку окремих споживачів, є на порядок вищим, ніж ще декілька десятиліть тому.

Широко відомою практикою пострадянських країн є створення спілок із захисту прав споживачів та інших подібних форм громадської активності. Такі органи створюються для ефективного функціонування ринку та відповідності торгівлі вимогам споживачів. У їх функції входить проведення незалежної експертизи товарів і послуг, просвітницька робота серед населення, взаємодія із законодавцями, компаніями-виробниками, вивчення громадської думки та визначення споживчих переваг, надання громадянам необхідної юридичної допомоги. Базою для такої діяльності слугують

експертні та дослідні інститути, лабораторії, навчальні центри, які створюються й функціонують за рахунок коштів спілок споживачів.

Отже, відносини «суспільство – ринок – людина» слід розуміти в контексті соціально-економічних відносин, що притаманні періоду становлення постіндустріального суспільства. Людина є джерелом цінностей, ринок – джерелом ресурсів для відтворення людини та соціуму, суспільство – джерелом соціального порядку.

Враховуючи, що нині споживчий ринок формується в умовах опосередкування відтворення суспільства і людини, кожний із названих феноменів не може досліджуватись окремо. Тріаду «суспільство – ринок – людина» слід розглядати як узгоджену взаємодію названих складових цивілізаційного розвитку. Така взаємодія завдяки її динамічності, відкритості та постійному генеруванню збагачених перехресних зв'язків перетворюється на здатну до саморозвитку систему, що сутнісно відповідає змісту постіндустріальних відносин, які поступово затверджуються нині. У цьому контексті важливим завданням є поглиблення соціальної солідарності, удосконалення форм і методів соціальних взаємодій як основи підвищення взаємної відповідальності держави і суспільства за майбутнє розвитку людства.

Висновки до розділу 2

Дослідження споживчого ринку в контексті сучасних проблем соціально-економічного розвитку дозволили визначити особливості теоретико-методологічних підходів до з'ясування сутності сучасного споживчого ринку, які превалюють нині в практиці наукового аналізу. Отримано такі результати:

1. В умовах нової (постіндустріальної) парадигми соціально-економічного розвитку суспільства для пояснення змісту ринкових процесів, а також власне сутності ринку вже недостатнє застосування суто ринкових

концепцій, зокрема неокласичних та подібних до них, які на рівні констатації за введення низки обмежуючих припущень описують механізм попиту та пропозиції, встановлення рівноваги тощо. Сучасний період розвитку суспільства істотно визначає безпосередньо людина – її творчість, інтелект, свідомо поведінка (при цьому не тільки раціональна економічна).

2. Теоретичні засади визначення сутності сучасного споживчого ринку, повинні ґрунтуватись на концептуальних підходах до розгляду розвитку суспільства в аспекті цивілізаційних змін. Такий (концептуально розширений) науковий погляд на проблему, що досліджується, надає можливість розкрити роль ринку у забезпеченні всебічного прогресу людства. Він дозволяє методологічно та логічно визначити залежність «потенціал ринку \leftrightarrow потенціал економічного розвитку \leftrightarrow потенціал добробуту \leftrightarrow потенціал багатства» та обґрунтувати на цій основі необхідність розширеного аналізу ринкових процесів періоду становлення та розвитку постіндустріальних відносин в рамках системи «людина – ринок – суспільство». Названі теоретичні засади слід вважати альтернативою відокремленому розгляду ринку, звуженому до примітивізму сприйняття його механізму.

3. На основі розширення теоретичних і методологічних засад дослідження сучасний споживчий ринок визначається нами як відкрита, динамічна, багатофункціональна система, яка, перебуваючи у постійному русі, трансформується відповідно до історичних етапів еволюції суспільства.

4. Сучасний споживчий ринок є складно утвореною системою, про що передусім свідчать такі ознаки як багатофункціональність, різноспрямованість дії його механізму, компліментарність (прямий та зворотній зв'язок зі спорідненими ринками), домінування людського чинника у змістовності всіх процесів, які відбуваються в ринковому середовищі.

5. Споживчий ринок періоду становлення постіндустріального суспільства є суперечливим на рівні його функціональності. Об'єктивація економічних процесів, що відбуваються нині, дозволяє обґрунтовано

стверджувати, що дія споживчого ринку може як сприяти соціально-економічному розвитку суспільства, так і гальмувати його. Тобто, вплив ринку може бути як позитивний – функціонально виправданий, корисний для розвитку суспільства, так і негативний – функціонально небажаний. Дисфункціональність споживчого ринку проявляється у провокуванні викликів для суспільства: банкрутства товаровиробників, переродження конкурентних відносин у олігополістичні, непропорційності економічного розвитку в рамках макроекономічної системи, антисоціальних проявів (істотного порушення принципів соціальної справедливості), кризогенності, антиекологічності.

6. На рівні ідентифікації процесів і явищ, що відбуваються на сучасному споживчому ринку, його сутність конкретизує вербальна модель. У цій моделі центральна роль належить людині, поведінка якої на споживчому ринку представлена не суто як поведінка споживача благ, але також як індивіда, який наділений інтелектом і духовністю, котрий узгоджує власні вигоди з суспільною корисністю. Модель відрізняється від існуючих тим, що враховує детермінованість розвитку споживчого ринку неекономічними процесами відтворення людини і суспільства. Це розширює існуючі теоретико-методологічні уявлення про споживчий ринок, оскільки до уваги беруться змінені в системі новітніх ринкових відносин умови формування уподобань людини-споживача та її поведінки, яку зумовлюють не тільки економічні чинники, але також соціальні, психологічні, морально-етичні, політичні, правові, екологічні й ін.

Основні положення розділу викладено у публікаціях автора [537; 538; 539; 541; 542; 549; 551; 553; 560; 563; 569; 572; 574; 576].

РОЗДІЛ 3

СТАН СПОЖИВЧОГО РИНКУ УКРАЇНИ: ОЦІНКА ЗА КРИТЕРІЄМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ МАКРОЕКОНОМІЧНОЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ СТАБІЛЬНОСТІ

3.1. Методичні засади дослідження стану споживчого ринку в контексті оцінки розвитку національної економіки

Оцінці розвитку національної економіки України, індикатором якого є стан споживчого ринку, передують визначення методичних засад такого аналізу. Опрацювання низки літературних джерел, присвячених цим питанням дозволило визначити такі передумови дослідження :

методологія проведення оцінки стану і розвитку споживчого ринку має складну структуру і не стандартизована. Основною метою проведення дослідження споживчого ринку, є визначення диспропорцій і невикористаних можливостей з метою розробки програми його розвитку;

при проведенні оцінки стану і розвитку споживчого ринку використовуються такі методи: системний аналіз, статистичні методи (балансовий, індексний та інші), методи соціологічних досліджень, факторний, регресійний і кореляційний аналізи, експертні методи (засновані на інтуїтивному передбаченні розвитку досліджуваного об'єкта фахівцями-експертами) [38, с. 218; 155, с. 328-334, 392-394; 294, с. 48-50; 295, с. 7, 16-17; 457, с. 80-133; 458; 460];

більшість з описаних в науковій літературі методичних підходів присвячені питанням дослідження регіональних споживчих ринків, що ж стосується підходів до дослідження стану споживчого ринку на рівні національної економіки, то їх опис в науковій літературі майже відсутній;

основою економічної діагностики процесів, що відбуваються на споживчому ринку, визнається аналіз кон'юнктури. Економічна кон'юнктура трактується як «... форма прояву на ринку системних факторів і умов

відтворювального процесу в їх постійному розвитку і взаємодії з урахуванням конкретного історичного аспекту, що виражається в певному співвідношенні попиту, пропозиції та динаміки цін» [195, с. 15]. Аналіз кон'юнктури споживчого ринку здійснюється за такими напрямками [195, с. 18-21; 294, с. 44-47]: попит, запаси, виробництво, ціни, експорт та імпорт, споживання (додаток Г).

пропонується використовувати комплексну оцінку стану споживчого ринку за допомогою таких показників [93, с. 86-87]: обсяг виробництва споживчих товарів на душу населення; обсяг продажів на душу населення; обсяг послуг на душу населення; співвідношення обсягу і норми споживання продовольчих товарів; співвідношення частки вітчизняних та імпортованих товарів; співвідношення обсягу і норми споживання непродовольчих товарів; рівень забезпеченості товарами тривалого користування; частка якісних товарів по відношенню до загального обсягу реалізованої продукції; ступінь задоволеності потреб населення (коефіцієнт асортименту пропонованих товарів / послуг – відношення отриманих до кількості видів, в яких потребує населення); співвідношення обсягу наданих послуг і нормативів їх надання; співвідношення між споживанням продовольчих товарів та непродовольчих товарів; співставлення спожитих послуг до обсягу спожитих товарів; співвідношення платоспроможного попиту населення та пропозиції споживчих товарів і послуг; пропорції між споживанням і виробництвом товарів і послуг; співвідношення між обсягом обороту роздрібної торгівлі та обсягом товарних запасів.

Усе вищезначене дає підставу зробити висновок про те, що успіх комплексного дослідження споживчого ринку залежить від доступної статистичної та іншої інформації про його суб'єктів. При цьому, найбільш важливими відомостями є дані про споживачів як найважливіших суб'єктів ринкових відносин. Важливо мати інформацію про бажані місця придбання товарів і послуг, приводи, мотиви періодичності їх придбання та інші обставини споживання. Однак, практика показує, що такі відомості відсутні в

наявних офіційних джерелах статистики. Цей факт свідчить про необхідність вдосконалення методів оцінки стану та розвитку споживчого ринку, що включають в себе не тільки етап аналізу наявної інформації, а й етап збору та обробки необхідних статистичних даних.

Необхідність дослідження передусім ринкової поведінки споживачів обумовлена їх визначальним статусом як суб'єктів ринкових відносин. М. Макдоналда і Я. Данбар зазначають: «... основне правило при визначенні ринку полягає в тому, що воно повинно бути дано в термінології потреб споживача і дозволяти охоплювати сукупність всіх альтернативних продуктів або послуг, які, на думку споживача, можуть відповідати його потребам. Ринок є потреба споживача, яка може бути задоволена продуктами або послугами, які розглядаються як альтернативні» [253, с. 79]. З огляду на те, що структура споживчого ринку з самого початку не відома, а кількість змінних може становити безліч і визначення на початковому етапі аналізу залежної або залежних змінних не представляється можливим, для подальшого дослідження, слід погодитися з думкою ряду авторів, що найбільший інтерес можуть представляти кластерні методи дослідження споживчого ринку. Основна перевага кластерного аналізу – це пошук природних кластерів без визначення залежної змінної [609; 612].

Таким чином можна зробити загальний висновок, що найчастіше дослідники, формуючи методичний підхід до аналізу споживчого ринку, беруть за основу варіант концептуалізації ринку, який запропонований ідеальною моделлю неокласичної економічної теорії. Тут він постає як переважно ціновий механізм регулювання попиту і пропозиції, що приводяться до рівноваги силами вільної конкуренції між незалежними і раціональними учасниками ринку.

Однак ця модель не задовольняє завдання аналізу повністю. Це зумовлено не тільки тим, що її передумови є занадто абстрактними і не дуже реалістичні щодо значної частини відомих нам ринків (тим більше споживчих, специфіка яких істотно зумовлена людською поведінкою).

Проблема полягає в іншому. Те, що часто подається як універсальний підхід до аналізу ринків, на справді виявляється глибоко специфічним, а отже, не виключає існування інших підходів до побудови теоретичних моделей. Важливим є і те, що поряд з методом більш-менш конвенційного (такого який поділяють більшість науковців) теоретичного моделювання з властивим йому дедуктивним висновком і виявленням найбільш важливих зв'язків, що стосуються поведінки учасників споживчого ринку, можуть використовуватися альтернативні методи, які не просто допускають інші передумови, але і ґрунтуються на інших принципах.

З'ясовуючи підходи до застосування методики аналізу споживчого ринку, ми виходимо з його визначення як відкритої, динамічної і багатофункціональної системи, що здатна до саморегулювання і має змінні межі, структурні та кон'юнктурні коливання, а рух такої системи визначає взаємодія основних суб'єктів ринку (найчастіше – постачальник, споживач, посередник), яка здійснюється через економічний обмін споживчими товарами та послугами та забезпечує узгодження різноспрямованих інтересів названих суб'єктів і координацію їх суб'єктивних цінностей в умовах обмежених ресурсів (див. підрозділ 2.2). Зважаючи на це, споживчий ринок досліджується як основа розвитку національної економіки України; його стан виступає індикатором процесів, що відбуваються в країні (передусім в економіці, а також у соціальній сфері). Аналіз споживчого ринку повинен бути комплексним – таким, що ґрунтується використанні економіко-соціологічних методів. Основною перевагою такого підходу до аналізу споживчого ринку є те, що він виходить з необхідності методологічного плюралізму і дозволяє використовувати різноманітні економіко-соціологічні методи, зокрема, історико-генетичний, статистичний та феноменологічний.

За використання історико-генетичного методу, який вивчає ринок як місце торгівлі і як сукупність організаційних форм (у тому числі, ринків товарів і послуг кінцевого споживання), можна простежити виникнення первинних форм ринкового обміну і їх подальшу еволюцію, а потім на основі

зіставлення і виявлення найбільш стійких форм обміну виходити на відповідне узагальнення, як це робив, наприклад, в своїх знаменитих працях Ф. Бродель [59]. Безумовно, цей метод не позбавлений серйозних недоліків, адже через значне різноманіття господарських форм з'являється велика кількість історичних фактів, які досить складно описати, а прагнення до описовості та індуктивний характер висновків серйозно обмежують можливості побудови будь-якої теорії. Одночасно цей метод має і свої переваги – він дозволяє звертатися до конкретних форм господарства, не втрачаючи при цьому зв'язок з цими формами в процесі теоретизування.

З позицій статистичного методу споживчий ринок постає як сукупність диференційованих сегментів, або ніш. Визначення критеріїв сегментації дозволяє визначити його внутрішні і зовнішні кордони, а далі представляти такий ринок у вигляді набору агрегованих вартісних і натуральних параметрів (наприклад, обсяг платоспроможного попиту). Цей метод, на жаль, не позбавлений певного спрощення понять, через те, що до ринку, у цьому випадку, відносять фактично будь-які товарно-грошові потоки. Крім того, саме по собі виявлення статистичних залежностей може стати не кращим способом для побудови теорій, бо не завжди є зрозумілими критерії розмежування суттєвих і несуттєвих ознак. Як результат – виникнення ризику створення значної кількості не потрібних статистичних артефактів. Разом з тим, цей метод є найбільш простим і, оперуючи відомими обсягами товарних, грошових і трудових ресурсів, він дозволяє достатньо чітко виділяти об'єкт вивчення, визначаючи межі ринку і його окремих сегментів – за територіями, видами товарів, типами продавців і споживачів. Важливо й те, що цей метод виводить нас на різноманітні вимірювання, надаючи ринковим параметрам кількісну визначеність.

Феноменологічний метод пропонує розглядати споживчий ринок як продукт взаємодії його учасників. Вихідним пунктом тут виступає їх суб'єктивне (точніше, інтерсуб'єктивне) сприйняття того, що відбувається. Аналізуючи зміст цього сприйняття, можна виявити панівні і найбільш

актуальні уявлення про такий ринок. Цей метод найбільшою мірою наближає нас до діючих акторів, дозволяє підійти до оцінки того, як вони комунікують між собою і дозволяє не виводити поняття з абстрактних передумов, а формувати їх зміст з суджень самих учасників ринку.

Отже, поєднання методів, на нашу думку, здатне забезпечити бажаний результат оцінки соціально-економічної системи макрорівня, до якої в якості індикатора залучається аналіз споживчого ринку (також досить складної системи, якщо це розглядати з позиції сучасних господарських процесів, а не спрощено з позиції неокласичної парадигми ринку). З цих умов феноменологічний метод, який вивчає взаємодію учасників ринку допомагає встановити об'єкт і попередньо ознайомитися з ним. Історико-генетичний метод через аналіз виникнення і еволюції найбільш стійких організаційних форм приводить нас до родового поняття ринку і через теоретичне моделювання добудовує це вихідне поняття додатковими передумовами, на ґрунті яких формується механізм, що координує дії учасників ринку. А статистичний метод через використання відповідних показників та технік їх аналізу знову повертає нас до емпіричного спостереження об'єкту, допомагаючи визначати (перевизначати) його зовнішні і внутрішні межі, відкриваючи можливість для емпіричного використання теоретичних моделей.

Крім того, доцільність використання вищезначеного комплексного підходу до дослідження стану споживчого ринку визначається ще й тим, що в основі економіко-соціологічних методів, які є його базою, знаходяться економіко-соціологічні концепції, що дають різне уявлення про ринок, зокрема: екологічна, відповідно до якої ринок постає як сукупність ніш, зайнятих різними популяціями організацій; структурна, що аналізує ринок як сукупність мережових зв'язків між його учасниками; неоінституціональна, яка акцентує роль правил у функціонуванні ринку; політико-економічна, яка аналізує роль владних відносин у взаємодії між учасниками ринку; соціокультурна, яка представляє ринок як культурний конструкт;

феноменологічна, що визначає ринок з точки зору сукупності значень, вироблених його учасниками; політико-культурна, яка пов'язана з розумінням ринку як організаційного поля.

Так, ринок як безліч організаційних популяцій розглядається екологічною концепцією, або так званою популяційною екологією, представниками якої є А. Хоулі, М. Хеннан і Дж. Фрімен, Керролл і Х. Олдріч [226; 313; 569; 578; 583; 597]. До кінця 1980-х рр. цей напрям досліджень перетворився на один з найважливіших у сучасній економічній соціології та організаційній теорії. На відміну від традиційної теорії організацій ринок представлений тут як сегментований простір, в якому співіснують і взаємодіють не окремі фірми, а різні популяції організацій, під якою розуміють сукупність бізнес-одиниць, що володіють гомогенною організаційною формою; це клас організацій, які дещо схожі між собою з точки зору своєї відповідності мінливому навколишньому середовищі і своєї вразливості перед її змінами.

Подібне перенесення акценту на рівень популяції підкреслює, що розвиток споживчого ринку не є справою окремої організації. Він має інтерактивний характер і залежить від того, як пристосовуються до змін інші організації цієї популяції і організації суміжних популяцій, які конкурують одна з одною за ресурси та визнання (легітимацію).

У свою чергу ключове поняття організаційної форми визначається як комбінація обмежених ресурсів, що дозволяє отримувати дохід за рахунок експлуатації певної ринкової ніші. Це свого роду «сховище компетенцій» [578; 583], основа стратегічних рішень менеджерів, що складається з елементів формальних адміністративних правил, неформального нормативного порядку і поширених в організації принципів дії. Відповідно, ринкова ніша – це частина сегментованого ринкового простору, в якому відтворюються відносно стійкі зв'язки певної організаційної форми з групами постачальників і споживачів. Іншими словами, організаційна форма являє собою самостійну і цілісну господарську структуру, характеристики

якої тісно пов'язані з зовнішнім середовищем і відповідають її основним вимогам.

Стійкість і значимість організаційної форми залежить від ширини ринкової ніші, яку займає форма. Ця ширина вимірюється не тільки обсягом продажів або відповідною часткою ринку. Вона характеризується такими параметрами, як: товарний асортимент і спектр послуг, що надаються, ціновий діапазон і особливості цільових споживчих груп, кількість господарських об'єктів і їх територіальне розташування.

Екологічний підхід дозволяє розглядати розвиток споживчого ринку як процес відбору організаційних форм, що нагадує природний відбір в біологічному середовищі, який породжується конкурентною боротьбою, або змагальністю ринкових відносин, де ставкою є виживання або витіснення з ринку.

Представники популяційної екології звертають увагу на те, що хоча і є можливість розвитку і видозміни існуючих організаційних форм під тиском господарського середовища, розвиток нових організаційних форм найчастіше відбувається за рахунок знищення старих. Точніше, на першій стадії конкуренції, коли ринкова ніша не заповнена, нова форма деякий час може співіснувати поруч з існуючими формами, але потім її поширення призводить старі форми до неминучого занепаду. Структурна інерція старих організаційних форм виявляється сильнішою за їх адаптивні можливості. Ця інерція формується під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. До внутрішніх чинників належать: раніше зроблені інвестиції в специфічні активи і навички; обмежені можливості збору і обробки інформації; негативні політичні реакції на порушення рівноважного стану, розподіл ресурсів; встановлені в організації нормативні тощо .

Зовнішні ж чинники проявляються через: дію адміністративних і фінансових бар'єрів входу на ринок і виходу з нього; тиск з боку інших організацій, що мають схожу структуру; виникнення проблем легітимації організаційних форм [494]. У результаті структурної інерції організації

постають як відносно стійкі утворення, що протистоять мінливості і невизначеності зовнішнього середовища. При цьому окремі компанії, раніше спиралися на старі організаційні форми (з метою вижити), але їх успішний розвиток можливий тільки за умови зміни цих організаційних форм, тобто переходу в нову ринкову нішу – сегмент ринкового простору, розмічений конкурентами.

Залишилося додати, що для здобуття перемоги нова організаційна форма повинна не просто бути економічно ефективною. Вона також повинна довести свою легітимність і, за можливості, представити інші форми, як неефективні, що порушують закон або не заслуговують на довіру (наприклад, показати, що вони не платять податки, порушують інтереси споживача, поширюють контрафактну продукцію тощо).

Окремої уваги варте питання щодо вимірювання результатів відбору тих чи інших організаційних форм. Замість традиційних показників обсягу продажів пропонується використовувати індекси організаційної демографії: «народжуваності» і «смертності» підприємств певної форми, які вимірюються кількістю фірм, що виникли або, навпаки, розпалися протягом певного періоду часу. Перевищення «народжуваності» над «смертністю» і є свідченням успішного відбору тієї чи іншої організаційної форми.

При використанні концепції «ринок як переплетення соціальних мереж», під ринком розумітися сукупність ніш, які займаються гравцями з різними організаційними формами. Не виключенням у цьому є також споживчий ринок. Однак, за справедливим зауваженням У. Бейкера і його колег, – «на додаток до демографії фірм нам потрібна демографія міжорганізаційних відносин» [30]. Тому споживчий ринок може бути представлений зовсім інакше, наприклад, як переплетення соціальних мереж, під якими розуміється сукупність стійких зв'язків між його учасниками. Це, зрозуміло, не означає, що споживчий ринок зводиться виключно до наявності мереж, але мережі розглядаються як ключовий елемент, який визначає його структуру, а також профіль його учасників. Відповідно до цього підходу

ринки розрізняються перш за все структурою сформованих зв'язків, а ринкова ніша кожного учасника, його конкурентоспроможність і, більш того, сама ідентичність визначаються не стільки власними властивостями організації (формами власності, кваліфікацією працівників, розкрученістю бренду), скільки їх позиціонуванням в мережах. Причому, ці стійкі зв'язки між індивідами і фірмами неможливо втиснути в рамки традиційної дихотомії «ринок – ієрархія», якою оперує, зокрема, нова інституційна економічна теорія [625]. Вони знаходяться між двома полюсами, припускаючи більш складну логіку взаємодії, ніж контрактні відносини між автономними учасниками ринку або управлінський диктат інтегрованої фірми.

Біля витоків мережевого підходу в економічній соціології стояли М. Грановеттера [525], який опублікував в середині 1970-х рр. кілька робіт про мережеву організацію ринку праці, а також його вчитель Х. Уайт (в першу чергу мова йде про опубліковану в 1981 р. статтю «Звідки з'являються ринки?») [623]. До середини 1990-х рр. цей напрям посів одне з ключових місць – у першу чергу, завдяки роботам Р. Берта, У. Бейкера, У. Пауелла, Д. Старка і Б. Уці [328; 437; 480; 579].

Мережевий підхід виходить з того, що учасники ринку, які вступають в добровільний ринковий обмін, з більшою ймовірністю зав'язують відносини з тими, з ким вони мали справу раніше, переконавшись в надійності вже відомих їм партнерів. При регулярно повторюваних актах обміну для учасника ринку стає важливим досвід попередньої взаємодії.

Для нього постійні партнери, у разі успіху колишніх спроб, мають пріоритет перед новими партнерами. Це означає, що учасник ринку (особливо це стосується споживчого ринку) виходить, насамперед, з персональної взаємної довіри, де перевага надається «своїм», перевіреним, а не «чужим», випадковим контрагентам, а здатність до формальної калькуляції витрат і результатів у формі комерційної вигоди часто поступається місцем мобілізації ресурсів соціального капіталу. Проте цим

жодною мірою не заперечується наявність і значимість на споживчому ринку випадкових зв'язків.

У будь-якому випадку, з точки зору такого підходу, виявляється, що споживчий ринок значною мірою складається з дій не автономних по відношенню один до одного учасників, які знаходяться у відносинах пов'язаності і взаємозалежності, причому, саме ці якості роблять його стійким. Це також означає, що учасники такого ринку, організовуючи свою діяльність, виходять не тільки з вузькогоїстичних інтересів, який проявляється в очікуванні відшкодування витрат і отримання вигоди за принципом «тут і зараз», але на принципах взаємності, коли вигода може бути отримана в майбутньому, причому в іншій, нееквівалентній, формі і до того ж від інших агентів мережевої спільноти [587].

За допомогою мережевого підходу пояснюються найрізноманітніші явища, в тому числі феномен етнічного підприємництва. Майже у всіх країнах виявляються етнічні меншини, які досягають успіху на ґрунті підприємницької діяльності, обганяючи і витісняючи інші етнічні групи і титульні етноси. При цьому дослідниками зазначено, що явно досягають успіху ті етнічні меншини, у яких взаємовигідний ринковий обмін підкріплюється високою інтенсивністю мережевих зв'язків, і через них виявляється колективна підтримка одноплемінників. Мережі взаємної підтримки дозволяють спочатку прийняти рішення щодо міграції, потім облаштуватися на новому місці, знайти роботу, перевезти свої родини і, нарешті, відкрити власну справу. Завдяки цим мережам передається знання можливостей ринку, надаються пільгові або навіть безвідсоткові кредити, забезпечується дешева і лояльна робоча сила, гарантується певний внутрішній попит на вироблені товари [381; 478].

Таким чином, мережевий підхід фіксує наявність або відсутність зв'язків між учасниками ринку, допомагає визначити їх частоту і щільність, уявити загальну конфігурацію контактів. Однак сама по собі, ця конфігурація небагато говорить про зміст і характер зв'язків. Через свою багатозначність

вони можуть по-різному інтерпретуватися учасниками ринку залежно від контексту або поставлених ними цілей. Але головне, соціальні відносини не зводяться до безпосередньої взаємодії і включають надіндивідуальні утворення, які передують будь-яким ринковим операціям. Саме на такі утворення, що не зводяться до інтеракцій між учасниками ринку, і звертають увагу неоінституціоналісти, для яких ринок постає перш за все як сукупність інститутів [381], під якими розуміють правила поведінки в повсякденній діяльності і способи підтримки цих правил [307].

Самі ж правила трактуються як регулятивні принципи, підкріплені легітимними правовими або соціальними нормами, які або дозволяють певний спосіб ринкового обміну як можливий, або пропонують його як бажаний, або, навпаки, забороняють його, вважаючи неприйнятним. Таким чином, інститути одночасно обмежують і стимулюють повсякденні дії учасників споживчого ринку. Вони не усувають добровільності обміну, але швидше за все економлять витрати пошуку потрібного варіанту, пропонують готові схеми дій, дозволяють здійснювати вибір і передбачати дії інших учасників. Інститути включають і певний культурний елемент – виробляються загальні визначення, що дозволяють більш-менш однозначно інтерпретувати правила поведінки і, отже, ефективно координувати свої дії з діями інших учасників ринку.

Новий інституціоналізм тісно пов'язаний з теорією організації. Його появу пов'язують з публікацією статей Дж. Мейєра (кінець 1970-х рр.). В кінці 1980-х на початку 1990-х рр. цей напрям наукової думки став визначальним. Серед провідних дослідників слід відзначити У. Бейкера, Н. Біггарта, П. Дімаджіо, В. Ні, Н. Флігстіна та ін.

Узагальненим вираженням досягнень нового інституціоналізму можна вважати книгу Н. Флігстіна «Архітектура ринків» [591]. Цей напрям розвивається в чітко вираженому зв'язку з більш ранньою течією – новою інституціональною економічною теорією, запозичивши у неї багато термінів і концептуальних схем. Інституціоналізація наряду відбулася з виходом

збірки під редакцією У. Пауелла і П. Дімаджіо [607]. Перш за все мова йде про концепції прав власності та трансакційних витрат; приймається ідея неповної та асиметричної інформації, що ускладнює укладання всеохоплюючих контрактів; використовується запозичена у Г. Саймона теорія обмеженої раціональності господарських агентів; звертається увага на важливу роль опортунізму в їх поведінці, що виражається в обмані і крадіжці, приховуванні або перекручуванні інформації тощо. Емпіричні дослідження господарських інститутів автор починає з вивчення сектора некомерційних організацій і постачальників суспільних благ в сфері освіти, охорони здоров'я і тощо. Ці підходи до розуміння дії інститутів потім були поширені на основні ринкові сектори господарства. Нині їх застосовують практично до будь-якої галузі – від легкої промисловості до фінансових ринків.

У подальшому інституціональний аналіз окремих ринків національного рівня переходить у формат міжнародних зіставлень і компаративних досліджень «інституційних логік» організації ринку. Найбільш популярними до цього часу стало порівняння США і західноєвропейських країн з Японією і молодими «тиграми» Південно-Східної Азії. Слідом за «відкриттям» Азії з'явився і більш явний інтерес до країн Латинської Америки. У цьому контексті на згадування заслуговують роботи Н. Біггарт, М. Гілла, М. Орру, Г. Хамілтона [604], а також на праці з порівняльного аналізу множинних моделей капіталізму.

Паралельно американській течії розвивається і набуває все більшої популярності новий французький інституціоналізм, більш відомий як економічна теорія конвенцій [601]. Суть його реалізованої практики полягає в тому, що взаємозв'язки між агентами можуть мати різний зміст і піддаватися різним інтерпретаціям. Існує безліч «порядків обґрунтування цінності», за якими ховаються свої світи – фундаментальні режими залученості та зв'язку. Кожному такому порядку відповідають свої способи координації дій. З цього погляду ринковий спосіб представляє лише один з

можливих світів, якому протистоять індустріальний, домашній, цивільний і інші світи [54].

У світі ринкових відносин основною формою цінності виступає грошова оцінка, інформація поширюється через ціни, ключовим типом відносин є обмін, а кваліфікація агентів оцінюється за їх купівельною спроможністю або за вмінням продати товар. Цей ринковий спосіб координації, регульований цінами і короткостроковими калькуляціями, постійно вступає в протиріччя з іншими світами. Серед них виділяється індустріальний світ, заснований на технологіях, інвестиціях і перспективному плануванні. Тут вимірюють у категоріях продуктивності і міркують в термінах технологічних ланцюгів, відносини носять скоріше функціональний характер, а кваліфікація оцінюється за рівнем професійних знань. Ринковому порядку протистоїть також домашній світ, який базується на традиційних і особистих взаємозв'язках, спорідненості і локальності, де основною формою цінності є репутація, основним маркером статусу – особистий авторитет, інформація передається через викладення накопиченого досвіду, висока роль взаємної довіри. Нарешті, існує логіка громадянського світу, побудованого на колективних інтересах і дотриманні демократичних прав, де цінністю є колективне благо, всі суперечки і міркування ведуться в термінах відповідності (або невідповідності) цього загального блага, а інформація передається через законодавчо закріплені формальні правила, тут вибудовуються відносини солідарності, а кваліфікація агента визначається тим, якою мірою він здатний представляти чийсь інтереси.

Важливий напрям нових інституційних досліджень пов'язаний з вивченням різних сторін неформальної і тіньової економіки [26]. Відомо, що поділ на формальні і неформальні правила є фундаментальними для нового інституціоналізму.

Політико-економічна концепція аналізує роль владних відносин у взаємодії учасників і представляє ринок як механізм реалізації таких

відносин. Чинник влади поширює свою дію на всі види ринків, а оже, не виключенням у цьому є також споживчий ринок. Взаємна вигідність ринкового обміну і наявність загальних регулюючих правил не означають повної симетричності позицій його учасників. Більш того, в реальності ці позиції частіше за все не рівнозначні: існують серйозні відмінності в обсягах владних ресурсів, які ними мобілізуються (здатність до організації та реалізації своїх інтересів) і соціальних навичках (здатність спонукати інших агентів до співпраці).

Аналіз владних відносин включає два найважливіші вимірювання – відносини між самими учасниками ринку і їх відносини з державою. Щодо першого виміру, слід зазначити, що на ринках утворюється більш-менш стійка владна ієрархія гравців, яка схильна до інституціоналізації. Можна погодитися з економістами в тому, що ринкова форма господарювання прагне до рівноважного стану. Проте більш важливим є сам спосіб досягнення рівноваги – поряд з силами стихійної самоорганізації найважливішу роль тут відіграють потужні стабілізуючі сили не спонтанного характеру, а саме – цілеспрямований, регулюючий вплив великих корпоративних структур, без якого така стабілізація, всупереч припущенням багатьох економістів, навряд чи була б можливою.

Найважливішою частиною боротьби за стабілізацію правил і реалізацію владних ресурсів є використання механізмів державної влади, які допомагають формувати ті або інші правила гри. З цієї точки зору формування ринків і консолідація функцій держави відбуваються одночасно. Історикам і антропологам добре відомо, що більшість ринків складалася не попри державу та всупереч їй, а при її прямій підтримці. Причому це стосується не лише примітивних, але також сучасних господарств. Сучасний ринок так само не є автономним від дій держави [592], тому проблема розвитку ринків невіддільна від проблеми державного регулювання господарства.

Справа в тому, що досить часто держава і ринок досить жорстко протиставляються один одному, а в якості основного питання розглядається ступінь втручання держави в господарські процеси. При цьому ліберали перебільшують переваги ринкового регулювання і пропонують мінімізувати присутність держави як сили, що обмежує добровільність і рівність ринкового обміну. Консерватори, навпаки, захищають державу і намагаються обмежити ринкові свободи. Але в будь-якому випадку, держава і ринок представляються як антагоністи, які діють на абсолютно різних підставах – відповідно, політичних і економічних – і борються між собою за принципом «хто кого» [44]. Більш того, вважається, що їх взаємопроникнення вкрай шкідливе для обох сторін, оскільки породжує потворні симбіози у вигляді олігархічних господарських структур (якщо перемагає ринок) і корумпованих чиновницьких режимів (якщо верх бере держава).

Цю проблему намагається вирішити економіко-соціологічний різновид політико-економічної концепції, яка привертає основну увагу до питань взаємодії держави та ринку і одночасно переносе площину аналізу з мікро- на макрорівень (Ф. Блок, Б. Каррутерс, П. Еванс і ін.). В рамках цього підходу держава розглядається як відносно автономна сила, яка в той же час дуже тісно пов'язана з господарством і суспільством відповідно до запропонованої П.Евансом концепції вбудованої автономії [585]. Цей підхід виходить з того, що держава конститує ринок і одночасно ринок активно впливає на структуру політичної влади. Економічні та політичні процеси тим самим затверджуються і відтворюються один через одного, і в результаті виникають системи управління, що інтегрують приватні інтереси учасників ринку і інтереси політичних структур. Основним питанням тут стає не кількісне співвідношення державного і ринкового секторів (наприклад, відносний розмір державного бюджету або частка державної власності в виробничих активах), а способи інтеграції двох типів структур і двох типів інституалізованих правил. При цьому на відміну від економістів, які намагаються виробити універсальні моделі, економсоціологи підкреслюють

специфічність для кожного суспільства способів інтеграції держави з ринковими структурами й інститутами.

Соціокультурна концепція представляє споживчий ринок як культурний конструкт і звертає увагу на те, що ринкові інститути формуються не в безповітряному просторі. Вони занурені в більш широкі соціальні контексти, отримують підкріплення і обґрунтування в певній культурі [136]. Щодо господарської сфери то господарська культура являє собою сукупність накопичених професійних знань і навичок, сформованих господарських норм, цінностей і символів, значень і змісту, які використовуються. Таким чином, це інтегральне поняття, яке включає як мінімум три аспекти: когнітивний – придбання знань і навичок; ціннісний – освоєння стандартів поведінки; символічний – вироблення способів ідентифікації та інтерпретації того, що відбувається.

До соціокультурного підходу в економіці звертались різні науковці (М. Аболафія, П. Дімаджіо, Ф. Доббін, В. Зелізер), які, приділяючи увагу мережевим зв'язкам і інституціональним утворенням, занурюють їх у більш широкі контексти – звичок, традицій, культурних навичок. Наголос робиться на сукупність значень, змісту і культурно-нормативних схем, які допомагають оцінювати ресурси і проводити їх переоцінку, на сценаріях дій. Рациональність дій і економічний інтерес виступають тут як локальні культурні форми [136]. Такий підхід безумовно накладає певні обмеження в частині формалізації отриманих результатів. Тому для дослідження ринків як культур широко використовуються більш «м'які» етнографічний та історичний підходи. Прикладом реалізації першого можуть бути етнографічні дослідження фондових і ф'ючерсних ринків, проведені М. Аболафією [1], а прикладом історичного підходу є дослідження становлення ринку страхування життя і грошових відносин, проведені В. Зелізер [176; 629].

Процеси глобалізації не знищують відмінності в національних моделях соціально-економічного розвитку, які пов'язані не тільки зі сформованою

структурою національних господарств і режимами політичної влади, а й з культурними шарами, з яких виростають різні парадигми економічної політики, кожна з яких реалізує свої принципи раціональності.

На завершення відзначимо, що культура реалізує подвійні функції. По-перше, регулятивні функції, що здійснюються за допомогою готових концептуальних схем і накопичених інформаційних баз, загальноприйнятих конвенцій та норм, наборів стійких ритуалів і символів, з якими має співвідноситися все, в тому числі і економічна, дія. По-друге, конструююча функція, яка реалізується через пізнавальні практики і способи трансляції інформації, розігрування ролей і перевизначення ситуацій в процесі економічної дії [136]. Ці правила вказують, як потрібно поводитися на ринку і як не можна. Наприклад, конститутивне правило вказує на встановлення ціни на рівні, що не перевищує її рівень у прямих конкурентів, а регулятивне правило вказує на неможливість різкого зниження ціни, здатного обвалити ринок.

Особливим чином представляють ринок прихильники феноменологічного підходу. Зорієнтований на людину, її свідомість, а відтак, поведінку, цей підхід найкращим чином відповідає завданням аналізу споживчого ринку. Передбачається, що інтерпретувати ринок можна тільки за допомогою структури значень, вироблених самими його учасниками, і того змісту, який вони вкладають в свої повсякденні господарські дії [523; 528]. Таким чином, мова йде не про абстрактне (логічне) розуміння споживчого ринку як об'єкта відстороненого спостереження, а про загальний зміст, який виробляють його учасники в процесі практичного занурення в світ ринкових трансакцій. В цьому сенсі процес розуміння споживчого ринку виявляється невіддільним від практичних дій щодо його формування.

Серед тих, хто застосовує феноменологічний підхід до аналізу ринків, як правило, називають К. Кнорр-Цетіну. Вона запозичує поняття інтерсуб'єктивності та темпоральної координації у А. Шюца, але пропонує інший, «об'єктно-центричний» підхід, який відображає ставлення до речей і

між речами в аналіз соціальних відносин [197]. В цілому феноменологічний підхід в економіці поки що розвивається не дуже активно, хоча його елементи присутні в дослідженнях різних авторів (М. Аболафія, Н. Флігстін і ін.). Таким чином, використання комплексного підходу до дослідження стану споживчого ринка дозволяє, на першому етапі, визначити ринок як форму господарства де блага виробляються для обміну, а не адміністративного перерозподілу або власного споживання і виділити п'ять його критеріальних характеристик: відносну регулярність, тобто постійне повторення угод купівлі-продажу; регулярність і відносну універсальність обмінних операцій та частковість бартерних операцій; еквівалентність обміну; добровільність участі в обміні благами, і відповідно, відсутність позаекономічного примусу; змагальність господарських агентів, під якою в цьому випадку розуміється здатність продавців і покупців, долаючи опір контрагентів, впливати на рівень цін та інші умови обміну, значимі для отримання вигоди.

Крім того, використання економіко-соціологічних методів, на яких ґрунтується комплексний підхід до аналізу споживчого ринку, дозволив конкретизувати деякі положення, зроблені нами раніше (підрозділ 2.2). Це стосується положення про ринок як систему регулярного, переважно грошового, взаємовигідного, добровільного та змагального обміну благами. Відповідно до змісту конкретизації, на нашу думку варто зазначити таке: там де обмін випадковий, а блага спочатку виробляються не для продажу, де спочатку порушується принцип взаємної вигоди, застосовується позаекономічний примус або відсутня змагальність, що впливає на співвідношення попиту і пропозиції, ринковий обмін не виникає, а отже, відсутня і ринкова форма господарства.

Водночас позиція методологічного плюралізму дає можливість з різних сторін подивитися на один і той же об'єкт – на споживчий ринок. Такі засади дозволяють доповнити вихідне поняття ринку категорією соціальних відносин між його учасниками. Соціальні відносини не просто «мають значення» – вони утворюють сам механізм формування умов ринкової форми

господарювання, які тільки здаються «природними» (відповідними природі людей) і «спонтанними» (саморегулюючими).

Це дозволяє нам розширити уявлення про сучасний споживчий ринок і визначити його не тільки як систему регулярного, переважно грошового, взаємовигідного, добровільного та змагального обміну благами, але також як систему взаємодії його учасників яка регулюється (крім цін) їх структурними зв'язками, інституційними формами, владними ієрархіями і культурними конструкціями.

Таким чином, проведений огляд методичних підходів дав можливість сформулювати наше бачення методики подальшого аналізу розвитку України та її національної економіки, ґрунтуючись на результатах аналізу стану споживчого ринку, а саме, через його проведення за двома етапами: визначення рівня економічного розвитку України за показниками стану споживчого ринку та визначення можливостей і меж оцінки соціального розвитку України за показниками стану споживчого ринку.

3.2. Стан споживчого ринку як індикатор ступеня макроекономічної стабільності

В умовах долучення України до активних глобалізаційних процесів, що відбуваються у світі, важливим чинником забезпечення сталого економічного розвитку залишається внутрішній споживчий ринок країни. Він поряд з іншими складовими економічної системи є рушійною силою економічного розвитку країни. З огляду на це, виникає об'єктивна необхідність аналізу сучасних тенденцій, які мають місце в розвитку вітчизняного споживчого ринку.

Дослідження споживчого ринку України передбачає аналіз показників, що відображають відповідність його функціонування вимогам соціально-економічного піднесення держави і нації. Як зазначалось у попередніх розділах дослідження, споживчий ринок є сукупністю механізмів для

реалізації інтересів споживачів щодо задоволення їх потреб, а також виробників відповідних товарів та послуг. Чим ефективніше будуть функціонувати зазначені механізми, тим вищими темпами розвиватиметься економіка та покращуватиметься якість життя населення.

Використання виділених у попередньому підрозділі методологічних підходів та концептів дозволяє здійснити комплексне дослідження стану споживчого ринку та взаємозв'язку між рівнем його розвитку та рівнем розвитку національної економіки. Для дослідження основних тенденцій розвитку національної економіки та споживчого ринку нами використано історико-генетичний та статистичний підходи. Для аналізу механізму функціонування споживчого ринку та кращого розуміння причинно-наслідкових зв'язків застосовано феноменологічний підхід, а також соціоекономічну, інституціональну, мережеву та соціокультурну концепції.

Економічний розвиток України протягом останніх років не був стабільним, що зумовлено передусім впливом внутрішніх чинників, зокрема розподілом фінансових ресурсів на користь олігополістичних структур, непослідовністю державної економічної політики, відсутністю прогресу у проведенні структурних реформ, а також несприятливою зовнішньоекономічною кон'юнктурою. Особливо впливовим чинником негативного змісту стала для України політична нестабільність.

Протягом десятиріч дія несприятливих чинників створювала в Україні негативний накопичувальний ефект. Ще до початку кризи 2008-2009 рр. було цілком зрозуміло, що економіка України не може розвиватися за рахунок розширення попиту. Доходи населення різко втрачали купівельну спроможність, а зміни в економіці супроводжували такі очевидні ознаки економічного спаду як борги і запозичення корпоративного сектору, наростаючий торговельний дефіцит за результатом зовнішніх операцій, дефіцит платіжного балансу, хронічний дефіцит бюджету, повільно, але впевнено «прогресуючий» державний борг, надмірна концентрація економіки, соціальна поляризація, дедалі зростаюча слабкість малого й

середнього бізнесу, відсталість обробної промисловості, низька інвестиційна активність та інші ознаки.

Період економічного розвитку 2008-2009 рр. виявився для України суворим. Падіння ВВП дорівнювало 14,8%, у порівнянні зі світовим показником. Восени 2008 р. іноземні банки вилучили з економіки країни (банківського сектору) 36 млрд. доларів. Після цього НБУ довелося відпустити курс національної валюти, який упав на 60% (листопад 2008 р.). Нанесений по банківській системі країни удар був повністю перенесений на доходи громадян України.

Розглядаючи період від часів отримання Україною незалежності до часу відновлення економічного зростання після глобальної фінансово-економічної кризи, можна констатувати, що у 2011 рр. ВВП України дорівнював 70% від рівня 1990 р. При цьому після 1999 р. (в періоді, який враховує також роки глобальної фінансово-економічної кризи), економіка країни перебувала у стані перманентної рецесії. Далі намітилась тенденція зростання рівня ВВП, але у 2014-2015 рр. знову спостерігалось його стрімке зниження аж до рівня 2005-2006 рр., що пов'язано зі складною внутрішньою та зовнішньою ситуацією в країні.

Реформи другого покоління були покликані регулювати політичні, соціальні, освітянські, інформаційні, громадянські, судові, підприємницькі, управлінські і самоуправлінські інститути. Проте ефективних змін у державному регулюванні не відбулось. Виняток становить лише та частина законодавчої роботи Верховної Ради, яка була пов'язана з втіленням зобов'язань у зв'язку з підписанням Угоди про асоціацію з ЄС.

Ці реформи в основному відбувалися в умовах відновлювального зростання. Заходами, що проводились, держава намагалась стимулювати попит. Дії уряду були спрямовані на збільшення виплат номінальної заробітної плати, пенсій, деяких інших видів доходу населення (тих, що залежать від мінімальної суми заробітної плати), надання споживацьких кредитів; на зростанні споживання позначилось також збільшення

трансфертів українських трудових мігрантів; здійснювалась політика щодо зростання імпорту. Інколи в ролі інвестора виступала держава, але це були лише не досить ефективні спроби генерувати новий попит, проте не інвестиції, які були безпосередньо ним зумовлені. Не буде перебільшенням твердження про те, що нині Україна фактично перебуває на межі боргової кризи. За цих умов (коли істотно зростає необхідність обслуговування боргу) можливості залучення інвестицій і стимулювання (або ж підтримання на певному рівні) споживання – обмежені.

Як відомо, у 2014 році вітчизняна економіка потрапила під вплив цілої низки негативних факторів, що походили з трьох джерел: зовнішнього воєнно-політичного; внутрішнього структурно-економічного; недостатності зусиль з реформування системи монетарного регулювання [10]. Зниження платоспроможності населення через девальвацію, інфляцію, втрату частини депозитів, зростання витрат за валютними кредитами і комунальними розрахунками, знизило агрегований попит і призвело до стиснення внутрішнього ринку та додаткового падіння ВВП. Унаслідок цього відбулося загострення кризи кредитування реального сектору економіки, яке стало додатковим фактором гальмування зростання ВВП [10].

Протягом останніх років через важку політичну ситуацію економіка України в цілому та споживчий ринок зокрема, функціонували у вкрай несприятливих умовах. Істотно погіршили стан споживчого ринку нарощення боргів з виплати заробітної плати та за житлово-комунальні послуги і енергоносії. Значний вплив на їх розвиток здійснювала також низька економічна активність у країнах-основних торговельних партнерах України та втрата ринків Російської Федерації. Починаючи з 2014 р. економічний розвиток України характеризується негативними тенденціями передусім у промисловому виробництві.

Без коригування на індекси-дефлятори динаміка номінального ВВП України у фактичних цінах, а також ВВП на душу населення відображає зниження абсолютних значень ВВП як результат руйнівного впливу світової

фінансово-економічної кризи лише у 2009 р., але не віддзеркалює реакцію національної економіки (та похідним чином реакцію ринку) на інший виклик – події 2014 р., що пов'язані з початком війни на сході України. Більш показовим є аналіз показників ВВП у доларах США за даними Світового банку [618]. Згідно з ними, у 2014-2015 рр. спостерігалось значне зниження ВВП та ВВП на душу населення (майже на 30%) (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Динаміка ВВП України без урахування дефлятора, 2002-2018 рр.

Рік	Номінальний ВВП, млн. грн.	Відхилення від попереднього року, %	ВВП на душу населення, млн. грн.	Відхилення від попереднього року, %	ВВП, млн. дол. США	Відхилення від попереднього року, %	ВВП на душу населення, млн. дол. США	Відхилення від попереднього року, %
2002	234138	-	4681,9	-	42393	-	879	-
2003	277355	18,46	5591,5	19,43	50133	18,26	1048,5	19,28
2004	357544	28,91	7272,9	30,07	64883	29,42	1367,4	30,41
2005	457325	27,91	9371,6	28,86	83142	28,14	1828,7	33,74
2006	565018	23,55	11630,2	24,10	107753	29,60	2303	25,94
2007	751106	32,93	15496,5	33,24	142719	32,45	3068,6	33,24
2008	990819	31,91	20494,9	32,26	179992	26,12	3891	26,80
2009	947042	-4,42	19832,3	-3,23	117228	-34,87	2545,5	-34,58
2010	1079346	13,97	23600,4	19,00	136419	16,37	2974	16,83
2011	1299991	20,44	28813,9	22,09	163160	19,60	3570,8	20,07
2012	1404669	8,05	30912,5	7,28	175781	7,74	3856,8	8,01
2013	1465198	4,31	31988,7	3,48	183310	4,28	4030,3	4,50
2014	1586915	8,31	35834	12,02	131805	-28,10	3014,6	-25,20
2015	1988544	25,31	46210,2	28,96	90615	-31,25	2115,4	-29,83
2016	2383182	19,85	55853,5	20,87	93270	2,93	2185,7	3,33
2017	2982920	25,17	70224,3	25,73	112154	20,25	2640,3	20,79
2018	3558706	19,3	84192,0	19,9	130832	16,7	3095,2	17,2

Джерело: [68]

У 2016 р. почалось поступове відновлення економіки, що надає підстави стверджувати про початок виходу української економіки з глибокої кризи. Звісно, за високих темпів зростання цін (приріст дефлятора ВВП у 2018 р. – 15,4%, у 2017 р. – 22,1 %) статистика відображає великий щорічний приріст ВВП в фактичних цінах (у 2018 р. – 19,3%, у 2017 р. – 25,1%). Високий приріст ВВП констатується також при порівнянні ВВП у цінах попереднього року (в 2018 р. – 26,1%, в 2017 р. – 20,1 %) (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Динаміка ВВП України з урахуванням дефлятора, 2015-2018 рр.

	Показники	2015	2016	2017	2018
1	ВВП, млн грн в цінах попереднього року	1431826	2037084	2445587	3083409
2	Приріст / зменшення ВВП,% в цінах попереднього року	4,6	42,3	20,1	26,1
3	ВВП, млн грн в фактичних цінах	1988544	2385367	2983882	3558706
4	Приріст / зменшення ВВП,% в фактичних цінах	25,3	19,9	25,1	19,3
5	Приріст / зменшення ВВП,% до попереднього року у постійних цінах 2010 р (зміна фізичного обсягу ВВП).	-9,8	2,4	2,5	3,3
6	Зміна дефлятора ВВП, % до попереднього року	38,9	17,1	22,1	15,4

Джерело: розраховано на основі [134]

Отже, з погляду на подальше вивчення питання про те, як швидко змінюється місткість споживчого ринку України, необхідно підкреслити, що динаміка фізичного обсягу ВВП описує ситуацію набагато реалістичніше. За даними державної служби статистики ланцюгові (до попереднього року) індекси фізичного обсягу ВВП становили 1,024 у 2016 р. та 1,025 – у 2017 р. У 2018 р. ВВП країни збільшився максимально за останні сім років – на 3,3%. [134].

За версією Світового банку (Doing Business-2019) Україна посідає 71 позицію серед 190 країн та останнім часом просувається вперед за цим рейтингом (76 місце у 2018 р., 80 – у 2017 р.). Однак, констатуючи наявність позитивних зрушень в економічному розвитку України, одночасно не можна не зазначити результати порівнянь, які свідчать про таке: якщо у середньому за регіоном «Європа та Центральна Азія», до якого за класифікацією Світового банку відноситься Україна, показник сприятливості умов бізнесу становить 72,34 зі 100, то для нашої країни – 68,25; якщо для України ранг становить 71, то для Казахстану – 28, Білорусі – 37, Молдови – 47, Киргизстану – 70 [588].

За градацією Світового банку Україна продовжує перебувати в групі держав, де рівень доходів нижчий за середній, але при цьому внутрішній споживчий попит залишається для країни основним фактором ділової активності. За даними державної служби статистики, у 2018 році обсяг

внутрішнього роздрібного товарообігу у порівнянних цінах зріс на 6,1%, що в сумі становить 928,6 млрд. грн., або близько 22 тис. грн у розрахунку на одного українця. Однак вітчизняні товари на споживчому ринку ледь перевищують 50 %, а непродовольчі не досягають навіть третини. Першопричинно це пов'язано з тим, що з усіх галузей сектору реальної економіки (тобто без фінансово-кредитних і біржових операцій, а тільки враховуючі ті, де виробляються матеріальні та нематеріальні блага) виділяється лише декілька. Це передусім сільське господарство – у 2018 р. +7,8% до обсягу ВВП 2017 р. і понад 28% від загального приросту ВВП країни за цей рік. Високі темпи приросту ВВП у 2018 р. забезпечили також будівнича галузь (+7,2%) та сфера ІТ і телекомунікацій (+6,1%). Однак поряд з цим сектор фінансової та страхової діяльності збільшився за показником ВВП на 12,4 % за рік, і зростає постійно впродовж багатьох років, а у секторі промисловості при цьому відзначаються деструктивні для економіки країни та внутрішнього споживчого ринку процеси деіндустріалізації.

У ході аналізу взаємозв'язку економічного розвитку економіки України та стану споживчого ринку нами розглянуто основні індикатори, що характеризують загальний рівень розвитку економіки та функціонування ринку. Значущість мають показники економічного зростання: збільшення валового національного продукту або національного доходу, розширення масштабів виробництва, випуску продукції. Науковці [76; 107; 373; 521]. зазначають, що економічний розвиток є багатофакторним процесом, який відображає зміни в усіх сферах господарського життя країни. Для розширення аналізу економічного розвитку країни використовуються також такі показники: валовий внутрішній продукт на душу населення; виробництво і споживання основних видів продукції на душу населення; показники ефективності економіки (які обчислюються на основі ВВП); національний дохід на душу населення; рівень та якість життя населення. Названі показники також традиційно використовуються в практиці аналізу

процесів і явищ, що мають місце в українській економіці, до яких ми неодноразово будемо звертатись у процесі дослідження.

За ВВП на душу населення Україна, за даними Світового банку, посідає 151 місце серед 225 країн, що свідчить про низький рівень економічного розвитку нашої країни. Особливо виразно це спостерігається при порівнянні ВВП на душу населення країн, що мають найвищий рівень розвитку, а також країн-найближчих сусідів України (рис. 3.1).

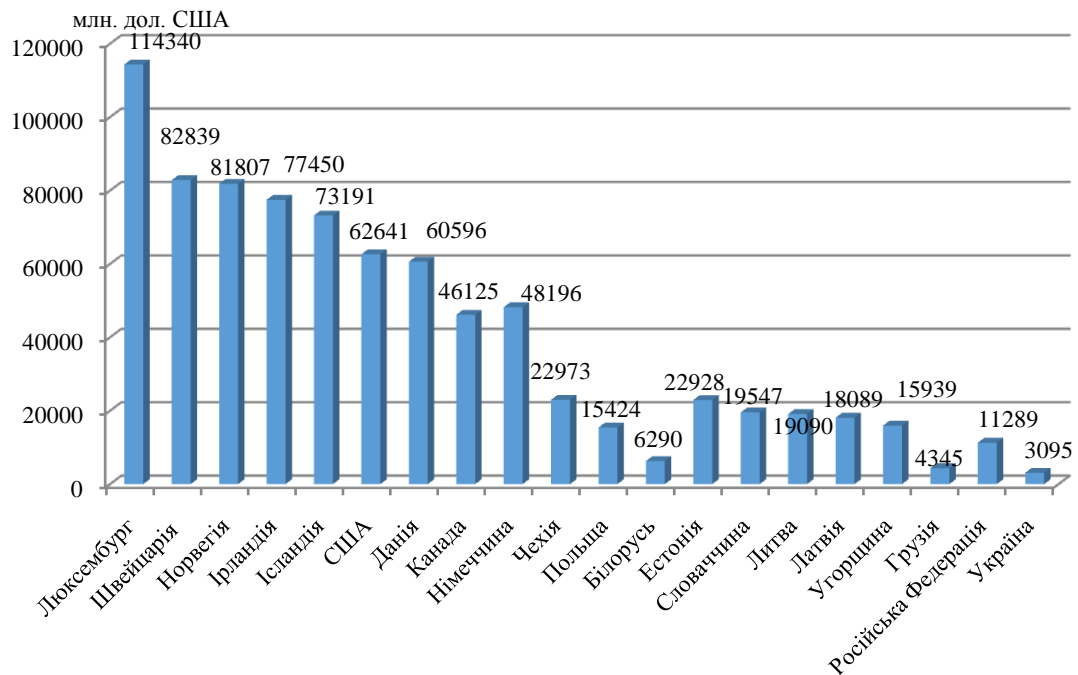

Рис. 3.1. ВВП на душу населення у 2018 р.

Джерело: [594]

Україна значно поступається найбільш економічно розвиненим країнам. Рівень ВВП на душу населення в Україні у 37 разів менше, ніж у Люксембургу, що займає першу позицію у рейтингу Світового банку. Крім того, цей показник є також набагато меншим, ніж у постсоціалістичних країнах, яких об'єднає з Україною спільна (за часом та змістом) історія ринкових перетворень. Так, ВВП на душу населення України у 7 разів менше, ніж у Чехії та Естонії, у 6 разів менше, ніж у Словаччині, Латвії та Литві, у 5 разів поступається Польщі та Угорщині, в 4 рази поступається Російській Федерації та майже у 2 рази Білорусі.

Процеси, що відбуваються в національній економіці, ми розглядаємо як взаємозалежні з тими, що проявляються на споживчому ринку. У зв'язку з цим серед індикаторів, які відображають функціонування споживчого ринку, слід у першу чергу виділити показники торгівлі, зокрема роздрібної, споживчими товарами та послугами. Нами проаналізовано динаміку показників роздрібної торгівлі за період 2000-2018 рр. (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Основні показники роздрібної торгівлі в Україні за 2002-2018 рр.

Рік	Обсяг роздрібного товарообороту підприємств, млн. грн.	Частка, %		Індекси фізичного обсягу роздрібного товарообороту у підприємств до попереднього року, у порівнянних цінах, %	Наявність об'єктів роздрібної торгівлі підприємств, тис.од.	Наявність об'єктів ресторанного господарства, тис.од.	Кількість ринків з продажу споживчих товарів року, од.
		продовольчих товарів	непродовольчих товарів				
2002	39691	48	52	115	89,3	30,6	2863
2003	49994	45,6	54,4	120,5	83,8	28,9	2891
2004	67556	43,9	56,1	121,9	78,5	27,9	2869
2005	94332	41,6	58,4	123,4	75,2	27,3	2886
2006	129952	38,2	61,8	126,4	73,6	26,8	2890
2007	178233	35,3	64,7	129,5	71,9	26,2	2834
2008	246903	34,4	65,6	117,3	69,2	24,9	2785
2009	230955	40	60	79,1	65,3	24	2761
2010	280890	39,5	60,5	110,1	64,8	23,4	2758
2011	350059	38,9	61,1	113,2	64,2	22,9	2698
2012	405114	40,2	59,8	112,3	62,2	21,6	2647
2013	433081	41,1	58,9	106,1	59,8	20,6	2609
2014	438343	41,3	58,7	90	49,6	н.д.	2177
2015	487558	41,1	58,9	80,2	49,6	н.д.	2134
2016	555975	41,0	59,0	104,5	49,3	н.д.	н.д.
2017	586330,1	39,8	60,2	106,0	39,3	н.д.	н.д.
2018	668369,6	43,3	56,7	105,8	н.д.	н.д.	н.д.

Джерело: [134]

Проведений аналіз дозволяє стверджувати про наявність зв'язку показників обсягу торгівлі з рівнем економічного розвитку, оскільки обидві тенденції: динаміки товарообороту, з одного боку, і ВВП (загальний обсяг та на душу населення), з іншого, – співпадають. До 2008 р. спостерігалася

тенденція зростання роздрібного товарообороту, у 2009 р. відбулось його зниження, далі в 2010-2013 рр. знову проявилась тенденція зростання. Протягом 2014-2015 рр. цей показник демонстрував значне зниження торгової активності. Лише у 2016-2018 рр. відновилось зростання (на 4,5%, 6% та 5,6% відповідно). Крім того, має місце стійка тенденція зниження кількості об'єктів роздрібної торгівлі. Серед причин цього можна назвати укрупнення об'єктів торгівлі та превалювання на ринку торгових мереж. Крім того, статистика періоду 2014-2017 рр. не враховує тимчасово окуповані території Автономної Республіки Крим та частину Донецької та Луганської областей.

Невід'ємною частиною аналізу роздрібної торгівлі є дослідження товарної структури товарообороту. Нині вона стала ще більш деформованою. Якщо у 2017 р. співвідношення продовольчих та непродовольчих товарів відповідало пропорції 40:60, то у 2018 р. частка продовольчих товарів зросла на 3,5% порівняно з попереднім роком [134].

Аналіз структури товарообігу в цілому (як товарів вироблених в країні, так і за кордоном) є одним з важливих показників. Він відображає як насиченість споживчого ринку, так і якість життя населення. Проте, розглядаючи можливості зростання національної економіки, окремої уваги вимагає роль вітчизняних товаровиробників на внутрішньому ринку України (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

**Частка продажу споживчих товарів, що вироблені в Україні,
2007-2018 рр.**

Показник	Частка товарів, %											
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Усі товари	64,5	63,1	67,4	64,3	61,9	58,9	57,2	57,8	58,1	55,8	52,3	53,2
Продовольчі товари	88,2	88,2	88,4	88,2	87,2	86,3	85,5	85,6	85,2	84,8	82,2	81,4
Непродовольчі товари	52,9	51,2	54,7	50	47,2	41,9	39	39,5	39,3	35,6	32,6	31,7

Джерело: [134]

Як показує аналіз (рис. 3.2), переважна більшість продовольчих товарів, що реалізуються у торговельних мережах України, вироблені вітчизняними підприємствами. Натомість серед реалізованих непродовольчих товарів більшість належить товарам іноземного походження. За багатьма товарами продовольчої групи, вироблених в Україні, частка в обсязі реалізації на внутрішньому ринку коливається у межах 80-98%. Знижує середній показник частка свіжих плодів, консервів фруктових, вин та кава, реалізація яких вітчизняними товаровиробниками є незначною. Серед непродовольчих товарів показник частки українського походження, що є більшим за 50%, властивий лише на декільком групам: паперові та канцелярські товари, пресу, будівельні матеріали, фармацевтичну продукцію та паливно-мастильні товари. Натомість серед реалізованого одягу, взуття, автомобілі цей показник становить 10%. Комп'ютери та програмне забезпечення, аудіо та відео обладнання, а також фотографічне устаткування українського походження представлені часткою, меншою за 1%. При цьому відзначаються негативні тенденції зниження частки вітчизняних товарів майже за всіма групами, що є негативним явищем у розвитку економіки України.

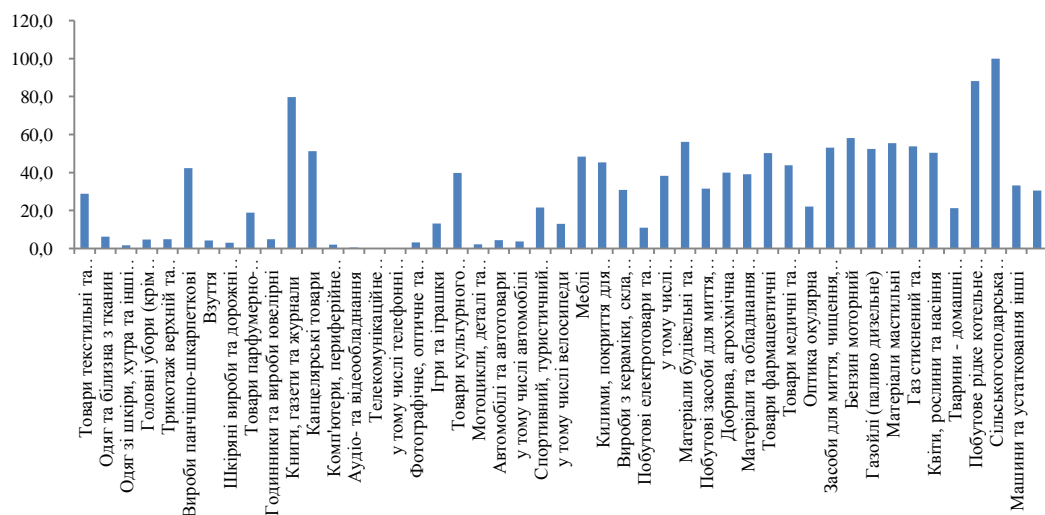

Рис. 3.2. Частка продажу непродовольчих товарів, що вироблені в Україні у 2018 р.

Джерело: [134]

Наповнення споживчого ринку вітчизняними товарами обумовлюється рівнем їх виробництва та імпортом. Частка реалізованих на внутрішньому ринку вітчизняних товарів безпосередньо залежить від обсягів виробництва товарів на вітчизняних підприємствах, а також їх конкурентоспроможності. Ситуацію, що склалась в Україні, дозволяє оцінити аналіз динаміки промислового виробництва основних видів споживчих товарів та послуг (табл. 3.5).

Таблиця 3.5

**Індекси промислової продукції в Україні за видами діяльності,
2013-2018 рр.**

Промисловість	Відсотків до попереднього року					
	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Текстильне виробництво, виробництво одягу, шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів	94,1	98,6	92	102,2	107,2	96,8
Виготовлення виробів з деревини, паперу та поліграфічна діяльність	102,7	96	88,9	102	105,8	102,5
Виробництво хімічних речовин і хімічної продукції	80,7	85,8	84,8	101,1	118,4	117,4
Виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів	111,8	101,9	92,4	104,4	106,9	101,1
Виробництво мила та мийних засобів, засобів для чищення та полірування, парфумних і косметичних засобів	109,2	97,8	81,4	96,7	105,4	103,2
Виробництво гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції	97,4	91,2	92,8	108,5	111,8	102,8
Виробництво комп'ютерів, електронної та оптичної продукції	86	77,9	71,3	124,2	109,2	99,7
Виробництво електричного устаткування	91,1	100,9	89,8	100,9	97,5	82,5
Виробництво автотранспортних засобів, причепів і напівпричепів та інших транспортних засобів	79,8	64,3	85	98,4	115,5	109,8
Виробництво меблів	102,8	98,4	87,6	105,7	118,7	99,9
Постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря	98,9	93,4	88,0	102,5	93,5	102,8

Джерело: [134]

В Україні за умов домінування в економіці третього технологічного укладу затвердилась ситуація, коли підприємництво не зосереджено на виготовленні товарів з високою доданою вартістю. Зазначену ситуацію вразно відображає ринок. У багатьох його сегментах, за висловом Б. Данилишина [128], «стан гнітючий». Частка вітчизняної

телекомунікаційної продукції становить 0,1% ринку, аудіо та відео обладнання – 0,4%, комп'ютерної техніки – 1,9%, мотоциклів – 2,2%, фото- і оптичного устаткування – 3,2%, автомобілів – 3,6%, взуття – 4,2%, годинників і ювелірних виробів – 4,8%. Науковець наводить разючі приклади втрати Україною високотехнологічних секторів економіки, зазначаючи таке: за 2016-2018 рр. ДП «Антонов» не виготовило і не поставило замовникам жодного серійного літака; у 2018 році АвтоЗАЗ виготовив один легковий автомобіль; у 2018 р. Крюківський вагонобудівний завод виробив 8 пасажирських вагонів, а за січень-квітень 2019 р. – 5 таких вагонів [128].

Посилює ризик нестійких темпів розвитку національної економіки також те, що зменшуються обсяги виробництва товарів з високою часткою доданої вартості не тільки в капіталомістких галузях. Подібна тенденція властива багатьом працемістким галузям. В аспекті оцінки стану споживчого ринку наочним є приклад легкої промисловості. За умов поширення в світі постіндустріальних відносин швидкими темпами зростає так званий «сегмент креативної економіки». Нині група галузей легкої промисловості представлена на світовому ринку відомими брендами, заснованими на нетривіальних дизайнерських рішеннях. Компанії зі світовим ім'ям, такі як Nike, Louis Vuitton, Gucci та інші виробляють продукцію, де частка доданої вартості в ціні аж ніяк не менша, за частку в капіталомістких галузях. Нині легку промисловість не варто ототожнювати з виробництвом дешевої масової продукції зважаючи тільки на те, що за своєю специфікою таке виробництво орієнтовано на масове споживання та задоволення широкого попиту населення.

В Україні динаміка обсягів виробництва основних видів продукції легкої промисловості досить варіативна. Виробництво товарів легкої промисловості протягом 2013-2015 рр. мало негативну тенденцію, у 2016-2017 рр. динаміка пожвавилась (у тому числі товарів найбільш масового попиту – тканин, готового одягу, взуття тощо), але у 2018 р. знову відбувся

фактично тотальний спад (за всіма основними галузями виробництва) (табл. 3.6).

За даними державної служби статистики у 2018 р. відбулося також зниження виробництва харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів у порівнянні з попереднім роком на 1,8%, а саме: виробництво м'яса та м'ясних продуктів зменшилось на 0,9%, виробництво олії – на 5,5%, борошна – на 7,2%, хліба та хлібо-булочних виробів – на 4,7%.

Таблиця 3.6

**Індекси виробництва продукції легкої промисловості,
2013-2018 рр.**

Галузь	Відсотків до попереднього року					
	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Текстильне виробництво	93,4	103,9	96,8	104,9	112,6	96,5
Ткацьке виробництво	85,4	98,1	109,4	105,8	114,8	96,2
Виробництво інших текстильних виробів	95,9	104,5	93,2	105,4	113,0	96,7
Виробництво одягу	95,2	102,0	92,1	101,0	104,4	97,9
Виробництво шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів	92,7	84,0	84,5	101,5	107,0	94,1
Дублення шкір і оздоблення шкіри; виробництво дорожніх виробів, сумок, лямарно-сідельних виробів; вичинка та фарбування хутра	113,2	81,4	82,7	98,5	107,7	90,9
Виробництво взуття	82,6	85,7	85,7	103,3	106,6	96,0

Джерело: [134]

Це підтверджує той факт, що Україна поступається часткою споживчого ринку іноземним виробникам не тільки непродовольчих товарів, але також продовольчих. Зауважимо: навіть у періоди найнижчих економічних спадів, за часів найбільш несприятливих політико-економічних умов розвитку (2008-2009 рр. та 2014 р.) частка продовольчих товарів, що вироблені в Україні, була вищою (відповідно 88,2-88,4% та 85,6%).

Нині вона становить 81,4 % (див. табл. 3.4). У 2018 р. зростало виробництво лише небагатьох продовольчих товарів, зокрема, продуктів переробки фруктів і овочів – на 12%, молочних продуктів на 0,4% та деяких інших (табл. 3.7).

Таблиця 3.7

**Індекси виробництва продовольчих товарів в Україні,
2013-2018 рр.**

Галузь	Відсотків до попереднього року					
	2013	2014	2015	2016	2017	2018
1	2	3	4	5	6	7
Виробництво м'яса та м'ясних продуктів	110,5	100,5	99,8	104,5	101,3	99,1
Перероблення та консервування риби, ракоподібних і моллюсків	105,1	98,7	71,4	115,6	106,8	112,4
Перероблення та консервування фруктів і овочів	99,8	102,9	74,6	100,2	105,1	110,4
Виробництво олії та тваринних жирів	92,6	121,5	85,8	116,5	118,7	94,5
Виробництво молочних продуктів	100,5	100,1	91,2	98,6	102,1	100,4
Виробництво продуктів борошномельно-круп'яної промисловості	102,0	100,5	95,2	99,5	96,2	92,8
Виробництво хліба, хлібобулочних і борошняних виробів	96,5	89,5	86,9	97,7	96,9	95,3
Виробництво сухарів і сухого печива; виробництво борошняних кондитерських виробів, тортів і тістечок тривалого зберігання	100,8	82,0	79,9	100,5	105,0	99,3
Виробництво цукру	58,9	166,8	69,5	136,2	99,2	89,4
Виробництво какао, шоколаду та цукрових кондитерських виробів	100,5	76,2	82,9	98,6	106,4	109,6
Виробництво напоїв	90,8	91,7	88,6	96,1	101,6	103,8
Виробництво тютюнових виробів	91,8	104,5	108,0	104,0	94,9	91,7

Джерело: [134]

В цілому за підсумками 2018 р. обсяги промислового виробництва по Україні зросли у порівнянні з 2017 р. на 1,6%. У територіальному розрізі зростання виробництва спостерігалось у 16 регіонах (Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Львівська, Миколаївська, Полтавська, Сумська, Харківська, Херсонська, Черкаська, Чернівецька області). Натомість у 9 областях відбувався спад виробництва (Вінницька – на 0,8%, Житомирська – 2,5%, Луганська – 17%, Одеська – 7,6%, Рівненська – 4,4%, Тернопільська – 1,8%, Хмельницька – 4,7%, Чернігівська – 0,8%, м. Київ – 1,9%) [134].

В цілому за 2018 р. реалізовано промислової продукції на суму 2508,5 млрд. грн. У загальному обсязі реалізації продукції найбільшою є частка виробництва харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів, постачання електроенергії, газу, пари та кондиційованого повітря. Обсяги і

структура реалізованої продукції на споживчому ринку України відповідно до видів діяльності проаналізовані нами за 2013-2018 рр. (табл. 3.8).

Таблиця 3.8

Обсяг реалізованої продукції в Україні, 2011-2018 рр.

Галузь	Відсотків до попереднього року					
	2013	2014	2015	2016	2017	2018
1	2	3	4	5	6	7
Виробництво харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів	103,1	106,7	119,3	110,4	131,6	105,7
Текстильне виробництво, виробництво одягу, шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів	98,4	100,0	119,8	114,3	151,0	125,0
Виготовлення виробів з деревини, паперу та поліграфічна діяльність	105,4	108,0	121,9	114,8	137,3	109,7
Виробництво хімічних речовин і хімічної продукції	86,7	90,2	102,7	94,6	136,5	108,6
Виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів	116,7	112,5	119,6	111,1	139,1	110,0
Виробництво гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції	99,4	102,3	110,0	102,3	133,9	106,7
Виробництво комп'ютерів, електронної та оптичної продукції	95,3	100,0	108,3	100,0	107,9	83,3
Виробництво електричного устаткування	98,6	100,0	96,2	93,8	114,4	86,7
Виробництво автотранспортних засобів, причепів і напівпричепів та інших транспортних засобів	68,3	71,7	78,8	71,1	103,0	85,2
Виробництво меблів, іншої продукції; ремонт і монтаж машин і устаткування	100,6	104,8	104,7	100,0	115,2	90,9

Джерело: [134]

Наведені цифри констатують тенденцію зростання обсягів реалізації за багатьма видами продукції. Зниження реалізації відзначається тільки за такими галузями, як виробництво комп'ютерів, електричного устаткування, автотранспортних засобів та меблів. Однак на фоні скорочення обсягів виробництва споживчих товарів (майже всіх непродовольчих, що виробляються на вітчизняних підприємствах та багатьох продовольчих – див. табл. 3.4-3.6), це означає, що до реалізації залучались товарні залишки продукції, виготовленої у попередніх роках. Фактично обсяги реалізованої продукції в цілому по промисловості у 2018 р. порівняно з 2017 р. зменшились на 4,5%. Відзначаючи тенденцію зростання обсягів реалізованої продукції за більшістю галузей, слід зважати також на те, що на внутрішньому ринку відповідне зростання у гривневому еквіваленті значною мірою обумовлено ростом цін. Зокрема, ціни на продукти харчування у

2018 р. зросли на 11,1%, на одяг та взуття – на 1,8%, житлово-комунальні послуги – на 6,8% [134].

Індекс споживчих цін є важливим індикатором кон'юнктури споживчого ринку та стану економіки в цілому. Зокрема, якщо розглядати споживчий ринок, високий рівень інфляції знижує купівельну спроможність населення, що, в свою чергу, впливає на рівень реалізації, обсяг товарообороту, прибутковість підприємств, а в подальшому – на ВВП країни. Для того, щоб пересвідчитись у справедливості цього твердження, необхідно проаналізувати індекси споживчих цін, обсягу роздрібного товарообороту та ВВП на душу населення в Україні протягом 2003-2018 рр. (рис. 3.3).

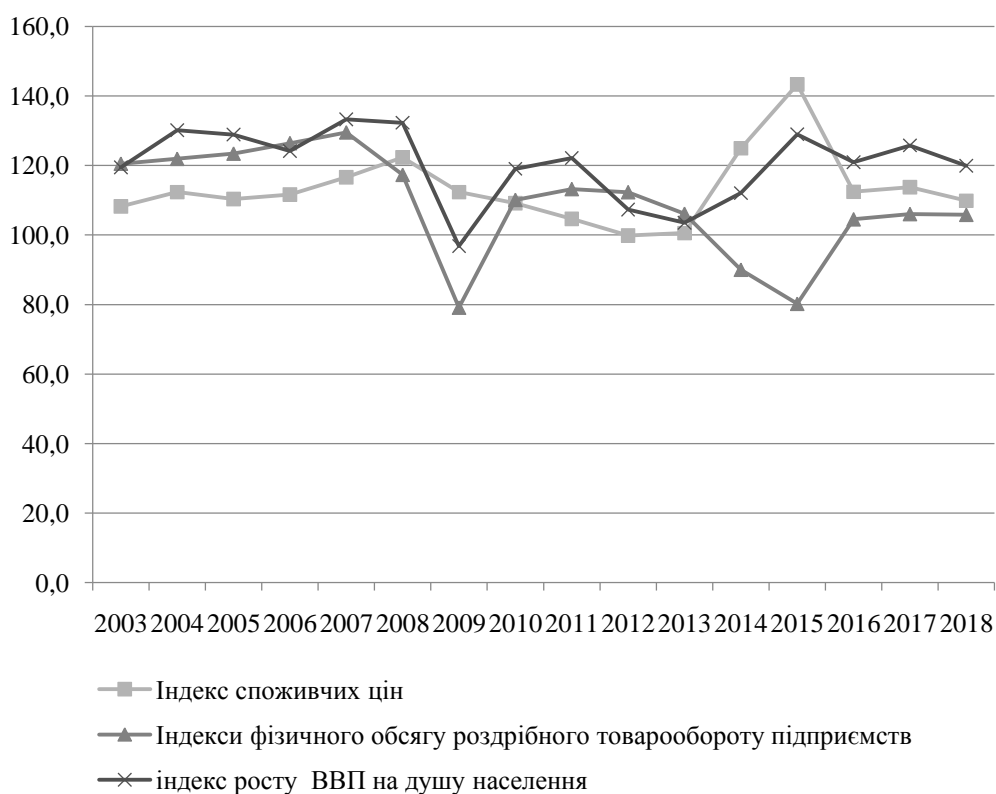

Рис. 3.3. Індеси споживчих цін, роздрібного товарообороту та ВВП в Україні на душу населення за 2003-2018 рр.

Джерело: складено на основі [134, 277]

В аналізі зазначених показників нами виділено два періоди: часовий інтервал до 2014 р. (який охоплює також період світової кризи) та після 2014 р. В період до ускладнення внутрішньої політико-економічної ситуації в країні (до 2014 р.) інфляційний сплеск гривні відзначився під час світової

кризи 2008 р (до 40%). Починаючи з другого півріччя 2008 р. і до кінця 2013 р. цінова кон'юнктура набувала сприятливості для динаміки ринкових процесів. Індекс споживчих цін з 2009 р. по 2011 р. знижувався (відповідно у відсотках: 112,3, 109,1, 104,6); у 2012 р. кон'юнктура мала навіть дефляційний характер (99,8%); у 2013 р. коливання оцінювались майже як нульові (100,5%).

Істотне зниження темпів інфляції супроводжувало падіння реального ВВП у період кризи 2008-2009 рр.; у 2010-2011 рр. відновлення виробництва сприяло відносній стабілізації темпів інфляції у межах 10%, у 2012-2013 рр. економіка на фоні дефляції знов увійшла у фазу рецесії.

Суттєвий вплив на забезпечення низького темпу інфляції протягом 2010-2013 рр. мав результатом підтримання стабільного курсу гривні, залучення коштів на депозити, а також насичення продовольчого ринку (внаслідок зростання виробництва у сільському господарстві) на тлі зниження світових цін на продовольство [10].

З 2014 р. відбулась різка зміна інфляційної динаміки. На деструктивні політичні події ринки відреагували ще більш активною переадресацією доходів населення на товари продовольчої групи та цінами; відбулись негативні перетворення в економіці країни в цілому. Наприкінці 2014 р. інфляція увійшла у фазу галопуючої, а економіка від рецесії перейшла до стану глибокої депресії. Внаслідок скорочення доходів населення (темپ падіння реальної заробітної плати у 2015 р. досяг нижнього екстремуму – мінус 30%) і зниження платоспроможного попиту (зокрема через жорстку монетарну політику). У цей період інфляція зростала високими темпами і в першій чверті 2015 р. досягла свого максимуму – 60,9%. Темпи зростання цін на кінець 2015 р. знизились до 43,3%, однак залишались у фазі галопуючої інфляції. Продовження дії антиінфляційних чинників, висока база порівняння рівня цін, а також підтримка валютної стабільності зумовили в подальшому уповільнення темпів зростання цін [10].

Залежність між рівнем інфляції, товарооборотом і ВВП на душу населення зворотна. Тобто чим вищі темпи інфляції, тим нижчі темпи товарообороту, а також ВВП на душу населення. Так, максимальні значення рівня інфляції співпадають з мінімальними значеннями індексів росту роздрібного товарообороту та ВВП на душу населення. Причому якщо у 2009 р. простежується залежність із лагом в один рік, то у 2015 р. темпи росту інфляції були настільки стрімкими, що викликали таке ж стрімке одночасне падіння товарообороту та ВВП на душу населення. У 2016-2018 рр. ситуація поступово вирівнювалась. Амплітуда розбіжності індексів вже не була такою істотною як у 2015 р., між тим, відхилення між показниками зберігалось. Індекс споживчих цін у 2018 р. в Україні становив 109,8%, індекс фізичного обсягу роздрібного товарообороту – 105,8 [134], індекс ВВП на душу населення, розрахований за співставлення сум, виражених у гривневому еквіваленті без урахування дефлятора – 1,199% [277], у фізичному вимірі (за нашими розрахунками) – 1,039.

Потреби будь-якого внутрішнього ринку покриваються, по-перше, за рахунок виробництва, що здійснюється всередині країни, і, по-друге, за рахунок імпорту. Практика формування споживчого ринку за рахунок зазначених джерел є звичайною для сучасних господарських систем різних країн. Економіка нині фактично стала глобальною, що зумовлює інтенсивні товарні потоки між ними. Однак, якщо економіка держави є надмірно експортоорієнтованою, а виробництво переважно сировино-видобувним, то ризик для розвитку суспільної системи, в основі якої знаходиться така економіка, надзвичайно великий. Саме таким є економічний стан України.

У наш час 75-95% внутрішнього ринку промислових товарів покривається імпортом. Фактично в економіці склався колосальний структурний перекис, коли в одній з найбільших країн Європи стало вигідним виробляти тільки сировину і агропродукцію. При цьому випуск звичайних промислових товарів, не кажучи вже про науково-технічну продукцію, стає дорожчим, а сама продукція якісно гіршою, ніж за кордоном. Товарні потоки

між Україною та зовнішнім світом побудовані за схемою: за кордон – сировина і напівфабрикати, назад – машини, обладнання, товари широкого вжитку [128].

Викривлена структура зовнішньої торгівлі, яка наявна нині, штучно консервувалась попередніми урядами в Україні та формувалась десятиліттями. Щонайменше необхідно зауважити таке: монетарна політика заохочувала імпорт і одночасно високі савки по кредитах для національних товаровиробників примушували їх скорочувати виробництво.

Аналіз в динаміці віддзеркалює хибний шлях, яким впродовж багатьох років рухалась українська економіка. Події від часу глобальної фінансово-економічної кризи розвивались наступним чином. Наслідки глобальної кризи проявились у сфері зовнішньоекономічних відносин України у 2009 р. У наступних роках (2010-2013 рр.) активність українських підприємств у зовнішньоекономічній діяльності поступово відновлювалась. Відбувалося зростання обсягів як експорту, так і імпорту споживчих товарів. Однак спостерігалось негативне сальдо зовнішньоторговельного балансу, причому розрив між імпортом та експортом поступово збільшувався. Події 2014 р. позначились на розвитку сфери зовнішньоекономічної діяльності України, як і на всіх інших сферах національної економіки (рис. 3.4).

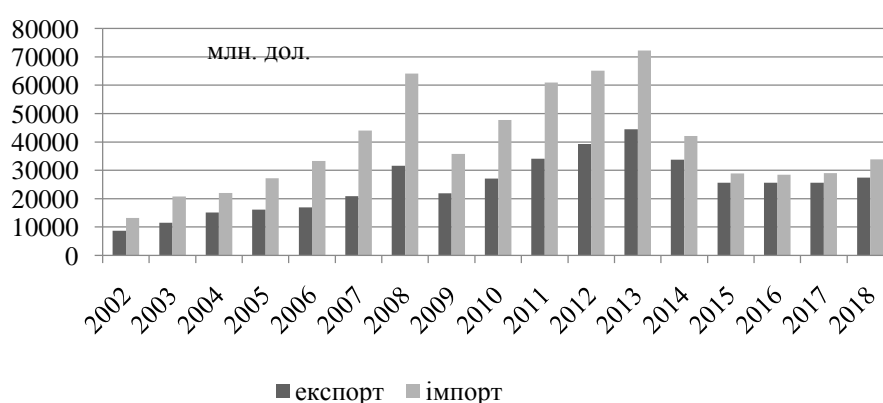

Рис. 3.4. Динаміка експорту та імпорту споживчих товарів в Україні за 2007-2018 рр.

Джерело: визначено автором вибіркою груп споживчих товарів за даними [134]

У 2014 р. відбувся значний спад, який тривав три роки [134].

Для аналізу споживчого ринку важливим також є використання таких показників як доходи населення та споживчі витрати. В Україні, починаючи від 2003 р. і до тепер вони номінально (за поточною грошовою вартістю) зростали (рис. 3.5).

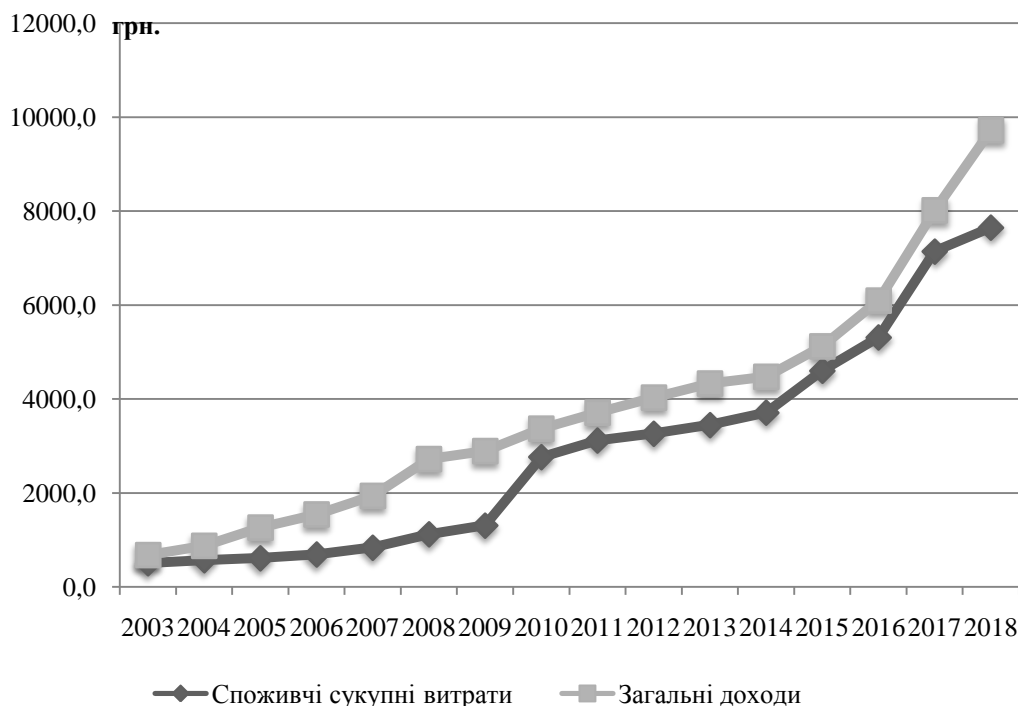

Рис. 3.5. Загальні доходи та споживчі витрати населення України в середньому на місяць на одне домогосподарство у 2003-2018 рр.

Джерело: складено за даними [134]

У 2002-2004 рр. переважна частка загальних доходів домогосподарств витрачалася саме на споживання (70-74%), що свідчить про досить низький рівень реальних доходів населення. Період 2005-2009 рр. відзначився тим, що споживчі витрати зростали значно нижчими темпами, ніж доходи; спостерігалась схильність домогосподарств до нагромадження. У посткризовий період (з 2010 р.) відбулось стрімке зростання споживчих витрат, як і після другого випробування стійкості національної економічної системи (з 2015 р.). В обох випадках, однак, відзначався досить сильний вплив інфляційного чинника.

У 2015-2018 рр. 90% доходів домогосподарств витрачалися саме на споживчі товари і послуги, що є сигналом про наявність низького рівня реальних доходів населення та якості життя в цілому. Структура економіки України на сучасному етапі її розвитку значною мірою орієнтована на низькі потреби соціуму і, відповідно, на низький рівень споживання. Низький рівень споживання більшості населення в цих умовах не забезпечує відтворення потреб, що вже були сформовані раніше. Наприклад, вже сформувалась потреба в творчій самостійній праці, а існуючий рівень споживання низький. Тим самим деформується, не відтворюється на належному рівні й потреба в праці такого змісту.

Отже, споживчий ринок України розвивається досить суперечливо, наявні як позитивні спонтанні зрушення, так і негативні тенденції, що набули стійкого характеру. Мають місце суттєві відмінності у рівнях споживання по регіонах України. Наявні диспропорції у споживанні переважної кількості областей – у 19 областях (це 70,3% від загального їх числа) роздрібний товарооборот нижчий, ніж в середньому по країні.

Істотно ненасиченим залишається такий важливий сегмент ринку, як послуги, рівень яких має негативну тенденцію до зменшення через невисоку купівельну спроможність населення, нерозвинену матеріально-технічну базу підприємств у сфері послуг, обмежений асортимент пропозиції послуг, слабку конкуренцію і боротьбу за споживача. При цьому слід враховувати, що основу споживання послуг (понад 75% їх загального обсягу) утворюють послуги житлово-комунального господарства, транспорту і зв'язку, ціни і тарифи на які мають тенденцію до суттєвого зростання. У той же час частка інформаційних послуг, науки і наукового обслуговування – незначна, хоча світовий досвід доводить, що саме фактор інформації і знань є вирішальним для скорочення потреб в обмежених природних ресурсах і дешевій праці, докорінно змінюючи систему потреб, а отже обсяги і структуру ринку товарів та послуг.

Таким чином, на сучасному етапі розвитку економіки України споживчий ринок забезпечує переважаючу частку кінцевого споживання домашніх господарств країни, опосередкує товарно-грошовий обмін великої маси товарів та послуг. Через нього реалізується близько 87% грошових доходів населення. Зростає роль споживчого ринку у формуванні валового внутрішнього продукту, збільшенні обсягів вітчизняного виробництва, темпів інвестицій.

Для того, щоб відобразити залежність «розвиток економіки – розвиток ринку» дослідження повинно здійснюватися з проекцією на людину, оскільки економіка створюється нею і діє для неї. Роль людини в економіці є визначальною – з одного боку, вона виробник матеріальних і нематеріальних благ, з іншого – їх споживач. З метою визначення зв'язку між виробництвом і споживанням, який опосередковується діяльністю людини, нами пропонується регресійний аналіз, в якому у якості залежної змінної (Y) обрано ВВП, який припадає на одну людину, яка є і творцем, і споживачем створених благ. Отже, розвиток економіки оцінюється за кінцевим результатом виробничої діяльності економічних одиниць-резидентів у сфері матеріального і нематеріального виробництва. Розвиток ринку визначається через такі індикатори: індекс споживчих цін (x_1), обсяг роздрібного товарообороту (x_2); кількість об'єктів роздрібної торгівлі (x_3); обсяг продажу споживчих товарів, що вироблені в Україні (x_4) і представлених на внутрішньому ринку (вихідні дані для аналізу наведено в додатку Д).

Всі вихідні дані прологарифмовано. Для відбору показників здійснено кореляційний аналіз з метою визначення наявності зв'язку між результуючим показником та незалежними змінними.

У результаті проведеного кореляційного аналізу нами відібрано фактори, що здійснюють найбільш істотний вплив на результуючий показник. Виявлено, що значний вплив на ВВП у розрахунку на душу населення здійснюють такі чинники: обсяг роздрібного товарообороту; кількість об'єктів роздрібної торгівлі; обсяг продажу споживчих товарів, що

вироблені в Україні. Індекс споживчих цін має незначний вплив на результуючий показник. Це пов'язано з тим, що вплив споживчих цін певним чином «гаситься» ціновою складовою ВВП через індекси цін виробників промислової, сільськогосподарської продукції та продукції та інших сфер діяльності, а також через індекси тарифів на різні види послуг. Зважаючи на це, при здійсненні подальшого аналізу вплив споживчих цін на ВВП у розрахунку на душу населення не буде братись до уваги. Визначення функціональної залежності ВВП на душу населення та рівня впливу вищезазначених чинників, що є параметрами моделі, здійснено шляхом регресійного аналізу за допомогою пакету аналізу даних MS Excel (додаток Ж). Отримана функціональна залежність має вигляд (3.1):

$$Y=13,33+1,05x_2-1,04x_3-0,4x_4 \quad (3.1)$$

Перевірка адекватності знайденого рівняння залежності засновується на такому: коефіцієнт детермінації ($R^2=0,9945$) наближається до одиниці і вищий за нормоване значення ($R^2_{норм}=0,9932$), варіація залежної змінної Y значною мірою визначається варіацією незалежних змінних (x_2, x_3, x_4). Тобто 99% змін показника пояснюється включеними у регресію факторами. Коефіцієнт кореляції ($R=0,9973$) також близький до одиниці, тому існує тісний зв'язок усіх незалежних змінних із залежною змінною Y . Для отриманої моделі розрахункове значення критерію Фішера ($F_{розр}$) становить 729,6, що більше за критичне значення $F_{табл}(3; 12; 0,05) = 3,49$, що говорить про те, що знайдене рівняння залежності з імовірністю 95% адекватне вихідним даним.

Це, із зазначеним ступенем імовірності дозволяє стверджувати, що при зростанні роздрібного товарообороту на 1% відбудеться зростання ВВП на душу населення на 1,05%. Результати регресійного аналізу підтверджують наявність попередньо виявленого взаємозв'язку між показниками товарообороту та ВВП. При цьому залежність між цими показниками є

прямо пропорційною. Крім того, результати регресійного аналізу свідчать, що збільшення кількості об'єктів роздрібної торгівлі на 1% викликає зниження ВВП на 1,04%. Тобто наявність надмірної їх кількості, зокрема тих, що поширені в Україні та відомі як МАФи (малі архітектурні форми), не покращують показник ВВП на душу населення. Це дозволяє припустити, що укрупнення об'єктів торгівлі та превалювання на споживчому ринку торгових мереж позитивно впливатиме на рівень ВВП України.

Також проведений аналіз дозволив виявити негативний вплив на рівень ВВП у розрахунку на душу населення зростання обсягу продажу споживчих товарів, що вироблені в Україні. Відповідно до отриманої моделі їх зростання на 1% призводить до зниження ВВП на 0,4%. Такий результат показує, по-перше, недостатню конкурентоспроможність вітчизняних товарів та послуг, що особливо стосується товарів та послуг, які забезпечують реалізацію потреб у комфортному існуванні, відпочинку, інтелектуальному та культурному розвитку особи (товари довгострокового вжитку, одяг, взуття, туристичні послуги тощо). Крім того, як показав попередній аналіз, у певних сегментах ринку спостерігається недостатнє насичення товарами та послугами вітчизняного походження або їх відсутність (комп'ютерна, аудіо- та відеотехніка, програмне забезпечення, побутова техніка, автомобілі, рекреаційні послуги). Це означає, що наявний значний дисбаланс між попитом на цю продукцію на внутрішньому ринку та її пропозицією з боку національних товаровиробників. Крім того, товари, що вироблені в Україні, мають у складі своєї собівартості витрати на імпортовані комплектуючі або матеріали. У деяких випадках в Україні здійснюється лише збирання товарів з імпортних комплектуючих (автотовари, побутова техніка та комп'ютери). Також причиною отриманої негативної залежності рівня ВВП від обсягу продажу споживчих товарів, що вироблені в Україні, є високий рівень тінізації економіки. За розрахунками Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, які проведені методом «витрати населення – роздрібний

товарооборот», рівень, тіньової економіки у 2018 році становив 46% від обсягу офіційного ВВП [454].

За рівнем основні показники економічного розвитку України значною мірою корелюють з індикаторами, що хаактеризують стан споживчого ринку. Таким чином, проведені розрахунки свідчать про те, що функціонування споживчого ринку має дуже важливе значення для розвитку економіки країни.

3.3. Можливості і межі оцінки соціального розвитку України за показниками стану споживчого ринку

Одним із найбільш відомих підходів до оцінки соціального розвитку країн є глобальне дослідження, що здійснюється американською неурядовою організацією Social Progress Imperative за підтримки компанії «Deloitte». Їх результатом є виведення Індексу соціального розвитку.

За загальним підходом до визначення, на яке спираються аналітики Social Progress Imperative та «Deloitte», соціальний розвиток – це здатність суспільства задовольняти основні потреби своїх громадян, створювати будівельні блоки, що дозволяють громадянам поліпшити своє життя, а також створювати умови для окремих осіб і громад для реалізації їхнього потенціалу. Індекс соціального розвитку 2018 р. був розрахований за даними 146 країн і за 51 показником. Він враховує наступні складові: рівень задоволення базових потреб людини (харчування, базове медичне обслуговування, житло, вода і санітарія та особиста безпека); добробут (доступ до базової освіти, інформації та комунікацій, оздоровлення та якість довкілля); можливості (свобода вибору та особиста свобода, толерантність та доступ до вищої освіти). Зазначена більшість його складників та індикаторів прямим або опосередкованим чином відображають зміни у сфері споживання, що дозволяє нам скористатися цим інструментарієм для оцінки соціального розвитку України за показниками стану споживчого ринку.

Принагідно зазначимо, що за градацією Social Progress Imperative та «Deloitte» Україна знаходиться у групі країн із розвитком вище середнього та перебуває у рейтингу на 64 позиції. Проте за порівнянням з країнам СНД вона значно поступається багатьом з них: Білорусі, яка за Індексом соціального розвитку-2018 посіла 46 місце, Вірменії – 55-те місце у рейтингу, Росії – 60-те [614].

Споживчий ринок є одною із найвагоміших складових національного ринку. Він віддзеркалює відносини, які складаються у процесі виробництва, розподілу та споживання кінцевих товарів і послуг. Зважаючи на його соціальну роль і важливе місце в життєзабезпеченні населення (а саме – задоволення найнеобхідніших потреб людини), споживчий ринок можна вважати підсистемою соціально-економічної системи країни з притаманними їй особливостями та завданнями функціонування.

Подальше дослідження споживчого ринку буде проводитись з позицій обґрунтованих вище історико-генетичного, статистичного та феноменологічного підходів, базуючись при цьому на соціоекономічному, соціокультурному та інституціональному концептах. При дослідженні розвитку національної економіки та споживчого ринку дуже важливим є врахування поряд з економічною також і соціальної складової цього процесу та розгляд їх у взаємозв'язку та взаємозалежності.

Зростання рівня добробуту населення, а також його соціального захисту (через виконання державою законодавчо встановлених гарантій, що покликано компенсувати наслідки дії деструктивних чинників), віддзеркалюється у показниках функціонування споживчого ринку та його динаміки. Зокрема, коливання рівня споживчих цін на основні товари та послуги мають безпосередній вплив на добробут населення. Значне зростання рівня цін на товари та послуги першої необхідності веде за собою зміни структури витрат, знижуючи можливості населення у забезпеченні якості життя. Такі показники як рівень споживання продуктів харчування, забезпеченості домашніх господарств товарами тривалого користування,

витрат на послуги охорони здоров'я, освіти, відпочинку і культури залишаються важливою ознакою рівня добробуту населення.

Незважаючи на зростання доходу домогосподарств та номінальної заробітної плати, високі темпи інфляції, а також девальвація національної валюти у 2015 р. призвели до падіння реальної заробітної плати та доходу. Це викликало значне зниження купівельної спроможності та відставання попиту домогосподарств за структурою споживчих витрат від реальних потреб та ціннісних пріоритетів. Поряд із іншими факторами незадовільний стан розвитку споживчого ринку стримував національне виробництво товарів довгострокового використання, в результаті чого ця ніша була зайнята зарубіжними виробниками. Як відзначалося у попередньому підрозділі, частка споживчих товарів довгострокового використання, вироблених в Україні, є досить незначною. Зокрема, це стосується комп'ютерної, аудіо- та відеотехніки, програмного забезпечення, побутової техніки, автомобілів тощо. Така ситуація має негативний вплив як на економічний, так і на соціальний розвиток України.

Для аналізу рівня добробуту населення нами використані статистичні дані щодо структури споживчих витрат, життєвого рівня населення, а також дані соціологічних опитувань Державної служби статистики щодо самооцінки домогосподарств рівня доходів, ціннісних пріоритетів та споживчих настроїв [134]. Ця інформація створює можливість визначення перспективи розвитку окремих сегментів споживчого ринку і необхідних змін у соціальній політиці з метою стабілізації та поліпшення матеріального становища домогосподарств.

Рівень добробуту населення відображає у першу чергу величина середньодушового доходу, а також її достатність для забезпечення потреб. Номінальний дохід на одну особу в Україні протягом періоду 2002-2018 рр. мав стабільну тенденцію зростання (рис. 3.6), однак, як зазначалося вище, зростання обсягу доходу є необхідною, але не достатньою умовою зростання

матеріального добробуту населення – умова його достатності визначається купівельною спроможністю зростаючої номінальної суми грошей.

Натомість темпи зміни реального доходу населення мають дещо інший вигляд (рис. 3.7). Реальний дохід населення протягом 2014-2015 рр. мав тенденцію зниження. Так, у 2014 р. в порівнянні з попереднім роком відбулось зниження реального доходу на 11,5%, а в 2015 р. – ще більший спад: реальний дохід порівняно з 2014 р. зменшився на 22,3%. Лише у 2016-2018 рр. відбулось незначне зростання реального доходу порівняно з попереднім роком (на 2% та 10% відповідно). Однак, враховуючи попередній спад, рівень реального доходу населення продовжує залишатись на дуже низькому рівні.

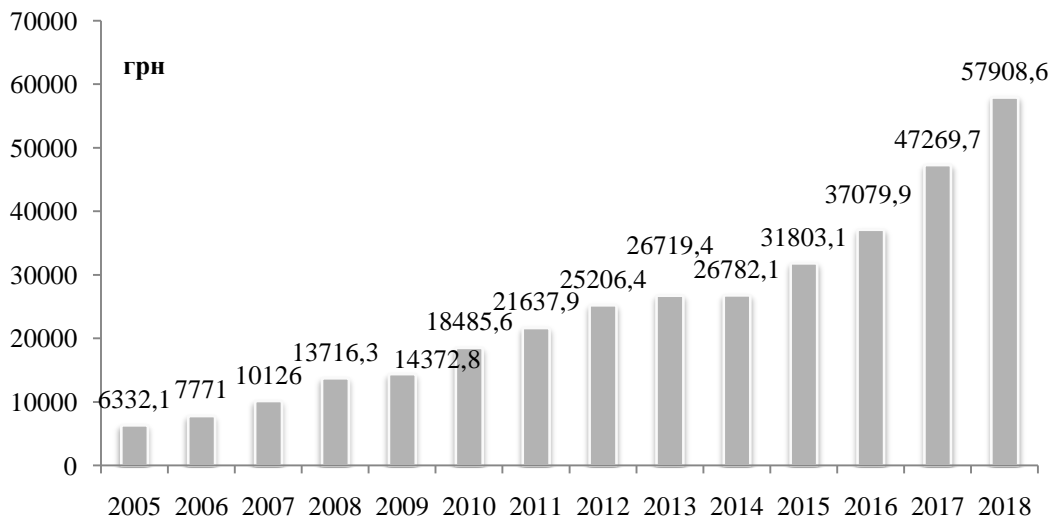

Рис. 3.6. Наявний дохід у розрахунку на одну особу в Україні за 2005-2018 рр.

Джерело: складено на основі [134]

Основним джерелом доходу домогосподарств є заробітна плата. Вона становить близько 55% доходу домогосподарств. Пенсії, стипендії та соціальна допомога становлять 25-27% доходів, доходи від підприємницької діяльності – 4-6%, спожита продукція з особистого господарства – 4-5%, допомога від родичів та інші доходи – 6-8%.

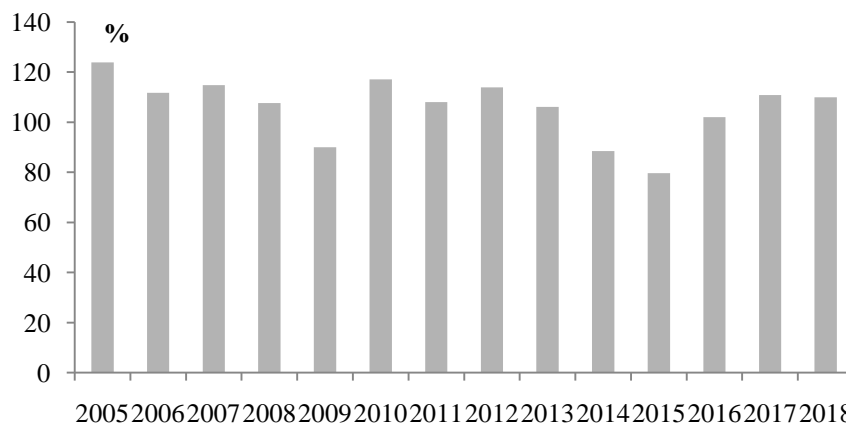

Рис. 3.7. Реальний наявний дохід населення України, у відсотках до відповідного періоду попереднього року за 2002-2018 рр.

Джерело: складено на основі [134]

За темпами зміни номінальна заробітна плата в Україні постійно випереджала реальну. За тенденцією реальна заробітна плата змінювалась аналогічно зміні реальних доходів населення (рис. 3.8).

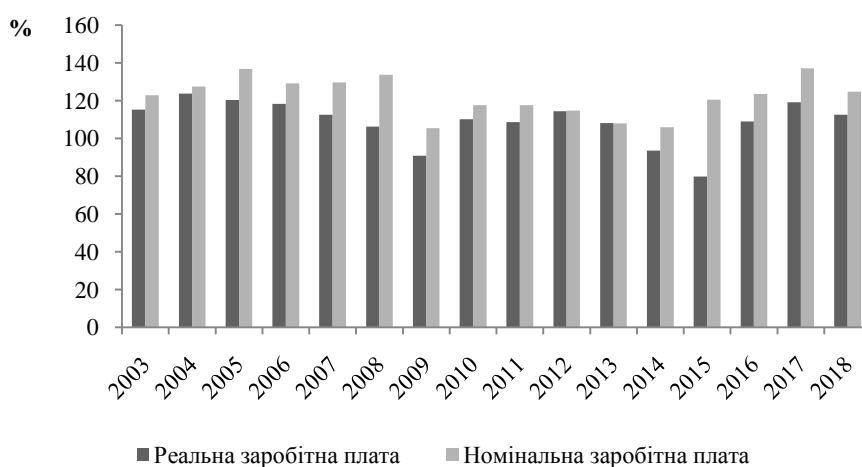

Рис. 3.8. Темпи зростання номінальної та реальної заробітної плати в Україні за 2003-2018 рр.

Джерело: складено на основі [134]

Одним із показників рівня добробуту населення є співвіднесення доходів з рівнем прожиткового мінімуму, тобто вартісної оцінки споживчого кошика, що включає мінімальний набір продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг, необхідних для збереження здоров'я та

забезпечення життєдіяльності людини. Динаміка частки населення України із середньодушовими еквівалентними загальними доходами на місяць, нижчими прожиткового мінімуму за період 2002-2018 рр. показує, що кількість населення з таким рівнем доходів протягом зазначеного періоду поступово знижується (рис. 3.9).

Однак при цьому слід враховувати, що в розрахунках використовувався законодавчо встановлений прожитковий мінімум, який не завжди відповідає фактичній вартості споживчого кошика. Так, за даними Державної служби статистики, фактичний прожитковий мінімум в середньому на одну особу становив у 2014 р. 1357,6 грн., у 2015 р. 2257 грн., у 2016 р. 2646,4 грн., у 2017 р. 2941,5 грн. та у 2018 р. 3262,7 грн., що відповідно на 15%, 84%, 91%, 83% та 87% більше, ніж законодавчо встановлений прожитковий мінімум у цих роках. Відповідно до цих даних частка населення із середньодушовими еквівалентними загальними доходами на місяць, нижчими фактичного прожиткового мінімуму, становила у 2014 р. 16,7%, у 2015 р. 51,9%, у 2016 р. 51,1%, 34,9% у 2017 р. та 27,6% у 2018 р. Тобто у 2015-2016 рр. більше половини населення України знаходились за межею бідності, а в 2018 р. за межею бідності залишається майже третина населення.

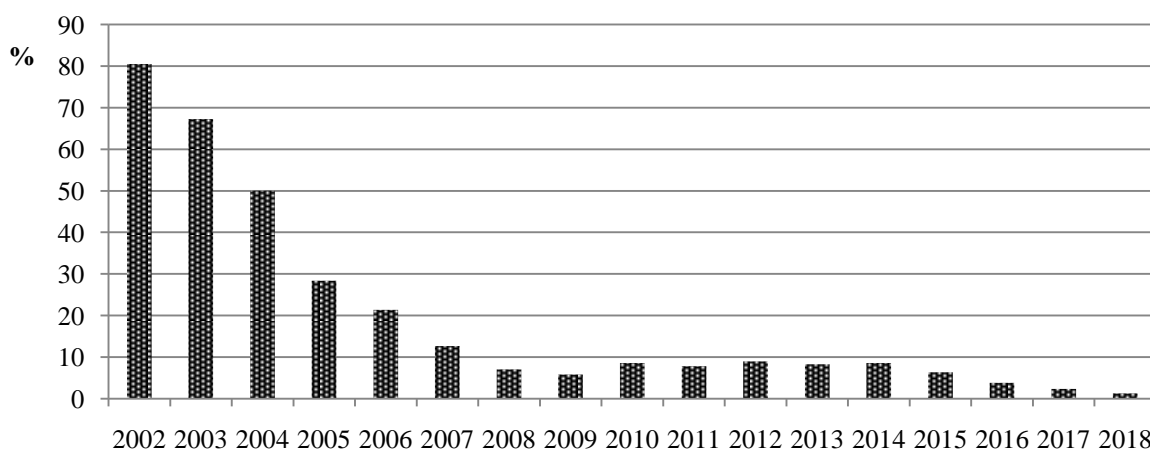

Рис. 3.9. Частка населення України із середньодушовими еквівалентними загальними доходами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму, 2002-2018 рр.

Джерело: складено на основі [134]

Така ситуація вказує на низький рівень соціального розвитку країни та є результатом економічного спаду в країні. При цьому низький рівень доходів більшості населення країни негативно впливає на ситуацію на споживчому ринку, викликає негативні зміни в його структурі. При вкрай низькому рівні середньодушового доходу витрати населення спрямовуються на товари першої необхідності, причому значною мірою попитом користуються товари та послуги нижнього цінового сегменту. Низька платоспроможність населення є деструктивним фактором, що знижує темпи розвитку виробництва споживчих товарів та послуг, які задовольняють потреби вищого рівня. Однією з основних складових споживчого кошика населення є продукти харчування. Динаміка споживання різних продуктів харчування у домогосподарствах України та його залежність від рівня доходів та споживчих цін – варіативна (табл. 3.9).

Таблиця 3.9

**Споживання продуктів харчування в домогосподарствах України у
середньому за місяць на одну особу, 2004-2018 рр.**

Продукти харчування	Рік															
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	
м'ясо і м'ясо-продукти, кг	4	4,4	4,7	5,1	5,1	4,8	5,1	5,1	5	5,1	4,9	4,6	4,7	4,7	4,9	
молоко і молочні продукти, кг	20,2	21,7	22,3	22,1	22,6	19,8	19,2	19,1	19,6	20,3	20,3	19,8	19,6	19,3	19,1	
яйця, шт.	18	21	19	20	20	20	20	20	20	20	20	19	19	20	19	
риба і рибопродукти, кг	1,6	1,8	1,9	1,9	2,1	1,8	1,8	1,7	1,7	1,8	1,6	1,2	1,2	1,3	1,4	
цукор, кг	3,6	3,6	3,2	3,2	3,4	3,2	3	3,2	3,1	3	3	2,8	2,7	2,8	2,7	
олія та інші рослинні жири, кг	1,9	1,9	1,7	1,7	1,8	1,9	1,8	1,8	1,8	1,7	1,7	1,6	1,5	1,5	1,5	
картопля, кг	10,1	9,6	8,7	8,3	8,4	8	7,7	7,9	7,8	7,1	6,9	6,6	6,7	6,4	6,3	
овочі та баштанні, кг	8,7	9,1	9,4	8,7	9,3	10,1	9,5	9,9	10,1	9,4	9	8,8	9,2	8,5	8,9	
фрукти, ягоди, горіхи, виноград, кг	2,7	3,1	3	3,6	3,7	3,6	3,7	3,7	3,7	4,1	3,7	3,1	3,3	3,7	3,8	
хліб і хлібні продукти, кг	10,4	10,3	9,8	9,6	9,6	9,3	9,3	9,2	9,1	9	9	8,5	8,3	8,4	4,9	

Джерело: [134]

Як показує аналіз, відхилення від тенденцій зростання чи спаду у споживанні основних продуктів харчування переважно зумовлено фактором цін на них. Наслідком такої структури споживання продуктів харчування є низька калорійність добового споживання на особу, низькі темпи її нарощування. Споживання основних продуктів харчування змінювалось низькими темпами внаслідок його низької еластичності від реальних темпів доходу домашніх господарств, темпів обсягів продукції агропромислового комплексу. При цьому протягом 2014-2017 рр. спостерігалась негативна динаміка споживання м'яса та м'ясопродуктів, а також риби та рибопродуктів, лише у 2018 р. намітилась позитивна тенденція щодо споживання цих видів продуктів. Це є негативним фактором для розвитку даного сегменту споживчого ринку.

Щодо товарів, що забезпечують комфортне існування, домашні господарства в Україні достатньо забезпечені такими товарами тривалого користування, як телевізори, холодильники і мобільні телефони. Наявність решти товарів, що сприяють економії часу у побуті, проведенню дозвілля, здоровому способу життя, є низькою, та й частіше такі товари не відповідають ні сучасному технологічному рівню, ані потребам розвитку особи (табл. 3.10).

Розвиток сегменту споживчого ринку, в якому реалізуються товари тривалого користування, стримується низьким рівнем попиту населення, обумовленим його недостатньою платоспроможністю. З іншого боку, у цьому сегменті споживчого ринку спостерігається низька частка товарів вітчизняного виробництва (рис. 3.2). Причина цієї проблеми обопільно зумовлена. З одного боку, відсутній попит на побутову техніку та інші товари тривалого користування вітчизняного виробництва – він зорієнтований на продукцію іноземних товаровиробників, а отже, не стимулює національних. З іншого, національні товаровиробники неспроможні запропонувати інноваційний конкурентоспроможний продукт, а отже, сформувати під нього попит.

Таблиця 3.10

**Наявність у домогосподарствах України окремих товарів тривалого користування (у середньому на 100 домогосподарств, штук),
2010-2018 рр.**

Товар	Рік				
	2010	2012	2014	2016	2018
телевізори кольорові	110	114	119	115	116
відеоплеєри, відеомагнітофони, DVD-програвачі, цифрові фотоапарати	41	43	34	26	18
Фотоапарати	26	21	18	16	11
персональні комп'ютери	25	33	37	38	37
холодильники і морозильники	109	112	117	119	124
мікрохвильові печі	33	40	49	49	54
кухонні комбайни	10	12	16	15	17
пральні машини	85	87	88	88	91
Електропилососи	75	76	79	77	81
швейні машини	27	25	25	23	21
Кондиціонери	5	8	10	9	12
супутникові антени	13	17	23	26	31
мотоцикли, сноумобілі	2	2	2	2	2
велосипеди, моторолери, мопеди, скутери	47	49	52	53	57
Автомобілі	21	22	23	23	25
мобільні телефони	167	187	197	201	203
Ноутбуки	6	14	26	27	35
Планшети	н/д	н/д	н/д	15	19

Джерело: [134]

Про те, на що саме спрямовані доходи населення, свідчить структура сукупних витрат домогосподарств, за якою можна простежити розширення / звуження окремих сегментів споживчого ринку. Вона також дозволяє судити про рівень добробуту населення України та його динаміку (табл. 3.11).

Про рівень соціального розвитку країни свідчить те, яку частку займають витрати на задоволення мінімальних фізіологічних потреб та витрати, що забезпечують реалізацію потреб у комфортному існуванні, відпочинку, інтелектуальному та культурному розвитку особи.

Статистичні спостереження показують, що споживчі витрати утворюють переважну частку витрат населення України. Протягом періоду аналізу їх частка була від 90% і вище. При цьому серед споживчих витрат найбільша частка припадає на продукти харчування.

Таблиця 3.11

Структура сукупних витрат домогосподарств України, 2004-2018 рр., %

Категорія витрат	Рік															
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	
Споживчі сукупні витрати	92,6	91,1	90,5	90	86,2	87,8	90	90,2	90,9	90,3	91,6	92,9	93,2	92,9	92,0	
продукти харчування та безалкогольні напої	57,5	56,6	53,2	51,4	48,9	50	51,6	51,3	50,2	50,1	51,9	53,1	49,8	47,9	47,7	
алкогольні напої, тютюнові вироби	2,8	2,9	2,6	2,6	2,2	3,2	3,3	3,4	3,5	3,5	3,4	3,3	2,9	3,1	3,4	
непродовольчі товари та послуги	32,3	31,6	34,7	36	35,1	34,6	35,1	35,5	37,2	36,7	36,3	36,5	40,5	41,9	40,9	
в тому числі																
одяг і взуття	5,7	5,7	5,8	5,9	5,9	5,6	6,1	5,8	6,1	6	6,0	5,7	5,6	5,5	5,4	
житло, вода, електро-енергія, газ та інші види палива	9,7	8,5	9,6	10,9	9,1	9,4	9,3	9,6	9,9	9,5	9,4	11,7	16,0	17,0	15,2	
предмети домашньо-го вжитку, побутова техніка та поточне утримання житла	2,3	2,6	2,8	2,9	2,8	2,3	2,4	2,2	2,3	2,3	2,3	2,0	1,7	2,0	2,1	
охорона здоров'я	2,8	2,5	2,5	2,5	2,7	3,1	3,1	3,1	3,4	3,4	3,6	3,7	4,2	3,8	4,0	
Транспорт	3	3	3,7	3,4	4	3,8	3,7	4	4,3	4,3	4,3	3,7	3,6	3,7	3,7	
зв'язок	1,8	2,1	2,6	2,6	2,3	2,5	2,7	2,6	2,8	2,8	2,8	2,4	2,3	2,4	2,6	
відпочинок і культура	2,4	2,6	2,4	2,4	2,5	1,8	1,8	2	2	2,1	1,8	1,5	1,4	1,6	1,8	
Освіта	1,3	1,1	1,4	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,3	1,2	1,1	1,1	1,0	1,1	1,0	
ресторани та готелі	1,6	1,7	2,2	2,3	2,4	2,5	2,4	2,5	2,5	2,5	2,3	2,0	2,2	2,3	2,4	
різні товари і послуги	1,7	1,8	1,7	1,8	2,1	2,3	2,3	2,4	2,6	2,6	2,7	2,7	2,5	2,5	2,7	
Неспоживчі сукупні витрати	7,4	8,9	9,5	10	13,8	12,2	10	9,8	9,1	9,7	8,4	7,1	6,8	7,1	8,0	

Джерело: [134]

У 2003 р. вона становила майже 58,6%, що говорить про низький рівень добробуту населення, оскільки рівень доходів домогосподарств дозволяв їм задовольняти лише першочергові фізіологічні потреби. В подальшому спостерігалось скорочення частки витрат на харчування до 48,9% у 2008 р.,

однак вже з 2009 р. знову їх частка досягла 50%, проте вже у 2018 р. зменшилась до 47,7%. Натомість витрати на побутову техніку, а також на відпочинок і культуру не перевищували 3%, витрати на освіту коливались на рівні 1%.

Це свідчить про низькі можливості домогосподарств щодо покращення свого побуту, відпочинку, культурного та освітнього розвитку. У поточному періоді більшість населення України здатні забезпечити задоволення потреб нижчого рівня: в основному це фізіологічні потреби, потреби у безпеці, але навіть вони не завжди можуть бути задоволені у повному обсязі, оскільки понад 50% населення отримують доходи нижчі, ніж фактичний прожитковий мінімум.

Викривлена політика формування доходів населення, яка здійснювалась урядом країни протягом довгих років, істотним чином позначилась на структурі ринку, зробивши її деформованою у бік задоволення первинних потреб. За тим же вектором – відповідно до величини доходів населення та прерогатив у адресності витрат – відбуваються до теперішнього часу структурні зміни у сфері виробництва, яке реагує на сигнали ринку. Активно розвиваються лише галузі, направлені на задоволення першочергових потреб населення. Товари та послуги, що забезпечують комфортне існування, мають досить низький попит, через їх високу собівартість і неможливість конкуренції з іноземними зразками. Це призводить до зниження їх виробництва, а в деяких сегментах ринку – до повного зайняття цієї ніші зарубіжними компаніями.

За результатами опитувань домогосподарств Державним комітетом статистики щодо самооцінки рівня їх доходів була отримана наступна інформація (табл. 3.12).

Результати опитувань свідчать про низький рівень добробуту населення України, причому динаміка є негативною. Наявний рівень доходів був достатнім для задоволення потреб менше ніж у половини опитаних домогосподарств. При цьому заощаджувати у 2018 р. могли лише близько

7,8% домогосподарств. Це трохи більше, ніж у попередніх 2015 р. та 2016 р. (6,2%), але значно нижче, ніж у економічно кризовому періоді 2008-2009 р. і політико-економічному – 2014 р.

Таблиця 3.12

**Результати самооцінки домогосподарствами України рівня своїх доходів
у 2008-2017 рр.**

Показники	Рік									
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Кількість домогосподарств (тис.)	17199	17096,8	17050,3	17022,7	16984,1	16090	14455,5	15073,7	15033,4	14985,6
Розподіл домогосподарств за самооцінкою рівня їх доходів протягом останнього року (%):										
було достатньо і робили заощадження	12,7	11,1	11,6	10,1	10,5	10,7	8,0	6,2	6,2	7,8
було достатньо, але заощаджень не робили	51,8	45,3	47,8	48,4	49,0	50,9	46,9	45,7	45,7	49,6
постійно відмовляли у найнеобхіднішому, крім харчування	32,9	40,2	37,5	39	37,6	34,9	41,4	43,2	44,0	38,1
не вдавалося забезпечити навіть достатнє харчування	2,6	3,4	3,1	2,5	2,9	3,5	3,7	4,9	4,1	4,5

Джерело: [401]

У 2017 р. постійно відмовляли у найнеобхіднішому, крім харчування 38,1 % домогосподарств. Їх частка була значно більшою у 2009 р. та у 2014 р. Однак в період економічного відновлення після глобальної кризи інтенсивність скорочення таких домогосподарств відбувалась інтенсивніше, ніж в період від початку війни на сході країни. Майже така сама динаміка прослідковується в групі тих домогосподарств, де не вдавалося забезпечити навіть достатнього харчування. Враховуючи складність умов сучасного періоду розвитку України, механізм, який потрібно застосовувати до вирішення зазначеної проблеми, повинен бути не суто економічний, а соціо-політико-економічний.

Відповідно до рівня доходів і можливостей забезпечувати потреби нижчого і вищих рівнів, а також заощаджувати, домогосподарства оцінювали

рівень свого матеріального добробуту та визначали відповідно до нього свій соціальний статус (табл. 3.13).

Таблиця 3.13

Результати самооцінки домогосподарствами України рівня свого матеріального добробуту, 2008-2017 рр.

Розподіл домогосподарств	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Розподіл домогосподарств, які за оцінкою матеріального добробуту відносять себе (%):										
до заможних	0	0,1	0,1	0	0	0	0	0	0	0
до представників середнього класу	1,9	2	1,5	0,8	0,5	0,8	0,8	0,7	0,5	0,6
до небідних, але ще не представників середнього класу	41,2	39,2	38,2	36,8	31,5	31,2	28,5	27,0	25,5	29
до бідних	56,9	58,7	60,2	62,4	68	68	70,7	72,3	74,0	71

Джерело: [401]

Серед опитаних домогосподарств протягом останніх 6 років ніхто не відніс себе до заможних. До середнього класу відносили себе менше 1% домогосподарств. Натомість до бідних відносили себе більше половини опитаних домогосподарств, а у 2014-2017 рр. – більше 70% домогосподарств. До небідних, але все ж не до представників середнього класу у 2008 р. віднесли себе 41,2%, проте в подальшому частка цієї категорії зменшилась у 2016 р. до 25,5%. У 2017 р. цей показник став трохи більшим (29,0%), але ситуація в країні змінилась несуттєво. Зменшення частки цієї категорії домогосподарств відбулося не за рахунок переходу до середнього класу, а навпаки через погіршення їх соціального статусу. У 2008–2017 рр. суттєво зросла кількість домогосподарств, що віднесли себе до бідних і водночас зменшилась кількість домогосподарств, що віднесли себе до небідних, але ще не до представників середнього класу. Значний відсоток домогосподарств, що знаходяться за межею бідності та відсутність середнього класу свідчить про вкрай низький рівень соціального розвитку країни. Самооцінка домогосподарствами змін свого матеріального добробуту у 2014-2017 рр. також свідчить про негативні тенденції та погіршення соціально-економічного становища.

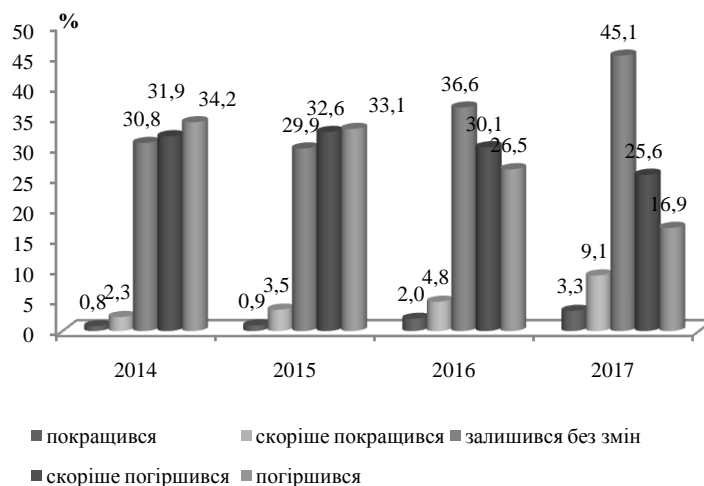

Рис. 3.9. Самооцінка домогосподарствами України зміни свого матеріального добробуту у 2014-2017 рр.

Джерело: [401]

За результатами опитування, у 2017 р. лише 3,3% домогосподарств засвідчили покращення свого матеріального добробуту та 9,1% засвідчили, що він скоріше покращився. Натомість 25,6% стверджували, що їхнє матеріальне становище скоріше погіршилось і 16,9% – що погіршилось. Тобто про погіршення матеріального становища повідомили понад 40% сімей. При цьому, за порівняння з попереднім роком, відзначається позитивна динаміка в оцінці населенням свого добробуту. При цьому очікування населення України щодо змін свого матеріального становища залишаються досить песимістичними (рис. 3.10).

Рис. 3.10. Очікування домогосподарств України щодо зміни свого матеріального добробуту за 2014-2017 рр.

Джерело: [401]

Лише 10,2% опитаних домогосподарств вважали, що їх матеріальний стан у 2018 р. покращиться, натомість 32,6% домогосподарств очікують погіршення свого матеріального стану. Однак якщо порівнювати самооцінку матеріального стану та очікувань населення у 2017 р. з аналогічними даними у 2014-2016 рр., то слід зазначити, що оптимістичність її стала більшою. Вперше після 2014 р. люди більше витрачали б не на їжу, а інвестували у здоров'я та відпочинок. Занепокоєність, між тим викликає той факт, що населення віддає менше переваги витратам на освіту. Схильність витратити на це кошти, за умови приросту доходів, у своїй пріоритетності все більше віддається, порівнюючи з попередніми роками. Разом з тим після 2014 р. дещо зросло бажання вкладати гроші у підприємництво, але частка такого потенційного спрямування коштів до цього часу залишається незначною (табл. 3.14).

Таблиця 3.14

Наміри домогосподарств України щодо цілей спрямування додаткових коштів при збільшенні їхніх доходів у 2008-2017 рр.

Спрямування коштів	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Із загальної кількості частка домогосподарств (%), які повідомили, що при значному збільшенні доходів, вони б спрямували додаткові кошти в першу чергу на:										
Їжу	28,4	28	24,4	21,5	20,7	19	22,7	26,2	26,1	24,1
одяг, взуття	37,1	38,9	36,5	34,6	31,2	29,1	33,2	37,9	35,8	31,0
побутову техніку	33,9	32,9	34,6	33,7	32,3	33,1	31,5	31,8	29,5	29,9
Лікування	48,7	48	46,4	47,5	47	45,7	47,5	48,1	49,4	50,0
Відпочинок	46,6	46,9	48,1	50,3	53,2	55,3	53,1	51,5	52,1	55,2
Освіту	18,8	18,8	17,9	18,4	18	18	17,4	15,1	15,7	15,2
Автомобіль	13,9	13,8	13,9	15,2	16,4	17,1	15,9	14,0	13,8	15,1
Житло	40,1	37,4	42	42,8	44	42,9	41,4	39,7	41,6	43,2
накопичення	21,2	23,2	23,9	24,9	26,8	28	27,4	25,3	25,2	25,8
розвиток підприємництва	5,1	5,7	5,5	5,1	5,4	5,6	5,1	5,4	6,0	6,1
Інше	2,6	3	3,3	2,5	2,9	3,4	3,3	3,0	3,2	2,6

Джерело: [134]

Стримувала цей процес, на нашу думку, неповнота проведення заходів з реформи економіки та у сфері боротьби з тіньовим сектором, якій істотно стримувався попереднім урядом країни. Не зважаючи на те, що Україна за даними рейтингу Doing Business посіла 71 позицію зі 190 країн, покращивши статус попереднього року (76 місце, 2017р.), в економіці країни заходи,

спрямовані на виконання плану дій щодо імплементації кращих практик якісного та ефективного регулювання, не були повними. Як зазначає Міністерство економічного розвитку і торгівлі, відповідно до умов рейтингування Doing Business зниження відбулося за такими позиціями: «оподаткування» – на 11 місць (з 43 на 54); «приєднання до електромережі» – на 7 місць (з 128 на 135); «реєстрація підприємств» – на 4 місця (з 52 на 56); «отримання кредитів» – на 3 місця (з 29 на 32) [150].

Попри певні надії населення України на кращі зміни, доводиться констатувати, що фактично соціальний розвиток суспільства – зміни в його соціальній сфері (насамперед доходів, в тому числі заробітної плати та стану соціальних галузей) – не є високим. Цю ситуацію своєю чергою не може не відображати споживчий ринок.

Рівень добробуту населення (один з основних показників соціального розвитку країни) значною мірою визначається доступністю певних товарів і послуг, тобто споживчими можливостями населення. Неможливість задовольняти існуючі потреби з наявних доходів зумовлює появу обмежень (позбавлень) у населення. При цьому ці позбавлення слід розглядати як в частині можливостей задоволення мінімально необхідних фізіологічних потреб, так і потреб, пов'язаних із розвитком особистості та забезпеченням належного рівня комфортності існування. Зазначимо, що інструментом задоволення значної частини потреб населення як вищого, так і нижчого рівня виступає споживчий ринок. При цьому споживчі можливості будуть забезпечуватись, з одного боку, рівнем доходів населення, а з іншого – доступністю та наявністю певних товарів і послуг на ринку.

Вище нами було розглянуто показники рівня доходів та структури витрат населення, а також результати самооцінки домогосподарствами рівня свого матеріального добробуту. Для більш детального аналізу добробуту домогосподарств та їх споживчих можливостей ми використали дані опитування Державної служби статистики щодо доступності окремих товарів та послуг. Програма дослідження передбачала вивчення сприйняття

населенням ознак бідності та депривації (позбавлення) у сфері їхніх споживчих можливостей за існуючих у суспільстві стандартів, ступеня актуальності для населення базових ознак бідності та позбавлення, а також аналіз поширення серед домогосподарств окремих проявів позбавлення в частині можливостей задоволення потреб різних рівнів.

За результатами опитування до проявів бідності та позбавлення понад 95% респондентів віднесли наступні економічні депривації, тобто фінансову неспроможність домогосподарств [134]:

- 1) не відмовляти собі в найнеобхідніших недорогих продуктах харчування;
- 2) споживати страви з м'ясом, курятиною, рибою (або їх вегетаріанським еквівалентом) через день;
- 3) оновити за потребою верхній одяг і взуття для холодної пори року для дорослих один раз на 5 років; придбати за потребою новий одяг і взуття для дітей;
- 4) купити телевізор, холодильник, або пральну машину (за їх відсутності);
- 5) мати житло в нормальному стані; водогін у житлі; збільшити наявну житлову площу, що не перевищує 5 м² на особу; своєчасно сплачувати рахунки за житло або послуги з його утримання; підтримувати достатньо теплу температуру у своєму житлі (придбати паливо, обігрівач тощо) протягом опалювального сезону;
- 6) оплачувати послуги лікаря (крім стоматолога) в медичному закладі та призначені ним обстеження та процедури, життєво необхідну хірургічну операцію або лікування в стаціонарі (за відсутності таких послуг на безоплатній основі), купувати ліки та медичне приладдя, призначені лікарем;
- 7) забезпечити членам домогосподарства, за необхідністю, отримання будь-якої професійної освіти;
- 8) дозволити собі неочікувані необхідні витрати за рахунок власних ресурсів.

Ознаками позбавлення щодо розвитку інфраструктури в умовах сучасних суспільних стандартів майже всі респонденти (95–99%) вважали відсутність закладів, які надають побутові послуги, та об'єктів роздрібної торгівлі, регулярного щоденного транспортного сполучення з іншим населеним пунктом із більш розвиненою інфраструктурою, відсутність поблизу житла дошкільних закладів, медичної установи, аптеки, а також незабезпеченість населеного пункту своєчасними послугами швидкої медичної допомоги. Отже, що стосується впливу розвитку споживчого ринку на добробут населення, в Україні спостерігається недостатній розвиток його інфраструктури. Опитування підтверджує, що існуючі потреби населення не задовольняються не тільки через низькі фінансові можливості, а й значною мірою через недостатню пропозицію товарів і послуг у багатьох населених пунктах. Крім того, низька пропозиція створює передумови до зростання цін, що також знижує рівень споживчих можливостей населення. Недостатньо розвинена інфраструктура споживчого ринку знижує рівень ділової активності, реалізації вироблених товарів, а також зайнятості та рівня доходів населення, оскільки економічний та соціальний розвиток взаємопов'язані та взаємозалежні.

За результатами аналізу даних опитування спостерігалось покращення споживчих можливостей у 2017 р. порівняно з 2015 р. Однак найбільш поширеними позбавленнями в усіх групах домогосподарств залишалися: недостатність коштів для задоволення неочікуваних необхідних витрат за рахунок власних ресурсів – 60% (у 2015 р. – 64%); для сімейного відпочинку не вдома, а також не з родичами в їх житлі, щонайменше один тиждень на рік – 52% (55% у 2015 р.); недостатність коштів для оплати необхідних товарів та послуг охорони здоров'я – 30-27% (33–28% у 2015 р.); позбавлення, пов'язані з відсутністю у житлі певних зручностей – 21-15% (23–18% у 2015 р.); відсутність автомобіля – 29%; відсутність комп'ютера – 14% (15% у 2015 р.) відсутність у населеному пункті закладів, які надають побутові послуги – 20% (21% у 2015 р.) та незабезпеченість населеного пункту

своєчасними послугами швидкої медичної допомоги залишилося на рівні 15% (додаток К) [134]. Отже, незважаючи на певну позитивну динаміку добробуту населення, пов'язану як зі зростанням його доходів, так розвитком споживчого ринку, досить значна частка опитаних домогосподарств продовжує відчувати позбавлення щодо реалізації своїх основних потреб.

За оцінками респондентів щодо наявності у них позбавлень у сфері харчування кожна четверта особа не мала достатньо коштів для споживання через день страви з м'ясом, курятиною, рибою (або їх вегетаріанським аналогом) (у 2015 р. – 28%). Серед регіонів України найбільша частка таких респондентів у Закарпатській, Івано-Франківській, Черкаській, Сумській, Херсонській та Вінницькій областях (91–34%), найменша – у м. Києві, Рівненській, Полтавській та Київській областях (7–12%) [134].

Повідомили, що не мали вдосталь коштів для щоденного споживання недорогих продуктів харчування, 9% населення (у 2015 р. – 11%). Через брак коштів не могли дозволити раз на п'ять років оновити за потребою одяг і взуття для холодної пори року для дорослих 26% населення, придбати за потребою новий одяг та взуття для дітей – 12% (у 2015 р. відповідно 30% та 15%).

Кожна десята особа повідомила про відсутність у зв'язку з фінансовою неспроможністю житла у нормальному стані. Частка осіб, які не мали можливості своєчасно та в повному обсязі сплатити рахунки за житло та необхідні послуги з його утримання або оплатити газ для приготування їжі, зросла з 20% до 25%, як і частка тих, які не мали можливості підтримувати достатньо теплу температуру в житлі протягом опалювального сезону (з 24% до 26%). Житлова площа 5% населення не перевищувала 5 м² на особу [134].

Залишались обмеженими через недостатність коштів, як і у 2015 р., споживчі можливості населення у сфері охорони здоров'я. Майже кожен третій опитаний повідомив, що з цієї причини не зміг купити призначені лікарем ліки, медичні товари та обладнання, 27–28% – дозволити собі скористатися необхідними платними послугами лікаря (крім стоматолога) у

медичному закладі, зробити аналізи, обстеження, процедури, призначені лікарем, або оплатити життєво необхідну хірургічну операцію або лікування в стаціонарі [134].

Зменшилася і досягла рівня 8% частка респондентів, які не мали коштів для отримання за потребою будь-якої професійної освіти безпосередньо ними або членами їх родини [134].

Більше половини опитаних (52%) незалежно від місця проживання не мали достатньо коштів для тижневої сімейної відпустки не вдома один раз на рік (у 2015р. – 55%). Не мали змоги зробити за рахунок власних ресурсів неочікувані необхідні витрати 60% осіб. Серед регіонів України найбільша частка таких респондентів спостерігалася у Закарпатській, Івано-Франківській, Херсонській, Вінницькій, Черкаській та Київській областях (90–81%), найменша – у м. Києві, Житомирській, Львівській та Тернопільській областях (39–45%) [134].

Від таких проявів позбавлення, як незабезпеченість населеного пункту своєчасними послугами екстреної (швидкої) медичної допомоги, відсутність поблизу житла медичної установи, потерпали відповідно 15% та 13% респондентів, від відсутності регулярного транспортного сполучення з населеним пунктом з більш розвиненою інфраструктурою та від відсутності поблизу житла дошкільних закладів – 9% та 4%. Водночас п'ята частина населення не мала поблизу житла закладів, які надають побутові послуги. Рівні поширення цих проявів позбавлення порівняно з даними опитування у 2015 р. практично не змінилися [134].

Рівень бідності за ознаками депривації у 2017 р. був найвищим за період 2007–2017 рр. майже в усіх групах домогосподарств. Найбільш інтенсивно ці негативні суспільні процеси відбулись у таких групах домогосподарств: у складі яких є неповні сім'ї, де усі особи у непрацездатному віці, у багатодітних домогосподарствах [134].

Зазначимо, що у країнах-членах ЄС показник матеріальної депривації визначається як відсоток населення із вимушеною відсутністю принаймні

трьох, а глибокої депривації – чотирьох, із наступних дев'яти ознак матеріальної депривації у вимірі «економічна напруга та товари тривалого користування»:

- 1) недостатність коштів для своєчасної та в повному обсязі оплати орендних/іпотечних платежів чи оплати житлово-комунальних послуг;
- 2) недостатність коштів для підтримування достатньо теплої температури у своєму житлі;
- 3) відсутність можливості дозволити собі неочікувані необхідні витрати за рахунок власних ресурсів;
- 4) недостатність коштів для споживання страви з м'ясом, курятиною, рибою (або їх вегетаріанським еквівалентом) через день;
- 5) недостатність коштів для сімейного відпочинку не вдома, а також не з родичами в їх житлі, щонайменше один тиждень на рік;
- 6) відсутність автомобіля;
- 7) відсутність пральної машини;
- 8) відсутність кольорового телевізора;
- 9) відсутність телефону (у т.ч. мобільного).

Як у країнах ЄС, так і в Україні, населення найбільше потерпало від неможливості дозволити собі неочікувані необхідні витрати за рахунок власних ресурсів. Однак значення цього показника в Україні було в 1,6 раза вище (60% проти 36% у країнах ЄС). Лише 0,4% населення ЄС не мало можливості придбати кольоровий телевізор, що є найнижчим показником із переліку дев'яти визначених ознак. За іншими ознаками депривація населення в Україні була в 7-2 рази більша, ніж у країнах ЄС (рис. 3.14).

При цьому сільське населення більше, ніж міське, у 2017 р. потерпало від усіх дев'яти ознак депривації (за винятком недостатності коштів для своєчасної та в повному обсязі оплати орендних / іпотечних платежів, платежів за споживчими кредитами або оплати житлово-комунальних послуг). Майже усі дев'ять ознак депривації (за винятком недостатності коштів для тижневого сімейного відпочинку не вдома один раз на рік та

відсутності автомобіля) були більш поширені серед осіб, які входять до складу домогосподарств без дітей, порівняно з населенням, яке проживає в домогосподарствах з дітьми. Особи, які входять до складу багатодітних домогосподарств, найбільше потерпали від економічної напруги: три чверті таких осіб не могли дозволити собі неочікувані витрати за рахунок власних ресурсів, більш ніж дві третини не мали коштів для тижневого сімейного відпочинку не вдома один раз на рік, не мали достатньо коштів для підтримування достатньої теплої температури у житлі – 29%, для своєчасної та в повному обсязі оплати орендних/іпотечних платежів, платежів за споживчими кредитами або оплати житлово-комунальних послуг – 37%, для забезпечення належного харчування – 40% осіб [134].

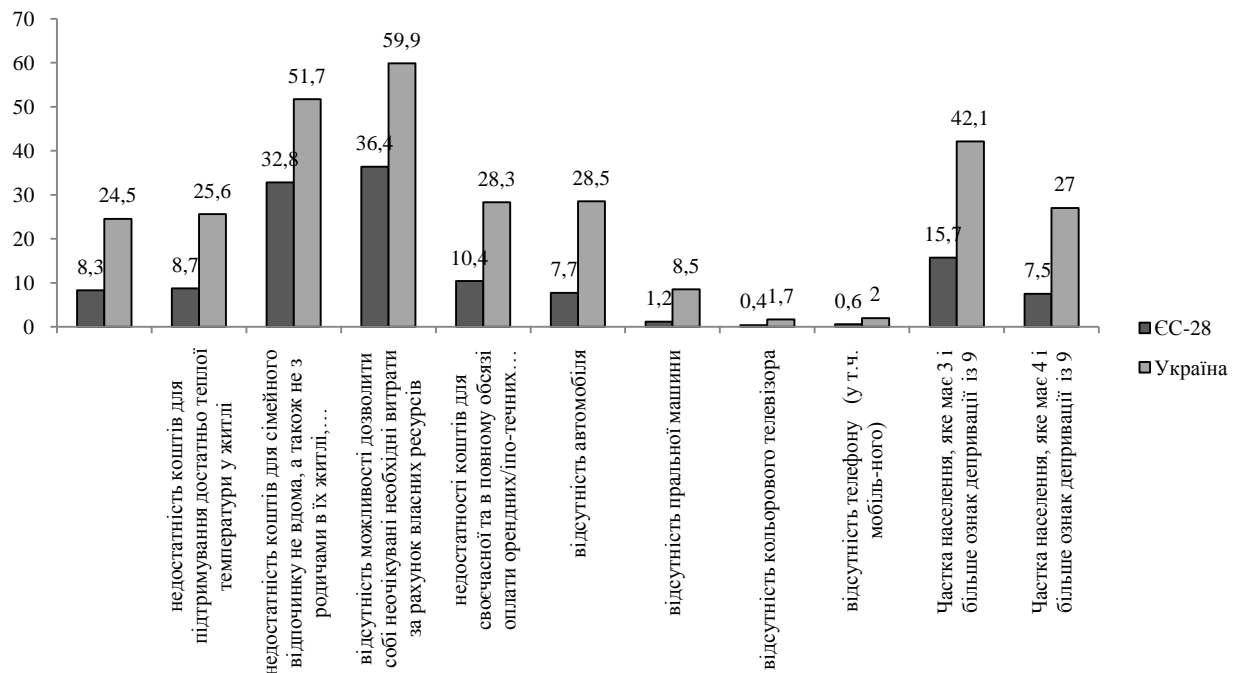

Рис. 3.14. Показники матеріальної депривації в країнах ЄС та Україні у 2017 р.

Джерело: [134]

Таким чином, все викладене вище свідчить про те, що споживчі можливості населення є одним із найбільш важливих індикаторів соціального розвитку країни. Можливість населення задовольняти не лише основні життєві потреби, але також і забезпечення особистісного розвитку свідчить

про високий соціальний рівень країни і, навпаки, значні обмеження в реалізації таких потреб – про низький рівень якості життя в країні.

Проведений аналіз свідчить, що обмеження, від яких потерпає населення України, значною мірою пояснюється падінням наявного доходу та стрімким зростанням цін на товари та послуги. Проте джерело цих викликів і одночасно змін на краще слід шукати в основних принципах виробництва. Видатки з бюджету (в контексті нашого дослідження – підвищення заробітної плати та низки соціальних виплат, базою розрахунку яких є мінімальна заробітна плата) не можуть кардинально змінити ситуацію, якщо в країні не буде відбуватись економічне зростання. Виробнича функція вимагає залучення та використання як праці, так і капіталу. Економічний прогрес при цьому забезпечується оптимальним співвідношенням залучених факторів виробництва і збільшенням їх продуктивності. Отже, на рівні принципів функціонування економіки проблема криється у забезпеченні ефективного використання ресурсів, що є умовою максимізації виробничої функції, а відтак і добробуту населення.

Однак за даними, що були оприлюднені на прес-конференції представників Світового банку (травень 2019), продуктивність праці і рівень капіталу в Україні досі низькі. Той обсяг праці, який середньостатистичний українець виконує за рік, житель Німеччини виконує за 17 днів, а рівень капіталу на одного працівника залишається на рівні кінця 90-х років минулого століття [202].

Для оцінювання рівня соціального розвитку країни за споживчими можливостями та відслідковування його структурних зрушень і динаміки нами застосований поширений прийом визначення профілю споживчих можливостей населення. До цього профілю відносяться основні потреби населення, що мають бути реалізовані у сучасному суспільстві а саме:

1) можливість забезпечення достатнього харчування, у тому числі споживання страв із м'ясом, курятиною, рибою (або їх вегетаріанським еквівалентом);

- 2) можливість забезпечення житлових умов;
- 3) можливість оновлення одягу та взуття;
- 4) можливість покупки (або наявності) побутової техніки (пральна машина, телевізор, мікрохвильова піч, холодильник, комп'ютер, телефон);
- 5) можливість забезпечення сімейного відпочинку не вдома;
- 6) можливість оплати необхідних медичних послуг та покупки ліків;
- 7) можливість отримання освітніх послуг.

Оцінювання рівня соціального розвитку країни за споживчими можливостями передбачає визначення частки населення, що має можливість задовольняти перераховані вище потреби. При цьому максимальною оцінкою кожної з можливостей є 1, тобто чим ближче оцінювані показники до 1, тим вищими є споживчі можливості населення країни та рівень її соціального розвитку. За даними опитування домогосподарств побудуємо профіль споживчих можливостей населення України у 2013, 2015 та 2017 рр. (рис. 3.15).

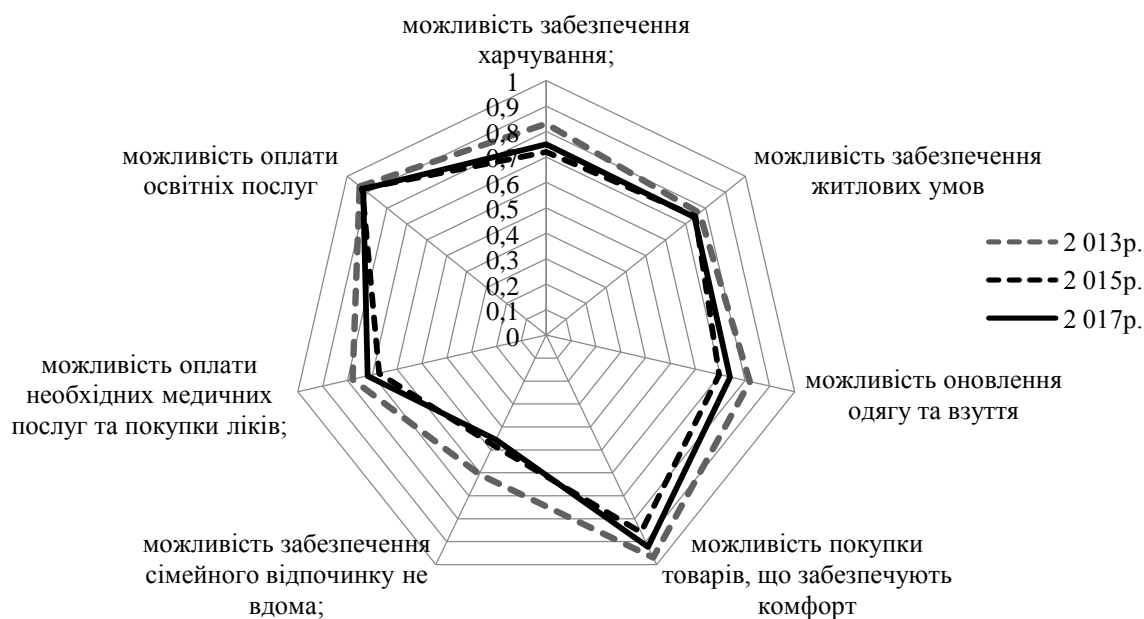

Рис. 3.15. Профіль споживчих можливостей населення України у 2013, 2015 та 2017 рр.

Джерело: складено за даними [134]

Графічне зображення дозволяє унаочнити напрями, за якими споживчі можливості населення є недостатніми, тобто потреби споживання, що існують у населення, не можуть бути задоволені в даних умовах. Для визначення динаміки споживчих можливостей населення було використано показники за 2013 р. – до початку внутрішньої економічної та політичної кризи в Україні, та наступні показники 2015 та 2017 рр.

Як бачимо з графіка, споживчі можливості населення України значно знизились у 2015 р. порівняно з 2013 р., що пояснюється глибокою економічною кризою в країні. Однак аналізуючи профіль споживчих можливостей населення у 2013 р. бачимо, що за багатьма напрямками вони до кризових подій були досить низькими. Так, лише 60% населення мали можливість забезпечити відпочинок не вдома, лише 75% могли оплатити медичні послуги, 83% були здатні забезпечити достатній рівень харчування. У 2017 р. порівняно з 2015 р. відбулися певні позитивні зрушення, але вони є досить незначними. Причиною низьких споживчих можливостей населення, в першу чергу є низький рівень доходів та соціального захисту. Недостатнім є також рівень можливості отримання медичних послуг, що пояснюється зниженням фінансування цього сегмента з боку держави та неможливістю в силу низьких доходів населення покрити ці витрати. Крім того, важливим чинником у формуванні рівня споживчих можливостей, а отже і добробуту населення є стан споживчого ринку – рівень розвитку його інституцій, співвідношення пропозиції вітчизняних та імпортованих товарів, наявність та рівень розвитку об'єктів торгівлі, рівень конкуренції та ціни.

Аналіз динаміки основних складових профіля споживчих можливостей населення України дозволяє зробити висновок про основні пріоритети споживачів. Задоволення основних потреб протягом періоду 2013-2017 рр. свідчить про наступне. З погіршенням економічної ситуації споживачі в першу чергу відмовляються від відпочинку; на другому місці – відмова від оновлення одягу та взуття, а також товарів, що забезпечують комфорт; на третьому місці – відмова від харчування. При цьому з погіршенням

економічних умов населення не відмовляється від отримання освіти. У 2017 р. домогосподарства України більшою мірою задовольняли потреби у комфортному існуванні, оновленні одягу та взуття, а також медичному обслуговуванні. Зростання рівня задоволення потреб у харчуванні було досить незначним. Крім того, у 2017 р. спостерігалось подальше зниження рівня задоволення потреб у відпочинку.

Поведінка споживачів на ринку, структура споживчих витрат та пріоритетів у споживанні може слугувати індикатором як економічного, так і соціального розвитку країни. Низький рівень споживчих можливостей викликає негативні трансформації у структурі та тенденціях розвитку споживчого ринку. З іншого боку, удосконалення механізму функціонування споживчого ринку, що буде сприяти орієнтації на задоволення потреб вітчизняних споживачів та розвиток провідних галузей економіки, може пришвидшити позитивні зрушення в економіці та соціальному розвитку країни. Відповідно до інституційної концепції, чим більш розвинутою є економіка, тим більші доходи отримують населення і фірми, що через податкову систему приводить до зростання відрахувань у бюджет та стимулює соціальний розвиток країни.

Споживчий ринок є важливою складовою національної економіки, показники його функціонування можуть слугувати індикаторами позитивних чи негативних зрушень в економічному та соціальному становищі країни. Зокрема, досить інформативними є такі показники споживчого ринку як динаміка та структура роздрібного товарообороту, що характеризують також рівень соціального розвитку. Чим вищим є добробут населення, тим більшою є частка непродовольчих товарів та послуг у складі товарообороту. Його позитивна динаміка також є свідченням соціально-економічного розвитку країни.

Як зазначалося вище, зростання добробуту населення залежить від рівня його доходів та доступності товарів і послуг на ринку. Оскільки соціальна та економічна складова розвитку національної економіки є

взаємозалежними, існує взаємозв'язок між зростанням добробуту населення та розвитком споживчого ринку. Це підтверджує аналіз тенденцій зміни реальних доходів населення та роздрібного товарообороту (рис. 3.16).

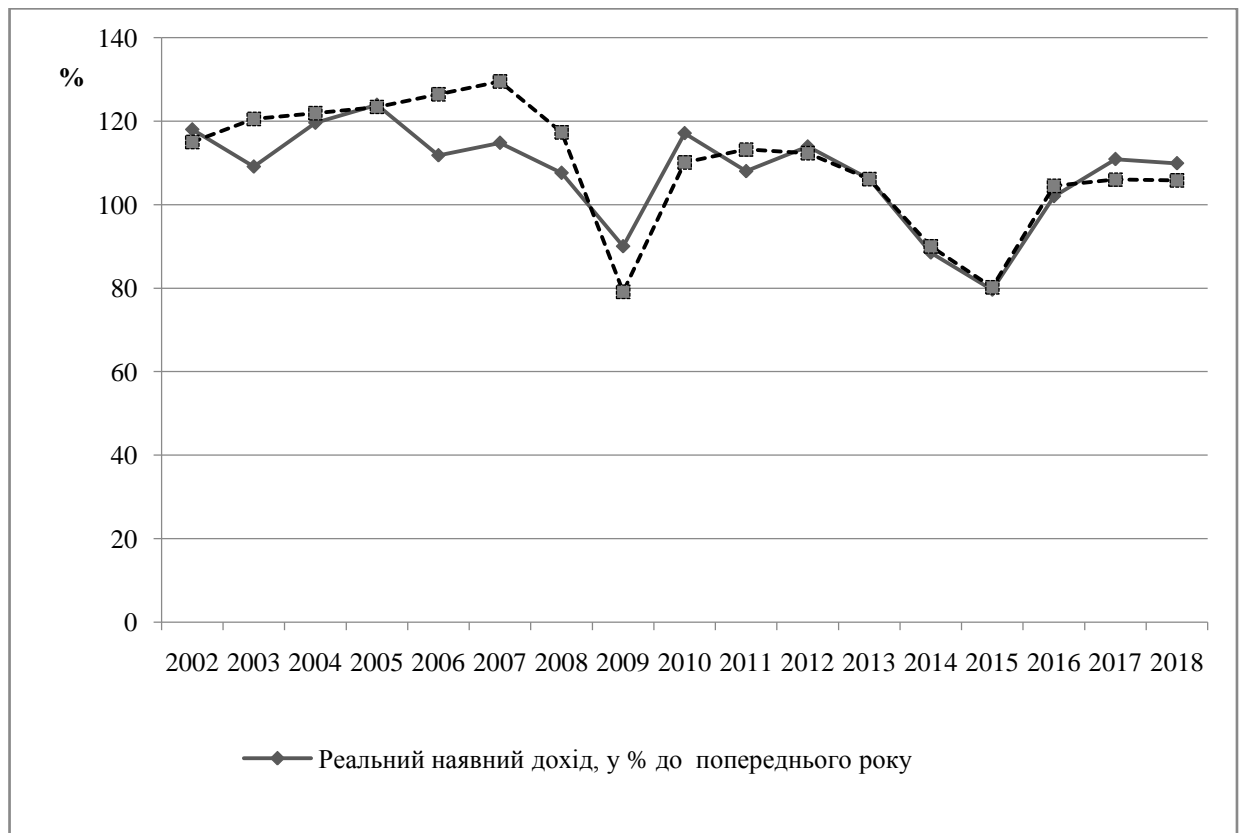

Рис. 3.16. Індекси реального наявного доходу та роздрібного товарообороту в Україні за 2002-2018 рр.

Джерело: складено за даними [134]

Залежність між результативністю функціонування споживчого ринку та зміною добробуту населення досліджена нами за використання даних про обсяг роздрібного товарообороту та наявні доходи населення. За допомогою кореляційно-регресійного аналізу в середовищі Excel (додаток Л) було встановлено, що існує прямо пропорційний зв'язок між змінами доходу населення та обсягом роздрібного товарообороту на споживчому ринку (3.2).

$$Y = 2,98 + 0,97x \quad (3.2)$$

Тобто при зростанні середньодушового наявного доходу населення на 1 % обсяг роздрібного товарообороту збільшується на 0,97 %. Результати

регресійного аналізу підтверджують доцільність аналізу функціонування споживчого ринку з позицій соціально-економічного підходу, що дозволяє оцінити дійсний рівень розвитку країни в поєднанні його соціальної та економічної складових.

Результати проведеного дослідження основних показників функціонування споживчого ринку в Україні свідчать про наявність низки негативних тенденцій, однією з основних причин яких є глибока економічна криза, обумовлена значною мірою важким воєнно-політичним становищем в країні. Ринок є частиною економіки, отже процеси, що відбуваються в сфері національного господарства, та чинники, які на них впливають, стосуються одночасно ринкових відносин та зумовлюють зміни у сфері споживання. Проте функціонал споживчого ринку не обмежується тільки сферою суто економічних відносин – він істотно ретрансльований на соціальну сферу. У реалізованому попиті населення максимально чітко віддзеркалюється відповідність фактичного споживання ієрархії потреб, межі платоспроможності населення, а ринкові стереотипи дозволяють робити висновки не тільки про побутові традиції у споживанні, але також про культурні та духовні цінності, які превалюють у суспільстві. За цим слідує висновок про те, що аналіз соціального розвитку країн за показниками стану споживчого ринку є як можливим, так і необхідним. Власне на стан споживчого ринку, що розглядається нами як соціальний інститут, безпосередньо впливають товарна забезпеченість (наповненість місткості ринку) та розвиненість його інфраструктури. Удосконалення механізму функціонування споживчого ринку, розробка заходів, направлених на його збалансування, можуть дати значний поштовх розвитку національної економіки країни та її соціальної сфери.

Висновки до розділу 3

Оцінка стану споживчого ринку України за критерієм забезпечення макроекономічної та соціальної стабільності дозволила сформулювати

методологічні засади дослідження стану споживчого ринку в контексті оцінки розвитку національної економіки; застосувати індикатор стану споживчого ринку як вимірник оцінки ступеню стабільності національної економіки та обґрунтувати можливості і виявити межі використання показників стану споживчого ринку для оцінки соціального розвитку України. Результати оцінки такі:

1. Доведено, що найчастіше дослідники, формуючи методичний підхід до аналізу споживчого ринку, беруть за основу варіант концептуалізації ринку, який запропонований ідеальною моделлю неокласичної економічної теорії. Однак ця модель не задовольняє завдання аналізу повністю. Споживчий ринок має досліджуватися комплексно, як основа розвитку національної економіки України, а його стан виступати індикатором процесів, що відбуваються в країні (передусім в економіці, а також у соціальній сфері).

2. Набув подальшого розвитку підхід до визначення методології дослідження споживчого ринку, особливістю якого є те, що він ґрунтується на принципах методологічного плюралізму та передбачає вибір і застосування визначальних для оцінки рівня функціональної досконалості соціально-економічних систем методів (історико-генетичного, статистичного, феноменологічного) і методологічних концептів (соціоекономічного, соціокультурного, мережевого та інституціонального), що дозволило врахувати множинну специфіку сучасного періоду життя українського суспільства та визначити рівень його економічного розвитку за показниками споживчого ринку.

3. Для дослідження основних тенденцій розвитку національної економіки та споживчого ринку використано історико-генетичний та статистичний підходи. Для аналізу механізму функціонування споживчого ринку та кращого розуміння причинно-наслідкових зв'язків застосовано феноменологічний підхід, а також соціоекономічну, інституціональну, мережеву та соціокультурну концепції.

4. Базуючись на вказаних підходах та концепціях удосконалено методологію об'єднаного аналізу розвитку економіки і розвитку ринку. Її вихідним положенням є визначальна роль людини у забезпеченні зв'язку між виробництвом і споживанням. Заснована на цьому положенні методика аналізу дозволила описати зв'язок між кінцевим результатом виробничої діяльності економічних одиниць-резидентів у сфері матеріального і нематеріального виробництва, визначеним в середньому на одну людину, та станом споживчого ринку, визначеним за низкою основних параметрів (рівень споживчих цін, обсяг роздрібного товарообороту, кількість об'єктів роздрібної торгівлі, обсяг продажу споживчих товарів, вироблених в Україні та представлених на внутрішньому ринку), а також кількісно оцінити таку залежність.

5. Поведінка споживачів на ринку, структура споживчих витрат та пріоритетів у споживанні є індикатором економічного та соціального розвитку країни. Низький рівень споживчих можливостей викликає негативні трансформації у структурі та тенденціях розвитку споживчого ринку. Натомість удосконалення механізму функціонування споживчого ринку пришвидшить позитивні зрушення в економіці та соціальному розвитку країни.

6. Дістав подальшого розвитку аналіз споживчого ринку, особливістю якого є поширення традиційно застосовуваних у наукових дослідженнях прийомів і методів для оцінки не лише суто економічної значущості цього ринку, але також соціально-економічної. Це дозволило довести, що аналіз соціального розвитку країн за показниками стану споживчого ринку є як можливим, так і необхідним і продемонструвати це на прикладі соціально-економічного розвитку України (за станом і в динаміці).

Основні положення розділу викладено у публікаціях автора [207; 535; 537; 538; 543; 545; 551; 552; 555; 556; 557; 562; 565; 566; 567; 570; 576; 626].

РОЗДІЛ 4

СПОЖИВЧИЙ РИНОК УКРАЇНИ ЯК ІНДИКАТОР ДЕРЖАВНОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ

4.1. Промислова політика України у симетричності функціональних і структурних змін споживчого ринку

Дослідження, проведені у попередніх розділах дисертації, дають підстави стверджувати, що показники стану споживчого ринку є відображенням рівня соціально-економічного розвитку країни. Крім того, було доведено, що поживлення споживчого ринку є стимулом для позитивної динаміки розвитку економіки в цілому.

Для економічного зростання країни необхідним є забезпечення оптимального співвідношення регулюючих впливів держави та самого ринку. Це означає, що з боку уряду необхідним є вибір такої політики втручання в економіку, що буде відповідати особливостям розвитку країни, тобто враховувати історичні особливості розвитку країни, рівень розвитку суспільства, перебування національної економіки у певній фазі економічного циклу, а також інтеграційний потенціал та задіяність національної економіки в системі світового господарства.

Основними складовими економічної політики держави, що забезпечують інструменти, методи і форми впливу на національну економіку та формують систему відповідно спрямованих заходів, є такі її види: промислова, грошово-кредитна, податково-бюджетна та зовнішньоекономічна. Ми виокремлюємо ці види економічної політики держави, акцентуючи на тому, що саме за їх результативності сфера обміну (а отже, стан внутрішнього ринку) набуває більшого функціоналу або втрачає його. Передусім вибір складових економічної політики держави орієнтований нами на дослідження споживчого ринку.

Аналіз результативності державної економічної політики буде здійснюватись за логікою наукового дослідження (рис. 4.1), яка передбачає визначення методів, інструментів та форм впливу кожної із вищезазначених її складових на національну економіку та зокрема на споживчий ринок. Ефективність цього впливу буде визначено шляхом оцінки основних індикаторів функціонування споживчого ринку, їх динаміки та взаємозв'язку.

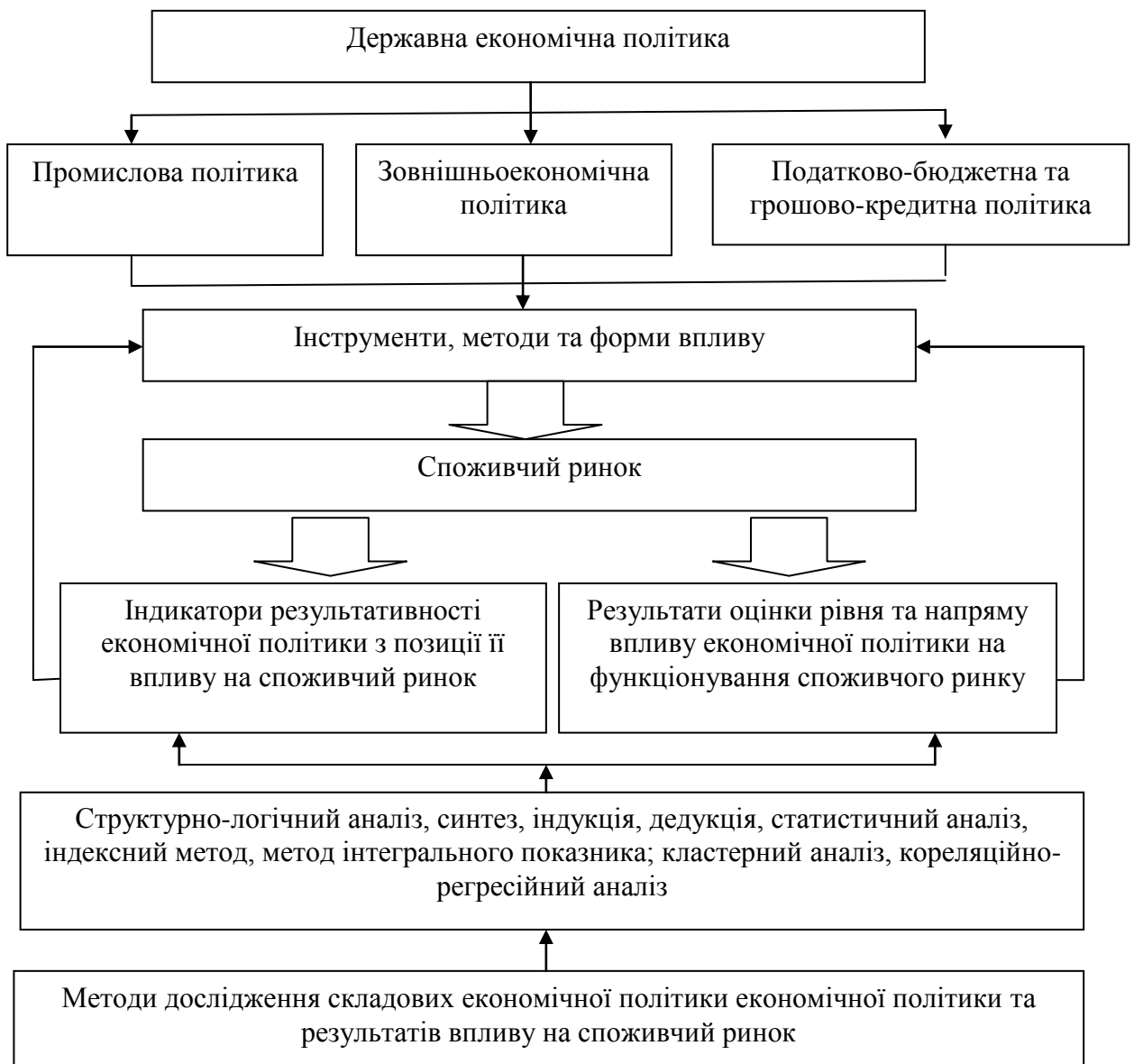

Рис. 4.1. Структурно-логічна схема дослідження економічної політики держави в аспекті її впливу на функціонування внутрішнього споживчого ринку

Джерело: розроблено автором

Відзначаючи той факт, що сучасна економіка світу знаходиться на етапі переходу до стадії постіндустріальної, не можна не погодитись із думкою багатьох дослідників [232; 375; 495], що матеріальне виробництво продовжує залишатись основою добробуту суспільства. Зокрема, виробництво споживчих товарів є важливою складовою, що забезпечує розвиток споживчого ринку та реалізацію потреб населення. Враховуючи значний мультиплікативний ефект впливу промисловості на інші галузі та сектори економіки науковці зазначають [375], що важливість індустріальної політики для розвитку національної економіки України не викликає сумніву. Сучасне трактування промислової політики – багатоаспектне. Про це свідчать роботи вітчизняних та зарубіжних дослідників, а також документи державних та міжнародних організацій (додаток М).

Спираючись на аналіз зазначених джерел, промислова політика, за найбільш загальним сприйняттям, трактується як складова економічної політики держави, направлена на забезпечення економічного зростання та добробуту населення. При цьому (здебільшого у зарубіжних виданнях) промислова політика трактується як державне втручання, направлене на підтримку певних галузей або секторів [586; 606; 620]. Такий підхід до розуміння промислової політики конкретизує дослідження у відповідному (галузево-секторальному аспекті). Однак, зважаючи на завдання дослідження споживчого ринку в контексті соціально-економічного розвитку держави в цілому, ми послуговуємось іншим – більш широким підходом. Він передбачає, що промислова політика не обмежується підтримкою певних галузей, а направлена на формування системи інститутів бізнес-середовища, розглядає її вплив на інші галузі економіки [177; 272; 495; 580; 611; 621].

Аналіз ефективності промислової політики різних країн свідчить про перевагу інституційного підходу. Дослідження, які охоплюють останні два десятиліття, дозволяють зробити висновок про те, що промислова політика – це більш широке «бачення» процесів, що відбуваються в економіці, та їх координації, ніж забезпечення виплати субсидій або захист торгівлі.

Східноазіатські країни, як показує практика, не обов'язково витрачають більше грошей на промисловість, ніж інші, але їх промислова політика є більш успішною, оскільки вона має щільну інституційну мережу координації, що полегшує інформаційні потоки між урядом та бізнесом, з одного боку, і власне між компаніями, з іншого боку. Промислова політика в цих країнах працює не тільки надаючи детальні рішення конкретних галузевих проблем, а також забезпечуючи широке «бачення» майбутнього економіки, за яким добровільна координація діяльності може бути досягнута шляхом залучення приватного сектора [621].

Погоджуючись із висновками провідних науковців щодо пріоритетності інституційного підходу і необхідності врахування галузевих пріоритетів і формування ефективної інституційної мережі в країні, ми розглядаємо, виходячи з позицій цього підходу промислову політику в Україні в аспекті її впливу на функціонування споживчого ринку.

З метою підтримки промисловості державними органами влади в Україні було прийнято низку документів: законодавчих актів, концепцій державної промислової політики, стратегій соціально-економічного розвитку України, цільових програм розвитку промисловості та її окремих галузей. Зокрема, за роки незалежності України було прийнято дві концепції державної промислової політики: Концепція державної промислової політики України, затверджена Постановою Кабінету Міністрів України № 272 від 29 лютого 1996 р. [361] та Концепція державної промислової політики України, затверджена Указом Президента України № 102/2003 від 12 лютого 2003 р. [362].

Концепція 1996 р. була направлена на боротьбу з кризовими явищами в промисловості та в цілому економіки, викликаними її структурною перебудовою, розривом кооперативних зв'язків виробничого циклу, втратою ринків збуту, непристосованості до ринкових відносин. Закономірно, що метою державної промислової політики було визначено призупинення спаду виробництва, модернізація, структурна перебудова та сталий розвиток

промисловості. Ця концепція декларує посилення регулюючої функції держави у здійсненні промислової політики, що, на наш погляд, мало сенс в умовах необхідності істотної структурної перебудови національної економіки. Концепція передбачала необхідність заходів щодо підвищення конкурентоспроможності продукції шляхом забезпечення енергоефективності, розробки нових матеріалів та оновлення технологічної і технічної бази; визначала важливість поступового переходу від галузевої системи державного управління до матричної, що мало за мету забезпечення органічного поєднання галузевого і територіального принципів.

Провідна роль уряду у забезпеченні конкурентоспроможності галузей промисловості була обмовлена особливістю процесів перехідної економіки, необхідності її адаптації до ринкових механізмів. Однак при переході до ринкової економіки без визначення об'єктивного впливу самого ринку досягнення високого рівня конкурентоспроможності галузей промисловості є неможливим. Крім того, компенсаторна роль держави завжди є більш продуктивною за умови використання не лише галузевого підходу підтримки економіки, а й формування сприятливого бізнес-середовища.

Концепція державної промислової політики 2003 р. була покликана врахувати зміни, що відбулися в економіці країни. Цим документом основними принципами державної політики визначено забезпечення національних інтересів; соціальна та екологічна спрямованість реформування промисловості; реалізація інноваційного типу розвитку промисловості; поєднання державного регулювання з ринковими механізмами саморегуляції; програмно-цільовий підхід до вирішення завдань промислової політики; поглиблення процесів інтеграції у світову економіку [362]. У цій концепції перевага надається ринковим механізмам регулювання, проте вона передбачає посилення державного регулювання, з огляду на необхідність коригування дій ринкового механізму. В рамках Концепції державної промислової політики 2003 р. визначено стратегії розвитку галузей (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

**Стратегії розвитку галузей промисловості України в Концепції
державної промислової політики 2003 р.**

Стратегія	Галузі промисловості
Стратегія використання природних ресурсів	Вугільна, металургійна, гірничорудна промисловість, промисловість будматеріалів
Стратегія «переслідування» — освоєння випуску конкурентоспроможної продукції, що вже виробляється в розвинутих країнах	Виробництво побутової техніки, двигуно-, автомобілебудування, хімічна промисловість
Стратегія «лідерних технологій» — використання власних науково-технічних досягнень для створення нових видів продукції і технологій, формування попиту на них і виходу на нові ринки	Оборонна, аерокосмічна, суднобудівна промисловість, хімічне, важке та енергетичне машинобудування, індустрія інформаційних технологій, інші наукоємні виробництва
«Проривна» стратегія — створення принципово нових видів продукції, що випереджають сучасні зразки на одне-два покоління. Стратегія базується на концепції «обганяти не здоганяючи»,	Має селективний характер і реалізовуватиметься в науково-технічних установах та на інноваційних підприємствах

Джерело: узагальнено на основі [362]

Аналізуючи зазначені стратегії з позиції їх зв'язку з розвитком споживчого ринку, необхідно констатувати, що стратегії державної промислової політики, задекларовані Концепцією, не повною мірою охоплюють галузі, які формують пропозицію на споживчому ринку. Зокрема, не зрозуміло, яку стратегію пропонується використовувати в харчовій та легкій промисловості тобто стосовно тих галузей, які в Україні переважним чином формують споживчий ринок.

Основними напрямками державної промислової політики Концепція (2003) визначає такі (рис. 4.2).

Щодо реформування управління промисловістю Концепцією передбачено перехід на дворівневе управління (перший рівень — центральні органи виконавчої влади, другий — підприємства), а також перехід від галузевого до функціонального принципу. Структурною політикою визначено заходи щодо подолання диспропорцій у промисловому виробництві. В тому числі задекларовано необхідність заходів з прискорення розвитку легкої, харчової промисловості, переробки сільськогосподарських

продуктів, стимулювання розвитку автомобілебудування. Реалізація інституційної політики за Концепцією спирається на процеси приватизації великих підприємств, формування технологічних комплексів, бізнес-інкубаторів тощо.

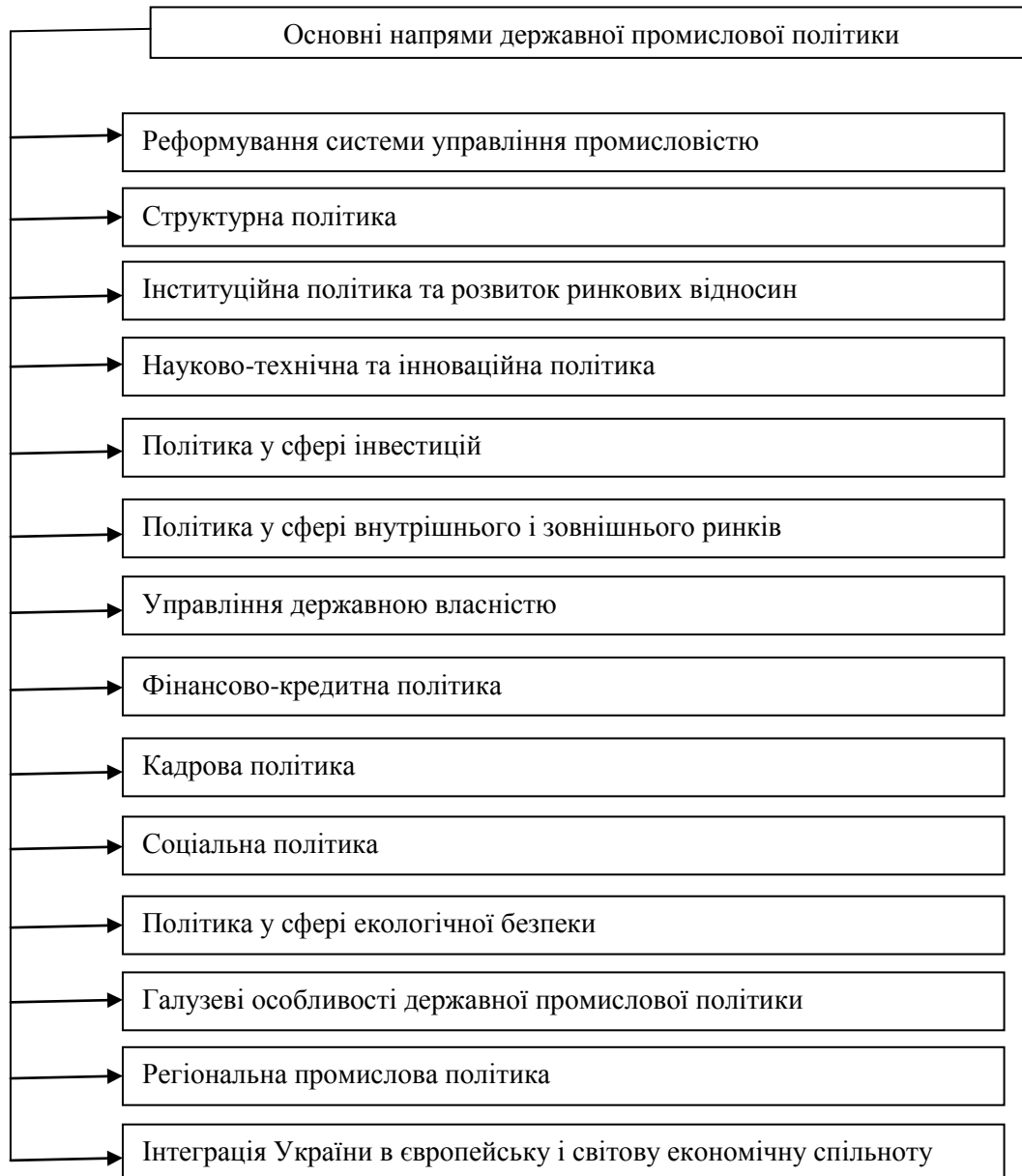

Рис. 4.2. Основні напрями державної промислової політики України, визначені Концепцією 2003 р.

Джерело: узагальнено на основі [362]

Необхідно відзначити, що реалізація зазначених заходів не забезпечила повною мірою досягнення поставлених цілей. Зокрема, процес приватизації великих підприємств відбувався досить хаотично, часто не прозоро та за

відсутності конкуренції, що призвело до ще більшого поглиблення кризи ефективності економіки. Підприємства, приватизовані за лобістським принципом, не отримали ефективного менеджменту та інвестиційних вливань. Крім того, непрозора приватизація низки підприємств призвела до монополізації та олігархізації економіки, що унеможливило позитивний вплив на її розвиток традиційних ринкових важелів. З іншого боку, негативним чинником для вітчизняної економіки стало те, що отримані від приватизації кошти держава спрямовувала не на інвестиції, а на забезпечення фіскальних потреб.

Основними напрямками політики у сфері внутрішнього та зовнішнього ринків Концепцією-2003 було визначено [362]:

- розширення споживчих можливостей внутрішнього ринку, зокрема шляхом підвищення купівельної спроможності споживачів промислової продукції, проведення виваженої цінової політики;

- досягнення збалансованого співвідношення обсягів внутрішнього і зовнішнього ринків, виходячи з економічної безпеки держави;

- підвищення рівня захисту внутрішнього ринку шляхом надання консультативної допомоги вітчизняним виробникам;

- сприяння підприємствам у розвитку інфраструктури внутрішнього і зовнішнього ринків промислової продукції шляхом створення оптових складів, сервісних центрів, лізингових компаній, дилерських та дистриб'юторських фірм, торгових домів та інших об'єктів інфраструктури, заохочення підприємств до відкриття за кордоном представництв, надання допомоги вітчизняним виробникам у виході на зовнішні ринки через систему торговельно-економічних місій за кордоном;

- підтримка зовнішньоекономічної діяльності шляхом тарифного і нетарифного регулювання та інших заходів відповідно до вимог Світової організації торгівлі (СОТ);

створення системи кредитування і страхування експорту; створення системи ефективного моніторингу та прогнозування змін на зовнішніх ринках.

Щодо підтримки зовнішньоекономічної діяльності увага держави зосереджена на металургії, авіакосмічній галузі, суднобудуванні. Серед галузей, що виробляють споживчі товари, виділена лише харчова промисловість.

Серед пріоритетів підтримки окремих галузей, що були визначені Концепцією, для нашого дослідження важливо виділити наступні:

у машинобудуванні – побутова техніка і товари широкого вжитку, інноваційне обладнання для легкої, харчової і переробної промисловості, інтегральні системи ресурсозберігаючих машин для автомобілебудування, виробництво імпортозамінної продукції;

у приладобудуванні – побутова техніка, комп'ютерна техніка, засоби зв'язку;

хімічна та нафтохімічна промисловість – виробництво продукції для легкої промисловості, мінеральних добрив, виробництво імпортозамінної продукції;

легка промисловість, деревообробна та целюлозно-паперова промисловість;

промисловість будівельних матеріалів – виробництво меблів, будматеріалів, виробництво імпортозамінної продукції, освоєння нових видів продукції, збільшення експорту;

харчова промисловість – виробництво імпортозамінної продукції, освоєння нових видів продукції, збільшення експорту;

діяльність у сфері автоматизації – створення підгалузі, всі напрями (загальна підтримка).

При цьому необхідно зазначити, що незважаючи на визначені пріоритети та декларування необхідності підтримки цих галузей, за більшістю з них не було досягнуто достатнього рівня

конкурентоспроможності на зовнішньому та внутрішньому ринку. На наш погляд, одними з найбільш вагомих причин цього слід назвати лобістські принципи вибору підприємств, яким надається державна підтримка, та несформованість прозорого конкурентного бізнес-середовища, що забезпечило б мотивацію до інноваційної діяльності та залучення інвестицій.

Крім концепцій державної промислової політики органами державної влади України було розроблено та затверджено Концепцію загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2017 р. (затверджена 2008 р.) [371] та Концепцію загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2020 р. (затверджена у 2013 р.) [370].

Концепція загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2017 р. була розроблена у відповідь на виклики, що виникли після вступу України до СОТ. Низька конкурентоспроможність промисловості ще тоді визначена як загроза національній безпеці країни. Метою програми було визначено активізацію інноваційно-інвестиційної діяльності промисловості, що мало б сприяти позитивному впливу на її структуру, забезпечення ринку конкурентоспроможними промисловими товарами та прискорення інтеграції промислового комплексу у світове виробництво [371]. У програмі поряд з традиційно пріоритетними для національного розвитку суднобудуванням, авіаційною і ракетно-космічною галуззю до галузей, що представляють інтереси національного розвитку віднесено сільськогосподарське машинобудування, а також виробництво побутової техніки тривалого користування. Пріоритетом розвитку легкої промисловості було визначено проведення реконструкції підприємств, оптимізації їх структури, створення системи захисту внутрішнього ринку; деревообробної та меблевої промисловості – випереджальний розвиток виробництва сучасних конструкційних матеріалів та готових виробів і вдосконалення структури експорту та імпорту. Фінансування програми планувалося за рахунок коштів державного бюджету, власних коштів

підприємств, залучення іноземних інвестицій та інших джерел. Обсяги фінансування, як і механізми їх здійснення та залучення програмою визначені не були.

Нині чинною є Концепція загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2020 р. Метою цієї Програми визначено комплексне розв'язання проблемних питань функціонування промислового сектору економіки України шляхом розроблення організаційно-економічного механізму та залучення ресурсів для реалізації завдань структурно-технологічної модернізації вітчизняної промисловості у напрямі збільшення частки високотехнологічних видів діяльності в обсягах виробництва та експорту, задоволення потреб внутрішнього ринку у продукції власного виробництва, зростання зайнятості та підвищення завдяки цьому добробуту населення) [370]. Оптимальним варіантом для подолання проблем, що існують в українській промисловості, програмою визначено реалізацію державної політики структурно-технологічних перетворень промисловості на середньо- і високотехнологічні виробництва шляхом збільшення частки вітчизняних розробок на основі поєднання інноваційної та промислової політики. У рамках реалізації Програми передбачається створити систему стратегічного планування розвитку промисловості. Фінансування Програми в необхідних обсягах здійснюється в рамках реальних можливостей державного бюджету, а також на засадах державно-приватного партнерства із залученням власних коштів підприємств та організацій, кредитів, інвестицій.

Крім розглянутих концепцій та програм пріоритети розвитку промисловості визначені також у стратегіях економічного та соціального розвитку України [365; 366]. Стосовно окремих напрямів промислового розвитку України та розвитку окремих галузей прийнято низку законів, державних цільових програм, зокрема щодо визначення пріоритетних напрямів інноваційної діяльності, стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу, освоєння

мікроелектронних технологій та випуску приладів на основі них, розвитку легкої промисловості та автомобілебудування [209; 363; 364; 367; 368].

Аналізуючи документи, що визначали у різні часи пріоритети розвитку української економіки, стає очевидним акцент на галузевому підході у промисловій політиці. Тобто визначаються пріоритетні галузі, яким надається підтримка у вигляді податкових та митних пільг, субсидій на підтримку діяльності та модернізації виробництва. Незважаючи на те, що у Стратегії сталого розвитку «Україна-2020», а також у концепціях та програмах розвитку промисловості задекларовано необхідність заходів щодо інституційних перетворень та формування сприятливого бізнес-середовища, у достатньому обсязі ці перетворення досі не були здійснені.

Для того, щоб більш детально проаналізувати ефективність державної промислової політики у сфері виробництва споживчих товарів, її необхідно розглянути через призму індикаторів функціонування і розвитку споживчого ринку. Це показники виробництва та реалізації споживчих товарів за основними видами та їх динаміка. Для визначення ефективності промислової політики, на наш погляд, необхідно оцінити, наскільки промислове виробництво товарів може задовольнити попит на внутрішньому ринку. Показовим є порівняння динаміки виробництва продовольчих та непродовольчих товарів, а також динаміки ємності ринку цих товарів за допомогою показника, яким є відношення індексів роздрібного товарообороту та індексів виробництва за основними видами споживчих товарів (4.1).

$$\kappa_i = \frac{I_{vupi}}{I_{obi}}, \quad (4.1)$$

де I_{vupi} – індекс виробництва промислової продукції за i -м видом діяльності;

I_{obi} – індекс роздрібного товарообороту за i -м видом діяльності.

Результати розрахунків інтерпретуються наступним чином: якщо показник $\kappa_i > 1$, то швидкість зростання виробництва є вищою, ніж швидкість

зростання товарообороту (у випадку спаду виробництва і товарообороту – швидкість спаду виробництва є нижчою, ніж швидкість спаду товарообороту). Відповідно значення $k_i < 1$ трактуватиметься як перевищення швидкості зростання товарообороту (у випадку спаду – динаміка спаду товарообороту є нижчою).

Нами було проведено розрахунки названого показника за основними видами виробництва споживчих товарів за період 2007-2017 рр. (табл. 4.2). Позиції визначені на основі даних Державної служби статистики України. Ми максимально намагалися досягти попарного співвідношення даних щодо динаміки товарообороту та динаміки виробництва за основними галузями промисловості. Вихідні дані для розрахунку наведено в додатку Н.

Таблиця 4.2

Відношення індексів роздрібного товарообороту та виробництва за основними видами споживчих товарів в Україні, 2007-2017 рр. (вибірково)

Група товарів	Рік										
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Продовольчі товари	0,907	0,904	1,020	0,978	0,913	0,866	0,886	1,069	1,084	1,029	1,156
Товари текстильні та галантерея	0,980	0,882	0,622	1,058	0,976	1,015	0,782	1,049	1,559	1,029	0,881
Одяг	0,715	0,569	0,674	0,781	0,815	0,731	0,805	0,882	0,982	0,988	0,868
Взуття	0,523	0,725	0,838	1,033	0,928	0,731	0,728	0,888	1,049	1,185	1,010
Товари парфумерно-косметичні	0,768	0,745	1,064	1,129	0,958	0,862	0,991	1,038	0,954	0,866	0,852
Товари фармацевтичні	0,886	0,893	1,215	1,100	0,881	0,997	1,042	1,121	1,097	0,968	0,911
Друкована продукція	0,983	0,909	1,099	0,901	1,080	0,912	0,992	1,136	1,045	1,032	0,998
Вироби паперові, включаючи шкільні та канцелярські	1,204	0,829	0,892	1,177	0,902	0,974	1,041	1,140	0,976	1,062	1,004
Комп'ютери, електронна та оптична продукція	0,610	0,755	0,604	0,647	0,703	0,782	0,887	1,039	1,033	0,958	1,091
Автомобілі та автотовари	0,864	0,844	0,516	1,011	0,922	0,608	0,650	0,993	0,769	0,509	1,401
Меблі	1,009	0,782	0,736	1,085	1,062	0,963	0,882	1,164	1,159	0,957	0,960
Побутові прилади	0,720	0,778	0,987	0,842	0,955	0,767	0,872	0,822	1,056	0,911	0,863

Джерело: розраховано за даними [134]

Аналіз дозволяє констатувати, що динаміка виробництва продовольчих товарів впродовж зазначеного періоду була вищою за динаміку

товарообороту. При цьому необхідно звернути увагу, що обсяг товарообороту за продовольчими товарами у 2009 р., 2014-2015 рр. та 2017 р. знижувався. Тобто у 2009, 2013 та 2015 рр. динаміка спаду виробництва продовольчих товарів була меншою, ніж динаміка спаду споживання.

У виробництві текстильних товарів у 2015 р., поліграфічній діяльності у 2009 р. та 2014-2015 рр., виробництві паперових виробів у 2010, 2014 та 2016 рр. динаміка спаду виробництва була нижчою, ніж динаміка спаду споживання. У галузі виробництва взуття динаміка зростання виробництва була вищою, ніж динаміка товарообороту протягом останніх двох років. Виробництво одягу протягом всього періоду аналізу відставало за темпами зростання від темпів зростання ринку. Виробництво комп'ютерної техніки, меблів та побутових приладів протягом періоду аналізу також відставало за своєю динамікою від динаміки товарообороту.

Таким чином, з наведеного вище ми робимо припущення, що у більшості галузей, які виробляють непродовольчі товари, динаміка зростання виробництва є нижчою, ніж динаміка зростання попиту на споживчому ринку. Доречно ще раз зазначити наявність значної частки імпорту на споживчому ринку України (див. розділ 3). Конкретизує цей факт аналіз частки імпортованих товарів на вітчизняному споживчому ринку в розрізі основних видів споживчих товарів протягом 2007-2017 рр. (табл. 4.3).

Таблиця 4.3

Частка продажу споживчих товарів, що вироблені в Україні, на внутрішньому ринку України за основними видами споживчих товарів, 2007-2017 рр.

Група товарів	Рік										
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Продовольчі товари*	0,882	0,882	0,884	0,882	0,872	0,863	0,855	0,856	0,852	0,848	0,822
Товари текстильні та галантерея	0,382	0,478	0,464	0,411	0,427	0,342	0,267	0,3	0,338	0,32	0,259
Одяг	0,187	0,166	0,154	0,107	0,108	0,077	0,068	0,059	0,057	0,053	0,051
Взуття	0,044	0,046	0,064	0,042	0,036	0,028	0,023	0,03	0,031	0,029	0,037
Товари парфумерно-косметичні	0,255	0,28	0,277	0,258	0,26	0,227	0,209	0,205	0,198	0,183	0,176
Товари фармацевтичні	0,539	0,533	0,524	0,521	0,508	0,508	0,508	0,509	0,504	0,503	0,498
Книги, газети, журнали	0,816	0,835	0,856	0,87	0,875	0,89	0,898	0,891	0,889	0,895	0,798

Вироби паперові, включаючи шкільні та канцелярські	0,704	0,722	0,728	0,749	0,747	0,749	0,734	0,54	0,537	0,552	0,504
Комп'ютери, електронна та оптична продукція	0,167	0,114	0,117	0,061	0,03	0,012	0,009	0,006	0,008	0,007	0,01
Автомобілі та автотовари	0,388	0,315	0,243	0,186	0,146	0,126	0,107	0,105	0,079	0,06	0,053
Меблі	0,691	0,636	0,621	0,567	0,55	0,542	0,499	0,444	0,421	0,448	0,436
Побутові прилади	0,089	0,105	0,148	0,114	0,11	0,107	0,115	0,119	0,112	0,125	0,105

**Примітка: тут і далі частка розрахована як коефіцієнт.*

Джерело: розраховано за даними [134]

Для більшої наочності за часткою вітчизняних товарів на внутрішньому ринку нами визначено ранг кожної з розглянутих галузей (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Ранг галузей виробництва споживчих товарів в Україні за часткою вітчизняних товарів на ринку за 2007-2017 рр.

Група товарів	Рік										
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Продовольчі товари	1	1	1	1	2	2	2	2	2	2	1
Товари текстильні та галантерея	7	6	6	6	6	6	6	6	6	6	6
Одяг	9	9	9	10	10	10	10	10	10	10	10
Взуття	12	12	12	12	11	11	11	11	11	11	11
Товари парфумерно-косметичні	8	8	7	7	7	7	7	7	7	7	7
Товари фармацевтичні	5	5	5	5	5	5	4	4	4	4	4
Друкована продукція	2	2	2	2	1	1	1	1	1	1	2
Вироби паперові, включаючи шкільні та канцелярські	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3	3
Комп'ютери, електронна та оптична продукція	10	10	11	11	12	12	12	12	12	12	12
Автомобілі та автотовари	6	7	8	8	8	8	9	9	9	9	9
Меблі	4	4	4	4	4	4	5	5	5	5	5
Побутові прилади	11	11	10	9	9	9	8	8	8	8	8

Джерело: розраховано за даними [134]

Найвищою на споживчому ринку України є частка продовольчих товарів, що вироблені національними товаровиробниками. Однак, аналізом статистичних даних виявлена негативна тенденція – вітчизняні виробники поступово втрачають частину ринку. У світовій практиці вважається, що надійна продовольча безпека країни може бути досягнута за умови, якщо 75-80% внутрішнього споживання продуктів харчування припадає на вітчизняну

продукцію [375]. Нині ця умова ще виконується, але враховуючи зростання частки продукції іноземних виробників на ринку продуктів харчування, необхідні заходи державного впливу, спрямовані на захист внутрішнього ринку.

Серед непродовольчих товарів закономірним є низький рівень частки імпортованих товарів у галузі друкованої продукції (книги, газети, журнали). Паперові вироби та канцелярські товари до 2014 р. мали частку імпорту до 30%, але протягом останніх років тенденція різко змінилась до негативної і в 2017 р. частка імпорту становила майже 50%. Вітчизняне виробництво фармацевтичних товарів забезпечує потреби ринку лише на 50%, причому тенденція також є негативною. Таку ситуацію на ринку споживчих товарів необхідно оцінити як досить тривожну для національної безпеки. Серед викликів розвитку галузі фахівці виділяють недостатній рівень науково-технічного забезпечення фармацевтичного виробництва, недостатність фінансування державних програм розвитку галузі, невелику частку фармацевтичних підприємств в Україні, сертифікованих на відповідність європейським стандартам належного виробництва (GMP), та належної лабораторної практики (GLP) [375].

В усіх інших розглянутих галузях (див. табл. 4.4) частка імпортованих товарів переважає. У деяких галузях вона перевищує 90% (комп'ютерна техніка, автомобілі та автотовари, одяг та взуття). Крім того, зазначимо, наведені дані враховують лише готові товари, а оскільки саме в цих галузях спостерігається використання імпортованих матеріалів та комплектуючих, то частка імпорту за деякими групами товарів наближається до 100%.

Для більш ґрунтовного аналізу ефективності промислової політики, крім того, необхідно оцінити значущість кожної з представлених галузей на внутрішньому ринку України. Показником є частка галузі в роздрібному товарообороті (табл. 4.5).

Для оцінки розвитку зазначених галузей промисловості та ефективності промислової політики через призму функціонування споживчого ринку нами

використовується інтегральний показник, що включає такі компоненти: частку галузі в роздрібному товарообороті (характеризує значущість галузі на внутрішньому споживчому ринку); частку споживчих товарів, що вироблені в Україні та відношення індексу виробництва до індексу роздрібного товарообороту (характеризує рівень задоволення попиту на внутрішньому ринку вітчизняними виробниками).

Таблиця 4.5

**Частка груп споживчих товарів у роздрібному товарообороті
України, 2007-2017 рр.**

Група товарів	Рік										
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Продовольчі товари	0,353	0,344	0,400	0,395	0,389	0,402	0,411	0,413	0,411	0,410	0,398
Товари текстильні та галантерея	0,004	0,003	0,004	0,004	0,004	0,003	0,004	0,004	0,003	0,003	0,003
Одяг	0,007	0,008	0,010	0,012	0,013	0,014	0,015	0,016	0,018	0,019	0,021
Взуття	0,010	0,010	0,012	0,012	0,011	0,012	0,012	0,011	0,011	0,010	0,010
Товари парфумерно-косметичні	0,017	0,019	0,025	0,022	0,020	0,023	0,024	0,025	0,029	0,032	0,035
Товари фармацевтичні	0,054	0,051	0,071	0,067	0,064	0,063	0,066	0,073	0,083	0,088	0,094
Друкована продукція	0,010	0,009	0,010	0,010	0,009	0,008	0,007	0,006	0,005	0,005	0,003
Вироби паперові, включаючи шкільні та канцелярські	0,002	0,002	0,002	0,002	0,002	0,002	0,002	0,002	0,003	0,003	0,002
Комп'ютери, електронна та оптична продукція	0,011	0,010	0,008	0,011	0,012	0,012	0,010	0,008	0,007	0,008	0,008
Автомобілі та автотовари	0,186	0,186	0,075	0,080	0,095	0,102	0,101	0,067	0,062	0,080	0,081
Меблі	0,005	0,006	0,006	0,006	0,005	0,005	0,005	0,005	0,004	0,005	0,006
Побутові прилади	0,033	0,028	0,026	0,029	0,027	0,027	0,025	0,027	0,026	0,025	0,033

Джерело: розраховано за даними [134]

Розрахунок інтегрального показника здійснюється як середнє арифметичне часткових показників. Для стандартизації часткових показників застосовується система вимірювань: значення показника коливається в межах від 0 до 1 (0 – найкраще значення, 1 – найгірше значення) (Додаток Н). Для цього використано формулу 4.2:

$$k_{ij} = \frac{x_{ij} - x_{\min}}{x_{\max} - x_{\min}}, \quad (4.2)$$

де k_{ij} – стандартизований i -й частковий показник j -ї галузі x_{ij} – фактичне значення i -го показника j -ї галузі;

x_{max} та x_{min} – мінімальне та максимальне значення показника серед досліджуваної сукупності значень галузі.

Результати розрахунків інтегрального показника результативності промислової політики у відображенні змін споживчого ринку (табл. 4.6) дають можливість проаналізувати ефективність промислової політики в Україні за основними галузями, що представлені на споживчому ринку.

Таблиця 4.6

Інтегральний показник результативності промислової політики України у відображенні змін споживчого ринку, 2007-2017 рр.

Галузь	Рік										
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Продовольчі товари	0,413	0,366	0,781	0,696	0,540	0,498	0,522	0,749	0,733	0,645	0,592
Товари текстильні та галантерея	0,648	0,495	0,627	0,664	0,618	0,387	0,329	0,476	0,455	0,242	0,092
Одяг	0,449	0,306	0,399	0,426	0,471	0,349	0,413	0,472	0,602	0,620	0,571
Взуття	0,186	0,318	0,822	0,745	0,506	0,369	0,354	0,401	0,513	0,407	0,359
Товари парфумерно-косметичні	0,273	0,363	0,736	0,686	0,508	0,372	0,445	0,489	0,476	0,404	0,426
Товари фармацевтичні	0,358	0,296	0,698	0,526	0,182	0,289	0,360	0,498	0,514	0,411	0,363
Друківна продукція	0,484	0,406	0,808	0,555	0,761	0,542	0,664	0,769	0,611	0,599	0,138
Вироби паперові, включаючи шкільні та канцелярські	0,653	0,317	0,490	0,704	0,434	0,478	0,501	0,532	0,510	0,575	0,407
Комп'ютери, електронна та оптична продукція	0,577	0,541	0,310	0,385	0,451	0,435	0,407	0,383	0,298	0,291	0,386
Автомобілі та автотовари	0,797	0,719	0,228	0,369	0,335	0,218	0,211	0,248	0,123	0,056	0,385
Меблі	0,779	0,573	0,580	0,712	0,634	0,434	0,421	0,420	0,329	0,237	0,474
Побутові прилади	0,322	0,263	0,629	0,424	0,446	0,214	0,309	0,346	0,499	0,393	0,566

Джерело: розраховано за даними [134]

Використання зазначеного інтегрального показника дозволяє здійснити аналіз промислової політики держави з позиції задоволення потреб на внутрішньому ринку відповідно до кожної з аналізованих галузей та порівняти її динаміку протягом різних періодів. Результати розрахунку

свідчать, що найвищий рівень ефективності промислової політики за показниками споживчого ринку протягом періоду 2007-2017 рр. спостерігається у галузях виробництва продовольчих товарів, одягу та паперових виробів. Щодо таких галузей як виробництво меблів, текстильних товарів, взуття, парфюмерно-косметичних товарів, комп'ютерної техніки, автомобілів та автотоварів за цим показником визначається негативна динаміка.

За результатами ранжування галузей за інтегральним показником результативності промислової політики у відображенні змін споживчого ринку (рис. 4.3) у 2017 р. нами виділено галузі з високим рівнем показника (виробництво одягу, побутових приладів та меблів). Низький рівень зазначеного показника у 2017 р. відповідає таким групам товарів як текстильні товари та галантерея, а також книги, газети та журнали.

Рис. 4.3. Діаграма розподілу галузей за рівнем інтегрального показника результативності промислової політики України у відображенні змін споживчого ринку у 2017 р.

Джерело: розробка автора

Схема розрахунку інтегрального показника дає можливість оцінити ефективність промислової політики за галузями на основі аналізу внеску кожної галузі в формування товарообороту, а також динаміки зміни часткових показників по відношенню до найгіршого (найкращого) значення. Для більш ґрунтовного аналізу за складовими інтегрального показника розвитку галузей промисловості було здійснено класифікацію галузей з використанням кластерного аналізу методом k-середніх. Результати розрахунків дають можливість розподілити аналізовані галузі промисловості за трьома кластерами (табл. 4.7, рис. 4.4).

Таблиця 4.7

**Розподіл галузей за кластерами відповідно до значень складових
інтегрального показника результативності промислової політики
України**

Кластер 1	Кластер 2	Кластер 3
текстильні товари	продовольчі товари	одяг
фармацевтичні товари	друкована продукція	взуття
паперові вироби		парфумерно-косметичні товари
меблі		комп'ютери, електронна та оптична продукція
		автомобілі та автотовари побутова техніка

Джерело: розроблено автором

Для галузей, що увійшли до 1-го кластера, властиві показники: низька частка в роздрібному товарообороті, низькі темпи зростання виробництва порівняно зі зростанням ємності ринку та середній рівень частки вітчизняних товарів. Для галузей у другому кластері притаманні висока частка у роздрібному товарообороті, високі темпи зростання виробництва порівняно зі зростанням ємності ринку та висока частка вітчизняних товарів. У третьому кластері знаходяться галузі, ознаками для яких є низька частка в роздрібному товарообороті, темпи зростання виробництва співпадають зі

зростанням ємності ринку, частка вітчизняних товарів на ринку є дуже низькою.

Аналіз надає можливість відзначити, що галузі, які знаходяться в другому кластері, мають достатньо високий рівень обсягів виробництва, що дозволяє задовольняти основний обсяг потреб на внутрішньому ринку. При цьому конкурентоспроможність цих галузей на внутрішньому ринку є достатньо високою, на що вказує висока частка вітчизняних товарів на ринку. Галузі, що відносяться до третього кластеру, демонструють позитивну динаміку зростання обсягів виробництва, однак при цьому їх первинні суб'єкти господарювання є недостатньо конкурентоспроможними порівняно з іноземними компаніями-виробниками подібних товарів. Галузі, віднесені до першого кластеру, мають низький рівень розвитку виробництва, що пояснює причину задоволення потреб населення за рахунок імпорту і високу частку товарів іноземного виробництва на вітчизняному споживчому ринку.

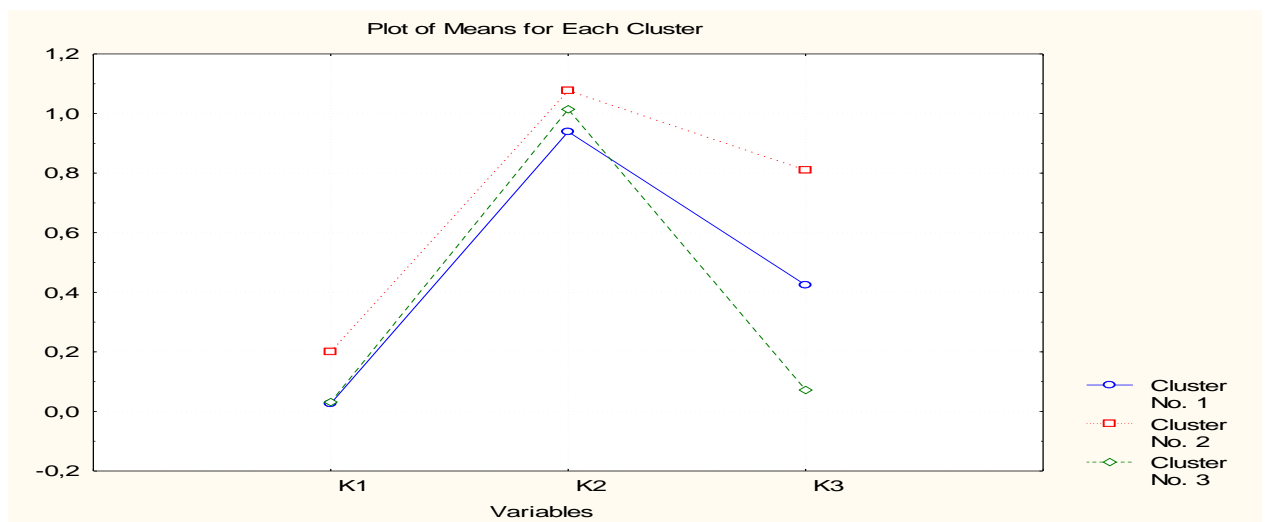

Рис. 4.4. Графік середніх значень складових інтегрального показника розвитку галузей промисловості України, 2017 р.

Джерело: розроблено автором

Отже, ефективність промислової політики держави чітко відображається в показниках функціонування споживчого ринку, якими є значущість галузі на внутрішньому споживчому ринку (частка виробленої

продукції в роздрібному товарообороті) та показники рівня задоволення попиту на внутрішньому ринку вітчизняними виробниками (частка вітчизняних товарів на внутрішньому ринку; відношення індексу роздрібно-го товарообороту та індексу виробництва). Розрахунок інтегрального показника за вказаними частковими показниками допомагає оцінити ефективність промислової політики держави з позиції задоволення потреб на внутрішньому ринку відповідно до кожної з галузей промисловості та порівняти її динаміку протягом різних періодів. Проведення кластерного аналізу дозволяє класифікувати галузі за значеннями часткових показників та виділити відповідні групи для визначення пріоритетності застосування інструментів промислової політики, зокрема, реалізації політики імпортозаміщення.

4.2. Зовнішньоекономічна політика України та її вплив на стан внутрішнього споживчого ринку

Як показав аналіз показників структури та динаміки споживчого ринку, проведений у попередніх підрозділах, за низкою галузей спостерігається низький рівень спроможності вітчизняних виробників задовольнити попит всередині країни. Серед причин такої ситуації є спад виробництва через незадовільний рівень промислової політики держави. Однак крім промислової політики суттєвий вплив на стан внутрішнього споживчого ринку України здійснює також зовнішньоекономічна політика держави. В умовах зростання впливу глобалізації на розвиток національних економічних систем, з одного боку, та інтеграції України в світову економіку, з іншого, зовнішньоекономічні фактори все істотніше трансформують структуру та динаміку внутрішнього споживчого ринку. Завданням держави в цих умовах стає регулювання впливу цих факторів з метою захисту інтересів як споживачів, так і внутрішніх виробників.

Зовнішньоекономічна політика є важливою складовою економічної політики держави, що забезпечує її вплив на розвиток національної економіки в цілому та споживчого ринку зокрема. Тому для дослідження причин, що обумовлюють визначальні тенденції трансформації споживчого ринку України необхідним є аналіз основних інструментів, що застосовуються в рамках зовнішньоекономічної політики держави.

З метою дослідження інструментів зовнішньоекономічної політики та їх використання в рамках формування стратегії державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності нами розглянуто зміст поняття зовнішньоекономічної політики на основі аналізу його трактування в роботах провідних науковців (додаток П).

Необхідно зазначити, що більшість дослідників визначають зовнішньоекономічну політику як діяльність держави щодо реалізації економічного потенціалу країни. При цьому деякі з них акцентують на необхідності захисту внутрішнього ринку від конкуренції іноземних товарів [28], інші ж наголошують на об'єктивності процесів задоволення внутрішнього споживання за рахунок товарів і послуг іноземного виробника, але за умови інтенсивного експорту вітчизняних товарів [119].

Здійснення зовнішньоекономічної політики України регулюються Конституцією України, Законами України «Про зовнішньоекономічну діяльність», «Про основи національної безпеки України», Митним кодексом України, Законом України «Про митний тариф України», а також керується Стратегією сталого розвитку «Україна – 2020» та іншими документами.

Конституція України не дає визначення безпосередньо зовнішньоекономічної політики, однак у ст. 18 визначається, що «...зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права» [208]. За Конституцією визначення засад зовнішньої політики відноситься до

повноважень Верховної Ради (стаття 85), при цьому «виключно законами України визначаються ... засади зовнішніх зносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи» (стаття 92) [208]. Президент України здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України [208]. Повноваження щодо здійснення зовнішньої політики держави, зовнішньоекономічної діяльності та митної справи покладено Конституцією на Кабінет Міністрів України [208].

Поняття «зовнішньоекономічна діяльність» визначається Законом України «Про зовнішньоекономічну діяльність» як «діяльність суб'єктів господарської діяльності України та іноземних суб'єктів господарської діяльності, а також діяльність державних замовників з оборонного замовлення у випадках, визначених законами України, побудована на взаємовідносинах між ними, що має місце як на території України, так і за її межами» [169]. Цим Законом також визначаються органи, що здійснюють державне регулювання зовнішньоекономічної діяльності з відповідними компетенціями, що є доповненням визначеного Конституцією. Такими органами є Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, Національний банк України, органи доходів і зборів, Антимонопольний комітет України, Міжвідомча комісія з міжнародної торгівлі, а також органи місцевого управління [169].

Аналізуючи нормативно-правові акти України, а також дослідження науковців, ми визначаємо основні складові зовнішньоекономічної політики так (рис. 4.5).

Зовнішньоторговельна політика охоплює дії держави в області експорту та імпорту товарів та послуг та передбачає використання таких інструментів як мита і тарифи, нетарифні обмеження (експортні й імпортні квоти), а також фінансові операції держави в сфері зовнішньої торгівлі (кредитування експорту, гарантування експортних кредитів тощо).

Із зовнішньоторговельною політикою тісно пов'язана митна політика держави. Відповідно до Митного кодексу України митна політика являє

собою систему принципів та напрямів діяльності держави у сфері захисту митних інтересів та забезпечення митної безпеки України, регулювання зовнішньої торгівлі, захисту внутрішнього ринку, розвитку економіки України та її інтеграції до світової економіки [280].

У наш час міжнародна (та відповідно також національна) митна діяльність відбувається на підставі розроблених та узгоджених Всесвітньою митною організацією (членом якої Україна є від 1992 р.) більше двадцяти правових актів-конвенцій. Основна мета таких конвенцій – гармонізація митних систем світової співдружності [167, с. 44].

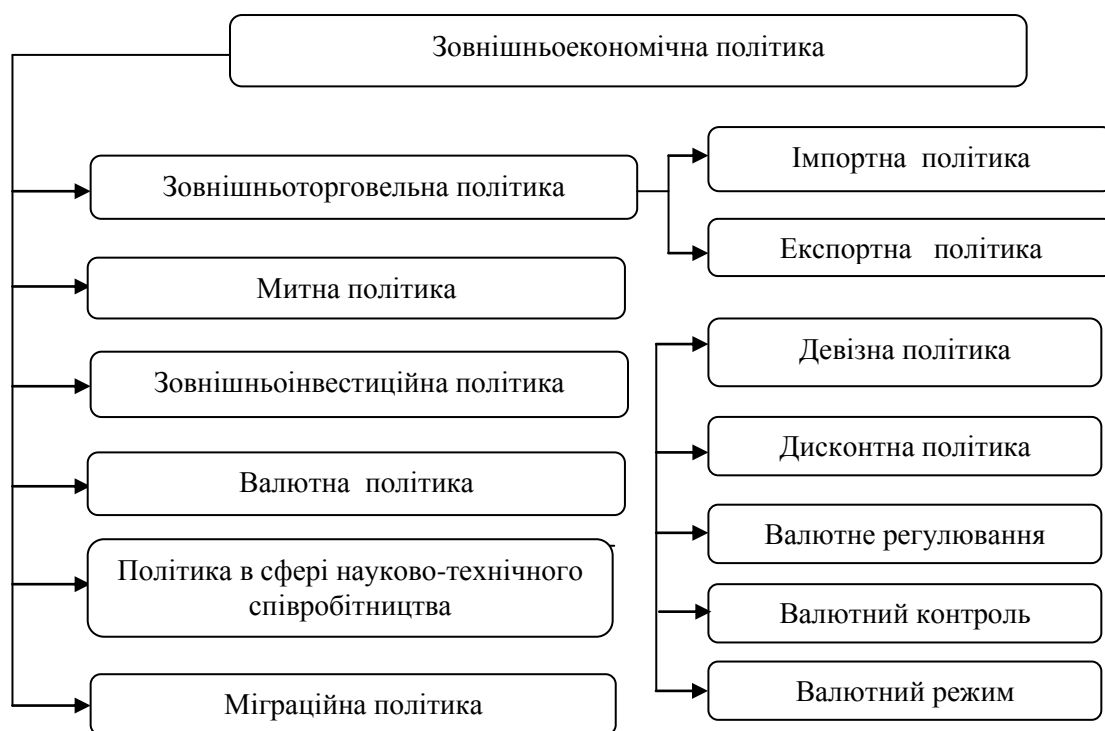

Рис. 4.5. Складові зовнішньоекономічної політики України

Джерело: складено на основі [23; 51; 113; 169; 477]

Основним інструментом митної політики держави є імпорتنі та експортні тарифи. Вони є історично першим інструментом протекціонізму і регулювання зовнішньої торгівлі та займають центральне місце в системі реалізації державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності [431, с. 167]. При цьому однак прослідковується тенденція до зниження митних тарифів, що застосовуються країнами для регулювання імпорту. Нині на перший план виходять нетарифні обмеження, серед яких найчастіше

використовуються імпорتنі кількісні квоти, антидемпінгове законодавство і сама практика його застосування, «добровільне» обмеження експорту, різноманітні адміністративні правила (відповідність стандартам і вимогам безпеки використання, санітарні, ветеринарні та інші сертифікати, вимоги до упакування, маркування тощо) [167, с. 45].

Також до складових зовнішньоекономічної політики вчені відносять валютну політику. Валютна політика держави включає сукупність заходів, що здійснюються державою у сфері валютних відносин (в тому числі і в міжнародних) і має своїм об'єктом курс національної валюти по відношенню до іноземних грошових одиниць. Інструментами валютної політики є режим валютного курсу, валютні резерви, інтервенції на валютних ринках, валютні обмеження, валютний контроль, валютне субсидування [301; 314]. У сфері грошово-кредитної і валютної політики визначальним визнається вибір режиму валютного курсу, спектр якого варіюється від жорсткої прив'язки (наприклад, до іноземної валюти) до вільного плавання. Однозначної відповіді на питання, який режим валютного курсу краще – фіксований або плаваючий, теорія не дає. Кожен має свої переваги і недоліки. Центральне питання в дискусії прихильників фіксованих і прихильників плаваючих валютних курсів – гнучкість цін і заробітної плати [314]:

якщо ціни і зарплати в країні є гнучкими (визначаються попитом і пропозицією), то цього досить для адаптації до зовнішніх змін і гнучкість валютних курсів національної грошової одиниці (тобто вибір для неї режиму вільного плавання) не потрібна;

якщо ціни і зарплати в країні не є гнучкими (наприклад, уряд здійснює інфляційне регулювання при проведенні грошово-кредитної політики), то використання режиму плаваючого валютного курсу буде найбільш ефективним механізмом адаптації до зовнішніх змін і підтримки платіжного балансу.

Відповідь на питання про умови ефективності чи неефективності фіксованого чи плаваючого валютного курсу дає теорія оптимальних

валютних зон: вибір країною режиму фіксованого валютного курсу для національної грошової одиниці ефективний, якщо її економіка характеризується високим ступенем відкритості товарних і фінансових ринків, а також ринку праці до аналогічних ринків країни, до грошової одиниці якої здійснюється прив'язка валютного курсу. Якщо всі ринки товарів, факторів виробництва і послуг були б повністю відкриті, ціни стали б абсолютно гнучкими, виробничі ресурси були б повністю зайняті, усунення платіжних дисбалансів було б швидким, то оптимальною валютною зоною був би весь світ. В умовах існування бар'єрів на шляху руху товарів, послуг, капіталу і трудових ресурсів ціни (як наслідок, рівні оплати праці) не є гнучкими і вибір плаваючого валютного курсу є найкращим рішенням, що компенсує існуючі «дефекти» [314].

Зовнішньоінвестиційна політика держави являє собою систему форм і методів державного впливу на різноспрямовані потоки міжнародних інвестицій з метою зростання позитивних економічних і соціальних ефектів в національній економіці [314]. Залучення зовнішніх інвестицій є важливим фактором, що сприяє розвитку національного виробництва, підвищенню конкурентоспроможності вітчизняних продуктів та послуг, а також зростанню частки вітчизняних товарів на ринку та зниженню імпортозалежності. Не менш важливим фактором розвитку економіки, ніж фінансові інвестиції є залучення новітніх технологій. Тому поряд з інвестиційною політикою провідну роль у забезпеченні сталого розвитку економіки та економічної безпеки відіграє державна політика у сфері технічного співробітництва. Деякі вчені в якості складової зовнішньоекономічної політики виділяють також міграційну політику держави [51, с. 110; 113, с. 23].

Розглядаючи завдання зовнішньоекономічної політики, вчені відзначають два аспекти: реалізацію конкурентних переваг національних виробників на зовнішньому ринку та сприяння зростанню добробуту споживачів за рахунок споживання необхідних імпортних товарів [113, с. 23].

Ці два аспекти є взаємозалежними, оскільки підвищення конкурентоспроможності національних виробників на зовнішньому ринку дасть можливість підвищувати рівень бюджетних надходжень, що в свою чергу, забезпечить можливості для соціального розвитку держави. Однак, якщо вести мову про споживчі товари та послуги, спираючись на дані аналізу внутрішнього споживчого ринку, проведені у попередньому підрозділі, відзначимо, що по відношенню до низки галузей залишається невирішеним питання забезпечення конкурентоспроможності вітчизняних виробників на внутрішньому ринку. Тобто реалізація потреб споживачів у багатьох сегментах споживчого ринку дійсно забезпечується імпортними товарами. Так, за деякими групами непродовольчих товарів частка імпортних товарів на внутрішньому ринку перевищує 90%. Для вирішення цієї проблеми з боку держави необхідно застосування інструментів не лише промислової політики, але також і зовнішньоекономічних важелів впливу. Тому, завданнями зовнішньоекономічної політики держави повинні одночасно стати як забезпечення добробуту населення, так і конкурентоспроможності національних виробників на внутрішньому і зовнішньому ринку (рис. 4.6).

Важливим фактором зростання добробуту населення є забезпечення його потреб у споживанні якісних товарів і послуг. Проте не викликає сумніву, що можливість задоволення потреб споживачів вітчизняними виробниками є більш пріоритетною в аспекті забезпечення соціально-економічного розвитку держави. Нинішня ситуація превалювання імпортних товарів на внутрішньому споживчому ринку України на думку багатьох вчених є передумовою реалізації політики імпортозаміщення [246; 345; 376]. При цьому вчені наголошують на значних недоліках протекціонізму при реалізації цієї політики. Так, К. Пугачевська відзначає, що «для успішності такої політики важливо дотримуватись балансу між підтримкою товаровиробників і стимулюванням конкуренції» [376]. А. Олейнов у своєму дослідженні теорій економічної політики також наголошує на тому, що

«...наслідки протекціонізму в зовнішньоторговельній політиці не однозначні і можуть вести до протилежних результатів» [314, с. 4].

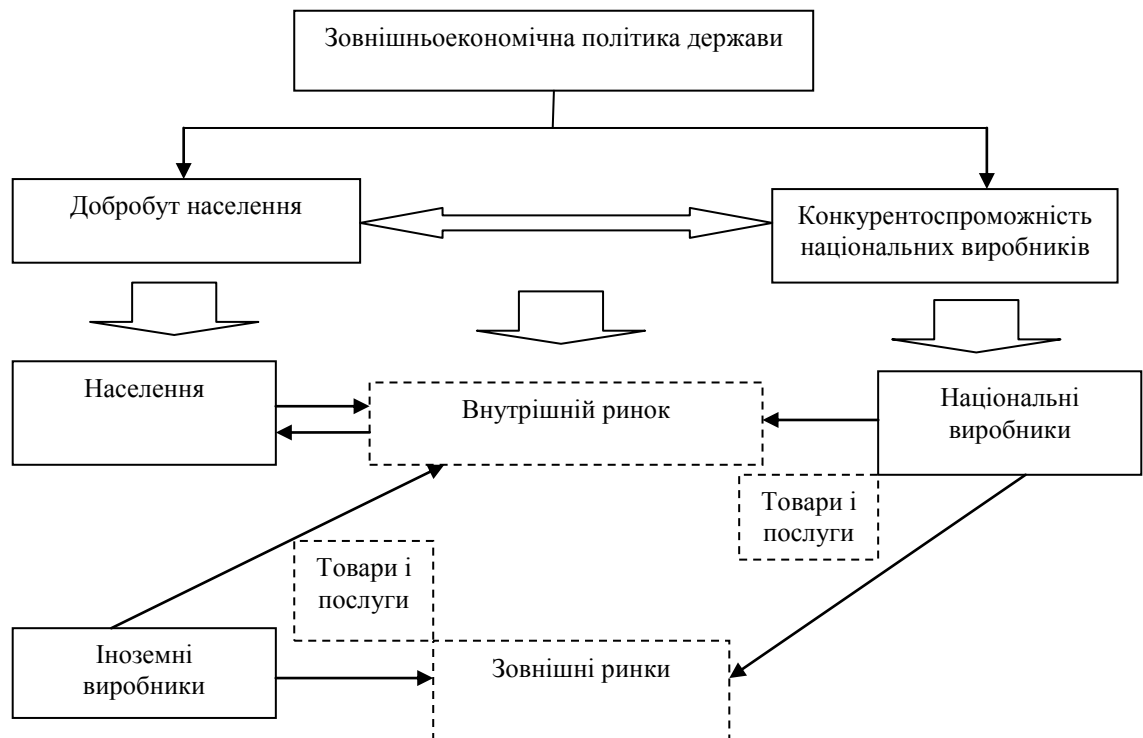

Рис. 4.6. Завдання та напрями реалізації зовнішньоекономічної політики держави

Джерело: розроблено автором

Вчений робить висновок про те, що «...зовнішньоторговельна політика, що максимізує дохід від зовнішньоторговельних операцій, відрізняється від зовнішньоторговельної політики, яка максимізує національний добробут», а «...скорочення обмежень у зовнішній торгівлі за інших рівних умов сприяє зростанню національного добробуту» [314, с. 4].

Негативними наслідками політики протекціонізму, з одного боку, є незадоволення потреб споживачів товарами високої якості за доступними цінами, а з іншого – низька конкурентоспроможність вітчизняних виробників, неможливість їх виходу на зовнішні ринки. Так, наслідком введення імпорتنих обмежень є відсутність мотивації вітчизняних підприємців щодо забезпечення ефективності виробництва та підвищення

якості товарів і послуг. З іншого боку, політика лібералізму за її надмірного поширення в умовах трансформаційної економіки може призвести до повного витіснення національних виробників на внутрішньому ринку та, відповідно, відсутності будь-яких перспектив для виходу на зовнішні ринки національних товаровиробників. Як показують результати аналізу, проведеного в попередньому підрозділі, саме таку ситуацію можна спостерігати щодо більшості галузей економіки України.

Крім того, для трансформаційної економіки інструменти політики протекціонізму дозволяють забезпечити залучення інвестицій для становлення розвитку промисловості. Це, в свою чергу, буде сприяти створенню робочих місць та забезпеченню платоспроможного попиту на внутрішньому споживчому ринку. При цьому, зважаючи на катастрофічні темпи міграції робочої сили, застосування інструментів політики протекціонізму в Україні щодо підтримки національних виробників може бути виправданим з позиції забезпечення соціального розвитку та національної безпеки.

Виходячи з вищезазначеного, зовнішньоекономічна політика має забезпечуватись механізмами державного регулювання, що підтримають розвиток вітчизняних виробників, зважаючи на особливі умови конкуренції світового ринку, заснованої на інноваціях і володінні сучасними технологіями, та підвищувати добробут населення. Крім того, завданням держави є забезпечення умов дотримання балансу між підтримкою вітчизняних виробників та стимулюванням конкуренції на внутрішньому ринку. При цьому теорія імпортозаміщення не дає відповіді на запитання про принципи і способи вибору галузей для впровадження цієї політики, а покладання цих функцій на органи державної влади часто створює підґрунтя для зловживань, коли особи та компанії, наближені до владних структур, отримують додаткові можливості для перерозподілу державних коштів на власну користь [164, с. 142].

Досліджуючи досвід КНР, США та ЄС Л. Поліщук робить висновок про те, що для досягнення успіху в реалізації зовнішньоекономічної стратегії

слід чітко і послідовно ставити і виконувати цілі і завдання у кожній окремо взятій сфері, будь-то торговельна чи валютна, і, найголовніше – змінювати їх лише в контексті сучасних тенденцій розвитку зовнішньоекономічної політики та світової економіки, а не в результаті зміни уряду чи в інтересах окремих експортерів [344].

Борисенко О. пропонує застосування механізму реалізації стратегії зовнішньоекономічної політики, що ґрунтується на комбінації трьох стратегій – протекціонізму, конкурентоспроможності та інтеграційної та їх поетапного впровадження [55]. Такий механізм покликаний забезпечити стимулювання розвитку підприємств за рахунок поступової трансформації механізмів державного регулювання зовнішньоекономічної діяльності: з обмежуючих у стабілізуючі, зі стабілізуючих у стимулюючі, зі стимулюючих у підтримуючі конкуренцію, а з підтримуючих конкуренцію у активні інтеграційно-конкурентні [55]. Реалізація стратегії протекціонізму передбачає використання таких інструментів, як митні тарифи, спеціальні надбавки до ставок мита, імпорتنі квоти, технічні стандарти та державна цільова підтримка, що спрямована на розширення виробництв, запровадження ресурсозберігаючих технологій. Для стратегії конкурентоспроможності та інтеграційної стратегії автор пропонує використання митних тарифів та впровадження державної цільової підтримки, спрямованої на впровадження інноваційних технологій, стандартизації за міжнародними правилами [55]. Вказані стратегії автор пропонує впроваджувати поетапно в залежності від рівня розвитку промисловості, змін внутрішньої та зовнішньої кон'юнктури.

Оцінюючи ефективність зовнішньоекономічної політики держави, необхідно брати до уваги співвідношення як внутрішніх, так і зовнішніх факторів впливу на національну економіку. Перевага використання інструментів політики протекціонізму чи перехід в бік лібералізації зовнішньоекономічної політики має визначатись рівнем розвитку споживчого ринку та його окремих сегментів. Адже, як показують

дослідження провідних науковців, ефективність політики протекціонізму знижується в довгостроковій перспективі та спостерігається її негативний вплив на зміцнення конкурентоспроможності національної економіки [71].

Отже, визначаючи вплив зовнішньоекономічної політики держави на функціонування споживчого ринку всередині країни, ми констатуємо два основних напрями: забезпечення потреб споживачів та конкурентоспроможності вітчизняних виробників на внутрішньому ринку. При цьому ми підкреслюємо, що незважаючи на наявність альтернативи інтересів (за першим випадком споживачів, а за другим – виробників), в ході здійснення зовнішньоекономічної політики держави утворюється досить широке поле взаємної обумовленості двох зазначених напрямів. Зв'язок опосередковується загальними для всіх суб'єктів економічних відносин інтересами національного розвитку. Добробут населення безпосередньо залежить від сталості розвитку виробничої сфери (реального сектору економіки); від забезпечення якості продукції на рівні міжнародних стандартів і конкурентоздатності національних товаровиробників. Отже, за здійснення зовнішньоекономічної політики держави повинна забезпечуватись гармонізація обох напрямів (забезпечення потреб споживачів та конкурентоспроможності вітчизняних виробників) та узгоджуватися інтереси обох груп учасників ринкових відносин.

У практиці сучасного економічного аналізу поширеною є оцінка результативності зовнішньоекономічної політики за допомогою інтегрального показника зовнішньоекономічної безпеки [19; 113; 298; 330]. Методичні рекомендації Міністерства економічного розвитку і торгівлі України визначають зовнішньоекономічну безпеку як стан відповідності зовнішньоекономічної діяльності національним економічним інтересам, що забезпечує мінімізацію збитків держави від дії негативних зовнішніх економічних чинників та створення сприятливих умов для розвитку економіки завдяки її активній участі у світовому розподілі праці [298].

Інтегральний показник зовнішньоекономічної безпеки базується на розрахунку одинадцяти показників, якими є індикатори відкритості економіки, коефіцієнт покриття експортом імпорту, питома вага провідної країни-партнера в загальному обсязі експорту товарів, частка провідної країни-партнера в загальному обсязі імпорту товарів, частка провідного товару в загальному обсязі експорту товарів, частка провідного товару в загальному обсязі імпорту товарів (за виключенням енергетичного імпорту), частка сировинного та низького ступеня переробки експорту промисловості в загальному обсязі експорту товару, частка імпорту у внутрішньому споживанні країни, індекс умов торгівлі (ціновий), завантаженість транзитних потужностей нафтотранспортної системи, завантаженість транзитних потужностей газотранспортної системи. Деякі вчені виділяють також окремо показники експортної та імпортної безпеки [16; 330].

Оскільки одним із першочергових завдань держави є забезпечення добробуту населення, то, на наш погляд, насамперед слід зосередити увагу на проблемах розвитку внутрішнього споживчого ринку та, зокрема, імпортної безпеки, адже витіснення вітчизняних виробників з внутрішнього споживчого ринку призводить до занепаду національного виробництва, зниження доходів населення та зростання безробіття, зниження рівня надходжень до держбюджету та скорочення соціальних програм, відтоку робочої сили з країни.

Як відзначалося вище, саме споживчий ринок є індикатором рівня добробуту населення, тому при розгляді ефективності зовнішньоекономічної політики та зовнішньоекономічної безпеки нами буде зосереджено увагу на цій складовій національної економіки. Оскільки різні сегменти споживчого ринку мають різний рівень розвитку, то очевидно, що інструменти зовнішньоекономічної політики повинні корелювати зі станом кожного з них.

Отже, виникає необхідність відбору та аналізу ключових показників, що можуть слугувати критерієм для визначення пріоритетності виду зовнішньоекономічної політики та формування відповідної стратегії для

кожного сегменту. Для цього необхідна стратегічна карта із визначенням на ній сукупності стратегічних цілей зовнішньоекономічної політики держави (рис. 4.7).

Рис. 4.7. Стратегічна карта основних цілей зовнішньоекономічної політики держави щодо впливу на внутрішній споживчий ринок

Примітка: —> прямий зв'язок; - - -> зв'язок, як стимул конкуренції, що існує за умови продуктивної зовнішньоекономічної політики

Джерело: розроблено автором

Основною метою державної політики є забезпечення зростання добробуту населення шляхом створення умов для задоволення потреб на споживчому ринку та стимулювання розвитку національних виробників, що, в свою чергу, є стимулюючим фактором економічного та соціального розвитку країни.

Державна зовнішньоекономічна політика має бути спрямована на досягнення зазначених цілей. При цьому прийняття рішення щодо вибору

інструментів зовнішньоекономічної політики, зміщення її в бік протекціонізму чи лібералізації, має відбуватись диференційовано – індивідуально для кожної галузі в залежності від стану та потенційних можливостей досягнення цілей.

Задоволення потреб споживачів на внутрішньому ринку може відбуватись як за рахунок товарів вітчизняного виробництва, так і за рахунок імпортованих товарів. Пріоритетним для соціально-економічного розвитку країни, забезпечення добробуту населення та економічної безпеки країни є максимізація частки вітчизняних товарів на ринку.

Очевидно, що абсолютизація ефекту у досягненні цієї мети досягається далеко не завжди, оскільки у кожній національній системі наявна низка галузей, розвиток яких об'єктивно обмежує можливість використання природно-ресурсних факторів. При цьому на державу покладається функція контролю щодо забезпечення відповідного рівня якості та безпеки імпортованої продукції.

Крім того, стимулювання конкуренції на внутрішньому ринку неможливе без забезпечення доступу на нього товарів зарубіжних компаній. Відсутність або низька частка імпортованих товарів є фактором дестимулюючого впливу у середньо- та довгостроковій перспективі. Отже, процес вибору стратегії зовнішньоекономічної політики держави ми представляємо наступним чином (рис 4.8).

Для визначення ефективності зовнішньоекономічної політики та рекомендацій щодо пріоритетних інструментів її реалізації, аналіз необхідно перенести у сферу обігу, зважаючи на те, що результати функціонування споживчого ринку цілком наочно відображають ступінь досягнення стратегічних цілей держави.

Рівень експансії зарубіжних компаній на внутрішньому ринку, в першу чергу, відображає частка імпорту у внутрішньому споживанні (табл. 4.8).

Рис. 4.8. Процес вибору зовнішньоекономічної політики держави

Джерело: розроблено автором

Аналіз розрахованих показників дозволяє виявити галузі, в яких спостерігається високий рівень імпортозалежності та може відбуватись витіснення з ринку вітчизняних виробників.

За представленими даними такими сегментами є одяг, взуття, товари парфюмерно-косметичні, товари фармацевтичні, меблі, побутові прилади, іграшки та ігри, автомобілі та авто товари, а також комп'ютери та електронна продукція.

Причому в сегменті електронної продукції майже 100% товарів на ринку імпортні. Майже те ж саме можна стверджувати, оцінюючи ринок одягу та взуття, а також побутових приладів, автомобілів та автотоварів. Аналіз динаміки за допомогою показника частки імпорту на внутрішньому ринку України, дозволяє також констатувати поступове витіснення вітчизняних виробників в таких сегментах як паперові вироби, меблі, ігри та іграшки.

Таблиця 4.8

**Частка імпорту на внутрішньому споживчому ринку України,
2007-2018 рр.**

Сегменти ринку	Рік											
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Продовольчі товари	0,118	0,118	0,116	0,118	0,128	0,137	0,145	0,144	0,148	0,152	0,178	0,186
Товари текстильні та галантерея	0,618	0,522	0,536	0,589	0,573	0,658	0,733	0,7	0,662	0,68	0,741	0,713
Килими, покриття для підлоги та стін	0,554	0,556	0,483	0,525	0,519	0,539	0,544	0,544	0,538	0,541	0,554	0,547
Одяг	0,813	0,834	0,846	0,893	0,892	0,923	0,932	0,941	0,943	0,947	0,949	0,939
Взуття	0,956	0,954	0,936	0,958	0,964	0,972	0,977	0,97	0,969	0,971	0,963	0,958
Товари парфумерно-косметичні	0,745	0,72	0,723	0,742	0,74	0,773	0,791	0,795	0,802	0,817	0,824	0,811
Товари фармацевтичні	0,461	0,467	0,476	0,479	0,492	0,492	0,492	0,491	0,496	0,497	0,502	0,498
Друкована продукція	0,184	0,165	0,144	0,13	0,125	0,11	0,102	0,109	0,111	0,105	0,202	0,203
Вироби паперові	0,296	0,278	0,272	0,251	0,253	0,251	0,266	0,46	0,463	0,448	0,496	0,488
Компютери, електронна та оптична продукція	0,833	0,886	0,883	0,939	0,97	0,988	0,991	0,994	0,992	0,993	0,99	0,981
Автомобілі та автотовари	0,612	0,685	0,757	0,814	0,854	0,874	0,893	0,895	0,921	0,94	0,947	0,956
Побутові прилади	0,911	0,895	0,852	0,886	0,89	0,893	0,885	0,881	0,888	0,875	0,895	0,891
Меблі	0,309	0,364	0,379	0,433	0,45	0,458	0,501	0,556	0,579	0,552	0,564	0,517
Ігри та іграшки	0,698	0,602	0,623	0,663	0,7	0,768	0,795	0,833	0,834	0,852	0,868	0,869

Джерело: розраховано за вибіркою груп споживчих товарів за даними [134]

Показником, що надає можливість проаналізувати поведінку імпортерів на внутрішньому споживчому ринку, є динаміка обсягів імпорту. Її описано за допомогою індексів зростання (зниження) обсягів імпорту відповідно товарних груп, що представлені на споживчому ринку України, відносно попереднього року (табл. 4.9). Порівнюючи дані частки ринку імпортованих товарів та динаміку зміни обсягу імпорту, можемо більш повно охарактеризувати ситуацію на споживчому ринку України. Так, у сегменті продовольчих товарів протягом 2016-2018 рр. спостерігалось зростання обсягів імпорту (крім жирів та олій рослинного та тваринного походження).

При цьому, незважаючи на незначну частку імпортованих товарів у цьому сегменті, все ж відзначається її збільшення від 11,8% у 2010 р. до 17,8% у 2017 р. (табл. 4.8). Серед розглянутих галузей незначна частка імпортованих товарів спостерігалась у секторі друкованої продукції. У цьому сегменті також можемо відзначити незначне зростання імпорту лише у 2010-2012 рр., 2016 та 2018 рр.

Таблиця 4.9

**Індекси динаміки обсягів імпорту в Україні за групами товарів,
2014-2018 рр.**

Група товарів	Рік				
	2014	2015	2016	2017	2018
Живі тварини; продукти тваринного походження	0,61	0,49	1,14	1,17	1,25
Продукти рослинного походження	0,78	0,56	1,12	1,07	1,12
Жири та олії тваринного або рослинного походження	0,75	0,60	1,35	1,08	1,00
Готові харчові продукти	0,82	0,62	1,08	1,12	1,21
Фармацевтична продукція	0,80	0,55	1,18	1,10	1,10
Ефірні олії, косметичні препарати	0,77	0,69	1,06	1,15	1,19
Мило, мийні засоби	0,83	0,67	1,09	1,10	1,16
Шкіряна і хутряна сировина та вироби з них	0,87	0,75	1,25	1,20	1,13
Вироби із шкіри	0,76	0,59	1,32	1,14	1,23
Папір та картон	0,66	0,68	1,06	1,02	1,13
Друкована продукція	0,73	0,45	1,05	0,90	1,14
Текстиль та вироби з текстилю	0,78	0,75	1,09	1,13	1,16
Взуття, головні убори, парасольки	0,54	0,58	1,09	0,99	1,37
Керамічні вироби	0,65	0,60	1,23	1,03	1,21
Електричні машини і устаткування	0,76	0,71	1,19	1,29	1,33
Наземні транспортні засоби, крім залізничних	0,45	0,66	1,74	1,41	1,06
Прилади і апарати оптичні, музичні інструменти	0,62	0,69	1,25	1,35	1,20
Меблі	0,72	0,50	1,32	1,21	1,26
Іграшки, ігри	0,69	0,63	1,43	1,12	1,22

Джерело: [134]

Негативні тенденції спостерігаються у сегментах ринку, де було відзначено частку імпорту понад 80% (виробництво одягу та взуття, прилади та апарати, транспортні засоби). У цих сегментах спостерігається значне зростання обсягів імпорту. Зростає також імпорт фармацевтичної та парфюмерно-косметичної продукції при одночасному збільшенні частки

імпортних товарів на ринку. Протягом 2016-2018 рр. надзвичайно великим було зростання обсягів імпорту меблевої продукції (понад 20%-30 % кожного року), а також іграшок (на 43% у 2016 р., 12% у 2017 р. та 22% у 2018 р.). При цьому частка імпортних товарів цих груп на споживчому ринку збільшилась протягом 10 років майже на 20%.

Таким чином, за всіма розглянутими галузями спостерігається значне зростання обсягу імпортних товарів. Крім того, у сегменті непродовольчих товарів бачимо значне превалювання імпорту, яке по деяких групах товарів перевищує 90%. При цьому у тих галузях, де імпортні товари становлять майже 100%, спостерігається зростання обсягів імпорту.

Це свідчить про те, що вітчизняні виробники повністю витіснені з внутрішнього ринку, мають низьку конкурентоспроможність та відсутність ресурсів для розвитку. Зростання попиту на ринку у цих сегментах викликає збільшення обсягів імпортової продукції і не є стимулюючим фактором для розвитку вітчизняного виробництва.

Однією з можливостей державної зовнішньоекономічної політики, заходи якої можуть стати на заваді кризи у виробництві та економіці в цілому і сприяти підвищенню конкурентоспроможності вітчизняних виробників є залучення зовнішніх інвесторів.

Завданням держави є створення вигідних умов для інвестування зарубіжними компаніями в розвиток виробництва всередині країни та переваг над ввезенням готової продукції в країну. Показником, що висвітлює результати реалізації державної зовнішньоекономічної політики є рівень прямих іноземних інвестицій та їх динаміка.

Отже, в рамках нашого дослідження необхідним є проведення аналізу ефективності зовнішньої інвестиційної політики держави щодо основних галузей промисловості, які забезпечують задоволення потреб населення на споживчому ринку (табл. 4.10). За сукупністю розглянутих ключових показників маємо відзначити, що серед розглянутих сегментів ринку лише у

сфері продовольчих товарів та друкованої продукції нині спостерігаються позитивні результати.

Таблиця 4.10

**Індекси динаміки обсягу прямих іноземних інвестицій в економіку
України, 2011-2018 рр.**

Галузь	Рік							
	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Сільське, лісове та рибне господарство	1,075	1,008	0,990	1,082	0,794	0,814	1,167	0,987
Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	1,035	1,110	1,386	1,062	0,838	0,894	1,046	1,090
Текстильне виробництво, виробництво одягу, шкіри, виробів зі шкіри та інших матеріалів	0,940	0,906	1,007	0,946	0,947	0,919	0,965	1,043
Виготовлення виробів з деревини, виробництво паперу та поліграфічна діяльність	1,025	1,036	1,032	1,098	0,859	0,874	1,109	1,205
Виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів	1,057	1,870	1,040	0,858	0,690	0,919	0,853	0,907
Виробництво гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції	0,940	1,069	1,145	1,074	0,794	0,916	0,896	1,059
Машинобудування, крім ремонту і монтажу машин і устаткування	0,917	1,073	0,922	1,256	0,721	0,929	0,986	1,013
Виробництво меблів, іншої продукції; ремонт і монтаж машин і устаткування	1,101	1,186	1,354	1,036	0,884	1,127	0,960	0,857

Джерело: розраховано за даними [134]

Щодо інших галузей – відзначаються негативні, усунення яких вимагає застосування інструментів політики імпортозаміщення. Серед цих інструментів найбільше значення мають заходи державної цільової підтримки, спрямованої на розширення виробництва та інноваційного розвитку вітчизняного бізнесу шляхом створення умов для залучення іноземних інвестицій; не виключені також імпортні тарифні квоти та технічні стандарти для товарів, що ввозяться.

У попередньому підрозділі, за результатами аналізу процесів, що відбуваються у вітчизняній промисловості, було відзначено необхідність

державної підтримки розвитку інноваційно привабливих галузей. Дослідивши стан, структуру та динаміку споживчого ринку, ми припускаємо, що цей чинник може виявити себе як визначальний також при з'ясуванні напрямів зовнішньоекономічної політики держави.

Необхідність забезпечення збалансованого впливу на національну економіку промислової та зовнішньоекономічної політики держави обумовлена відповідними групами факторів. Внутрішніми чинниками є ті, що походять від теперішніх можливостей існуючої системи виробництва з притаманним їй рівнем технічного оснащення і продуктивності праці, які переносяться на готовий продукт. За показники, які відображають їх вплив, нами обрано динаміку обсягів реалізації продукції вітчизняними виробниками (кількісний аспект), а також рівень інноваційності промисловості (якісний аспект). Через них прослідковується результативність промислової політики держави. Зовнішніми чинниками ми вважаємо ті, що походять від діяльності іноземних компаній на українському ринку споживчих товарів. Відображається це у темпах зміни імпоротної продукції на внутрішньому ринку. Застосування цього показника слугуватиме оцінці зовнішньоекономічної політики держави, як ознака міри відкритості національного ринку.

Результат сукупного впливу на національну економіку промислової та зовнішньоекономічної політики держави відображатиме показник зростання частки продукції вітчизняних виробників на ринку. Здійснюючи аналіз, ми визначили його як залежну змінну (Y). Незалежними змінними відповідно є: частка інноваційної продукції, що є новою для ринку (x_1), динаміка обсягів реалізації продукції вітчизняними виробниками (x_2), динаміка обсягів імпорту (x_3). Оскільки нашим завданням є дослідження функціонування споживчого ринку, вважаємо за можливе залучити до аналізу вищезазначені показники переробної промисловості (додаток Р).

Дослідження впливу чинників на частку вітчизняних товарів на внутрішньому ринку здійснено з використанням кореляційно-регресійного

аналізу. Вихідні дані для проведення аналізу було прологарифмовано з метою їх нормалізації. Кореляційний аналіз показав наявність високого ступеня тісноти зв'язку між результуючим та змінними показниками.

Отримана функціональна залежність має вигляд (4.3):

$$Y = 1,36 + 0,07x_1 - 0,08x_2 - 0,06x_3 \quad (4.3)$$

Для перевірки адекватності знайденого рівняння залежності проаналізуємо основні показники оцінки адекватності (табл. 4.11).

Таблиця 4.11

Показники оцінки адекватності моделі

Показник	Значення показника
Коефіцієнт детермінації, R^2	0,922
Коефіцієнт кореляції, R	0,96
Нормований R^2	0,897
Стандартна похибка	0,028
Критерій Фішера ($F_{розр}$)	35,7
$F_{табл}(3;7;0,05)$	3,86

Оскільки коефіцієнт детермінації ($R^2=0,922$) наближається до одиниці і вищий за нормоване значення ($R^2_{норм}=0,897$), варіація залежної змінної Y значною мірою визначається варіацією незалежних змінних x_1 , x_2 , x_3 . Тобто 92,2% змін показника пояснюється включеними у регресію факторами. Коефіцієнт кореляції ($R=0,96$) також близький до одиниці, тому існує тісний зв'язок усіх незалежних змінних із залежною змінною Y . Для отриманої моделі розрахункове значення критерію Фішера ($F_{розр}$) становить 35,7, що більше за критичне значення $F_{табл}(3;9;0,05) = 3,86$. Отже, знайдене рівняння залежності з імовірністю 95% адекватне вихідним даним. Це означає, що при зростанні частки виробленої в країні інноваційної продукції на 1% відбудеться зростання частки продукції вітчизняних виробників на ринку на 0,07%; решта обраних чинників впливатиме негативно: при зростанні обсягів реалізації вітчизняних виробників на 1% буде відбуватися зниження частки продукції вітчизняних виробників на ринку на 0,08%, а при зростанні обсягів імпорту на 1% – зниження на 0,06%.

Аналіз параметрів моделі підтверджує нашу гіпотезу щодо впливу зазначених чинників на зміну частки вітчизняних товарів на споживчому ринку. Підвищення інноваційної активності вітчизняних підприємств призводить до посилення їх конкурентних позицій на внутрішньому споживчому ринку, про що свідчить прямий зв'язок між часткою інноваційної продукції, виробленої в Україні, та часткою вітчизняних товарів на внутрішньому ринку.

Негативна залежність між зростанням обсягів імпорту та часткою продукції вітчизняних виробників на внутрішньому ринку підтверджує тезу про те, що зовнішньоекономічна політика держави має бути направлена на стимулювання іноземних інвестицій у виробництво, з одного боку, та поступового та виваженого обмеження рівня відкритості внутрішнього ринку для готової продукції імпортерів. Щодо останнього, то необхідно уточнити таке: йдеться про забезпечення на основі регуляторних дій держави оптимального співвідношення на внутрішньому ринку країни товарів національного та іноземного виробництва. Суто скорочення імпорту через застосування тарифного / нетарифного регулювання тягне за собою наступні небажані наслідки: по-перше, погіршення умов міжнародної торгівлі, зменшення обсягів валютної виручки, яка надходить в країну, а також надходжень до бюджету; по-друге, – неповноту задоволення попиту населення внаслідок звуження пропозиції на ринку країни та спрощення асортименту товарів.

Виявлена негативна залежність частки вітчизняних товарів від зростання обсягів реалізації промислової продукції пояснюється наступним чином: по-перше, вітчизняна продукція недостатньо конкурентоспроможна, тому її збільшення без реалізації заходів щодо покращення споживчих властивостей, дизайну, технологічного оновлення тощо, призведе тільки до зростання товарних залишків, оскільки споживач віддаватиме перевагу товарам іноземного виробництва; по-друге, зростання обсягу реалізації в грошовому вираженні обумовлене зростанням цін на реалізовану продукцію,

при цьому темп зростання обсягів реалізації в грошовому виразі перевищує темп зростання обсягів виробництва. Підсумовуючи це, ми знову повертаємось думкою до необхідності технологізації та інноватизації національного виробництва як фактично єдиного у наш час можливого шляху, що зможе вивести Україну з внутрішньої економічної та політичної кризи.

Отже, основними пріоритетами сучасної державної зовнішньоекономічної політики повинні стати формування сприятливого бізнес-середовища для залучення зовнішніх інвестицій. У міру зростання інноваційної активності вітчизняних товаровиробників обґрунтованим є більш активне застосування тарифних та нетарифних важелів обмеження імпорту готової продукції.

4.3. Фінансова політика України та її роль у розвитку споживчого ринку

Фінансова політика України, складовими якої є грошово-кредитна та податково-бюджетна політики, є заходами державного регулювання, які покликані забезпечувати макроекономічну стабільність, потенціювати ринкові процеси, сприяти національному розвитку. Результативність грошово-кредитної та податково-бюджетної політики, яку проводить уряд, необхідно аналізувати у їх взаємозв'язку. Тільки злагодженість, взаємна узгодженість і синхронність можуть забезпечити позитивний ефект функціонування ринку. Механізм ринку є досить досконалим – він швидко реагує на будь-які зміни, що відбуваються в соціумі, успішніше, за будь-який інший виконує функцію розподілу, забезпечує та оптимізує систему зв'язків тощо. Проте йому також властиві істотні коливання кон'юнктури, які можуть створити загрозливі виклики всій національній економіці. Зважаючи на це, роль монетарних і фіскальних інструментів, що застосовуються державою в рамках фінансової політики, набуває особливої значущості. Їх основне завдання – стеження за амплітудою ринкових коливань, попередження різких

спадів і підйомів кон'юнктури, які можуть виникнути внаслідок спекулятивної поведінки суб'єктів ринкових відносин на сировинних ринках, ринках готового продукту, енергетичних, фінансових, валютних та ін.

Правильна фінансова політика держави забезпечує злагодженість функціонування всієї національної економічної системи. Фінанси є стимулюючим фактором та джерелом розвитку економіки, тому фінансова політика держави є одним з найважливіших інструментів стимулювання розвитку національної економіки. Вибір дієвої (спрямованої на інтереси національного розвитку) фінансової політики та її успішне втілення є істотно значущим для інших складових економічної політики держави.

Питаннями дослідження фінансової політики присвячені роботи низки відомих науковців та практиків, зокрема Дж. Б'юкенена, Дж. М. Кейнса, П. Самуельсона, М. Фрідмана, Ф. Хайєка та багатьох інших [63, 192, 403, 593; 599]. Теоретичні та практичні аспекти фінансової політики та її вплив на соціальний та економічний розвиток досліджували вітчизняні фахівці: Т. Бабан, Н. Бова, О. Жак, І. Лук'яненко, О. Омельченко, Л. Під'яблонська, Н. Шибаєва, І. Школьник, Б. Ярема та інші [46; 160, 244; 372; 510; 531]. Більшість науковців досліджують вплив фінансової політики держави та її складових на показники соціально-економічного розвитку країни: рівень ВВП, показники інфляції, доходи населення тощо. Проте значно менш дослідженим залишається взаємозв'язок застосування інструментів фінансової політики та показників функціонування споживчого ринку.

Показники стану споживчого ринку є відображенням рівня соціально-економічного розвитку країни. Крім того, активізація споживчого ринку є стимулом для позитивної динаміки розвитку економіки в цілому. Оскільки фінансова політика держави є одним із провідних факторів впливу на розвиток економіки, а споживчий ринок є її важливою складовою, то його динаміка залежить, в тому числі, від результатів застосування інструментів державного регулювання національної системи фінансів.

Дослідження провідних науковців свідчать, що від стану та ефективності державної фінансової політики залежать умови споживання, заощаджень та інвестування, обсяги сукупного попиту та пропозиції, умови взаємодії національної економіки із зовнішнім світом [244]. Фінансову політику визначають як цілеспрямовану діяльність держави з використанням фінансової системи, що спрямована на мобілізацію фінансових ресурсів, їх розподіл і використання для виконання державою своїх функцій [5; 244; 531]. При цьому основним завданням фінансової політики визначають пошук та запровадження оптимальної моделі перерозподілу ресурсів з метою стимулювання виробництва та соціального захисту населення [244; 340].

Фінансова політика є складовою загальної економічної політики держави. Як елемент системи державного регулювання економіки фінансова політика сприяє досягненню встановленої спільної мети, яка визначає генеральний вектор національного економічного розвитку. До складу завдань фінансової політики входять підтримання макроекономічної рівноваги, цінової стабільності, стійкості фінансової та банківської систем, створення умов для забезпечення сталого економічного розвитку або поступального зростання у господарській сфері. Отже, завданням фінансової політики є забезпечення за допомогою фінансових ресурсів реалізації державної програми економічного і соціального розвитку, зовнішньополітичної діяльності [57].

Державна фінансова політика включає в себе такі найважливіші складові, як грошово-кредитна, бюджетна, податкова, інвестиційна та цінова (додаток С). Грошово-кредитна політика регулює емісію грошових коштів, валютні операції, кредитні відносини, процентні ставки, проведення операцій на відкритому ринку, обов'язкові резерви комерційних банків тощо. Бюджетна політика направлена на управління доходами, видатками та запозиченнями. Податкова політика передбачає використання певних видів та ставок оподаткування, надання преференцій тощо [244].

Вчені відзначають, що ефективність фінансової політики залежить не лише від правильного вибору її інструментів, а й від забезпечення їх взаємоузгодженості. При цьому кожен із напрямів фінансової політики впливає на ефективність здійснення інших напрямів. Так, податкова політика безпосередньо впливає на обсяги доходів державного бюджету. У свою чергу, бюджетні видатки належить враховувати в процесі вдосконалення оподаткування. Проведення обґрунтованої бюджетної політики вимагає її узгодження з грошово-кредитною політикою – емісією грошових коштів та кредитних ресурсів, заходами з підтримки валютних курсів, контролем за інфляційними процесами тощо [244, с. 12-13]. До цього варто додати, що дії уряду у рамках кожної зі сфер та ефективність здійснення фінансової політики загалом, позначаються на процесах, які відбуваються на споживчому ринку. За підсумком, вплив грошово-кредитної та податково-бюджетної політики є одним з найбільш дієвих важелів, що викликають зміни на споживчому ринку як з боку попиту, так і з боку пропозиції, зумовлюючи також глибину цінових коливань і тривалість ринкової рівноваги.

Грошово-кредитна політика передбачає вибір та використання комплексу заходів у сфері грошового обігу та кредиту, направлених на забезпечення стабільності національної грошової одиниці на основі використання сукупності методів та інструментів, до яких відносять: процентні ставки по операціях центрального банку; обов'язкові резервні вимоги; операції з цінними паперами на відкритому ринку; рефінансування банків; встановлення орієнтирів зростання грошової маси; валютні інтервенції; регулювання імпорту та експорту капіталу; емісію облігацій центрального банку і операції з ними; прямі кількісні обмеження та ін. [301]. Закон України «Про Національний банк України» визначає пріоритетною ціллю грошово-кредитної політики досягнення та підтримку цінової стабільності в державі [170].

Відповідно до світового досвіду в основі реалізації грошово-кредитної політики лежить принцип так званого компенсаторного регулювання, який заснований на поєднанні двох протилежних комплексів заходів, що застосовуються на різних стадіях циклів економічної кон'юнктури. Виходячи з теоретичних концепцій, що лежать в основі розробки і реалізації грошово-кредитної політики, основним об'єктом грошово-кредитного регулювання є сукупна грошова маса, яка перебуває в обігу. Залежно від стану економічної кон'юнктури центральний банк може реалізувати два основних види грошово-кредитної політики, які по-різному впливають на обсяг і динаміку грошової маси, що знаходиться в обігу, – обмежувальну або стимулюючу [301].

Об'єктами регулювання грошово-кредитної політики, на думку більшості дослідників, є попит на гроші і пропозиція грошей [46; 63; 259; 531]. Попит на гроші і пропозиція грошей залежать від безлічі факторів, що відбивається на можливостях точного прогнозування цих величин. Кількісно вони не можуть бути оцінені абсолютно точно і остаточно учасниками грошового обороту. Тому виділяють так звані похідні від них об'єкти [259], до яких відносяться: обсяг і структура грошової маси, що знаходиться в обороті; швидкість обороту грошей і рівень насиченості економіки грошима; обсяг кредитів, що надаються учасникам грошового обороту, в тому числі банківській системі; коефіцієнти фінансової (банківської) мультиплікації; обсяг і структура грошових доходів і витрат учасників грошового обороту; курс національної грошової одиниці.

Грошово-кредитна політика передбачає формування та використання комплексу заходів щодо забезпечення стабільності національної валюти, стримування інфляційних процесів та забезпечення грошовою масою обігових потреб. Головним об'єктом, на який направляє управлінський вплив держава, є грошова маса. Обсяг та структура грошової маси відображає рівень розвитку економіки країни і складається з активної та пасивної частини: активна частина (грошові кошти, які реально обслуговують

грошовий обіг); пасивна частина (грошові накопичення, залишки на рахунках, що можуть слугувати платіжними засобами) [315].

Структура грошової маси розкривається через грошові агрегати, які різняться за ступенем ліквідності та дозволяють визначити ступінь її розвитку та визначити шляхи стабілізації. В Україні відповідно до методологічних правил НБУ виділяють грошові агрегати такого складу: M_0 включає готівкові кошти в обігу поза депозитними корпораціями; M_1 включає грошовий агрегат M_0 та переказні депозити в національній валюті; M_2 включає грошовий агрегат M_1 та переказні кошти в іноземній валюті й інші депозити; M_3 (грошова маса) включає грошовий агрегат M_2 та цінні папери, крім акцій [315]. Для оцінки ступеня забезпеченості економіки грошовими коштами використовується коефіцієнт монетизації, розрахований як відношення агрегату M_2 до ВВП (рис. 4.9). Цей коефіцієнт є показовим при дослідженні та контролі грошової маси, розробці заходів запобігання безконтрольного росту грошової маси в умовах недостатності товарної пропозиції [315].

Найвищий рівень монетизації був властивий економіці України у 2013-2014 рр. (понад 60%). Однак цей рівень є нижчим, ніж у розвинутих країнах, де він складає 70-80% [46]. Протягом останніх чотирьох років (2015-2018 рр.) спостерігалась тенденція зниження рівня монетизації економіки України.

Виокремлюючи питання, пов'язані з функціонуванням споживчого ринку, зазначимо важливість регуляторних дій, спрямованих на управління інфляційними процесами, що здійснюються в рамках грошово-кредитної політики. Йдеться насамперед про регулювання, з одного боку, інфляції попиту (випереджаючих темпів зростання доходів у суб'єктів ринку порівняно з реальним обсягом товарів на ньому, що провокує підвищення цін), а з іншого, інфляції пропозиції (зростання цін внаслідок збільшення витрат виробництва або зменшення обсягу товарів, що пропонуються). Для української економіки і її споживчого ринку – це найважливіше завдання, зважаючи на необхідність нівелювання проінфляційних факторів, істотний

вплив яких супроводжував майже весь період національного розвитку, починаючи від 1991 р. Гострою для національної економіки та споживчого ринку ця проблема також залишається нині внаслідок військового конфлікту 2014 р. (табл. 4.11).

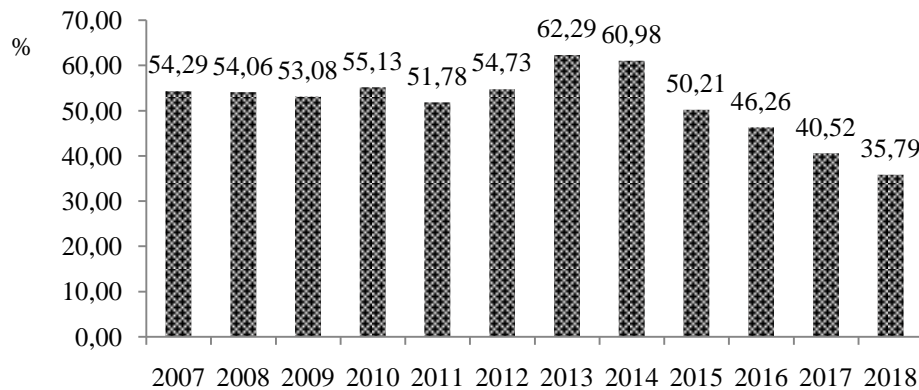

Рис. 4.9. Рівень монетизації економіки України за 2007-2018 рр.

Джерело: розраховано на основі даних [277]

Останні декілька років (з 2016-2018 у сфері споживання та з 2017-2018 у сфері виробництва) інфляція почала знижуватись внаслідок монетарної політики, яка проводилась урядом. За оптимістичним прогнозом Національного банку України на кінець 2019 р. приріст індексу споживчих цін буде триматись на рівні 5,8%; до 2020 р. інфляція становитиме близько 5 %, тобто буде відповідати рівню «нормальна інфляція» [174].

Таблиця 4.11

Індекси споживчих цін і цін виробників промислової продукції в Україні у 2013-2018 рр. (до відповідного періоду попереднього року, %)

Роки	Індекси споживчих цін	Індекси цін виробників промислової продукції
2013	99,7	99,9
2014	112,1	117,1
2015	148,7	136,0
2016	113,9	120,5
2017	114,4	126,4
2018	110,9	117,4

Джерело: [134]

Як передбачається, зниження інфляції будуть забезпечувати збереження жорсткої монетарної політики, збільшення пропозиції продуктів

харчування та уповільнення імпортованої інфляції. Основним драйвером зростання економіки стане приватне споживання. Його будуть стимулювати високі темпи зростання реальних зарплат, а також інших доходів населення, у тому числі пенсій. Крім того, цьому сприятиме пом'якшення фіскальної політики. Також збережеться активна інвестиційна діяльність підприємств [265].

Водночас, зазначається у Звіті правління НБУ щодо проведення грошово-кредитної політики (2018 р.), на прогнозному горизонті очікується посилення інфляційного тиску, що пов'язане з таким:

зростанням вразливості економіки України у зв'язку з відтермінуванням отримання чергового траншу за програмою співпраці з МВФ;

підвищеними інфляційними очікуваннями економічних агентів;

суттєвими темпами зростання споживчого попиту;

поступовим спадом інтересу інвесторів до українських суверенних зобов'язань унаслідок глобальної тенденції виходу інвесторів з активів країн, що розвиваються [174].

Через інфляційні очікування НБУ оцінює інтенсивне зростання попиту, що прогнозується, як загрозу розбалансування пов'язаних між собою ринків (споживчого та фінансового) та вважає результативним застосування інструменту процентних ставок, зокрема ставок комерційних банків за кредитами та депозитами. «Підвищення ставок буде стимулювати притік заощаджень у банківський сектор і, відтак, стримувати споживчий попит», вважають фахівці НБУ [174]. В цілому ситуація стосовно запозичення банками коштів населенню, за даними власне НБУ є такою: темпи приросту портфеля кредитів фізичним особам зберігаються на рівні близько 40% у річному вимірі; водночас відносно загальних доходів домогосподарств приріст нових кредитів населенню незначний (лише 1,6% загальних споживчих витрат).

Отже, банківські позики не створюють суттєвих ризиків прискорення інфляції. У цьому випадку, на наш погляд, споживчий попит можна штучно не стримувати – продуктивним рішенням слід вважати його приведення у відповідність до сукупної пропозиції товарів і послуг. Якщо йти цим шляхом, то потрібні стимули для розвитку реального сектору економіки, зокрема, такі, що можуть бути запроваджені державою в рамках кредитної політики. У вітчизняному секторі підприємництва, передусім для малого та середнього бізнесу, залучення позикових коштів є проблемою. За багатьох причин, що стають на заваді цьому, найбільш наочно проявляються дві: по-перше, так звані «дорогі кредити» і, по-друге, вимога банків про надання документів, що підтверджують фінансову стабільність підприємств (довідково: частка збиткових підприємств в Україні за перший квартал 2019 р. зросла до 27,2% порівняно з 2018 р., коли вона становила 26,3%) [134]. Звісно, існує й інший бік цієї проблеми – «псевдо збитковість» підприємств, коли суб'єкти господарювання свідомо ухиляючись від оподаткування не можуть підтвердити свою спроможність платити за надання кредиту та повертати його вчасно. Однак, це не секторальна, а загальнодержавна проблема наявності великого тіньового сектору в економіці України, яка вимагає окремого дослідження.

У цьому контексті необхідно зазначити певні позитивні зрушення, що почали відбуватись в економіці країни останнім часом. НБУ наводить дані про те, що кредитування якісних корпоративних позичальників, які не допускали дефолтів у попередніх періодах, зросло на понад 20% у річному вимірі. Деякі банки провели успішні реструктуризації проблемних кредитів. Більшість банків очікує зростання кредитування бізнесу [174].

Важливу роль у стимулюванні підприємницької активності відіграє фіскальна політика держави. З погляду на зв'язок між результативністю заходів, що відбуваються в рамках податково-бюджетної політики, дієвістю первинних суб'єктів господарювання та зростанням пропозиції вітчизняних товарів на споживчому ринку, наголошуємо, насамперед, на таких найбільш

важливих аспектах дослідження: по-перше, це оподаткування (як споживача, так і виробника) та, по-друге, – видатки державного бюджету на економічну діяльність. Проте різноманітність, але одночасно взаємопов’язаність завдань, які вирішуються за реалізації фінансової політики держави, не дозволяють обмежитися розглядом лише тих аспектів, що названі вище.

У рамках здійснення податкової та бюджетної політики об’єктом регулювання виступає рівень оподаткування, структура податків, яку розглядають як комбінацію податкових ставок та баз окремих податків [222]. В цілому ж серед основних критеріїв ефективності фінансової і, зокрема, податково-бюджетної та грошово-кредитної політики вчені виділяють: динаміку ВВП, рівень інфляції, динаміку валютного курсу, рівень зайнятості та реальних доходів населення, обсяг та структуру інвестицій в економіку, фінансові результати діяльності підприємств, обсяги банківського кредитування, виконання державного бюджету.

Розглядаючи роль, яку споживчий ринок відіграє в сучасному суспільстві, для нас важлива думка про те, що він є індикатором не тільки економічного, але також соціального розвитку України. Особливим аспектом такої наукової позиції є з’ясування місця, яке належить фінансовій політиці держави. Науковці пропонують вимірювати ефективність фінансової політики її здатністю вирішувати соціальні завдання з одночасним забезпеченням економічного зростання, що є запорукою збалансованого розвитку національної економіки [296].

Підвищення ефективності фінансової політики проявляється через певні зміни макроекономічних показників. Так, А. Колесов пропонує в якості основних маркерів підвищення ефективності фінансової політики використовувати: поліпшення ефективності у витрачанні бюджетних коштів; зростання обсягів банківських вкладів і кредитування; збільшення масштабів інвестицій; підвищення збору податків без приросту їх ставок; зниження мит; розширення всіх видів страхування; активізацію фондового ринку тощо [201].

Ефективність бюджетної політики може бути оцінена відповідно до поставлених завдань уряду [319]. Згідно з поставленими завданнями оцінка ефективності бюджетної політики здійснюватиметься з використанням таких показників: обсяг дефіциту державного бюджету, прожитковий мінімум на 1 особу на місяць, обсяг державних капітальних вкладень на розробку та реалізацію державних інвестиційних проектів, використання коштів позик для соціально-економічного розвитку.

Окремої уваги, зважаючи на національну значущість проблеми, вимагає аспект фінансової безпеки. Відносно економічного розвитку та функціонування споживчого ринку необхідно, насамперед, підкреслити наявність такої загрози національній безпеці як імпортозалежність. Індикатори імпортозалежності за окремими (найбільш значущими для національної економіки) сегментами споживчого ринку повинні стати об'єктом постійного контролю з боку державного регулювання. Спільність проблем економічного розвитку та функціонування споживчого ринку в аспекті національної (у тому числі фінансової) безпеки віддзеркалюється також як необхідність встановлення бар'єрів для проникнення на ринок недоброякісної продукції (виготовленої з порушенням стандартів), контрафактної продукції (яка з'являється на ринку з порушенням майнових прав інтелектуальної власності), відверто контрабандної тощо. Не менш важливими є проблеми екології, енергозбереження та ін.

Аналізуючи фінансову безпеку, більшість вчених виділяє такі показники, як рівень монетизації економіки, обсяг зовнішнього державного боргу, обсяг внутрішнього державного боргу, рівень інфляції; дефіцит державного бюджету; вартість банківських кредитів у національній валюті; рівень доларизації економіки; сальдо платіжного балансу; доходи державного бюджету; видатки державного бюджету; рівень тінізації економіки [98; 180; 236; 242].

Дослідження науковців та емпіричний аналіз основних макроекономічних показників підтверджують значний вплив податково-

бюджетної та грошово-кредитної політики на основні макроекономічні показники. Так, у своєму дослідженні О. Жак розглядає вплив податково-бюджетної та грошово-кредитної політики на основі моделі, вихідними параметрами якої є: для грошово-кредитної політики – обсяги та темпи зростання грошової маси; для податкової політики – дефіцит зведеного бюджету як частки у ВВП. В якості основних макроекономічних показників автор використовує обсяг ВВП та рівень інфляції [160].

У своєму дослідженні Б. Ярема та Н. Ситник аналізують обсяг і структуру доходів та видатків зведеного бюджету України та їх взаємозв'язок з такими макроекономічними показниками, як ВВП та його складові, а саме споживання, нагромадження, експорт та імпорт товарів та послуг [531]. Н. Шибаєва та Т. Бабан значну увагу приділяють дослідженню взаємозв'язку рівня податкового навантаження на економіку та економічного зростання [510].

Передумовою визначення впливу фінансової політики на споживчий ринок є аналіз структури взаємозв'язків споживчого та фінансового ринків, його основних учасників та взаємозв'язки між ними (рис. 4.10).

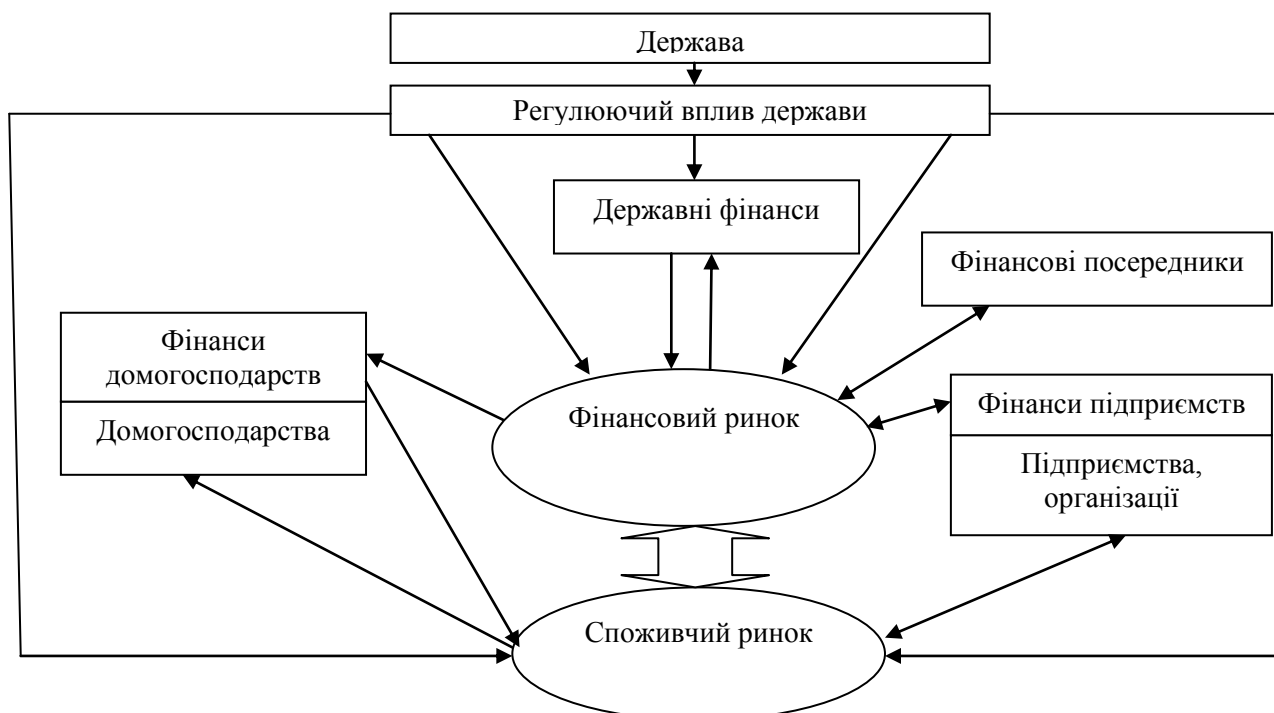

Рис. 4.10. Структура взаємозв'язків споживчого та фінансового ринку

Джерело: розроблено на основі [201; 372]

Основними суб'єктами, що взаємодіють в процесі функціонування споживчого та фінансового ринків є:

домогосподарства, які направляють грошові потоки на споживчий та фінансовий ринок, виконуючи як функцію споживання, так і функцію заощадження. Кошти, які домогосподарства не витрачають для реалізації споживчих потреб, перетворюються на заощадження та стають одним із джерел пропозиції на фінансовому ринку. Домогосподарства також можуть виступати в ролі отримувача фінансових ресурсів та перенаправляти їх на споживчий ринок шляхом отримання споживчих кредитів;

підприємства та організації отримують фінансові ресурси на споживчому ринку, реалізуючи створені ними продукти або послуги. Вони залучають фінансові ресурси для свого розвитку, формуючи попит на фінансовому ринку. Підприємства і організації, виступаючи в ролі інвесторів, також є джерелом пропозиції на ринку фінансів;

фінансові посередники – сукупність фінансових установ (банки, страхові компанії, кредитні спілки, пенсійні фонди тощо), чиї функції полягають в акумулюванні коштів громадян та юридичних осіб та в подальшому їх наданні на комерційних засадах в розпорядження позичальників [165]. Фінансовим посередникам належить важлива роль у забезпеченні функціонування фінансового ринку. Вони акумулюють фінансові ресурси вкладників (фізичних та юридичних осіб), перенаправляють їх на реалізацію інвестиційних проектів, надають кредитні кошти споживачам, тим самим підвищуючи споживчі можливості населення та стимулюючи активність на споживчому ринку.

держава є активним суб'єктом впливу на функціонування як споживчого, так і фінансового ринку. Вона здійснює регулюючий вплив на діяльність учасників цих ринків, виступає позичальником та інвестором, впливає на попит і пропозицію грошей, рівень споживчих цін, курси валют тощо.

Для активізації функціонування споживчого ринку необхідним є приток фінансових ресурсів, що будуть використовуватись виробниками для інвестицій у свій розвиток. Такі ресурси підприємства можуть отримувати безпосередньо від реалізації власних продуктів, робіт чи послуг на споживчому ринку.

Проте очевидно, що ці фінансові потоки не можуть забезпечити достатні можливості для економічного розвитку. Домогосподарства не витрачають всі свої фінансові ресурси на споживання. На фінансовому ринку відбувається перерозподіл фінансових ресурсів від тих суб'єктів, що мають їх надлишок, до тих, хто має потребу в інвестиціях. При цьому функціонування фінансового ринку дозволяє забезпечити перерозподіл коштів від тих, хто не може їх ефективно використовувати, до тих, хто використовує їх продуктивно [372]. Фінансовий ринок за умови його ефективного державного регулювання допомагає мобілізувати заощадження домогосподарств, ефективно їх інвестувати, а також значно знизити ризики для вкладників. Фінансовий ринок є стимулюючим фактором для розвитку та функціонування споживчого ринку, забезпечення зростання пропозиції товарів на ньому, підвищення рівня їх якості та конкурентоспроможності. З іншого боку, залучення ресурсів на фінансовому ринку домогосподарствами дозволяє збільшити попит на споживчому ринку, що в свою чергу, збільшить інвестиційні можливості підприємців.

В силу існуючих взаємозв'язків між споживчим та фінансовим ринком держава, здійснюючи грошово-кредитну та податково-бюджетну політику, впливає одночасно на стан і розвиток обох сегментів ринкового господарства. Фінансова політика держави може виступати як стимулюючим, так і дестимулюючим фактором для цих ринків у плані формування попиту і пропозиції. Як зазначалось вище, грошово-кредитна політика держави, регулюючи доступність фінансових ресурсів, може стимулювати споживання, що викликатиме зростання попиту на споживчому ринку. Можливість залучення фінансових ресурсів впливає на інвестиційну

активність у реальному секторі економіки, а, отже, на пропозицію товарів на споживчому ринку. Виходячи з цього визначального положення, нами здійснено послідовний аналіз податково-бюджетної та грошово-кредитної політики держави.

Для аналізу бюджетно-податкової політики розглянемо показники доходів та видатків Державного бюджету, їх динаміку та структуру. Державний бюджет – головний загальнодержавний фонд централізованих коштів. За допомогою бюджету держава концентрує певну частку валового внутрішнього продукту та централізовано розподіляє її на розвиток національної економіки, для соціального захисту населення, утримання органів державної влади та управління, оборони країни [272]. За даними Міністерства фінансів України доходи Держбюджету України протягом останніх десяти років були в межах 22-27% від ВВП. Витрати протягом цього періоду перевищували доходи, тобто Держбюджет України весь цей період мав негативне сальдо (рис. 4.11).

Основним джерелом доходів Державного бюджету України є податкові надходження. Вони становлять понад 80% усіх надходжень Держбюджету (рис. 4.12).

Рис. 4.11. Виконання Державного бюджету України за 2008-2018 рр.

Джерело: [66; 277]

Найбільшу питому вагу в загальному обсязі надходжень до Державного бюджету України у 2018 р. становили податкові надходження – 81,2 %, з них: податок на додану вартість – 40,4%; акцизний податок – 12,8%; податок на прибуток підприємств – 10,44%; податок та збір на доходи фізичних осіб – 9,94 % [277].

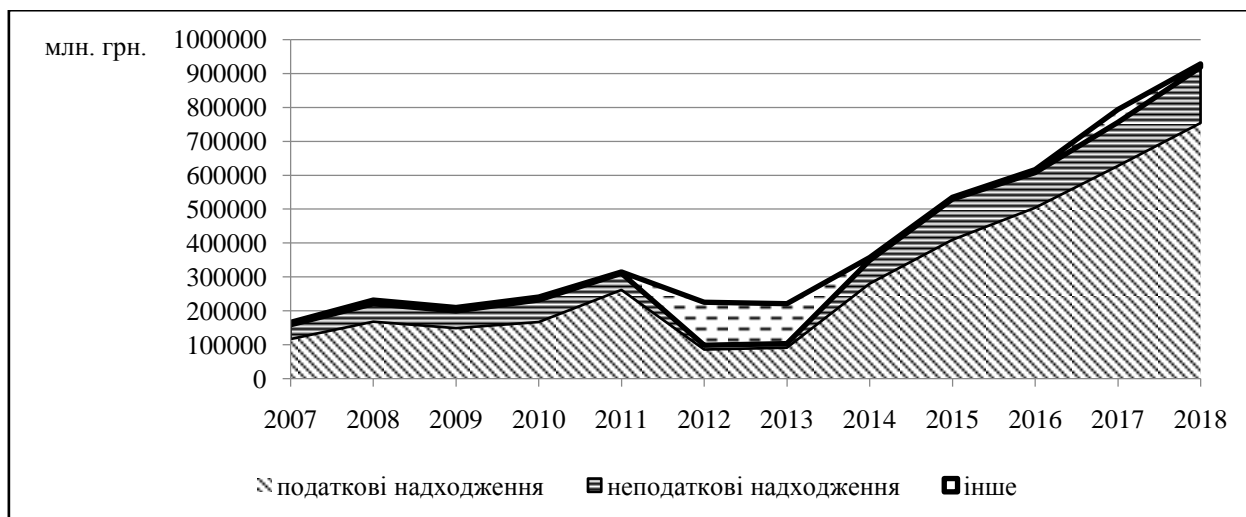

Рис. 4.12. Структура доходів Державного бюджету України за 2007-2018 рр.

Джерело: [133]

Податкові надходження не лише виконують фіскальну функцію, але й дають змогу бюджетній системі перерозподіляти ресурси всередині держави і, таким чином, впливати на макроекономічну ситуацію в країні [531]. В той же час високий рівень податкового навантаження може призвести до зниження темпів зростання економіки та її тінізації.

Як свідчать дані статистики, рівень податкового навантаження на економіку України є досить високим (табл. 4.11). При цьому протягом останніх шести років він збільшився більш ніж на 2%. Зростання обсягу податкових надходжень дозволяє державі збільшити дохідну частину бюджету, але таку політику, оцінюючи в середньо- та довгостроковій перспективі слід вважати фактором негативного впливу на національну економіку.

Таблиця 4.11

**Розрахунок рівня податкового навантаження на економіку
України у 2012-2018 рр.**

Показник	Рік						
	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Податкові надходження до Зведеного бюджету, млн. грн.	360567	353968	367512	507636	650782	828159	986349
Номінальний ВВП, млн. грн.	1408889	1454931	1566728	1979458	2383182	2982920	3558706
Рівень податкового навантаження, %	25,59	24,33	23,46	25,65	27,31	27,76	27,72

Джерело: розраховано автором за даними [133; 134; 277]

Важливою складовою аналізу бюджетно-податкової політики в контексті її впливу на споживчий ринок є вивчення динаміки та структури видатків Державного бюджету України. За допомогою бюджетних видатків держава здійснює підтримку соціально-незахищених верств населення, обсяг якої відповідає економічним можливостям суспільства. Бюджетні видатки здатні активно впливати на економічне зростання за умов віддання пріоритету фінансування наукових досліджень, розвитку пріоритетних галузей економіки, вирівнюванню регіональних диспропорцій. З одного боку, державні видатки є стимулюючим фактором для активізації споживчого ринку, оскільки позитивно впливають на попит, підвищуючи платоспроможність населення. З іншого боку, державні інвестиції сприяють розвитку галузей, в тому числі, тих, що спеціалізовані на виробництві споживчих товарів і послуг.

Як свідчать дані статистики за 2018 р. (рис. 4.13), найбільшу частку серед видатків в загальному обсязі Державного бюджету України становили міжбюджетні трансферти – 30,3%. Значно меншими були такі: соціальний захист та соціальне забезпечення – 16,6 %; загальнодержавні функції – 16,5%; громадський порядок, безпека та судова влада – 11,9 %; обслуговування боргу – 11,7 %; оборона – 9,8 %.

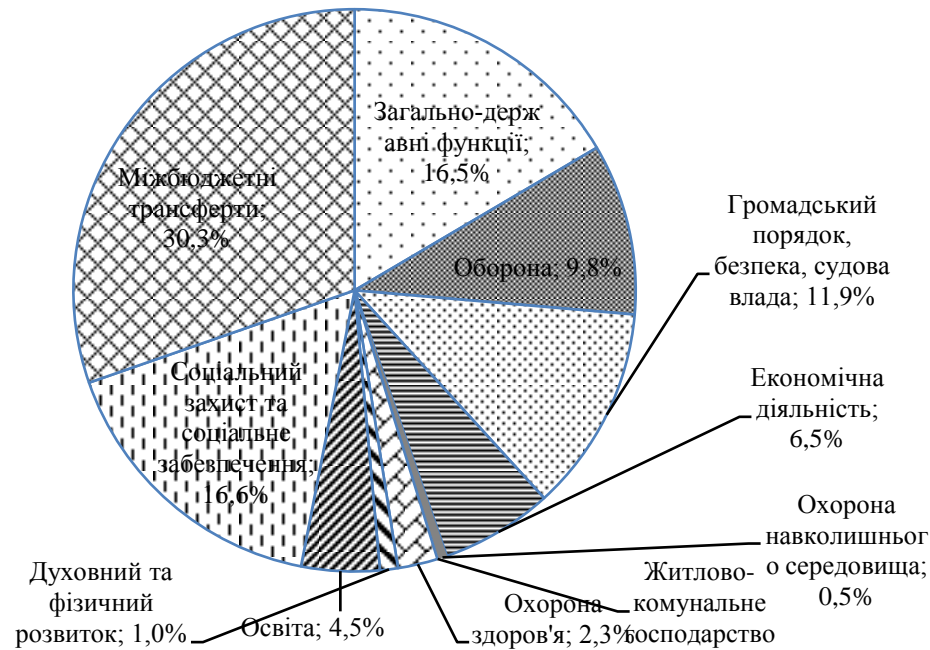

Рис. 4.13. Структура видатків Державного бюджету України у 2018 р.

Джерело: [277]

Як свідчить численні приклади світової практики державного регулювання, уряд здатен ефективно використовувати різні форми впливу на економіку, зокрема, надавати субсидії, здійснювати інвестування, бюджетне фінансування галузей, які визначають науково-технічний прогрес, досягаючи відповідних змін економічних пропорцій тощо. Бюджетні видатки широко використовують для міжгалузевого та територіального перерозподілу фінансових ресурсів з урахуванням вимог найбільш раціонального розміщення виробничих сил, економічного зростання в регіонах та у державі загалом. Таким чином, видатки бюджету дозволяють впливати на різні параметри економіки, при цьому важливим є не лише їх обсяг, але й оптимальна структура, яка визначає напрямки використання бюджетних ресурсів [306].

Проте в Україні видатки на економічну діяльність становлять лише 6,5% всіх видатків Державного бюджету України. Це свідчить про слабкість стимулюючої функції, яку повинна виконувати держава. Причому,

розглядаючи динаміку частки видатків Державного бюджету на економічну діяльність у ВВП України, спостерігаємо її негативну тенденцію (рис. 4.14).

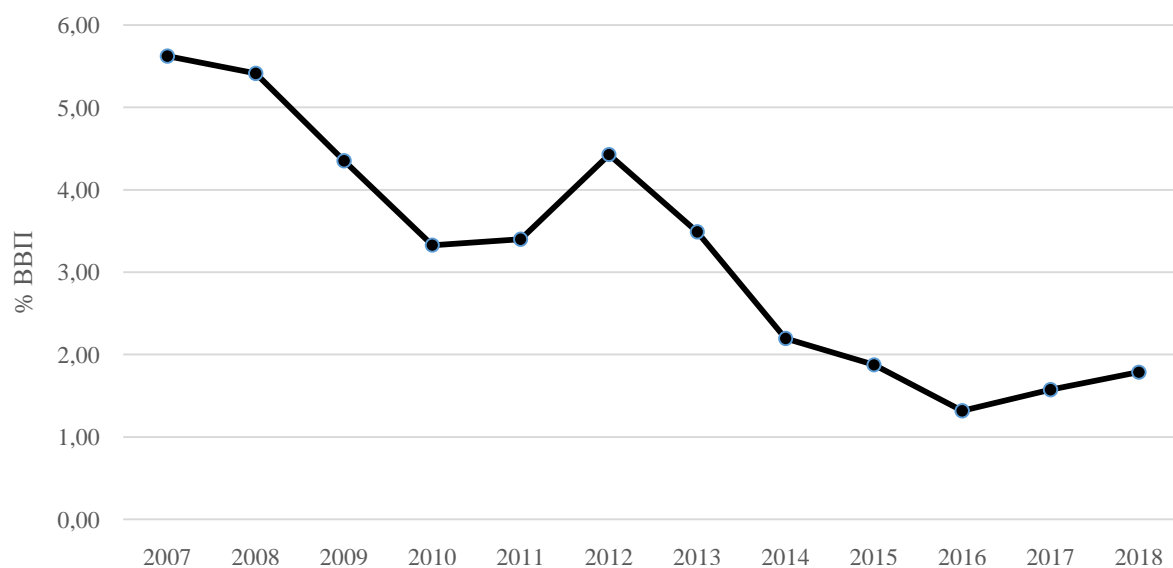

Рис. 4.14. Частка видатків Державного бюджету на економічну діяльність у ВВП України за 2007-2018 рр., % ВВП

Джерело: розраховано на основі [133; 134]

З метою дослідження взаємозв'язку функціонування фінансового та споживчого ринку нами відібрано низку показників. В якості основного індикатора, що характеризує стан споживчого ринку, найчастіше використовують обсяг роздрібного товарообороту, оскільки цей показник найбільш повно відображає результат активності ринкових процесів.

Для аналізу впливу бюджетної політики на споживчий ринок пропонуємо використати обсяг видатків Державного бюджету України на економічну діяльність. За його допомогою ми передбачаємо оцінити вплив фінансової політики держави на формування пропозиції споживчих товарів. Для аналізу впливу грошової політики на зміни, що відбуваються на споживчому ринку України, нами використано показник обсягу заощаджень населення з погляду на те, що він характеризує потенційні можливості споживача щодо збільшення попиту. Крім того, досліджуючи взаємозв'язок функціонування фінансового та споживчого ринків, ми залучаємо показник обсягу грошової маси (агрегат M_2). Це аргументовано передусім тим, що

наявна грошова маса опосередковує момент купівлі /продажу товару, тобто обслуговує зв'язок між споживачами і товаровиробниками; уможливорює зведення попиту і пропозиції.

Для дослідження впливу грошово-кредитної та податково-бюджетної політики на споживчий ринок нами застосовано метод регресійного аналізу. Як зазначалося вище, одним із провідних показників функціонування споживчого ринку є обсяг роздрібного товарообороту, тому нами буде досліджено вплив грошово-кредитної та податково-бюджетної політики держави на динаміку роздрібного товарообороту. У якості вхідних параметрів моделі пропонується визначити наступні: x_1 – видатки державного бюджету на економічну діяльність; x_2 – грошова маса (агрегат M_2); x_3 – частка заощаджень в доходах домогосподарств (табл. 4.12).

Таблиця 4.12

Вихідні дані для аналізу впливу показників податково-бюджетної та грошово-кредитної політики України на функціонування споживчого ринку за 2007-2017 рр.

Спостереження	Обсяг роздрібного товарообороту, млн. грн.	Видатки держбюджету на економічну діяльність, % ВВП	Обсяг грошової маси (агрегат M_2), млн. грн.	Заощадження домогосподарств, частка в доходах, %
2007	178233	5,62	391 272	7,67
2008	246903	5,41	512 527	6,15
2009	230955	4,35	484 772	8,99
2010	280890	3,33	596 841	14,70
2011	350059	3,40	681 801	9,72
2012	405114	4,43	771 126	10,10
2013	433081	3,49	906 236	7,51
2014	438343	2,20	955 349	2,03
2015	487558	1,88	993 812	1,75
2016	555975	1,32	1 102 391	0,61
2017	586330	1,58	1 208 557	1,16

Джерело: [133; 134]

Вихідні дані для проведення аналізу було прологарифмовано з метою

їх нормалізації. Кореляційний аналіз показав наявність високого ступеня тісноти зв'язку між товарооборотом та видатками Держбюджету на економічну діяльність та грошовою масою. Заощадження домогосподарств мають неістотний вплив на динаміку результуючого показника, тому при здійсненні регресійного аналізу не будуть братись до уваги.

Отримана функціональна залежність має вигляд (4.4):

$$Y = -2,2 + 0,05x_1 + 1,1x_2 \quad (4.4)$$

Для перевірки адекватності знайденого рівняння залежності проаналізуємо основні показники оцінки адекватності (табл. 4.13).

Таблиця 4.13

Показники оцінки адекватності моделі взаємозв'язку між споживчим ринком та результативністю податково-бюджетної та грошово-кредитної політики України

Показник	Значення показника
Коефіцієнт детермінації, R^2	0,994720621
Коефіцієнт кореляції, R	0,989469114
Нормований R^2	0,986836393
Стандартна похибка	0,044450643
Критерій Фішера ($F_{розр}$)	375,8
$F_{табл}(2;8;0,05)$	4,46

Оскільки коефіцієнт детермінації ($R^2=0,995$) наближається до одиниці і вищий за нормоване значення ($R^2_{норм}=0,987$), варіація залежної змінної Y значною мірою визначається варіацією незалежних змінних x_1, x_2 . Тобто 99% змін показника пояснюється включеними у регресію факторами. Коефіцієнт кореляції ($R=0,989$) також близький до одиниці, тому існує тісний зв'язок усіх незалежних змінних із залежною змінною Y . Для отриманої моделі розрахункове значення критерію Фішера ($F_{розр}$) становить 375,8, що більше за критичне значення $F_{табл}(2;8;0,05) = 4,46$. Отже, знайдене рівняння залежності з імовірністю 95% адекватне вихідним даним.

Це означає, що при зростанні видатків державного бюджету на економічну діяльність на 1% відбудеться зростання роздрібного товарообороту на 0,05%. При зростанні грошової маси на 1%

спостерігатиметься зростання товарообороту на 1,1%. Тобто, економіко-математичний аналіз, як і очікувалось, підтвердив цілком очевидну ситуацію, яка у наш час має місце в національній економіці і яку надзвичайно рельєфно віддзеркалює споживчий ринок.

Щодо попиту. Відтік коштів населення та акумуляція їх у вигляді заощаджень в силу їх низького рівня не здійснює істотного впливу на стан споживчого ринку. Це ознака бідності – істотний виклик розвитку соціуму. У рамках оцінки ситуації, що існує в Україні, це означає, що населення витрачає майже всі поточні доходи на поточне споживання.

Щодо пропозиції. Держава не надто опікується інтересами вітчизняних товаровиробників. Державні капітальні вкладення, бюджетні кредити підприємствам, державні субсидії й дотації, операційні витрати на виробничу інфраструктуру та інші видатки державного бюджету на економічну діяльність надають дуже малий стимул пропозиції (0,05 %). Єдине, що забезпечує постійне відновлення ринкових процесів – це функція, яку виконують гроші. Платіжно-розрахункові відносини – безперервні.

Підсумок такий: аналіз параметрів моделі підтверджує гіпотезу щодо впливу грошово-кредитної та податково-бюджетної політики на споживчий ринок. Зростання видатків державного бюджету має позитивний вплив на динаміку товарообороту; зростання грошової маси у обігу також збільшує його суму; зростання частки заощаджень в доходах населення в нинішніх умовах не здійснює значний вплив на товарооборот. Таким чином, проведені розрахунки свідчать про наявність взаємозв'язку між ефективністю застосування інструментів грошово-кредитної та податково-бюджетної політики та функціонуванням споживчого ринку.

Висновки до розділу 4

Здійснено аналіз результативності державної економічної політики з урахуванням методів, інструментів та форм впливу кожної з її складових на

національну економіку та, зокрема, на споживчий ринок. Ефективність цього впливу визначено шляхом оцінки основних індикаторів функціонування споживчого ринку, їх динаміки та взаємозв'язку. Складовими економічної політики держави, результативність яких оцінювалась на основі індикаторів споживчого ринку, визначено промислову, грошово-кредитну, податково-бюджетну та зовнішньоекономічну політику, оскільки саме за їх результативності сфера обміну набуває більшого функціоналу або втрачає його. Результати аналізу такі:

1. Аналіз промислової політики в Україні дозволив виявити акцент на галузевому підході, а саме визначення державою пріоритетних галузей, яким надається підтримка у вигляді податкових та митних пільг, субсидій на підтримку діяльності та модернізації виробництва. Незважаючи на те, що у Стратегії сталого розвитку «Україна-2020», а також у концепціях та програмах розвитку промисловості задекларовано необхідність заходів щодо інституційних перетворень та формування сприятливого бізнес-середовища, у достатньому обсязі ці перетворення досі не були здійснені.

2. Запропоновано підхід до оцінки пріоритетів у промисловій політиці держави через відображення змін споживчого ринку, особливість якого зумовлює вибір і застосування показників значущості галузі на внутрішньому споживчому ринку (частка виробленої продукції в роздрібному товарообороті) та показників рівня задоволення попиту на внутрішньому ринку вітчизняними виробниками (частка товарів національного виробництва на внутрішньому ринку; відношення індексу роздрібного товарообороту та індексу виробництва). Для оцінки розвитку галузей промисловості та ефективності промислової політики було використано інтегральний показник, розрахунок якого дозволив оцінити ефективність промислової політики за галузями на основі аналізу внеску кожної галузі в формування товарообороту, а також динаміки зміни часткових показників по відношенню до найгіршого (найкращого) значення. Здійснено кластеризацію галузей з використанням кластерного аналізу

методом k-середніх, що дозволило класифікувати їх за значенням часткових показників та виділити групи з метою визначення доцільності / недоцільності змін промислової політики та застосування певних інструментів.

3. Вплив зовнішньоекономічної політики держави на функціонування споживчого ринку всередині країни визначається за двома основними напрямками: забезпечення потреб споживачів та конкурентоспроможності вітчизняних виробників на внутрішньому ринку. Тому за здійснення зовнішньоекономічної політики держави повинна забезпечуватись гармонізація обох напрямів (забезпечення потреб споживачів та конкурентоспроможності вітчизняних виробників) та узгоджуватися інтереси обох груп учасників ринкових відносин. При цьому прийняття рішення щодо вибору інструментів зовнішньоекономічної політики, має відбуватись диференційовано – індивідуально для кожної галузі в залежності від стану та потенційних можливостей досягнення цілей.

4. Визначено напрями зовнішньоекономічної політики на основі методології аналізу якісних змін споживчого ринку, що передбачає визначення збалансованого впливу на розвиток національної економіки промислової та зовнішньоекономічної політики держави. Це дозволило виявити причини низької частки продукції вітчизняних виробників на національному споживчому ринку та оцінити їх наслідки за допомогою виокремлення внутрішніх чинників, що походять від теперішніх можливостей національної системи виробництва з притаманним їй рівнем технічного оснащення і продуктивності праці, та переносяться на готовий продукт та зовнішніх (пов'язаних з результативністю зовнішньоекономічної політики держави) – тих, що походять від діяльності іноземних компаній на українському ринку споживчих товарів.

5. Правильна фінансова політика держави забезпечує злагодженість функціонування всієї національної економічної системи. Від стану та ефективності державної фінансової політики залежать умови споживання, заощаджень та інвестування, обсяги сукупного попиту та пропозиції, умови

взаємодії національної економіки із зовнішнім світом. Оскільки споживчий ринок є важливою складовою національної економіки, то його динаміка залежить, в тому числі, від результатів застосування інструментів державного регулювання національної системи фінансів.

6. Здійснено аналіз ефективності фінансової політики держави через виявлення динаміки споживчого ринку. Для цього використано удосконалену методологію дослідження споживчого ринку, яка характеризується виокремленням блоку факторного аналізу, що описує зміни споживчого ринку під впливом податково-бюджетної та грошово-кредитної політики держави та фіксує визначально значущі умови успішного функціонування механізму ринку (формування попиту, пропозиції та опосередкування зав'язків між споживачем і виробником у стані рівноваги). Це дозволило застосувати вказану методологію до оцінки стану національної економіки, який віддзеркалює споживчий ринок та кількісно оцінити відповідні факторні зміни.

Основні положення розділу викладено у публікаціях автора [533; 534; 540; 541; 544; 550; 551-555; 557-559; 568; 576].

РОЗДІЛ 5

СОЦІАЛЬНА КОМПОНЕНТА РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ У ВИМІРІ ЕМПІРИКИ СПОЖИВЧОГО РИНКУ

5.1. Соціалізація економіки та індивідуалізація споживчого ринку як необхідні передумови національного розвитку

Як зазначає відомий український вчений А. Колот [206], економічна політика держави має розглядатись виключно як складова соціальної політики, а людина повинна виступати головною цінністю та метою її розвитку. Ми цілковито погоджувачись з цим твердженням та ґрунтуючись на результатах дослідження стану національної економіки України у індикативному відображенні розвитку споживчого ринку акцентуємо на тому, що на етапі формування постіндустріального суспільства та економіки відповідного типу, важливою умовою розвитку будь-якої країни виступає саме її соціалізація. Крім того, зазначаємо, що це має відбуватися за одночасної трансформації ринку. На користь підтримки цієї тези, на нашу думку, можна виділити декілька найбільш вагомих аргументів.

Ринок є одним з ключових інститутів, який було створено людством і те, що він буде змінюватись відповідно до етапів цивілізаційного розвитку – не підлягає сумніву. По-перше, щодо ролі держави, як інституту що протистоїть ринку. Від часу виникнення держава бере на себе певні соціальні зобов'язання щодо своїх громадян. Абсолютно природнім є те, що час від часу відбуваються зміни підходів до визначення сутності, природи та можливих до виконання обсягів цих соціальних зобов'язань. Тобто виконання тих функцій, яких бракує ринку. Високорозвинені країни світу в ХХІ столітті, через підпорядкування діяльності всіх ланок економіки цілям соціального розвитку, сформували принципово новий і відмінний у якісному розумінні інститут соціальної держави.

Що стосується України, то очевидно є невідповідність між задекларованими принципами розвитку суспільства і їх фактичною розбудовою. Суперечність полягає в тому, що в умовах, коли конституційно закріплено напрям побудови соціальної держави через реалізацію людиноцентричної концепції розвитку, найбільш гострою проблемою є соціалізація економіки. Аналіз низки літературних джерел дає підстави зробити висновок, що соціалізація економіки впродовж минулого сторіччя навіть оформилася в самостійну течію соціально-економічної думки [94; 123; 121; 168; 237; 448]. Серед основних питань, які піднімаються в працях сучасних науковців чітко простежуються різні пропозиції щодо соціально-економічних перетворень в країні (переструктурування економіки, забезпечення цивілізаційних основ життя, генерації джерел активності суб'єктів економіки та інше). Проте реалізація повною мірою соціального призначення держави все ще залишається недосяжним ідеалом.

Крім того, слід відзначити, що турбулентність останніх років, яка притаманна розвитку України і нині зачепила усі сторони життя суспільства, погіршивши, передусім, стан економіки – матеріальної основи розвитку соціуму, піддала істотній деформації також і соціальну сферу. Це призвело до певного сповільнення процесів соціалізації в Україні та гальмування розвитку середнього класу як основи суспільства соціальної згоди, зниження рівня життя пересічних громадян, збільшення рівня безробіття, стрімкого зростання інфляції при незмінних доходах населення і, відповідно, зниження рівня добробуту населення, рівня його купівельної спроможності тощо. Ще одним важким економічним випробуванням для більшості громадян України стало зростання тарифів на всі комунальні послуги. Зниження рівня життя українського суспільства виразно відображає споживчий ринок. Негативним явищем є також і те, що Україна, яка ще раніше перетворилась на регіон-донор освічених та вмотивованих до праці науково-педагогічних кадрів, на разі швидко перетворюється на постачальника абітурієнтів інших країн світу.

Загальну кількість студентів, що виїжджають отримувати освіту за кордоном оцінюють від 18 – 20 тисяч щорічно до 30 тисяч загалом [134].

Не менш важливим напрямом соціалізації економіки є збільшення частки колективної власності, проте роздержавлення, приватизація загальнонародної власності, що відбулася в Україні, нерідко здійснювалася не в інтересах людей праці, а в інтересах окремих суб'єктів і кланів. Результатом такого роду роздержавлення, приватизації загальнонародної власності, є, перш за все, несправедливий перерозподіл прибутку, що вироблявся на бувших державних підприємствах, у галузях народного господарства. Замість суспільного привласнення прибуток привласнювався і продовжується привласнюватися провладними кланами. Найбільш ефективною організаційною формою господарювання могли б бути підприємства колективної асоційованої власності. Такі підприємства можуть витримати конкуренцію, постійно вдосконалюючи виробництво, впроваджуючи нову техніку, забезпечуючи високу продуктивність праці тощо. Для цього, має запрацювати антимонопольне законодавство з прав власності, що дозволить акціонерам відчувати себе повноправними власниками, зменшить тиск великого капіталу і як результат, реакція споживчого ринку на такі зміни та природна трансформація всієї суспільної формації.

Крім того, соціально-економічну ситуацію в Україні погіршує і військово-політичний конфлікт та втрата територій. За таких умов, важко, але конче необхідно здійснювати заходи з впровадження певних стандартів якості життя та підвищення рівня добробуту громадян країни. Нинішній період життєдіяльності українського суспільства, дійсно є надзвичайно важким. Проте, як відомо, будь-яка економічна криза, несе в собі приховані можливості для розвитку. За останні роки суттєво зріс імідж України у світі. Тепер уже добре відомо, що українці бажають жити у демократичному суспільстві, прагнуть до забезпечення реалізації європейських цінностей, у

тому числі, соціальних. Україну дійсно почали сприймати як частину Європи.

Тому, на нашу думку, активізація процесів соціалізації суспільних та у їх складі економічних відносин в Україні є можливою через впровадження механізмів соціального партнерства, що забезпечуватиме консолідацію суспільства. Соціальне партнерство є продуктивним механізмом взаємодії представників різних груп у соціумі насамперед тому, що його дія поширюється на політичну, економічну та соціальну сфери одночасно. Розв'язання економічних проблем безперечно слід вважати одним з ключових аспектів соціалізації, оскільки майже неможливо досягти соціального компромісу в умовах загального збідніння населення.

Існують різні концепції соціалізації економіки, але єдиним принципом для всіх залишається необхідність забезпечення соціальної згоди через гальмування дії негативних економічних впливів, запровадження системи соціального захисту та соціальних гарантій, активну розробку та втілення у життя механізмів соціального партнерства на всіх рівнях. В Україні на певний період було загальмовано впровадження соціальних механізмів через виникнення низки економічних, гуманітарних та політичних проблем. Проте, нині існують всі підстави для активізації їх дії на всіх рівнях.

Реалії сьогодення є беззаперечним свідченням того, що якісні зміни в суспільстві повинні відбуватись за умов його політичної зрілості. Тоді економічні та соціальні процеси не вийдуть з-під контролю, а держава діятиме в інтересах розвитку нації. Як підтвердження необхідності цього, перехід України до ринкової економіки, який неможливо визнати однозначним результатом трансформаційних перетворень. Звісно, той стан економіки, який мав місце в останні роки існування СРСР, вимагав не просто переходу до ринку, а радикальної, системної трансформації механізму господарювання для розвитку продуктивних сил як основи формування суспільного багатства. Однак, ринок сам по собі не є цінністю, яка спроможна змінити життя українців на краще. Ринок – це тільки інструмент

гармонізації, засіб досягнення мети. Можна стверджувати, що нині, в умовах посилення взаємозалежності економік різних країн, зміцнення цілісності та єдності світового господарства минуле протистояння між ринковою та неринковою ідеологією (як це й мало бути) перемістилося в площину стратегії забезпечення такого розвитку (а в даному випадку мова йде про соціально-економічний розвиток), який би повною мірою дозволив зосередитися на питаннях добробуту людини [469, с. 49]. Ринкова система передбачає і встановлює досить серйозну майнову нерівність членів соціуму, за якої вони не мають достатній рівень доходів (певний капітал) для того, щоб однаковою мірою мати доступ до високоякісної освіти, медичних послуг тощо.

У кожному суспільстві є, окрім того, категорія людей престарілих, хворих, інвалідів, безробітних, які теж мають незначні доходи. Зрозуміло, що в ринковій економіці має активно утверджуватися пріоритет цінності економічно активної людини. Але за такого зміщення акцентів блага концентруються в найбільш успішних суб'єктів економіки. Між тим, населення прагне справедливості, тобто більш рівномірного розподілу благ. Саме тому, заради національного розвитку забезпечити гармонізацію інтересів бізнесу і громадянського суспільства, через реалізацію концепції соціальної відповідальності бізнесу, має держава.

При цьому, на нашу думку, сутність загального принципу гармонізації інтересів бізнесу й громадського суспільства має полягати у такому: у зовнішньому світі держава сприяє реалізації інтересів вітчизняного бізнесу, всередині суспільства держава підтримує населення. Форми та методи при цьому можуть бути різними, але не мати адміністративно-командного змісту. Включення механізмів державного регулювання добробуту, що пов'язується з ідеологією соціалізації економіки, повинно, на нашу думку, відбуватись через непряме регулювання ринкових процесів.

Соціалізація має виступати інструментальним засобом реалізації соціальної функції держави, адже соціалізація, на противагу соціалізму,

стала, як зазначають науковці [13], закономірним результатом генезису світової теорії добробуту. Проте, варто зазначити, що існування різноманітних тлумачень категорії «соціалізація економіки», багато в чому не тотожних і, більш того, суперечливих, є певним бар'єром на шляху її затвердження (додаток Т).

Проаналізувавши визначення соціалізації та соціалізації економіки ми вбачаємо необхідність їх уточнення в аспекті розгляду пріоритетів розвитку національної економіки країни та її споживчого ринку. Доречність цього аргументована зростанням ролі елементів суспільного регулювання в економічному відтворенні з наголосом на відтворенні людини та задоволенні її потреб. Крім того, важливим є розуміння того, що соціалізація економіки – це «наскрізний» процес, який охоплює відразу три її рівні: нанорівень – економіка окремих індивідів, мікрорівень – економіка організацій та підприємств і макрорівень – національна економіка країни. Крім того, соціалізація економіки не може не вплинути на стан та видозміну функцій ринку, особливо споживчого. При цьому, відносини в системі «економічна система – суспільство», «індивід – суспільство», «споживач – суспільство», «споживач – споживчий ринок – економічна система – суспільство» якісно змінюються під час розгортання економічного процесу під впливом нескінченного різноманіття культурних, політичних, інформаційних, природних та інших чинників [433, с.16-17].

Результати нашого дослідження, представлені в третьому розділі дисертації, дають підстави зробити висновок, що нині, в умовах світових тенденцій формування постіндустріального суспільства і відповідно постіндустріальної економіки, існує багато чинників, які примушують активізувати прискорення процесу соціалізації економіки також в Україні. До найбільш вагомих, на нашу думку, належать: економічний, людський, комунікаційний та інноваційний чинники (рис. 5.1).

Крім того, слід зазначити, що постіндустріальне суспільство характеризується якісними змінами в матеріальних умовах життя людини,

при цьому, найбільшою мірою, це зумовлено науково-технічною революцією (гнучкі технології, автоматизація виробництва, інформатизація і комп'ютеризація, глобальні транспортні і інформаційні мережі тощо). Її нинішній стан (розвиток інфо-, нано-, біо-, когнітивних технологій) об'єктивно пов'язаний з соціалізацією економіки та зумовлює якісні зміни споживчого ринку, зокрема:

– через зростання масштабів виробництва, підвищення якості продукції, її відповідності сучасним вимогам, появу соціально-відповідальних та соціально-орієнтованих продуктів, інноваційних, які відповідають соціальним потребам населення та сприяють соціальному розвитку людини, появу нових типів споживачів, зокрема, профспоживачів, просьюмерів, глобальних споживачів;

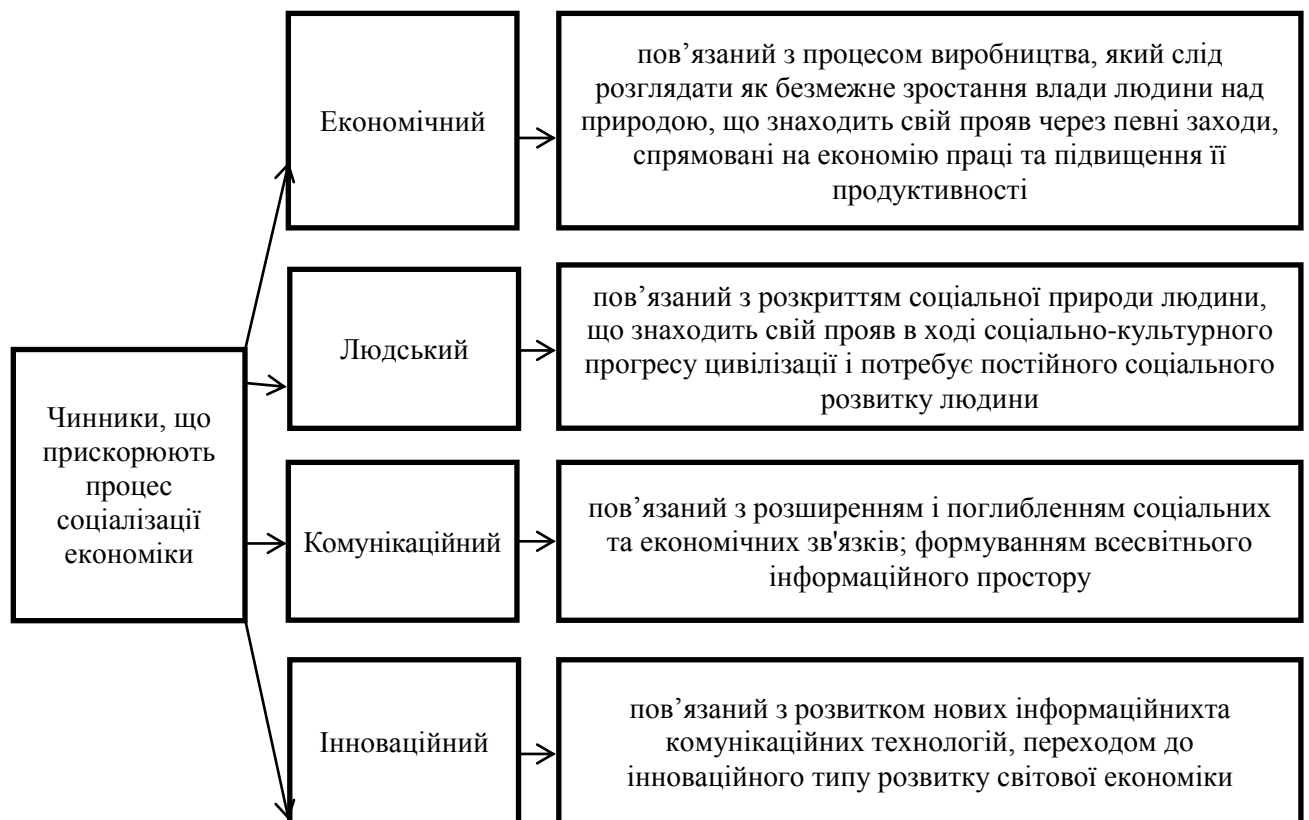

Рис. 5.1. Чинники, що прискорюють процес соціалізації економіки в умовах формування постіндустріального суспільства та постіндустріальної економіки

Джерело: розроблено автором на основі [194; 433]

– через зміни, які відбуваються у змісті і характері праці (вона стає творчою, пов'язаною з використанням переважно духовних здібностей, інтелекту, креативних здібностей працівників та активізацією їх креативної активності);

– через зміни, які відбуваються у відносинах соціального партнерства між робітниками в роботодавцями у процесі виконання працівниками складної специфічної роботи, що стає відповідною умовою і стимулом до реалізації соціальних потреб працюючих.

В умовах формування постіндустріального суспільства та постіндустріальної економіки споживач – всупереч своїй назві – вже не згоден просто споживати. Він прагне споживати відповідально, тобто обирати продукт свідомо і відповідно до своїх потреб. До того ж він бажає, щоб продукт був вироблений з увагою до природи, тварин і людей. Його вже цікавлять не тільки бренди і якість, а й екологічна сторона виготовлення продукту, справедливе використання праці, допомога місцевим виробникам тощо. Все це є свідченням прагнення споживачів до задоволення особливої групи потреб – соціальних, які проявляються в прагненні до спілкування, формування соціальних зв'язків, прояву турботи до інших і до себе, до спільної діяльності. І компанії, які усвідомлюють своє майбутнє та не формально використовують стратегічне управління і є соціально-відповідальними, змушені з цим рахуватися. Вони реагують на ці запити споживачів появою соціально-відповідальних та соціально-орієнтованих продуктів, інноваційних, які відповідають їх соціальним потребам та сприяють соціальному розвитку людини (кількісним та якісним змінам особистісних структур в процесі формування людини, її соціалізації та виховання в певному соціальному середовищі).

Якщо розуміти, як змінюються люди, їхні потреби і бажання, можна максимально адаптувати послуги і продукти до їх потреб, зокрема, соціальних. Якщо добре знати своїх споживачів, особливо якщо дивитися в майбутнє, розуміти, що їм буде цікаво і чому, компанії буде легше обрати і

вибудувати інформаційну та маркетингову концепцію. Залежно від того, як змінюється споживач, змінюються бізнес-моделі, ланцюги виробництва і доставка продуктів. Це, у свою чергу призводить до змін на споживчому ринку і, відповідно в суспільстві (рис. 5.2).

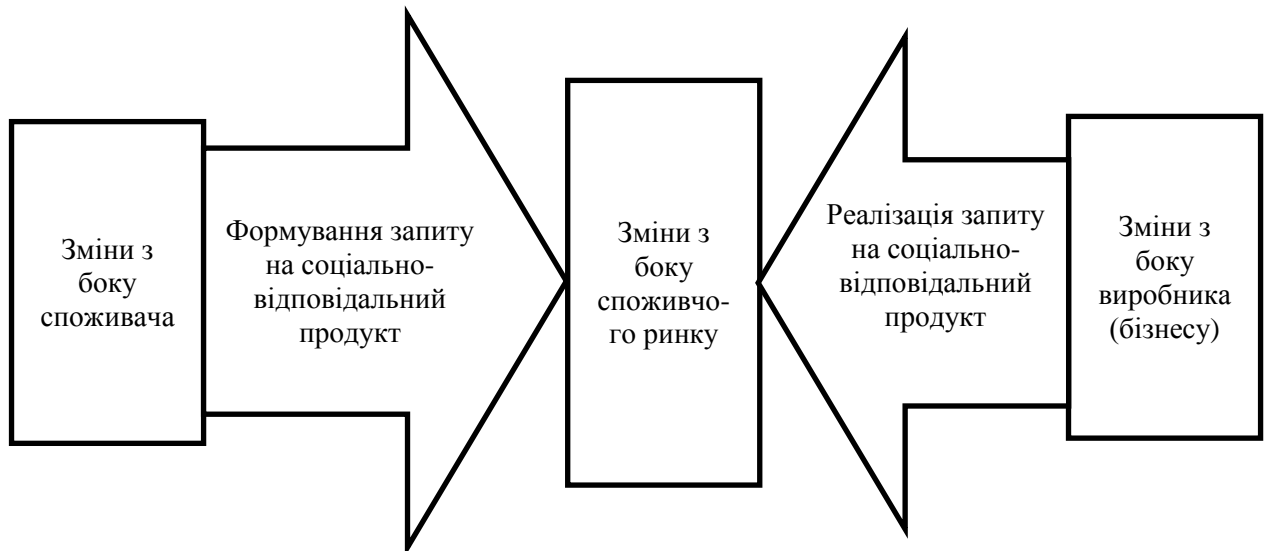

Рис. 5.2. Ланцюг змін в суспільстві та на споживчому ринку за умов формування та реалізації запиту на соціально-відповідальний продукт з боку споживача

Джерело: розроблено автором

Ось декілька прикладів основних споживчих трендів, які змінюють продукти і послуги на соціально-відповідальні [577]:

– зростання серед загалу споживачів представників покоління Z, а з недавніх пір – і покоління «мілленіалів», обумовлює революційно нові тренди на ринку продуктів харчування. Покоління Z – це люди дії, мотивацією для яких є зробити щось, а головне – зробити це самостійно. У США у 10% новонароджених вже є особиста сторінка в соціальній мережі Facebook. Через те, що вони народилися в світі, де навколо комп'ютери і телефони, це є невід'ємною частиною їхнього життя. Мілленіали егоцентричні, і це змушує виробників і маркетологів ще більше догоджати індивідуальним смакам цих споживачів. З самого дитинства ті чують про те, що вони особливі та їхня думка має враховуватися. Також представники

цього покоління люблять показувати себе і те, що вони роблять, тому наразі надзвичайно популярні Instagram і мільйони блогів на YouTube-каналі;

– останнім часом дуже зростає популярність автентичних продуктів, таких, які зроблені руками, хоча їхня якість часом поступається заводським виробам. Причина появи цього явища – відсутність довіри до магазинів, через це люди «шукають якість» в hand made. Все популярнішим стає вегетаріанство. Наприклад, один шеф-кухар придумав «Томіто» – помідорний бургер, в якому замість м'яса помідор, але він має такий же смак, як і м'ясо. Є країни, де такі бургери навіть продають в McDonald's;

– люди не хочуть чекати, їм потрібно отримувати миттєвий feedback, який можна забезпечити завдяки сучасним технологіям. Сьогоднішньому бізнесу потрібно бути соціальним, швидким та інтерактивним. Наприклад, споживач може зробити фото вмісту свого холодильника, і миттєво отримати відповідь та рецепт страви, яку можна приготувати з наявних продуктів;

– сучасний споживач дуже інтерактивний, він постійно користується смартфоном, робить селфі, спілкується в різних месенджерах. Якщо він підключені до інтернету, то може отримати інформацію завжди і з усього світу;

– компанії намагаються максимально ідентифікувати свого клієнта. Наприклад, на сайті Knorr споживач може визначити свій смак за допомогою анкети: йому дадуть відповідь на питання, який продукт найбільше підходить. Це альтернатива супермаркету з полицями, де він може сам зробити вибір, а Knorr робить вибір за нього. Наприклад, в McDonald's є «розпізнавач» осіб, які «запам'ятовують» замовлення споживачів. В наступні відвідування у закладі підберуть для нього меню.

За цих умов, соціалізація економіки і її орієнтація на розвиток людини являє собою процес постійного пошуку й удосконалення задоволення її потреб, адже чим краще реалізований економічний потенціал суспільства, чим вищий рівень суспільного добробуту, тим більше з'являється можливостей в індивідуума розкрити свій творчий потенціал

Отже, соціалізація як процес встановлення в соціумі зв'язків і відносин, які затверджують нову систему цінностей, істотно змінює як економічні, так і суто ринкові відносини в суспільстві. На підґрунті соціалізації створюється система відносин, що забезпечує всебічний розвиток індивіда, а не лише максимізацію вигоди сторін за умов їх взаємодії (задоволення потреб кінцевого споживання для споживача та прибутку для виробника). Примітивізація ринкових відносин, де предметом купівлі / продажу виступає уніфікований товар масового виробництва, за поширення процесу соціалізації, поволі поступається місцем складній системі взаємодії людей у межах економічного поля їх діяльності. На сучасному споживчому ринку відносини між сторонами товарного обміну стають все більш складноутвореними – вони індивідуалізуються як індивідуалізується й товар внаслідок того, що в соціумі зростає рівень потреб, зумовлений якісними змінами життя та діяльності людей.

На сучасному споживчому ринку відносини між сторонами товарного обміну стають все більш складноутвореними – вони індивідуалізуються як індивідуалізується й товар внаслідок того, що в соціумі зростає рівень потреб, зумовлений якісними змінами життя та діяльності людей.

Виходячи з цього, соціалізація – це тренд дальшого розвитку суспільства (його постіндустріального майбутнього). Інтеграція індивіда – творчої, розвинутої особистості – в суспільство є зміненням нанорівня такої системи. Відповідним чином змінюються всі її сфери, передусім, економіка. Становлення постіндустріального суспільства, на нашу думку, передбачає такі трансформації економічної діяльності: кардинальні зміни способу її здійснення; якісні перетворення у сфері організації виробництва унаслідок зміни виробничої, інформаційної і знаннєвої сфер виробничих відносин, а також загальної культури працівників та підвищення ролі «людини соціальної» в цілому; радикальний перегляд ставлення працівників до оточення загалом і середовища життєдіяльності, до розуміння рівня якості

життя та добробуту, зокрема, через формування нової культури і моделі споживання.

Це, у свою чергу, пов'язано з поширенням нових суспільних форм організації праці, за якими функціонують наймані і самозайняті працівників у взаємодії з іншими суб'єктами господарювання, а також нових джерел задоволення їх потреб. Тобто «соціалізація економіки» формує нові елементи економічної системи в постіндустріальному суспільстві та змінює, або активізує вже існуючі, зокрема, споживчий ринок.

Тому, на нашу думку, «соціалізація економіки» має розглядатись як послідовний процес олюднення економіки на всіх рівнях цієї системи, у всіх галузях і сферах, включаючи ринок (передусім споживчий), соціалізація якого проявляється як запит суспільства на соціально-відповідальний продукт, що у свою чергу, зумовлено формуванням в умовах перехідного періоду до постіндустріальних відносин, нової, якісно вищої системи цінностей людства.

У свою чергу, основною функцією соціалізованої економічної системи має виступати функція обслуговування потреб суспільства. З цього погляду, людина виступає як головним його суб'єктом, так і об'єктом, а одним з важливих місць реалізації її потреб є споживчий ринок.

Разом з тим необхідно підкреслити, що людина не обмежується лише споживанням матеріальних благ. Вона повинна задовольняти як економічні так і духовні потреби. При цьому, потреби не можуть бути раз і назавжди даними (за кількісними та якісними параметрами). Вони мають історичний характер та змінюються залежно від різних обставин. Таким чином, проблема соціалізації економіки має зводитись до формування ціннісного ставлення людини до життя, до якості задоволення її матеріальних, соціальних, культурних і духовних потреб.

Високий рівень знань, самооцінки та відповідальності людини буде формувати нові потреби не лише економічного, але й соціального, культурного, духовного спрямування, що пов'язано із стрімким розвитком

нового виду власності – інтелектуальної і, відповідно, з потребою використовувати цю власність у своїх інтересах в усіх сферах економічної та позаекономічної діяльності: у праці, забезпеченні творчого її характеру, прийнятті рішень, управлінні, розподілі, конкурентній боротьбі за зміну свого соціального статусу, у забезпеченні політичної, економічної, екологічної, культурної та духовної безпеки, у чому, власне, і виявляється сутність соціалізації як суспільного, так і економічного життя.

Отже, соціальна складова розвитку, в умовах постіндустріального суспільства, з одного боку, виступає чинником підвищення матеріального добробуту людини, а з іншого – ставить розумну верхню межу задоволення, у певному (визначеному конкретними часовими рамками) періоді, будь яких потреб, а отже, сприяє активізації різноманітних джерел для їх задоволення, серед яких значуще місце належить споживчому ринку. Зазначені процеси, у свою чергу, є умовою розвитку національної економіки країни, у т.ч., є беззаперечно важливими для України, поза визначенням інтервалу часу, потреби людини безмежні.

Змінений під впливом соціалізації економіки споживчий ринок, стає необхідною передумовою перенесення «центру ваги» на споживання, якщо його розуміти за найбільш широким сприйняття (як процесу нагромадження всіх видів багатства, що зосереджені на нанорівні). Передусім йдеться про споживання духовних благ, які дедалі набуватимуть в суспільстві цінності. Духовність надає можливість людині одночасно бути високоосвіченою, комунікабельною, соціально і матеріально забезпеченою. Розвиваючи духовність, людина знаходиться в процесі нескінченної гармонізації матеріального і духовного, у результаті це позначається на темпах економічного розвитку, що змінюються у бік якісного зростання.

Крім того, варто ще раз підкреслити, що концепція постіндустріального суспільства на практиці передбачає зміну пріоритетів в економіці – перехід від переважного виробництва товарів до виробництва послуг, і перш за все нематеріальних, наукомістких і знанняємних. Проведення наукових

досліджень, організація системи освіти і використання нового чинника виробництва – інформації, на основі якого генеруються знання, так само, є необхідною умовою формування постіндустріальної економіки.

Умови господарювання, які радикально змінюються в постіндустріальній економіці не можуть не впливати на ключову фігуру, якою є споживач і, відповідно, на споживчий ринок. Зокрема, мова йде про появу нових типів споживачів – профспоживачі, просьюмери і глобальні споживачі, що, у свою чергу, накладає певний відбиток як на процес виробництва так і на процес активізації споживчого ринку [85; 389]. (більш детально мова про це буде йти в наступному підрозділі цієї роботи).

Узагальнення матеріалу дослідження дозволяє виділити пріоритетні напрями соціалізації економіки України, які змістовно відповідають необхідним умовам становлення постіндустріального суспільства та формування постіндустріальної економіки (табл. 5.1). Важливим етапом та результатом соціалізації економічної системи в Україні має стати розробка та реалізація активної соціальної політики, за одночасного досягнення стабілізації та пожвавлення економіки.

Слід зазначити, що соціальна політика як ключова складова політики держави завжди в Україні офіційно включалася до числа її найперших пріоритетів. Проте, варто погодитись з думкою науковців про те, що основна проблема сучасної соціальної політики в Україні полягає в її спрощеному сприйнятті. Тобто сприйнятті не як цілісної системи заходів держави, покликаних сприяти соціалізації економіки, а переважно як засобу пом'якшення негативних для соціуму наслідків активного розвитку ринкової економіки, «компромісного рішення» задоволення соціальних потреб суспільства за рахунок фіскального обмеження сприятливості умов розвитку приватного бізнесу. Підґрунтям для такого висновку став аналіз чинників [205; 219; 382; 414; 415; 441] які спричинили виникнення суперечностей між завданнями економічного та соціального розвитку і в кінцевому рахунку зумовили в Україні значні суспільні зміни.

Таблиця 5.1

Пріоритетні напрями соціалізації економіки України відповідно до вимог становлення постіндустріального суспільства та формування постіндустріальної економіки

Напрямок	Зміст
1	2
Зростання соціальної ролі держави	через посилення соціальної спрямованості бюджету країни та відповідне посилення державного соціального захисту і гарантій малозабезпеченим й непрацездатним верствам населення
Соціальна спрямованість економічних відносин	через втілення соціалізації та гуманізації в економічні, виробничі та ринкові відносини, опосередковуючи це цільовою орієнтацією економічних важелів, що впливають на різнобічний розвиток особистості та підвищення добробуту населення; через механізм узгодження інтересів виробників і споживачів на споживчому ринку
Розширення можливостей індивідів щодо задоволення потреб	через забезпечення більш вільного доступу до послуг освіти, охорони здоров'я, мистецтва тощо; через активізацію існуючих споживчих ринків, та формування і розвиток нових;
Трансформація характеру та змісту праці	через розв'язання суперечностей між працею та капіталом
Зміна місця та ролі працівника в системі прийняття рішень	через інститути соціального партнерства, соціальної відповідальності, соціальної конкуренції; розвиток інтелектуальних можливостей та інтелектуального капіталу працівників відповідно до нових потреб і вимог спільного виробництва
Зміна місця та ролі людини як споживача	через забезпечення активної позиції нової категорії споживачів (профспоживачів, просьюмерів, глобальних споживачів); формування, підтримку і взаємодію з ними традиційних учасників споживчого ринку
Зміни в системі відносин власності	через трансформацію форм вияву та функціонування приватної власності; через розвиток нових типів і форм власності (зокрема таких, як інтелектуальна власність, власність у сфері інформації тощо)
Розвиток середнього класу	через зростання ролі в економічному середовищі прошарку населення, яке має стійкі доходи та відповідний рівень достатку, за істотного зменшення суспільного сегменту незаможних людей
Збільшення частки сукупного працівника в національному доході країни	через зростання індивідуальних доходів громадян, зокрема, за рахунок підвищення заробітної плати; зміни в обсязі фонду споживання

Джерело: розроблено автором

Йдеться, зокрема, про таке (рис. 5.3):

відсутність дієвих механізмів цільового надання соціальних послуг, неререформованість системи управління, вплив кваліфікованих кадрів, у першу чергу, через низький рівень заробітної плати, тривале недоінвестування, а відтак – зруйнованість основних фондів, що призвело до низької ефективності та надмірної витратності соціальної сфери;

нерозвиненість механізмів диверсифікації надання соціальних послуг та стихійність у запровадженні платного сегменту цієї сфери, обумовили надмірне фінансове навантаження на державний та місцеві бюджети, що при розпорошенні та низькому контролі за цільовим використанням отримуваних бюджетних коштів призвело до переважно фіскального характеру фінансування соціальної сфери;

досить повільне поширення серед вітчизняних підприємств практики соціально відповідального ведення бізнесу консервує хибну практику набуття суб'єктами господарювання ринкові вигоди за рахунок нехтування соціальною відповідальністю;

неадекватність механізмів регулювання попиту і пропозиції працівників на вітчизняному ринку праці, через структурні деформації в системі професійної підготовки, надлишок фахівців одних та дефіцит – інших спеціальностей, виникнення локальних дефіцитів та надлишків працівників в окремих регіонах, та як наслідок – зниження ефективності використання трудового потенціалу нації, що дає всі підстави стверджувати про відсутність в Україні ефективно діючого ринку праці;

зростання заробітної плати (а відтак, і соціальних відрахувань) суттєво перевищує динаміку продуктивності праці, що обумовило прогресуюче вилучення потенційних інвестиційних ресурсів підприємств на потреби поточного споживання та сформувало умови для відтворення цього розриву і, у підсумку, призвело до відсутності належної динаміки продуктивності праці; зазначене відбувається на тлі того, що нині заробітна плата значною мірою втратила стимулюючу функцію при оцінці результативності трудової діяльності працівника;

Рис. 5.3. Причини дисбалансу між прерогативами розвитку в Україні економічної та соціальної сфер і передумови його усунення

Джерело: розроблено автором

надмірна частка соціальних трансфертів, динаміка яких не залежить безпосередньо від рівня економічної активності одержувачів, спричинила неефективну структуру доходів населення та не дозволила встановити належний зв'язок між їх економічною динамікою та зростанням споживчого попиту, а надто висока диференціація доходів за регіональною та професійною ознаками призвела до сегментації споживчого попиту, виникнення локальних «перегрівів» ринку, що, зрештою, посилює інфляційний ефект загального зростання доходів;

нерозвиненість механізмів «каналізації» доходів населення в заощадження (функція, що притаманна доходам населення як акселератору споживчого кредитування); значно повільніше зростання інвестиційного кредитування порівняно з попитом, що призводить до збільшення потреби в імпорті для його задоволення і позначається на результатах економічного розвитку країни та її споживчого ринку.

Разом з тим, слід зазначити, що та ситуація, яка виникла в економіці України в останні роки, як під впливом внутрішніх проблем, так і через певні світові економічні тенденції, створила передумови для зміни ситуації, а саме:

через посилення глобальних викликів для української економіки значно загострилась важливість максимально ефективного використання доступних ресурсів, в першу чергу – людських, адже значний період недофінансування соціальної сфери призвів до суттєвого знецінення цієї складової багатства нації. Разом з тим, це призвело до розуміння важливості інвестування в людський капітал і обумовило збільшення як приватних, так і державних вкладень;

через ускладнення ситуації в бюджетній сфері внаслідок негативного впливу внутрішніх політичних та економічних чинників, а також нестабільності ситуації на світовому фінансовому, у т.ч. валютному ринку (торговельні війни США – Китай і послаблення юаня, вихід Великобританії з ЄС та деякі інші), виникла необхідність підвищення ефективності бюджетних видатків, в тому числі – на соціальну сферу;

через виникнення потреби в оптимізації зайнятості на підприємствах, які опинились під конкурентним тиском, особливо – в умовах звуження ринків збуту в період валютної та фінансової кризовості поточної ситуації в світі, коли значно загострилась проблема удосконалення механізмів регулювання пропозиції на ринку праці, підготовки та перепідготовки фахівців, захисту інтересів працюючих та звільнюваних працівників тощо;

через збереження значної інфляційної загрози на перше місце виходить завдання щодо формування та впровадження механізмів мінімізації інфляційного впливу соціальних видатків та посилення їх позитивного впливу на генерацію національного соціально- економічного розвитку.

Проведений аналіз вищезначених чинників та передумов дає підстави зробити висновок, що нині в Україні склалися відповідні умови для переходу від розгляду соціальної політики як неминучого компромісу на шляху економічного зростання та ринкового реформування економіки – до усвідомлення її важливої, а в окремих напрямках – ключової ролі у формуванні новітніх конкурентних переваг національної економіки та забезпечення соціально-економічного розвитку країни.

Це, в свою чергу, передбачає своєрідне вбудовування соціальної політики, як одного з генераторів соціально-економічного розвитку України, в механізм її економічного розвитку, з одночасним збереженням та посиленням рівня її соціальної орієнтованості. Вирішити це завдання можна лише через суттєву модернізацію соціальної політики країни. Досвід розвинених країн світу засвідчує, що найефективнішою та найраціональнішою формою соціальної політики в умовах формування постіндустріального суспільства та постіндустріальної економіки вважається модель адресної соціальної допомоги. Проте, перехід до такої моделі є тривалим, оскільки вимагатиме адекватних перетворень в Україні: економіці (що формує можливість) і в політиці (що визначає прийняття рішень). Проведений аналіз досвіду розвинених країн світу та в Україні, щодо цих питань [24; 108; 110; 135; 162; 191; 204; 284; 312; 325; 332; 333;

414; 415; 441; 459; 498; 515; 589] дозволив виокремити основні ознаки та визначити етапи впровадження такої адресної соціальної політики:

- поетапне визначення пріоритетів модернізації соціальної політики;
- диференціація виплат соціальної допомоги держави щодо різних верств населення;
- конкретне (адресне) виокремлення категорій одержувачів соціальної допомоги;
- забезпечення доведення фінансових результатів до одержувачів соціальної допомоги у повному обсязі;
- збереження та нарощування потенціалу, а також розвиток ключових галузей соціальної сфери;
- визначення та розмежування повноважень, а також їх фінансове забезпечення при реалізації соціальних завдань між відповідними рівнями бюджетної системи та суб'єктами національної системи господарювання.

Вищезначене дозволило узагальнити та виокремити найбільш важливі, на нашу думку, пріоритетні напрями модернізації соціальної політики України в сучасних умовах становлення постіндустріального суспільства та формування постіндустріальної економіки (табл. 5.2).

Таблиця 5.2

Пріоритетні напрями модернізації соціальної політики України у контексті їх узгодження з принципами ефективного ринку, що відповідають становленню соціально-орієнтованої економіки

Напрямок	Заходи	Результат
1	2	3
Забезпечення цільового характеру пільг соціального спрямування	Монетизація частини пільг з урахуванням зарубіжного досвіду; нормування пільг з урахуванням встановлених норм споживання житлово-комунальних, транспортних, медичних та інших послуг з метою виключення необґрунтованого збільшення їх споживання Запровадження єдиного реєстру отримувачів та єдиного електронного обліку прав на отримання пільг, автоматизація процесу надання права на отримання пільги Запровадження дохідного цензу, досягнення якого веде до позбавлення права на отримання пільги	Виключення можливостей користування такими пільгами осіб, які не мають нагальної потреби в їх отриманні при одночасному спрощенні механізмів отримання таких пільг для тих категорій населення, що їх потребують

Продовження табл. 5.2

1	2	3
Підвищення ефективності використання бюджетних видатків на соціальну сферу	Модернізація управління установами соціальної сфери (насамперед сфери охорони здоров'я) за рахунок посилення повноважень та ініціативних дій місцевих влад Послідовне запровадження страхових засад з надання соціальних послуг. Оптимізація фінансування установ соціальної сфери з їх диференціацією в залежності від їх навантаження, місця розташування, потреб розвитку Збільшення інвестиційної складової соціальних видатків для уникнення непоправних втрат соціальної інфраструктури Диверсифікація надавачів соціальних послуг (насамперед у житлово-комунальному секторі) з метою забезпечення максимально ефективного використання видатків центрального та місцевих бюджетів, коштів кондомініумів тощо	Забезпечення цільового використання бюджетних видатків на соціальну сферу
Посилення впливу держави на розподіл доходів через фіскальні механізми	Запровадження прогресивної ставки прибуткового оподаткування громадян, яка має передбачати зниження ставки податку для низькодохідних категорій населення та запровадження більш високої ставки для високодохідних Визначення шкали оподаткування, яка може передбачати збереження нинішнього загального рівня податкових надходжень до бюджету, оскільки позитивний ефект очікується саме від зміни розподілу доходів Оподаткування нерухомості, яка знаходиться у власності фізичних осіб, а також нерухомості невиробничого призначення, яка належить юридичним особам, з передбаченням чіткої загальнодоступної соціальної пільги, яка виключатиме оподаткування реально використовуваного власником житла Впорядкування розрахунку величини та сплати рентних платежів за використання надр, аграрних, природно-кліматичних, рекреаційних ресурсів	Забезпечення вилучення та перерозподілу частини отримуваних в суспільстві високих доходів, враховуючи, що значна частина таких доходів утворилася не завдяки продуктивності їх отримувачів, а через структурну недосконалість вітчизняних ринків; згладжування надмірної диференціації доходів
Прискорення процесу впровадження пенсійної реформи	Створення системи страхування пенсійних внесків Розширення спектру фінансових інструментів, доступних для інвестування Завершення формування нормативно-правової бази пенсійного страхування	Формуванням механізмів інвестиційного використання коштів пенсійних фондів, гарантування надійності їхніх вкладень
Активізація державної політики на ринку праці	Забезпечення стратегічної адекватності державного замовлення на підготовку фахівців системами вищої та спеціальної освіти Запровадження механізмів оперативної поточної перепідготовки працівників, які вивільняються, або бажають змінити спеціальність за власною ініціативою Вжиття заходів щодо підвищення територіальної мобільності працівників Розширення мережі соціальних робіт для абсорбції зростаючого числа вивільнених працівників	Адаптації ринку праці до структурних змін, які відбуваються в економіці, та оптимізація використання трудового потенціалу регіонів та країни в цілому

Продовження табл. 5.2

1	2	3
Заохочення дій, які здійснюються підприємствами щодо підвищення продуктивності праці	Впровадження податкових стимулів інвестиційних процесів, пов'язаних з підвищенням продуктивності використання трудових ресурсів Заохочення проведення навчань з підвищення кваліфікації персоналу підприємств, в тому числі, середнього та вищого управлінського персоналу, передбачивши, що такі навчання могли б фінансуватися за рахунок коштів самих підприємств, громадян, центрального чи місцевих бюджетів, а також міжнародної технічної допомоги Запровадження практики угод між підприємствами та регіональними центрами зайнятості щодо можливостей пріоритетного працевлаштування працівників звільнених внаслідок запровадження підприємствами технологій, які збільшують продуктивність праці та зменшують потребу в персоналі	Збільшення доходів працюючих
Стимулювання розвитку національного виробництва	Спрощення умов для довгострокового кредитування інвестиційних проектів Запровадження виважених обмежень надходження на український споживчий ринок надмірного імпорту. Розбудова інфраструктури внутрішнього ринку, надання інформаційно-методичної підтримки доведення вітчизняної продукції до споживача. Формування нових типів споживачів і нових правил їх взаємодії з виробниками	Зростання внутрішнього споживчого попиту і активізація внутрішнього споживчого ринку
Заохочення розвитку соціальної відповідальності бізнесу	Запровадження фіскальних засобів заохочення соціальної відповідальності бізнесу Активне пропагування цінностей та стандартів соціально відповідального бізнесу Державна підтримка національних і міжнародних ініціатив, пов'язаних з соціальною відповідальністю, сприяння запровадженню в Україні міжнародних соціальних стандартів ведення бізнесу Запровадження відносин державно-приватного партнерства, що полягає у встановленні довгострокових зв'язків між суб'єктами центральної або місцевої влади та підприємствами чи їх громадськими об'єднаннями з приводу вирішення важливих для усього суспільства соціально-економічних проблем	Розвиток соціальної відповідальності бізнесу; активізація споживчого ринку

Джерело: розроблено автором

На нашу думку, впровадження вищезазначених структурних зрушень спроможне надати позитивний імпульс подальшому розвитку соціальної орієнтації національної економіки України. Підводячи підсумки необхідно зазначити, що сучасний світ живе в період становлення постіндустріального суспільства та формування постіндустріальної економіки. Це позитивний

тренд суспільного розвитку, але цьому перехідному періоду властива наявність гострих соціальних проблем. Тому особливо велике значення нині набувають нові ефективні способи їх вирішення. У цьому сенсі варто відзначити, що нині всесвітнього поширення набула концепція соціальної відповідальності бізнесу. Сприяння заходам її втілення нами було виділено як особливо важливий напрям серед пріоритетів модернізації соціальної політики України.

Це зумовлено в першу чергу тим, що однією з об'єктивних закономірностей трансформаційних змін економіки, які обов'язково повинні відбутись у національній економіці України найближчим часом, виступає процес соціалізації бізнесу. Стратегічною метою численних соціально-економічних реформ та трансформацій в Україні нарешті повинна стати побудова держави загального добробуту і перехід від «економіки товару» до «економіки людини». Її відповідність імперативу становлення постіндустріального суспільства дозволить створити умови для задоволення як економічних так і соціальних потреб громадян, а також для реалізації їхнього потенціалу. У свою чергу, це означає слідування концепціям людського розвитку та людського капіталу, імплементація яких становить безперечний пріоритет серед світових тенденцій у сучасному суспільстві. Не підлягає сумніву, що положення цих концепцій мають впроваджуватися в усіх сферах національної економіки України, яка є складовою світової соціально-економічної системи і суб'єктом міжнародних економічних відносин. Дотримання основ концепції соціальної відповідальності бізнесу (як великого, так і малого та середнього) є однією з умов реалізації концепції людського розвитку та людського капіталу. Серед засобів їх здійснення особливе місце належить бізнесу в цілому і бізнес-структурам які його представляють. У наш час великі компанії стають новим центром влади, від якого суспільство очікує такого виконання соціальних функцій, яке можна було б порівняти з обсягом його ресурсів.

5.2. Споживчий ринок як імператив заохочення розвитку соціальної відповідальності бізнесу в Україні

Результати дослідження питань соціальної відповідальності бізнесу (СВБ) можна знайти в багатьох наукових працях як іноземних так і українських вчених. Разом з тим, дослідження низки літературних джерел дозволило зробити висновок, що соціальна відповідальність бізнесу є явищем найновітнішого періоду розвитку суспільства, сутність якого ще не повністю з'ясовано економічною наукою. Свідченням цього виступає значна кількість трактувань його змісту, принципів реалізації та прояву. Крім того, ефект від реалізації заходів соціальної відповідальності бізнесу проявляється на всіх рівнях ієрархічної структури держави і національної економіки. Це, у свою чергу, зумовлює відмінності у сприйнятті зазначеного явища науковцями і практиками.

По-перше, соціальна відповідальність трактується як загальне явище, що проявляє себе на загальнодержавному рівні. Науковці [8; 87; 100; Дементов, В. 205; 206; 258], констатуючи це, науковці звертають увагу на те, що необхідно забезпечувати гідні умови для розвитку людини, встановлювати соціальні стандарти і користуватися ними тощо. Інакше кажучи, ефект реалізації доходів від соціальної відповідальності бізнесу проявляється на макрорівні соціально-економічної системи.

По-друге, цей феномен має місце у взаємодії бізнесу та регіональних громад. Науковці-економісти та практики [140] звертають увагу на те, що саме через запровадження соціальної відповідальності бізнесу стає можливим вирішення таких проблем як бідність, нераціональне використання ресурсів, відставання малих міських і сільських поселень за рівнем соціально-економічного розвитку від великих міст, посилення регіональної диференціації за якістю навколишнього середовища, деградація об'єктів соціальної інфраструктури тощо. Отже, ефект впровадження заходів

СВБ проявляється на мезорівні – передусім територіально, галузями та сферами.

По-третє, ефект соціальної відповідальності бізнесу набуває вияву безпосередньо на первинному рівні застосування таких заходів [36; 87; 162; 213; 583].

Зазначений ефект, що продукується на мікрорівні суб'єктами підприємницької діяльності є вихідним для утворення ефектів СВБ на вищих рівнях соціально-економічної системи. Далі відбувається агрегація (збагачення) ефектів всіх робіт. Зростає власне відповідальність нинішнього покоління перед поколінням прийдешнім.

Відповідальність має соціальний прояв – це ставлення особи до навколишнього світу, а отже базовий принцип міжособистісної взаємодії. З точки зору філософії, відповідальність – відображає об'єктивний характер взаємодії суб'єктів діяльності в різних сферах життєдіяльності суспільства [215]. Це покладений на когось або взятий на себе обов'язок відповідати за певну ділянку роботи, справу, за чийсь дії, вчинки, слова [417]. Вирішення проблема відповідальності як правило відбувається паралельно, у декількох взаємопов'язаних сферах людського життя. Про це свідчать праці Платона, Аристотеля, Т. Гоббса, М. Вебера [14, 216]. Відповідальність стосується як етики, так і права: з одного боку – це залежність від кого-небудь або чого-небудь, а з іншого – здатність, готовність до виконання морально-духовного обов'язку і правових норм. З погляду проблем трансформації ринкових відносин відповідальність необхідно трактувати як суспільний інститут.

Критерій інституту / інституцій дає нам підстави говорити про видові ознаки, відповідальності, що розглядається як явище, притаманне сучасному розвитку суспільства (табл. 5.3).

Корпоративна соціальна відповідальність – це особливе явище кінця ХХ століття, яке є неодмінною умовою забезпечення сталого розвитку. При цьому сталого розвитку не тільки бізнесу, а й людства в цілому. Коли йдеться суто про бізнес середовище в науковому середовищі переважно

використовується термін «корпоративна соціальна відповідальність», а коли це стосується громадського суспільства (соціуму) – «соціальна відповідальність бізнесу». Обидва терміни є перекладом від англійського слова *corporate social responsibility*. Крім того, використовується інша термінологія: корпоративна відповідальність, облік корпоративної етики, корпоративна громадянська позиція, сталий розвиток, соціальне управління, відповідальний бізнес та інше, при цьому, як правило, мова йде про одну й ту ж концепцію – концепцію «соціальна відповідальність бізнесу» (Додаток У).

Таблиця 5.3

Види відповідальності

Вид відповідальності	Зміст
соціальна відповідальність	інституціоналізований в нормах права морально-духовний обов'язок соціуму, який поширюється на все міжлюдське, що пов'язане із суспільним життям людей, з різними формами їх відносин (те, що відноситься до суспільства)
юридична відповідальність	встановлений законодавством юридичний обов'язок правопорушника зазнати позбавлення певних благ та (або) належних йому цінностей
дисциплінарна відповідальність	вид юридичної відповідальності, що виникає за порушення дисципліни у сфері трудових відносин і полягає в застосуванні до винних заходів дисциплінарного характеру: зауваження, догани, переведення на іншу роботу, звільнення з посади тощо
економічна відповідальність	обов'язок економічного суб'єкта відповідати за прийнятими ним зобов'язаннями

Джерело: систематизовано автором на основі [75, 417; 432; 486]

З понятійно-категоріальних уточнень впливає важливий для визнання умов трансформації ринку висновок – різні стейкхолдери (або зацікавлені сторони) бачать світ по-різному і мають на це повне право. Для працівника компанії соціальна відповідальність – це гідна оплата праці, гарантія високих трудових стандартів; для представників бізнес-структур – запорука збуту продукції та підприємницького успіху; для місцевих громад – інвестиції компанії у розвиток регіонів присутності.

Соціальна відповідальність бізнесу може впливати на ринок через інструмент, що знаходиться безпосередньо в руках бізнесу і сприяє

досягненню цілей сталого розвитку. Трансформація ринку може відбуватися внаслідок застосування урядом цього інструменту. Як приклад цьому – країни ЄС. Вибудовуючи свої переваги як соціальний запит на відповідальну діяльність компанії, результатом якої повинен стати добробут суспільства (а не максимізація прибутку світових корпорацій) активно впливати на стан товарного та пов'язаних з ним ринків може також споживач.

Отже, визначальним положенням трансформації ринку на основі принципів СВБ є забезпечення узгодженої дії всіх зацікавлених сторін сучасних (істотно специфічних) ринкових відносин, а саме: споживачів (домогосподарств та індивідів); виробників (бізнесу) та уряду. Виходячи з цього основного положення нами пропонується концепція соціального гомеостазу, в якій СВБ виступає компенсаторним і одночасно коригуючим інструментом порушення динамічної рівноваги споживчого ринку, викликаній чинниками зовнішнього походження, що, своєю чергою забезпечує умови сталого розвитку соціально-економічних систем. Концепція передбачає наявність двох блоків:

положення з обґрунтування можливості соціально-економічних систем зберігати динамічну сталість параметрів і функцій у разі відсутності загроз ринкового розбалансування (відцентрових ринкових коливань), що забезпечується застосовуванням у суспільстві скоординованої дії громадянського суспільства, бізнесу та уряду;

положення з обґрунтування можливості застосування практичних заходів соціальної відповідальності як умови розвитку національної економіки та засобу активізації споживчого ринку.

Положення з обґрунтування можливості соціально-економічних систем зберігати динамічну сталість за зазначених вище умов передбачають з'ясування інституту СВБ. Він є тим інструментом, який коригує (пом'якшує) прагматичний зміст ринкових відносин. Соціальний гомеостаз, який забезпечує оптимальну життєдіяльність суспільства – передусім двох її визначальних сфер, якими є соціальна та економічна – модифікує разом з

цим систему ринкових відносин. За цих умов забезпечується гомостатичне регулювання та саморегулювання функцій, які притаманні соціально-економічній системі як живому організму. Отже, за узгодження інтересу застосування соціально-відповідальної поведінки споживачів, виробників та уряду створюються необхідні умови для підтримки стійкої (динамічної) рівноваги. Це стосується як економіки, яка заснована на принципах ринку, так і життя соціуму в цілому. Щодо останнього, то за динамічної сталості матеріальної основи розвитку суспільства (економіки та визначальної сфери – ринку), досягається найважливіша умова цивілізаційного прогресу. Нею є постійне відтворення (що раз у раз на більш високому якісному рівні) потенціалу розвитку суспільства (рис. 5.4).

Аргументуючи необхідність змін в країні, її національній економіці та, похідним чином, трансформації споживчого ринку (а також ринкових відносин в цілому) на основі доходів СВБ, потрібно зазначити, що це явище за його ідентифікації сучасною наукою і світовою практикою набуває різного змістовного наповнення. У наш час суспільство вже з'ясувало для себе значущість соціалізації економіки і відповідних змін у системі ринкових відносин. Проте розуміння такого явища як СВБ не набуло конкретизації. Частково це пов'язано з наявністю різних поглядів на роль бізнесу в суспільстві в різних регіонах. Навіть у відносно невеликому географічному просторі Європи, де концепція соціальної відповідальності набирала популярності з 1990 року, є розбіжності в політиці і практиці СВБ. Крім того, зміщення фокусу СВБ з Заходу (особливо США та Західної Європи), в інші регіони – Азію, Південна Америку, Африку та Центральну Європу, також демонструє розбіжність у розумінні і практиці застосування заходів СВБ.

До нині не існує чіткого розуміння того, які саме соціальні питання і яким чином повинні вирішувати організації, бізнес і суспільство; як імплементувати концепцію соціальної відповідальності в діяльність організацій, бізнесу і суспільства; як поводити себе в бізнесі, щоб бути соціально відповідальним; як оцінювати внесок соціально відповідального

бізнесу в розвиток суспільства та економіки тощо. Все це залишено на розсуд кожного окремого представника бізнесу.

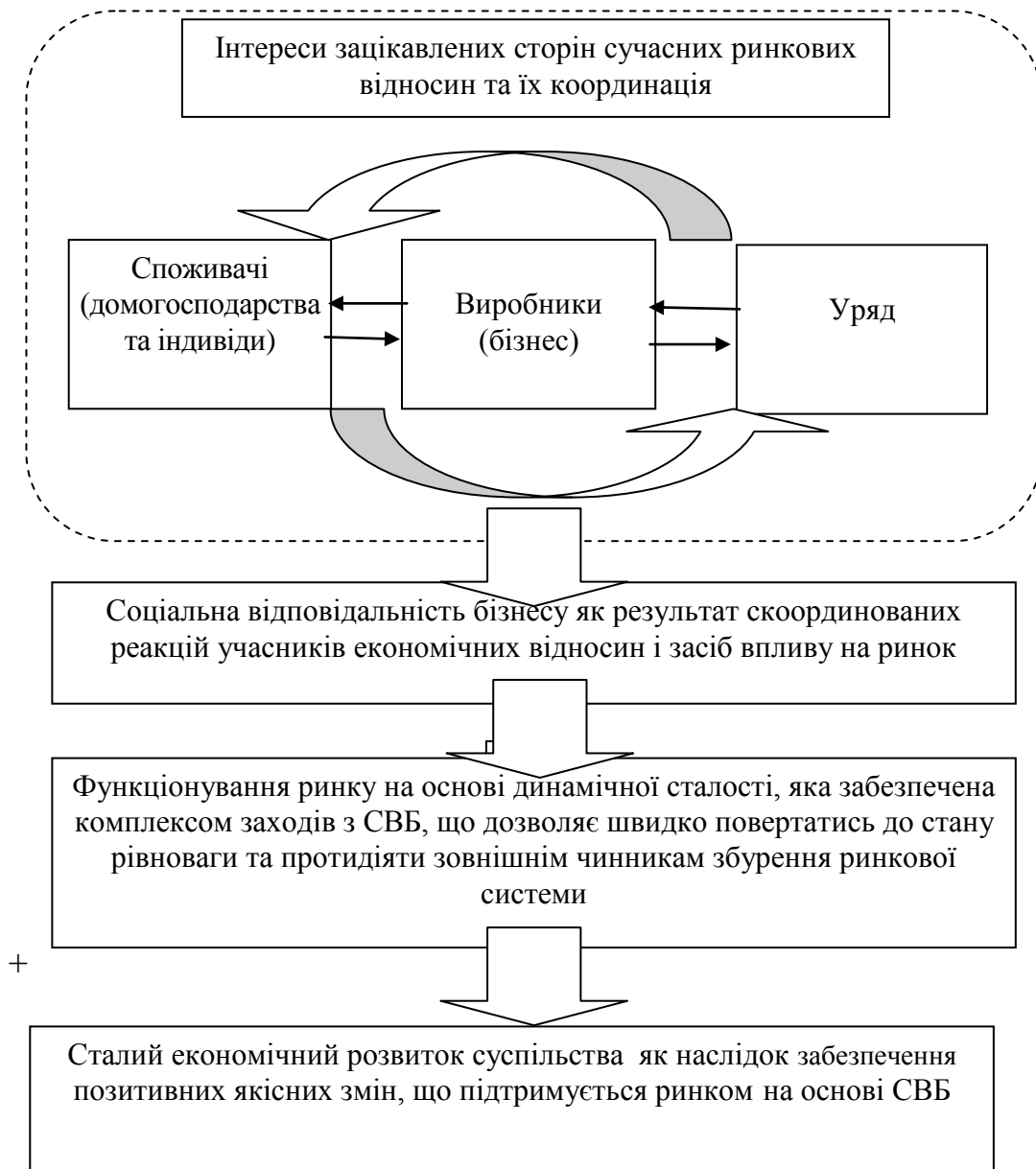

Рис. 5.4. Соціальна відповідальність бізнесу як інструмент соціального гомеостазу суспільства (перший блок концепції соціального гомеостазу)

Джерело: розроблено автором

Між тим, за відсутності чіткої визначеності щодо змісту СВБ, на національному рівні ускладнюється розробка заходів, які покликані обмежити диктат ринку. Розглядаючи проблеми розвитку національної економіки і споживчого ринку, СВБ, на нашу думку, слід розуміти широко – з акцентом на такі визначальні ознаки цього феномену як соціальність і відповідальність

(тобто не звужуючи до поняття боргу перед суспільством окремих представників бізнесу).

Проте, не можна також відхиляти можливість і доцільність заходів СББ, здійснених на рівні господарюючого суб'єкта. Виходячи з цих позицій за нашим визначенням соціальна відповідальність бізнесу (корпоративна соціальна відповідальність) – це сукупність зобов'язань, які відповідають специфіці і рівню розвитку компанії, регулярно переглядаються і динамічно змінюються, добровільно і погоджено виробляються за участю ключових зацікавлених сторін, приймаються керівництвом компанії, з особливим урахуванням думок персоналу і акціонерів, виконуються, в основному, за рахунок коштів компанії і націлені на реалізацію значущих внутрішніх і зовнішніх соціальних програм, а результати реалізації цих зобов'язань сприяють розвитку компанії (зростанню обсягів виробництва, підвищенню якості продукції та послуг, та ін.), поліпшенню її репутації та іміджу, становленню корпоративної ідентичності, розвитку корпоративних брендів, розширенню конструктивних партнерських зв'язків з державою, діловими партнерами, місцевими громадами та громадськими організаціями, споживачами, що в кінцевому рахунку активізує споживчий ринок та забезпечує соціально-економічний розвиток країни в цілому.

Порівняно з цим СББ, за її широким сприйняттям, передбачає можливість вирішення широкого кола соціальних проблем на різних рівнях ієрархічної структури держави, економіки і суспільства; гармонійне співіснування, взаємодія і діалог представників влади, бізнесу і суспільства. Крім того, варто підкреслити, що соціальна відповідальність бізнесу дійсно стане такою, якщо вона набуде ознак індивідуалізованості та персоніфікованості.

За глибоким категоріальним змістом соціальна відповідальність – це проблема співвідношення свободи і необхідності [486]. Як цілеспрямована свідома діяльність СББ проявляється у взаємозв'язку «свобода – добро – обов'язок – необхідність». Отже, свобода і необхідність є нерозривними

категоріями, тому можна стверджувати, що соціальна відповідальність є добровільним проявом соціальної політики, необхідність здійснення якої повинна бути покладена на державу. При цьому в її успішній реалізації повинні бути зацікавлені всі – і бізнес, і громадянське суспільство і власне уряд. Соціальна відповідальність – це покладене на певну особу (інституцію) або добровільно взяте на себе зобов’язання щодо вирішення соціальних проблем на будь-якому з рівнів економічної структури держави на основі взаємодії, гармонійного співіснування такої особи (інституції) з представниками влади, бізнесу, суспільства.

Варте уточнення те, що СВБ відрізняється від подібних до неї благодійництва, волонтерства і філантропії [573]. Благодійництво, волонтерство, і філантропія є одноразовою діяльністю, яка не передбачає постійної систематичної допомоги. І в цьому полягає головна їх відмінність від соціальної відповідальності бізнесу, яка передбачає не разову, а систематичну, сплановану, стратегічно націлену діяльність, що, у свою чергу, сприяє підвищенню ефективності будь-якої економічної системи (у т.ч. національної).

Фактично соціальну відповідальність бізнесу утворюють дві складові – добровільна і обов’язкова (рис. 5.5). Добровільна складова у свою чергу поділяється на соціальну відповідальність заради вигоди і соціальну відповідальність не заради вигоди.

Визначаючи засадничі умови трансформації національної економіки і ринку на основі концепції СВБ необхідно уточнити, що описаний нами вище підхід до розуміння соціальної відповідальності бізнесу як інструменту соціального гомеостазу суспільства – це принцип. Йому повинна слідувати держава для того, щоб на основі скоординованих дій учасників економічних відносин, об’єднаних ідеєю соціальної відповідальності забезпечити вплив на ринок. Дійсно, узгоджена дія соціально відповідальних суб’єктів економічних / ринкових відносин здатна зробити ефективнішим механізм гомеостазу соціально-економічної системи. Суспільній системі, заснованій на

ринкових відносинах (як складній самоорганізованій відкритій системі) гомеостаз притаманний іманентно. Однак властивість повернення до стану рівноваги в ній може настати не тільки після циклічних ринкових коливань, але й після вибухових. У цьому разі рівновага системи може відтворитись на надзвичайно низькому рівні (а зовсім не на рівні її початкового стану). Визнання загрози цього спонукає суспільство (в уособлення всіх його представників – громадян, представників бізнесу, уряду) до застосування гнучкого і одночасно дієвого інструменту впливу на ринок, якими і є засади СВБ.

Рис. 5.5. Складові соціальної відповідальності бізнесу

Джерело: удосконалено автором на основі [80; 210, 221; 234; 396]

Разом з цим необхідно також відзначити, що кожна з груп суб'єктів економічних відносин, узгоджена дія яких може вплинути на стан і динаміку ринку, неоднорідна. Особливо схильні до змін представники бізнесу, що позначається на їх ринковій поведінці. Зважаючи на це, слід виокремити декілька основних положень, які стосуються поведінки господарюючих суб'єктів і які специфічно проявляються в Україні.

По-перше, сказати точно, коли український бізнес почав усвідомлювати свою соціальну відповідальність майже неможливо, так само,

як не можливо достовірно визначити, коли економіка України стала дійсно ринковою. Проте, точної віхою розвитку соціальної відповідальності бізнесу (діалогової платформи яка об'єднує інвесторів, представників бізнесу, громадянського суспільства, органів місцевого самоврядування, уряду), можна вважати формальне створення в державі мережі Глобального договору ООН. Крім того, слід зазначити, що функціонування інституту СВБ в українському суспільстві має свої соціально-економічні особливості, унаслідок чого більшість компаній схильні приховувати свої соціально відповідальні практики або вважають розкриття інформації про них не обов'язковим. Це суперечить підходам, які склались у світі, адже прозорість інформації про СВБ є одним із важливих принципів її здійснення. Очевидно, що існує кілька причин такої ситуації у середовищі українського бізнесу. Перш за все, українські компанії відчують негативне ставлення до себе, що виявляється у сприйнятті суспільством бізнесу не як повноправного партнера, який створює цінність і допомагає вирішувати проблеми громади, а як багатія, який наживається на чужих проблемах. Також, важливою причиною непублічності компаній у сфері соціальної відповідальності є справедливі побоювання, що соціально відповідальні заходи будуть сприйняті як свідчення приховування нею прибутку. А це, у свою чергу, приверне увагу податкових органів і стане підставою для проведення позачергових перевірок та органів місцевої влади, які будуть чинити тиск на підприємство і змушувати його взяти на себе додатковий фінансовий тягар у вирішенні проблем місцевого рівня [29]. Досить вагомими перешкодами у розвитку соціальної відповідальності бізнесу в Україні є наявні фінансові труднощі та відсутність національного законодавства у сфері регулювання СВБ [345].

По-друге, на відміну від багатьох інших європейських країн, в Україні розвиток СВБ проходив за особливим сценарієм: спочатку саме компанії брали на себе ініціативу, розвиваючи ті чи інші практики соціально відповідальної поведінки, залучаючи до такої діяльності інших гравців –

споживачів, неурядові організації, представників влади на регіональному і національному рівнях. Саме відсутність зовнішнього впливу, а точніше соціального замовлення на СББ, зумовило особливості її розвитку в Україні. Якщо в західноєвропейських країнах соціальна відповідальність виникла як відповідь капіталізму на невдоволення соціуму, і особливо яскраво проявилася в екологічних аспектах, то в Україні СББ стала привабливою при переході компаній до більш цивілізованого бізнесу і його стратегічно орієнтованої парадигми. Тобто, при поступовому відході від хибної практики отримання короткострокового прибутку і моделі бізнесу «тут і зараз отримати максимум».

По-третє, українські компанії все більше усвідомлюють, що, заплативши податки і сподіваючись на виконання функцій соціального захисту державою, вони не можуть отримати кваліфікованих або хоча б просто здорових співробітників, так само як і завоювати довіру і лояльність споживачів. Для вирішення цих питань компанії вибирають різні способи, за якими, на нашу думку, їх умовно можна розділити на 6 груп (табл. 5.5).

Таблиця 5.5

Класифікація українських бізнес-компаній за ставленням до соціальної відповідальності

Класифікаційна ознака	Сутність
1	2
«Відповідальні не за власною волею»	В основному великі промислові підприємства, які в результаті приватизації отримали в навантаження до виробничих потужностей ще й турботу про соціальну інфраструктуру. Для них соціальна відповідальність трансформувалася швидше в «обов'язкові положення»
«Відповідальні дочки»	Представництва транснаціональних компаній, в корпоративних стратегіях яких для всіх країн прописаний внесок в сталий розвиток. Їхнє гасло: «Думай глобально, а дій локально», проте такі компанії в своїх практиках в Україні використовують СББ досить не часто
«Прогресивні українські компанії»	Усвідомлюють бар'єри для довгострокового розвитку на ринку і намагаються трансформувати їх в можливості через механізми СББ. Компанії цієї категорії зацікавлені в легітимізації свого бізнесу на Заході, де соціальна відповідальність вже давно є правилом, і зазвичай вони розробляють і реалізують СББ-стратегію інституційно
«Компанії-опортуністи»	Бізнес-структури, для яких СББ – це тренд і не більше ніж короткострокова діяльність при наявності бюджету. Для таких компаній СББ є невід'ємною частиною PR-стратегії і джерелом підвищення репутації вартості

Продовження табл. 5.5

1	2
«Компанії-волонтери»	Власники або топ-менеджмент таких структур, виходячи з особистих переконань і моральних цінностей, вважають за краще робити внесок в розвиток суспільства, в соціально-економічний розвиток національної економіки. Подібні компанії не часто замислюються над стратегічною цінністю вкладу і часто віддають перевагу яскравим проектам
«Старанні платники податків»	Компанії, які сам факт виконання законодавчих норм (таких, як сплата податків) вважають «соціально відповідальною поведінкою» в умовах України

Джерело: розроблено автором на основі [80; 210, 221; 234;345; 396]

По-четверте, в рамках вітчизняного сценарію розвитку національної економіки України можна виділити кілька напрямів соціальної відповідальності бізнесу з очевидним прогресом.

1. Поступове перетворення благодійності в норму соціальної поведінки. В Україні майже неможливо зустріти компанію, для якої поняття благодійності було б абсолютно невідомим. Благодійність, як вже зазначалось, досить часто ототожнюється із соціальною відповідальністю. Разом з тим, такі дії не завжди мають системний характер і, більш того, не завжди окреслюють напрями вирішення найбільш гострих питань. І хоча зрозумілим є те, що стратегічна філантропія – скоріше перспектива, ніж реальність, це важливий крок на шляху формування та запровадження національної моделі СВБ в Україні. Від приватної філантропії попереднього історичного періоду новітня корпоративна соціальна відповідальність відрізняється перш за все інституціоналізаційним характером. Соціальна діяльність бізнесу мислиться як необхідний компонент діючої громадської системи, а не як приватна благодійність окремої особи або групи осіб.

2. Збільшення уваги до питань охорони навколишнього середовища. За останні роки споживчий ринок помітно поповнився продуктами з приставкою «еко». Хоча українські споживачі поки ще виявляють невисокий інтерес до питань екології та «зелених продуктів», компанії (переважно іноземні, але також останнім часом і українські) все активніше пропонують таку продукцію на споживчому ринку, виявляючи таким чином свою соціальну відповідальність. Причому на різних рівнях: від концепції

«зеленого офісу» до більш дружнього виробництва, ритейлу «зелених продуктів» та ін. Зростаючі ціни на газ і електроенергію стали вимушеним стимулом для впровадження українським бізнесом енергозберігаючих технологій. «Зелений тариф» і державні програми енергозбереження стимулюють появу нових бізнес-моделей, нових ринків і сприяють активізації існуючого споживчого ринку.

Так, гігант української енергетики ДТЕК увійшов на ринки альтернативної енергетики, створивши дочірнє підприємство ДТЕК WindPower і приступивши до будівництва великої ферми вітрових станцій в Запорізькій області. Пивзавод «Оболонь» експериментує з переробкою ПЕТ-пляшок на пластикові стрічки і інші корисні товари.

3. Розвиток галузевих і міжгалузевих партнерств та ініціатив. Приватний бізнес, як правило, не користується високою довірою, а ні у споживачів, а ні у інших соціальних груп. При відсутності довіри навіть між бізнес-партнерами складно узгоджувати колективні дії та вирішувати ті чи інші соціальні питання або реалізовувати спільні ініціативи щодо захисту навколишнього середовища. Проте, оцінюючи СВ українських компаній слід відзначити започаткування позитивної тенденції – вони все більше об'єднують зусилля зі своїми партнерами по бізнесу, неурядовими організаціями, донорами в тих чи інших проектах.

Прикладом можуть бути ІТ-компанії, які беруть активну участь через галузеву асоціацію IT-Ukraine у вирішенні проблемних питань в галузі освіти і вибудовування системних партнерських відносин з університетами. Так, СКМ співпрацює з British Council (Британська рада) в розробці професійних стандартів нового типу в ключових для групи галузях: гірничо-металургійний комплекс, енергетика, журналістика. А «Метінвест», ДТЕК, «Русал», «Данон» співпрацюють з територіями присутності в рамках короткострокових (поки що) програм.

4. Вибудовування трикутника «бізнес-влада-суспільство». В Україні повільно, але впевнено викристалізовується власне розуміння ролі бізнесу в

суспільстві. Роблячи безліч спроб налагодити співпрацю з владою для більш ефективного вирішення соціальних і екологічних проблем, бізнес усвідомив, що зміцніле громадянське суспільство в країні іноді буває і союзником бізнесу в діалозі з державою або місцевими органами самоврядування. Бізнес-структури, що ведуть активні програми соціальної відповідальності, усвідомили, що і держава, і суспільство мають свої позиції, і зараз активними темпами йде вибудовування механізмів взаємодії для вирішення соціальних, екологічних і економічних проблем країни.

Прикладом може стати багатостороння рада для розробки попереднього варіанту національної стратегії з СВБ, яка працювала в 2009-2011 роках при парламентському комітеті з питань підприємництва та промислової політики і створена з ініціативи мережі Глобального договору ООН в Україні. Радою був розроблений документ, метою якого є інституціоналізація діалогу влади, бізнесу та суспільства для залучення більшої кількості компаній до відповідальної бізнес-поведінки, зміцнення нової моделі співпраці для вирішення питань соціальної важливості. Національна політика СВБ – це досвід багатьох країн Європи, які усвідомили, що партнерство держави і приватного сектора не може не бути вигідним, особливо тоді, коли фінансові можливості обмежені.

5. Професіоналізація СВБ. Компанії-першопрохідці в розвитку СВБ відбудовують власні стратегії соціальної відповідальності і активно використовують інструментарій галузі, наприклад цільові програми, міжсекторне партнерство, дискусійні зустрічі з зацікавленими сторонами, звітність з СВБ, створення інноваційних товарів і послуг соціальної або екологічної орієнтації. Захищаючи бюджети, що виділяються на СВБ, компанії вчаться відбудовувати бізнес-моделі соціальної відповідальності. В результаті спільного проекту Глобального договору ООН в Україні, Міністерства освіти і науки України, Української асоціації з розвитку менеджменту та бізнес-освіти (УАРМБО) і компанії СКМ в національному

класифікаторі професій з'явилася професія «менеджер СВБ». Більше 30 закладів вищої освіти країни внесли в свої освітні програми курс з СВБ.

6. Зменшення виробничої смертності і травматизму. Завдяки політиці соціальної відповідальності найбільших українських компаній в країні вдалося переломити тенденцію збільшення виробничого травматизму і смертності. Коли компанії почали усвідомлювати рівень власної відповідальності за промислову безпеку, ситуація реально покращилася. До цього, а ні штрафи, а ні перевірки держорганів, а ні скарги профспілок не приводили до такого результату.

7. Зміни в системі освіти і поліпшення якості людського капіталу країни. На відміну від найближчих західних сусідів Україна не визнала на державному рівні наявність глибокого розриву між потребами ринку праці і компетенціями людського капіталу в країні. Як результат – відсутність відповідних державних програм. За останні п'ять років саме соціально відповідальний бізнес значно допоміг у вирішенні цієї проблеми. Внутрішні програми розвитку, корпоративні університети, співпраця з училищами та університетами, програми стажувань та робочі місця з новими вимогами підвищили загальний рівень компетенцій людей в країні, створили для ринку і країни десятки тисяч фахівців – від вищого управлінського персоналу до робочих.

8. Підвищення рівня прозорості бізнесу. Активна позиція щодо СВБ сприяла підвищенню прозорості бізнесу – суспільство має можливість отримувати значну кількість інформації: від структури корпоративного управління до розуміння СВБ-стратегії і напрямів соціальних інвестицій компаній. Так за даними Товариства соціально відповідального бізнесу, 27 українських компаній опублікували свої нефінансові звіти за 2010 рік, а за останні п'ять років (з 2013-2018 рр.) хоча б один раз в тій чи іншій формі подібні звіти представили 35 компаній [576].

Таким чином, вищенаведені ознаки формування і впровадження соціальної відповідальності бізнесу в Україні дають підстави зробити

висновок, що в діяльності бізнес-структур України можна простежити прояв таких видів відповідальності як економічна, юридична, дисциплінарна, етична, екологічна та споживча, що в комплексі можна назвати соціальною відповідальністю бізнесу. Будучи учасником ринкових відносин, бізнес реалізує свою соціально відповідальну поведінку. Певні складові зазначеного комплексу лишаються для споживача неявними, але за наявності, всі вони сприяють кращому задоволенню його попиту. Серед складових комплексу соціальної відповідальності бізнесу найбільшу виразність для споживача має економічна. На неї він реагує оцінюючи можливість покупки за принципом «ціна – якість». Для виробника ж економічна відповідальність означає одержання прибутку, але, у першу чергу, за умов задоволення потреб споживачів. Іншими словами, будь-який бізнес, що реалізує свою економічну відповідальність перед суспільством, вже соціально і споживчо відповідальний.

Разом з тим бізнес має бути законослухняним й діяти в межах встановленого правового поля – це юридична відповідальність і така її складова як дисциплінарна відповідальність, тобто вид юридичної відповідальності, що виникає за порушення дисципліни у сфері трудових відносин і полягає в застосуванні до певних заходів дисциплінарного характеру: зауваження, догани, переведення на іншу роботу, звільнення з посади тощо. Такий вид соціальної відповідальності бізнесу більшою мірою проявляється на ринку праці, але також похідним чином знаходить своє відображення на споживчому.

Крім того, є певні межі поведінки бізнесу, дотримання яких законодавчо не закріплено, але суспільство очікує такої поведінки у відповідності моральним нормам й очікуваннями, що склалися – етична відповідальність бізнесу. Її наявність у поведінці та діях бізнесу знаходить відображення на всіх ринках – як товарних, так і ресурсних.

Так само за будь-якого профілю ринку представники бізнесу здатні проявити себе як добровільних учасників у розвитку добробуту суспільства,

що визначається їх філантропічною (дискреційною) відповідальністю. Ступінь добровільної участі бізнесу в захисті навколишнього середовища визначається екологічною відповідальністю.

Добровільність участі бізнесу в розвитку, підтримці та задоволенні споживачів проявляється на споживчому ринку дуже рельєфно. Наприклад, через дотримання умов конфіденційності щодо споживачів, закону про добросовісну рекламу, проведення інформаційних освітніх заходів серед споживачів, роботу по зменшенню кількості отриманих рекламаций та претензій від споживачів, збільшення частки продукції, що відповідає міжнародним стандартам у загальному обсязі її випуску, розвиток та підтримку комунікацій з новими типами споживачів (профспоживачі, просьюмери, глобальні споживачі) тощо. Всі ці та деякі інші заходи сприяють активізації споживчого ринку і визначаються споживчою відповідальністю.

Факт появи на ринку нового типу споживачів вимагає окремого аналізу, зважаючи на це як на одну з виразних ознак становлення постіндустріальної економіки та соціальної відповідальності у її широкому розумінні. Їх називають по-різному – профспоживачі, просьюмери, глобальні споживачі, і за багатьма характеристиками вони є досить близькими. Проте, є певні відмінності в тому, яким чином вони формують нові принципи взаємодії споживачів і бізнесу та впливають на споживчий ринок.

Профспоживачі – це група покупців, яких називають «професійні споживачі». Це своєрідні суб'єкти споживчого ринку. Їх частка становить близько 20% всіх споживачів. Вони є обізнаними щодо різних товарів і послуг, особливо новинок.

У певному сенсі, професійні споживачі є «авангардом» споживчого класу. Вони відкидають традиційні методи реклами і вважають за краще проводити детальні дослідження пропонованих на споживчому ринку благ за допомогою Інтернету. При цьому профспоживачі не довіряють компаніям, які не мають інтернет-представництв. Вони дізнаються про нові товари,

особливо технологічні новинки, раніше за інших суб'єктів, і їх досвід та поради мають значний вплив на вибір товару їхніх друзів і колег.

Проведений нами аналіз низки літературних джерел [див. п. 5.1] дозволив окреслити принципи формування профспоживачів як суб'єктів споживчого ринку і їх впливу на бізнес та на споживчий ринок, ґрунтуючись на тому, що це саморегульований та ініціативний процес (табл. 5.6).

Таблиця 5.6

Принципи формування профспоживачів і їх взаємодії з бізнесом та активізації споживчого ринку

Принципи свідомої та самостійно організованої ринкової поведінки профспоживачів	Напрями свідомої та самостійно організованої ринкової поведінки профспоживачів	Присутність профспоживачів у сегменті інтернетеконіки, сайти
Самоінформування	розбираються в товарі, в проблемах які можуть виникати в процесі його споживання, не покладаючись на думку експертів та продавців	WebMD, MedlinePlus.com
Самооцінка	порівнюють характеристики різних товарів і їх ціни	PriceGrabber.com, DealTime.com
Самосегментація	проектують моделі продукту і конфігурують їх в свої запити	Dell, Reflect.com
Самоціноутворення	пропонують ціни виробникам	eBay, PriceLine.com, Free Markets
Самопідтримка	вирішують свої проблеми за допомогою біз знань і дискусійних форумів	www.remotecentral.com, www.treocentral.com
Самопрограмування	створюють свої програми для засобів масової інформації	TiVo, MyYahoo!
Самоорганізація	створюють спільноти за інтересами для обговорення продуктів або проблем їх використання	Meetup.org., IVillage
Самореклама	створюють зворотні зв'язки один для одного з приводу пробуктів або послуг	див. такі сайти, як Amazon.com, Planet Feeedback, BlogSpot.com
Самоінспекція	проводять моніторинг і дають оцінку репутації виробників	e Bay, BizRate.com

Джерело: розроблено автором

Таким чином, профспоживач як новий тип споживача, який діє на зміненому постіндустріальними відносинами ринку, характеризується високою інформаційною обізнаністю, обізнаністю щодо новинок на

споживчому ринку, ініціативністю в оцінці діяльності фірм-виробників, в окремих випадках – участю в розробці і створенні конкретної модифікації вже наявних благ. Компанії-виробники, у свою чергу, залучають профспоживачів до створення цінності, використовуючи два основні підходи: пропозиція найширшої продуктової лінійки і організація виробництва таким чином, щоб мати можливість спочатку кастомізувати товар під бажання споживачів.

Іншою ключовою фігурою споживчого ринку в умовах становлення постіндустріальної економіки є просьюмер. «Просьюмер» (від англ. *Prosumer*, від *producer* + *consumer*, тобто *виробник-споживач*) – економічний термін, що має кілька конфліктуючих значень, але ми надаємо перевагу такому визначенню – суб'єкт, що створює товари, послуги та досвід для власного користування або задоволення, а не для продажу або обміну.

Такий тип споживача описав Е. Тоффлер у книзі «Третя хвиля» ще в 1980 році [468]. Поняття «просьюмер» вживається в контексті прогнозу появи економіки, в якій історично сформований розрив між виробником і споживачем буде стиратися. Е. Тоффлер підкреслював, що для передбачення майбутнього багатства треба враховувати не тільки працю заради грошей, а й неоплачувану працю зі створення товарів і послуг для себе, яку ми всі виконуємо як виробники-споживачі. Важливою є теза про те, що в майбутньому частка екстерналізованої праці (внутрішньої праці, тобто безпосередньої праці самого споживача) буде збільшуватися, і в першу чергу за рахунок самообслуговування (моніторинг руху вантажів клієнтами, банкомати, біржові угоди, бронювання готелів та квитків через Інтернет та ін.).

Поява на споживчому ринку нових фігурантів у особі просьюмерів ставить, відповідно, і нові завдання перед компаніями, що пропонують продукцію (представниками іншої сторони ринкових відносин). Завдання бізнесу – підвищувати активність і розширювати спектр бізнес-операцій. Наприклад, клієнти Amazon.com постачають її сайт безкоштовною рекламою

у вигляді книжкових і музичних рецензій, думок, списків улюблених книг та ін. Просьюмер визначає їх поведінку на споживчому ринку, але також їх відношення до категорій, брендів, компаній, інформації та медіа.

Просьюмерам властиві особливі цінності і норми поведінки. У порівнянні з середньостатистичним споживачем просьюмери більш вимогливі до якісних характеристик придбаних благ і краще розбираються в маркетингу. Вони першими в своєму колі пробують нове, активно шукають інформацію і думки, діляться своїми поглядами і враженнями з іншими, знають про свою значущість для роздрібних операторів і бренд-партнерів, експериментують над процесом створення благ.

Поява просьюмерів змінює баланс в середовищі виробників, ритейлерів і маркетологів у бік кінцевого споживача. Фактично просьюмерізм зараз тільки зароджується і починає розвиватися серед найбільш прогресивної аудиторії споживачів. Особливо помітним це є в молодіжному середовищі. Просьюмери діють за принципом DIY (Do It Yourself – зроби сам). Одним з яскравих прикладів реалізації принципу DIY є Web 2.0 – це організація даних через кількість посилань зв'язок всіх об'єктів.

Крім здатності просьюмерів до створення ринків для споживання, вони можуть створювати нові галузі бізнесу. Наприклад, споживчі інновації допомогли створити сучасну індустрію ігор з оборотом в 20 млрд. дол. Linux, WWW – ринки, спочатку створені просьюмерами безкоштовно, але тепер це дає можливість багатьом компаніям заробляти чималі гроші.

Можна навести масу прикладів створення контенту з широким залученням користувачів, наприклад: Google Maps – Google-карти, Flickr – он-лайн-фотоальбом, del.icio.us – служба он-лай-нових закладок, Pligg – Веб 2.0 CMS, Quintura – візуальний пошуковик з інтуїтивної картою підказок, Live Journal – сервіс для ведення блогів, Youtube – відеосервіс, MySpace – сайт мережеских спільнот, Last.fm – музичне співтовариство, Ucoz – вітчизняний веб-сервіс для створення сайтів t-janna.narod.ru.

Таким чином, просьюмери здатні бути професійними розробниками і творцями нових благ. Вони свідомо маніпулюють символічними значеннями, якими наділені товари, і вибирають послуги, виходячи з бажання брати участь у творчості, в діях самовираження і саморозвитку. До споживачів нового типу необхідно віднести також глобальних споживачів. Вважаємо, що в умовах постіндустріальної економіки формується глобальний споживчий попит, персоніфікований глобальними споживачами. Глобальні споживачі – це споживачі з різних країн або регіонів світу, які мають схожі потреби і шукають подібні споживчі вигоди і властивості товарів. Вони утворюють стрижень споживчого інтернеттовариства – сукупності суб'єктів, які спілкуються між собою через Інтернет на базі спільності інтересів в плані отримання інформації про ті чи інші конкретні аспекти процесу придбання.

На нашу думку, до основних характеристик глобальних споживачів належать: зростаючий попит на такі нематеріальні блага, як інформація і знання, значна частина якого задовольняється на рахунок глобальної мережі Інтернет; стійкий попит на глобальні споживчі бренди – продукти харчування, одяг, косметику, предмети тривалого користування (автомобілі, меблі тощо); зростаючий попит на нерухомість в інших країнах; можливість безпосереднього задоволення споживчого попиту в зарубіжних країнах і глобальних роздрібних мережах. Отже, виникнення нових типів споживачів – це характерне явище постіндустріальної цивілізації, яке необхідно ретельно вивчати і використовувати ці знання для визначення передумов трансформації споживчого ринку України на основі постіндустріальних відносин, що започатковуються, та принципів соціальної відповідальності всіх учасників зазначених процесів.

Другий блок положень концепції соціального гомеостазу стосується обґрунтування можливості застосування заходів соціальної відповідальності як умови розвитку національної економіки та засобу активізації споживчого ринку. Розглядаючи у цьому контексті розвиток України, необхідно зазначити, що компанії, які визначили та впроваджують власну стратегію

соціальної відповідальності, стикаються із низкою перепон, притаманних як країнам із близькою до української фази розвитку СВБ, так і специфічних – суто вітчизняних.

По-перше, це обмежене заохочення СВБ. В Україні обмежені механізми практичного заохочення СВБ, зокрема фінансові. Нам не вдалося знайти приклади критеріїв відбору підрядників у тендерних процедурах (включаючи як державні так і комерційні закупівлі), які беруть до уваги СВБ, приклади критеріїв із елементами заохочення СВБ у банківській системі країни (організовані фінансові ринки не вимагають і не заохочують розкриття інформації щодо СВБ, за виключенням корпоративного управління) тощо. Єдиним діючим інструментом заохочення СВБ є можливість для компаній краще і швидше налагодити партнерські відносини із представниками інших секторів, зокрема неурядових організацій, державних органів, але навіть цей чинник має обмежену дію.

По-друге, викривлена роль засобів масової інформації (ЗМІ). Зважаючи на засилля оплаченого PR-у та, як результат, викривлені очікування ЗМІ від співпраці з компаніями (аспект СВБ медіа-компаній), часто неправильний формат подання інформації про СВБ компаніями, відсутність компетентних кадрів у ЗМІ та низький рівень затребуваності аналітичної інформації в Україні. ЗМІ не заохочують і не є лідерами процесу визначення ролі українського бізнесу у вирішенні складних екологічних та соціальних проблем. В Україні не було визначальних корпоративних скандалів, висвітлених пресою, які стали поштовхом бізнесу до впровадження політики СВБ і які стали одним із основних чинників розвитку СВБ в інших країнах.

По-третє, низька організаційна спроможність груп впливу в Україні. Одним із основних методів впровадження СВБ є програми партнерств та спільні проекти з іншими групами впливу (неурядовими організаціями, асоціаціями, місцевими та регіональними органами влади, освітніми та науковими інституціями тощо), залучення таких груп впливу до розробки та впровадження стратегії СВБ. Водночас нині український бізнес випереджає

за організаційною спроможністю (наявність кваліфікованих кадрів, внутрішніх процесів та процедур, систем оцінки та прийняття рішень) інші групи впливу, що нівелює здатність бізнесу ефективно впроваджувати програми СВБ або значно затримує досягнення прогресу [576].

По-четверте, обмежена культура співпраці. В Україні мало прикладів співпраці – як всередині бізнесу, так і з зовнішніми групами впливу. Співпраця компаній-конкурентів, в основному, залежить від волі власників, тоді як головним критерієм повинна виступати економічно-соціальна доцільність (з точки зору управлінського персоналу). Співпраця з іншими групами впливу часто можлива виключно на засадах представлення інтересів замість спільних стратегічних соціальних цілей. Недовіра до співпраці як форми реалізації соціально-економічних інтересів створює перепони до ефективного впровадження стратегії СВБ.

По-п'яте, необхідність адаптації міжнародних політик СВБ до українських умов. Більшість ТНК, які працюють в Україні, мають визначені політики СВБ на міжнародному рівні. Без адаптації підходів, програм, засобів, напрямків до потреб української економіки та суспільства компанії ризикують понести невиправдані витрати з точки зору фінансових витрат та користі для суспільства. Необхідність адаптації та відповідні ресурси стають на перепоні активному впровадженню програм СВБ ТНК в Україні.

І нарешті, відсутність достатньої кількості ознайоmlених, зацікавлених та компетентних у СВБ менеджерів. Політика СВБ має впроваджуватись компаніями у повсякденній діяльності відділами маркетингу, виробництва, продажів, на рівні стратегічного управління тощо. Відсутність «критичної маси» менеджерів, які є компетентними у своїх функціональних обов'язках, розуміють стратегію СВБ компанії та готові долучитись до її впровадження на своєму робочому місці, є суттєвою перепорою для подальшого розвитку СВБ в Україні.

Усе вищезначене дозволило сформулювати концептуальні положення щодо заохочення розвитку соціальної відповідальності бізнесу як умови

розвитку національної економіки та засобу активізації споживчого ринку України (рис. 5.6, додаток Ф).

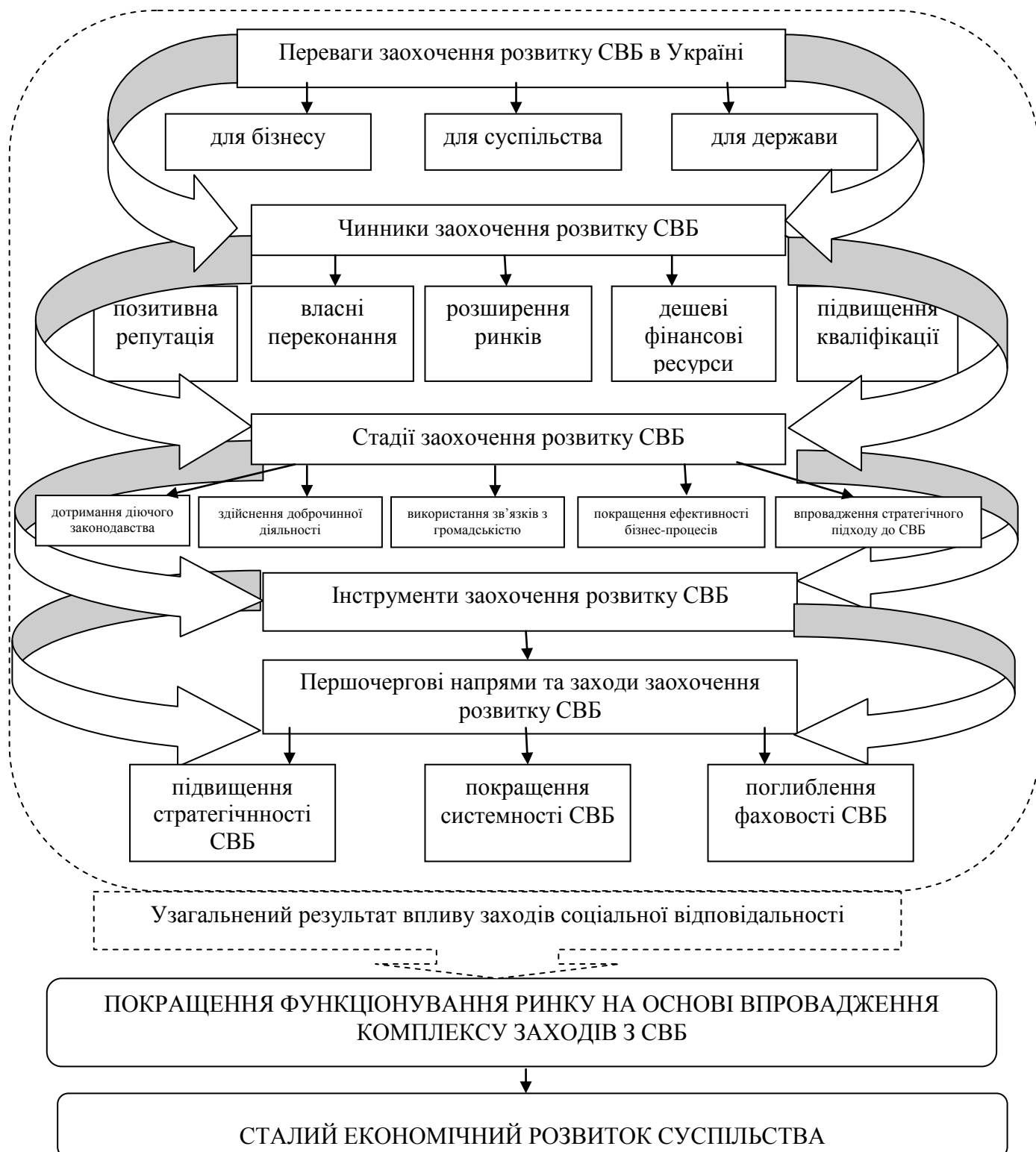

Рис. 5.6. Концептуальні положення з обґрунтування можливості та доцільності заохочення розвитку соціальної відповідальності бізнесу в Україні (другий блок концепції соціального гомеостазу)

Джерело: розроблено автором

Таким чином, на нашу думку, запропоновані концептуальні положення щодо заохочення розвитку СВБ в Україні допоможуть ефективній трансформації споживчого ринку, сприятимуть вирішенню соціальних та екологічних проблем, покращенню доступу компаній з українським капіталом до міжнародних ринків, підвищенню капіталізації вітчизняних компаній та забезпеченню сталого розвитку країни загалом.

5.3. Імплементация міжнародних ініціатив і стандартів соціальної відповідальності в Україні

З поширенням міжнародних ініціатив і стандартів соціальної відповідальності все більш помітне зростання зацікавленості суспільства та бізнес-спільноти до проблем соціальної відповідальності, що зумовлює появу множини підходів та методів її оцінки. Підтверджуючи думку щодо важливості реалізації різноманітних заходів соціальної відповідальності (які, без сумніву, є основною передумовою ефективного функціонування не тільки підприємств, а й важливим чинником активізації споживчого ринку та розвитку національної економіки країни в цілому), необхідно, разом з тим, підкреслити складність оцінки результатів соціально відповідальної поведінки бізнесу.

Відомий науковець Ф. Котлер зазначав, що вигоди, пов'язані з соціальною корпоративною відповідальністю, досить складно, а іноді і неможливо виміряти. Ускладнює цей процес те, що більшість компаній дотримуються принципу нерозголошення витрат на здійснення заходів з соціальної корпоративної відповідальності, а, тим більше, окупності зроблених цільових інвестицій [213, с. 32]. Разом з тим, така оцінка є потрібною, важливою і дуже актуальною, адже її результати надають можливість формувати не тільки основи стратегії розвитку компанії, а і стратегію розвитку економіки країни. У контексті проведення в Україні структурних реформ ця проблематика є важливою також в аспекті

визначення стратегії розвитку будь-якого адміністративно-територіального утворення (міста, регіону).

Основи оцінювання рівня соціальної відповідальності визначено міжнародними стандартами (Глобальною ініціативою по наданню звітності (GRI) та AccountAbility 1000 (AA1000)), а в частині того, що стосується України, адаптованим до вітчизняних умов господарювання Проектом Експертної ради Форуму соціально відповідального бізнесу України «Соціальна відповідальність: принципи та рекомендації щодо звітності» [126; 193; 451; 462].

Однак, незважаючи на значну кількість досліджень у цій сфері, досить обмежено представленими дотепер залишаються рекомендації щодо формування оціночних показників соціальної відповідальності, які б дозволили оцінити рівень соціальної відповідальності бізнесу, що є вищим, ніж рівень первинного господарюючого суб'єкта. В практиці сучасних досліджень наявні поодинокі спроби науковців визначити розвиток економіки адміністративно-територіального утворення (міста, регіону) внаслідок проведених бізнесом заходів соціальної відповідальності. Проте методологічні підходи до з'ясування внеску соціально-відповідального бізнесу в розвиток національних економік країн, індикаторами якого будуть зміни на споживчому ринку в результаті його трансформації – не пропонувались, а ні науковцями, а ні практиками.

Зробити оцінку результативності заходів СББ на національному рівні дійсно складно. Це потребує окремого дослідження, постановки відповідної мети та завдань, а головне, бази даних, яку створити в реаліях вітчизняної практики ведення бізнесу неможливо. Попри все ми переконані, що визначати пріоритети національного розвитку, ключовим з яких є принцип людиноцентричності економіки, що корелює з вимогою ведення соціально відповідального бізнесу, – і необхідно, і своєчасно. Ми вибудовуємо аргументи доведення необхідності цього на підставі того, що така оцінка має ґрунтуватися на визначенні рівня соціально відповідальної поведінки

конкретних бізнес-структур. Це дозволяє порівняти за критерієм соціальної відповідальності діяльність різних компаній і конкретизувати персоніфіковану роль кожного конкретного суб'єкта бізнесу, визначити значущість його впливу на зміни умов життєдіяльності та рівень добробуту населення (міста, регіону, країни в цілому) та з'ясувати узагальнений ефект цього через призму стану споживчого ринку.

З цією метою нами сформульовані концептуальні положення щодо основних етапів організації та здійснення оцінки рівня соціальної відповідальності бізнесу та його внеску у розвиток національної економіки.

По-перше, приймаючи рішення, щодо вибору підходу до оцінки рівня соціальної відповідальності конкретних бізнес-структур слід зазначити, що нині, найбільшого поширення отримали три підходи: мінімалістичний, спрямований і комплексний (табл. 5.7).

Таблиця 5.7

**Підходи до оцінки корпоративної соціальної відповідальності
бізнесу**

Назва підходу	Зміст
Мінімалістичний	передбачає розгляд та оцінку тієї соціально відповідальної компанії, що дотримується передбачених законом зобов'язань: виробництво якісних товарів і послуг; сплата податків; виплата гідної заробітної плати; дотримання трудового, екологічного, антимонопольного законодавства, прав людини, відповідно до чинної конституції країни.
Спрямований	заснований на виділенні одного або декількох напрямів корпоративної соціальної діяльності як ключових і передбачає оцінку таких сфер діяльності соціально відповідальної компанії як: трудові відносини, дотримання прав людини, добровільні ділові практики, корпоративне управління, взаємовідносини зі споживачами, довкілля та ресурсозбереження, благодійність, вплив на місцеві громади та ін.; у цьому випадку проводиться оцінка благодійних витрат, показників з охорони та безпеки праці, впливу на місцеві спільноти та інше, як самостійний вид оцінки
Комплексний	заснований на холістичному уявленні щодо корпоративної соціальної відповідальності, що обумовлює вимірювання великої кількості соціальних, екологічних, економічних показників, тому що принципи корпоративної соціальної відповідальності мають інтегруватися в усі бізнес-процеси компанії (у тому числі також у процеси взаємодії зі споживчим ринком)

Джерело: узагальнено автором на основі [126; 193; 451; 462]

У розвинених країнах світу провідні компанії використовують комплексний підхід до оцінки рівня соціальної відповідальності. Ця тенденція простежується в останніх міжнародних ініціативах і стандартах, включаючи стандарти щодо складання нефінансової звітності та спроби Євросоюзу зробити інтегровані звіти обов'язковими для великих компаній. Компанії країн, що розвиваються, найбільш схильні до використання мінімалістичного підходу до оцінки соціальної відповідальності бізнесу. Таке саме сприйняття значущості СВБ властиве також і Україні. Проте, на наше переконання, для більш повної оцінки внеску соціальної відповідальності бізнесу в розвиток національної економіки доцільно використовувати комплексний підхід.

До цього варто додати, що в умовах формування постіндустріальної економіки концепція соціальної відповідальності є не тільки управлінською технологією, яка описує трансформацію «свідомості» бізнесу, а й індикатором соціальної активності, соціальних функцій (соціальної діяльності) компанії, чинником якісних змін споживчого ринку. Це проявляється як підвищення добробуту людини – працівника (в організації і поза нею), формування соціального середовища за межами організації, розвиток і підтримка соціальних зв'язків і соціальних відносин, принципова видозміна споживання, що відзеркалює ринок. Все це, на нашу думку, враховує запропонований методологічний підхід до комплексної оцінки соціальної відповідальності бізнесу за критерієм добробуту людини і проекцією цих процесів на сферу споживання (рис. 5.7).

Результат імплементації практики комплексного підходу до застосування заходів соціальної відповідальності, що має місце в країнах з розвинутою ринковою економікою, проявляється на всіх рівнях життєдіяльності соціуму – від ефекту, що отримує конкретна людина до ефекту загальнодержавного масштабу. Як зазначалось вище, соціально відповідальним повинно стати суспільство в цілому (індивід, компанія, уряд у їх взаємодії), однак у аспекті дослідження соціальної відповідальності

бізнесу ми пропонуємо до розгляду два взаємопов'язаних сегмента. По-перше, це соціальна відповідальність на макрорівні – участь бізнесу в реалізації соціальних програм на рівні суспільства (наприклад програм, які стосуються соціальних інвестицій в освіту, охорону здоров'я, безпеку, екологічні програми і захист оточуючого середовища, активізацію та трансформацію споживчого ринку). По-друге, це соціальна відповідальність на мікрорівні – участь бізнесу (в особі власника і керівника) в реалізації корпоративної соціальної політики.

Рис. 5.7. Методологічний підхід до комплексної оцінки соціальної відповідальності бізнесу за критерієм добробуту людини і проекцією цих процесів на сферу споживання

Джерело: розроблено автором

Формування конкретизованих до певної макроекономічної системи засад з оцінки СВБ залежить від ступеня готовності суспільства сприймати та розвивати цей напрям своєї життєдіяльності. Зазначене проявляється як набір і комбінація вимог до бізнесу та очікувань від нього з боку суспільства і держави, вигідності або невикладності соціальної активності для бізнесу. У підсумку – чим вище у бізнес-структур рівень соціальної відповідальності,

тим більше у них добровільно прийнятих на себе зобов'язань. Існує тісний взаємозв'язок між стадією життєвого циклу компанії і рівнем розвитку її корпоративної соціальної відповідальності, який необхідно враховувати (табл. 5.8).

Таблиця 5.8

Взаємозв'язок між стадіями життєвого циклу компанії і рівнем розвитку її корпоративної соціальної відповідальності

Стадії життєвого циклу компанії	Рівень корпоративної соціальної відповідальності компанії	Зміст
Народження	перший – становлення	Компанії здійснюють захоплення ринкового простору. Стадія ґрунтується на агресивному ставленні до зовнішнього середовища. Стиль управління – вказівка. СББ полягає в дотриманні законів.
Зростання	другий – усвідомлення	Компанії приходять до усвідомлення необхідності соціально відповідальної поведінки; починають займатися благодійністю.
Зрілість	третій – стабілізація	Відбувається посилення відповідальності компаній перед внутрішніми і зовнішніми стейкхолдерами; принципи СББ інтегруються в місію, стратегію, корпоративну культуру. СББ використовується в політиці HR, GR і PR.
Старіння	четвертий – бюрократизація	Відбувається висока формалізація процедур, професійний менеджмент окремих процесів СББ, розробляються регламенти процесів, здійснюються стратегічні соціальні інвестиції, впроваджуються соціальні проекти, близькі до стратегії бізнесу та ін.
Відродження	п'ятий – ідеалізація	Впроваджуються цінності «вищого» рівня – екологія, якість життя, глобальне бачення, лідерський колективний тип управління. Такого рівня досягають небагато компаній; це, швидше, певний ідеал, до якого компаніям необхідно прагнути.

Джерело: розроблено автором

Обираючи конкретні методи, з метою створення системної картини з оцінки соціальної відповідальності бізнесу, доцільно розглядати їх з позиції двох взаємопов'язаних аспектів: кількісного, тобто скільки коштів інвестується в соціальні завдання; і якісного, тобто як і наскільки комплексно цей процес організований. Перший ґрунтується на співставленні фактичних результатів, досягнутих у сфері соціальної відповідальності, зі стандартами;

інший – доповнює цю оцінку характеристиками, що не завжди можна виміряти кількісно, але які також визначають результативність соціальної відповідальності, показують її вплив на всі сторони життя суспільства, бізнесу, держави і національної економіки.

Найчастіше існуючі методи об'єднують в дві групи: методи, метою яких є кількісна оцінка рівня соціальної відповідальності бізнесу через оцінку соціальних інвестицій і розрахунок певних кількісних показників та методи, метою яких є якісна оцінка соціальної відповідальності бізнесу через складання соціальних рейтингів і соціальних звітів, визначення певних якісних характеристик на ґрунті експертної оцінки.

До теперішнього часу розроблено досить багато підходів до оцінки СВБ, а саме: такий, що дозволяє визначити індекс соціальних інвестицій приватного сектору (ґрунтується на методиці, запропонованій Асоціацією менеджерів при підтримці Програми Розвитку ООН); метод за якого використовується система оцінки рівня корпоративної соціальної відповідальності підприємства (запропонований Н. Кричевським та С. Гончаровим [140, с. 130-148]); нормативно-індикативний підхід до оцінки корпоративної соціальної відповідальності Л. Грициної [122]; метод, описаний в документі «Соціальна відповідальність: принципи та рекомендації щодо звітності», метою якого є надання компаніям системи надійних індикаторів оцінки економічних, соціальних та екологічних показників своєї діяльності, а також показників успішності взаємодії із зацікавленими сторонами (запропонований Експертною радою «Форуму соціально відповідального бізнесу України» документу [462]).

З усіх методик оцінки корпоративної соціальної відповідальності, результати яких доступні широкому колу стейкхолдерів, найбільш популярними є методики розрахунку фондових індексів в сфері корпоративної соціальної відповідальності та сталого розвитку, так званих соціальних індексів. Призначення соціальних фондових індексів забезпечити прийняття рішень у рамках соціально відповідального інвестування.

Прикладами фондових індексів в області корпоративної соціальної відповідальності та сталого розвитку є: Dow Jones Sustainability Index, NASDAQ Social Index, FTSE 4 Good, CLD Social Index тощо [36; 87, 193].

Також набирає популярності в практичному використанні методика вимірювання індексу соціальних інвестицій, SROI (Social Return on Investment). Це методика розрахунку, яка показує рівень ефективності (прибутковості/збитковості) вкладених інвестицій в соціальну сферу. Вона застосовується з метою оптимізації соціальних витрат, через їх об'єктивну оцінку, планування та контроль. Методика вимірює різні (соціальний, екологічний та ін.) внески, які компанія реалізує через соціальні проекти. SROI може використовуватись організацією будь-якого типу з метою оцінки впливу на всі зацікавлені сторони, вдосконалення своєї діяльності та підвищення ефективності своїх інвестицій. В основі оцінки соціальної ефективності інвестицій лежить аналіз «витрати / вигоди» (cost-benefit analysis). SROI вимірює цінність створюваних благ і витрати на створення цих благ [622].

Існують також: методика оцінки ефективності корпоративної соціальної політики компанії – методика вимірювання стратегічної вигоди компанії від заходів у цій області [374]; методика оцінки ефективності корпоративної соціальної політики у форматі «інформаційної карти» [140, с.25] (призначена для застосування в країнах з економікою, що розвивається і слабким громадянським суспільством) та інші.

Наприклад, за даними провідної міжнародної консалтингової компанії з оцінки репутації Reputation Institute, лідерами у сфері соціальної відповідальності бізнесу є Google, The Walt Disney Company, Lego, Microsoft та інші (табл.5.10) [595]. Вартий уваги той факт, що всі компанії, представлені в рейтингу Top 10 Companies With The Best CSR Reputation (табл. 5.9) походять з країн з високо розвинутою ринковою економікою. Отже, ринкові відносини, які є основою бізнесу, не тільки не заперечують

соціально відповідальну поведінку компаній, але й передбачають та уможлиблюють її.

Таблиця 5.9

**Топ-10 світових компаній з найкращою репутацією у сфері
корпоративної соціальної відповідальності, за версією Reputation Institute,
2018 р.**

Ранг	Країна	Компанія	Оцінка
1	США	Google	71,9
2	США	Walt Disney Company	69,5
3	Данія	Lego	69,4
4	Бразилія	Natura Cosmetics	69,4
5	Німеччина	Adidas	68,7
6	США	Microsoft	68,1
7	Німеччина	Bosch	68,1
8	Японія	Canon	67,6
9	Франція	Michelin	67,6
10	Швеція	IKEA	67,2

Джерело: [595]

Обираючи конкретні методи та критерії і показники оцінки внеску соціальної відповідальності бізнесу в результати розвитку національної економіки, слід враховувати, що будь яка бізнес-структура, яка функціонує на певній території є складовим елементом або підсистемою відповідного рівня національної господарської системи країни (як на рівні адміністративно-територіального утворення, так і на рівні національної економіки країни в цілому). Саме тому, корпоративна стратегія розвитку бізнес структур має відповідати і сприяти досягненню визначальної мети, яка стоїть як перед системою в цілому, так і перед підсистемою, що згідно з ієрархією підпорядковується управлінню більш високого рівня.

Враховуючи, що імперативом розвитку національної економіки України, в умовах коли в світі відбувається становлення постіндустріального суспільства та формування постіндустріальної економіки, є підвищення її конкурентоспроможності і зростання на цій основі добробуту населення нашої країни, закономірним на наш погляд є визначення кожною бізнес-структурою, в якості цільових настанов, двох відповідних і пріоритетних

стратегічних завдань. Йдеться про спрямованість заходів соціальної відповідальності бізнесу та їх внесок у соціально-економічний розвиток: а) досягнення довгострокових конкурентних переваг (як компаній, так і для країн, з яких вони походять); б) підвищення рівня і якості життя та добробуту (як працівників компанії, так і населення країни в цілому).

У зв'язку з цим значної уваги потребує процес виділення тієї частини внеску бізнес-структур у соціально-економічний розвиток національної економіки, яка зумовлена безпосередньо їх соціально-відповідальною поведінкою. Знайти частку цього внеску можливо, на нашу думку, ґрунтуючись на аналізі двох напрямів реалізації соціальної відповідальності бізнесу: зовнішнього та внутрішнього. При цьому потрібно виходити з розуміння того, що має враховуватися тільки та діяльність компанії, яка здійснюється понад законодавчо встановлені вимоги.

Проведений нами аналіз літературних джерел засвідчив, що нині майже відсутні наукові розробки зазначеного змісту. Серед небагатьох наявних відповідно спрямованих підходів – регіональні дослідження [11]. За ними пропонується оцінка кількісного впливу соціально відповідального функціонування окремої бізнес-структури на стійкий розвиток того середовища, в якому відбувається бізнес. Розрахунок здійснюється за певний період часу за допомогою коефіцієнта: методика передбачає визначення добутку трьох індексів впливу діяльності корпорації, якими є: економічне зростання регіону, покращення екологічної ситуації, а також рівень і якість життя населення. У свою чергу, індекс впливу діяльності корпорації на економічне зростання в регіоні слід визначати через перемноження індексу зростання товарної продукції на індекс збільшення податкових платежів у регіональний та місцевий бюджети за поточний період у порівнянні з базовим. Індекс впливу на покращення екологічної ситуації – через перемноження індексу зниження викидів шкідливих речовин у водні джерела та індекс зниження викидів шкідливих речовин в атмосферу, а індекс впливу на рівень і якість життя населення – через перемноження індексу зростання

середньої заробітної плати працівників компанії на індекс зниження рівня захворювань працівників компанії за поточний період у порівнянні з базовим.

Цей принцип агрегованого аналізу соціальної відповідальності бізнесу (на рівні, що вище, за мікроекономічний) відповідає ідеології концепції сталого розвитку ООН. Слідуючи йому, ми пропонуємо визначити рівень СВБ для України на основі рейтингів міжнародних організацій.

Узагальнюючим показником для України буде індекс результативності СВБ. Першим етапом його визначення є оцінка розвитку України з погляду міри відповідності цього процесу вимогам сталості (табл. 5.10). Його соціальну складову представлятиме нормований показник країни в рейтингу The Legatum Institute, визначений за індикатором добробуту – LPI (Legatum Prosperity Index); економічну – нормований показник країни в рейтингу World Economic Forum, що характеризує конкурентоспроможність національної економіки за GCI (Global Competitiveness Index); екологічну – нормований показник країни в рейтингу Yale Center for Environmental Law and Policy – EPI (Environmental Performance Index) за допомогою якого оцінюється екологічна ефективність (формула 5.1).

$$I_y^{CP} = \frac{I_y^{LPI} + I_y^{GCI} + I_y^{EPI}}{3}, \quad (5.1)$$

де I_y^{CP} – індекс відповідності стану України вимогам сталого розвитку;

I_y^{LPI} – нормований показник розвитку соціальної сфери України за міжнародними порівняннями;

I_y^{GCI} – нормований показник розвитку економіки України за міжнародними порівняннями;

I_y^{EPI} – нормований показник екологічної ефективності України за міжнародними порівняннями.

Отже, згідно наших обчислень I_y^{CP} дорівнює 0,648. Це означає, що за 100-відсотковою шкалою рівень відповідності стану України вимогам сталого розвитку становить 64,8 %. Однак, це лише перша частина нашого аналізу.

Згідно поставленого завдання науковий інтерес для нас представляє як ринок відображає рівень розвитку соціально-економічної системи, а точніше, соціоприродного комплексу країни, який утворюють три складові (соціальна, економічна та екологічна). Тому на другому етапі аналізу, запропонована нами методика передбачає додаткове введення у розрахунок індексу результативності СББ коригувального компонента. Ним є оцінка відповідальної поведінки компаній з боку споживачів – тобто ринкове визнання такої діяльності.

Таблиця 5.10

Вхідні дані для визначення індексу відповідності стану України вимогам сталого розвитку, 2018 р.

Показники	Місце України в міжнародних рейтингах	Загальна кількість країн у рейтингах	Нормований показник відповідно до рейтингів
LPI	111	149	0,745
GCI	83	140	0,593
EPI	109	180	0,606

Джерело: розроблено автором

Коефіцієнт коригування стану національного розвитку на результат реакції ринку щодо поведінки компаній також необхідно розраховувати за відповідними складовими (соціальною, економічною та екологічною). Методика його обчислення є такою (формула 5.2):

$$K = \frac{\chi_y^{\text{соц.}} + \chi_y^{\text{екон.}} + \chi_y^{\text{еколог.}}}{3}, \quad (5.2)$$

де $\chi_y^{\text{соц.}}$ – частка вітчизняних покупців, готових платити більше за продукцію тих компаній, які проявляють відповідальність щодо виконання соціальних ініціатив;

$\chi_y^{\text{екон.}}$ – частка вітчизняних покупців, готових платити більше за продукцію тих компаній, які проявляють відповідальність в системі економічних відносин;

$\text{Ч}_{\text{у}}^{\text{еколог.}}$ – частка вітчизняних покупців, готових платити більше за продукцію тих компаній, які проявляють відповідальність щодо зовнішнього середовища;

Подібні спостереження здійснюються різними маркетинговими компаніями. Зокрема показовою є інформація публічної маркетингової компанії Nielsen, яка регулярно представляє глобальний звіт про корпоративну соціальну відповідальність та визначає стан ринків і тренди, що їм властиві. За даними глобального опитування щодо корпоративної соціальної відповідальності та стійкості (2015 р.) в Україні в цілому 70% покупців готові платити більше за продукцію тих компаній, які проявляють відповідальність щодо суспільства та навколишнього середовища. У тому числі, турбота компаній про навколишнє середовище впливає на рішення про покупку 84% українців (і 85% глобальних споживачів), а виконання господарюючими суб'єктами соціальних ініціатив важливі для 68% вітчизняних споживачів (і 80% глобальних споживачів) [617].

Однак залучити з офіційних джерел данні, які характеризують ринкову реакцію споживачів на поведінку бізнесу за трьома параметрами одночасно (оцінка змін у соціальній сфері, економічній та екологічній) не виявляється можливою, ми пропонуємо застосувати як коригувальний показник індекс споживчої довіри, що розраховується компанією Nielsen. Щодо України на перший квартал 2019 р. він становив для ринку FMCG (Fast Moving Consumer Goods, ринок товарів повсякденного попиту) – 55 (рис. 5.8). Значення індексу нижче 100 пунктів свідчить про переважання в країні споживачів, негативно налаштованих по відношенню до власного майбутнього, а значить, менш готових витратити гроші [610].

Отже, аналітично модель розрахунку індексу результативності СВБ можна представити так (формула 5.3):

$$I_{\text{у}}^{\text{СВБ}} = K \left(\frac{I_{\text{у}}^{\text{ЛПІ}} + I_{\text{у}}^{\text{ГЦІ}} + I_{\text{у}}^{\text{ЕПІ}}}{3} \right) = K \times I_{\text{у}}^{\text{СР}} , \quad (5.3)$$

де $I_y^{CBД}$ – індекс результативності соціальної відповідальності бізнесу, визначений для України;

K – коефіцієнт коригування стану національного розвитку на результат реакції ринку щодо поведінки компаній;

I_y^{LPI} – нормований показник розвитку соціальної сфери України за міжнародними порівняннями;

I_y^{GCI} – нормований показник розвитку економіки України за міжнародними порівняннями;

I_y^{EPI} – нормований показник екологічної ефективності України за міжнародними порівняннями.

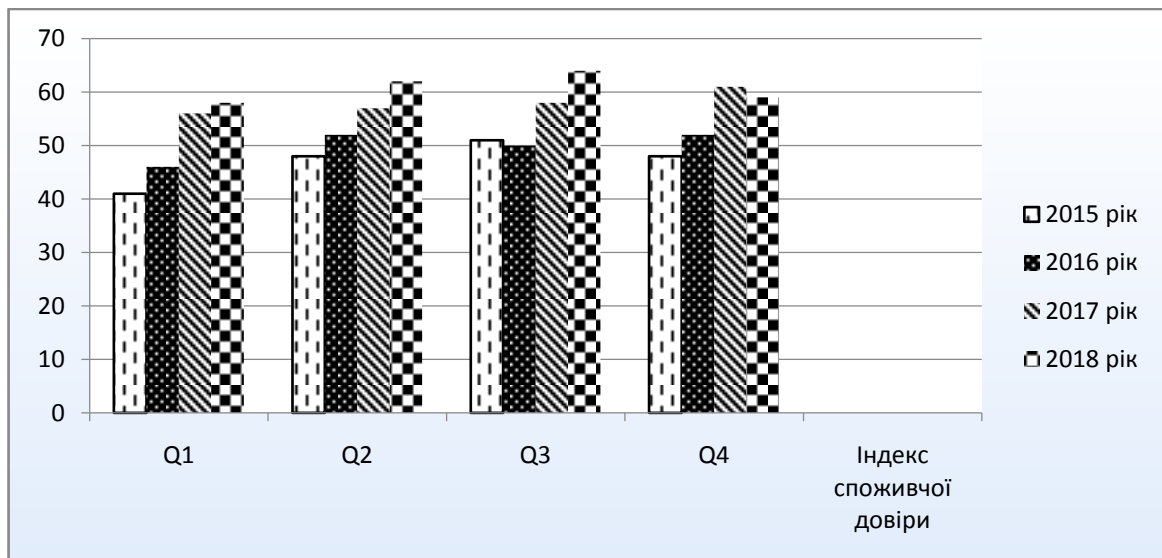

Рис. 5.8. Динаміка індексу споживчої довіри України (Q) за версією Nielsen (поквартально за 2015-2018 рр.)

Джерело: [610]

Якщо за коригувальний показник взяти індекс споживчої довіри (Consumer Confidence Index, CCI), то розрахунок індексу результативності соціальної відповідальності бізнесу виглядатиме так (формула 5.4):

$$I_y^{CBД} = \frac{I_y^{CCI} + I_y^{LPI} + I_y^{GCI} + I_y^{EPI}}{4} \quad (5.4)$$

За узагальненим розрахунком, індекс результативності соціальної відповідальності бізнесу, визначений для України становитиме 0,624. Тобто,

«ринок знижує» оцінку відповідності України вимогам сталого розвитку ($I_y^{CBБ} < I_y^{CP}$; $62,4\% < 64,8\%$). Іншими словами, оцінка результативності заходів СВБ на національному рівні визначила міру їх відповідності ідеальному (100 %-му) стану як 62,4%.

Це невисокий результат. Звісно, на нього впливає низка як зовнішніх, так і внутрішніх негативних чинників. За даними Nielsen, занепокоєння українського споживача викликають передусім зростання цін на комунальні послуги, війна та стан здоров'я. Ціновий чинник споживчого ринку та стан економіки в цілому замикають п'ятірку очікуваних загроз (табл. 5.11).

Таблиця 5.11

Основні приводи занепокоєння українських споживачів за версією Nielsen .(станом на перший квартал 2018-2019 рр.)

Індекс довіри, рік	Основні страхи, в %				
	Зростання цін на комунальні послуги	Війна	Здоров'я	Зростання цін на продукти харчування	Стан економіки
Q1- 2018	28%	29%	22%	21%	21%
Q1- 2019	36%	33%	25%	23%	17%

Джерело: [610]

Варто погодитись, що у реальній практиці досить важко зробити оцінку внеску результативності заходів з соціальної відповідальності, що зробив окремий представник бізнесу в загальний результат соціально-економічного розвитку національної економіки. У той же час безсумнівним є той факт, що основою соціально відповідального бізнесу є успішний і динамічний розвиток виробничо-господарської діяльності конкретної компанії. Саме це дає потрібний суспільству соціальний ефект у вигляді робочих місць, товарної маси, податкових поповнень бюджетів усіх рівнів та можливості реалізації додаткових соціальних програм, що, в кінцевому підсумку, забезпечує високі і стійкі темпи зростання національної економіки країни і сприяє активізації споживчого ринку, зокрема. Тому, для оцінки вкладу конкретних бізнес-структур в результати соціально-економічного розвитку

національної економіки країни, з нашої точки зору, необхідно використовувати систему з п'яти груп показників, які відображають: економічний, бюджетний, соціальний, екологічний та споживчий ефекти.

На нашу думку, економічний ефект для соціально-економічного розвитку економіки національної економіки країни виражається збільшенням сумарного валового національного продукту, отриманого в результаті здійснення різних форм реалізації соціально відповідальної поведінки бізнес-компаній.

Бюджетна ефективність оцінюється на основі збільшення загальної величини податкових надходжень до бюджету країни, що дозволяє сконцентрувати бюджетні ресурси і цілеспрямовано витратити їх на вирішення найбільш актуальних для розвитку соціуму проблем В Україні масштаб бюджетної ефективності можна представити, оцінивши внески найбільших платників податків (табл. 5.12).

Таблиця 5.12

**Топ-10 найбільших платників податків в Україні, за даними
Державної фіскальної служби, 2017-2018 рр., млн грн.**

Місце у рейтингу	Назва компанії	2017	2018
1	ПАТ «УКРГАЗВИДОБУВАННЯ»	50 455,9	41 255,9
2	НАК «НАФТОГАЗ УКРАЇНИ»	11 518,0	28 115,5
3	ПРАТ «А/Т ТЮТЮНОВА КОМПАНІЯ «В.А.Т.-ПРИЛУКИ»	14 055,2	16 050,9
4	ПАТ «УКРНАФТА»	10 364,5	15 544,5
5	ПРАТ «ФІЛІП MORRIS УКРАЇНА»	13 572,1	14 772,6
6	ПАТ «ДЖЕЙ ТІ ІНТЕРНЕТШІПЛ УКРАЇНА»	9 548,9	9 657,6
7	ПАТ «УКРТАТНАФТА»	8 691,9	9 126,9
8	АТ «ІМПЕРІАЛ ТОБАККО ПРОДАКШН УКРАЇНА»	7 528,9	7 402,7
9	АТ «УКРТРАНСГАЗ»	7 815,6	6 636,6
10	ДП «ЕНЕРГОРИНОК»	7 195,4	6 541,9

Джерело: [321]

Зрозуміло, що за показником бюджетної ефективності соціально-відповідальними у будь-якій країні будуть найбільші компанії (у міжнародній практиці – ТНК). В Україні оцінюються надходження від ФПП (тобто за кластерними об'єднаннями). Відповідно до такої оцінки у 2018 р.

дві фінансово-промислові групи забезпечили мало не половину загальних податкових надходжень до зведеного бюджету України: НАК «Нафтогаз України» – 23,3%, а SCM – 22,6%. Між тим, малий і середній бізнес за сукупністю їх внеску здатен бути не менш ефективним в плані наповнення державного бюджету. Навіть нині – на початковій стадії реформування податкової системи та запровадження європейських стандартів обслуговування бізнесу в Україні – простежуються позитивні ефекти: у Рівненській області, де кількість суб'єктів малого бізнесу у 2018 р. порівняно з минулим роком зросло на більш як півтори тисячі; у Чернігівській області, де суб'єктами господарювання середнього і малого бізнесу сплачуються понад половини загальної суми надходжень та ін.

Принагідно зауважимо, специфіку України: найбільші платники податків – це підакцизні компанії та платники ренти за користування надрами. Отже, з іншого погляду на їх соціальну відповідальність – з погляду безпеки споживання (йдеться про виробників тютюнових виробів, а це 4-х з 10-ти перших компаній у рейтингу) та екологічної безпеки (йдеться про решту компанії сировинно-видобувного комплексу, що репрезентує рейтинг) навряд чи можна визнати діяльність зазначених компаній та ФПГ такою, що є беззаперечно корисною для суспільства.

До того ж, це фактично компанії-монополісти, а висока ступінь ринкової влади завжди є загрозою для соціуму. Наприклад, обсяг виробництва п'яти найбільших компаній України (ДП «НАЕК «Енергоатом», генеруючої компанії Групи «ДТЕК», ПАТ «Центренерго», ПАТ «Донбасенерго» та ПрАТ «Укргідроенерго»), становить близько 90 % загального виробництва електричної енергії, що свідчить про надзвичайно високий рівень концентрації ринку. Інший приклад – неконкурентність істотно знаущого у соціальному сенсі ринку лікарських засобів. На ньому, згідно зі Звітом Антимонопольного комітету України (2018 р.) протягом останніх років на рівні дистрибуції / оптової торгівлі дві найбільші вітчизняні компанії мають суттєву ринкову владу і не зазнають значної конкуренції,

оскільки частка решти учасників цього ринку незначна [173]. Для того, щоб запобігти цьому, держава повинна жорстко контролювати монополістично (олігополістично) утворені бізнес-структури. В Україні ж антимонопольне законодавство до цього часу залишалось фактично бездіяльним.

Соціальний ефект полягає в забезпеченні умов для збереження соціальної стабільності і гідного рівня якості життя населення країни. На нашу думку, соціальний ефект може бути кількісно оцінений на основі приросту доходів населення в розрахунку на 1 людину.

Екологічний ефект полягає в забезпеченні умов для збереження довкілля і може бути кількісно оцінений на основі таких показників: частка витрат, які були виділені на організацію природоохоронних та ресурсозберігаючих заходів на підприємстві, в інших операційних витратах, сума сплаченого екологічного податку до суми нарахованого, сума інвестицій в довгострокові екологічні проекти, частка екологічно безпечних технологій та матеріалів виробництва до загальної їх кількості, залучення працівників підприємства до охорони довкілля та ресурсозберігання.

Споживчий ефект полягає у забезпеченні умов, які дозволяють вирішувати проблеми, що виникають на ринку (зокрема таких як недотримання умов конфіденційності щодо споживачів, невиконання закону про добросовісну рекламу, порушення ефективних комунікацій зі споживачами, реалізація продукції, яка не відповідає вимогам якості тощо). Власне рівень споживчого ефекту, а також проблеми, що викликають найбільше занепокоєння споживачів в Україні, розглядались нами вище. Проте варто додати, що вирішення цих проблем в кінцевому підсумку призводить до появи споживчого надлишку, який, як відомо, являє собою різницю між максимальною сумою, яку споживач готовий віддати за певне благо (дорівнює загальній вигоді, або цінності блага для споживача) і тією сумою, яку він за неї дійсно платить (дорівнює загальним витратам). Надлишок споживача представляє для людини цінність купувати конкретний товар конкретної компанії за ринковою ціною, або ту максимальну суму, яку

споживач згоден за нього заплатити. Отже, споживчий надлишок – це чистий виграш споживача, що визначає приріст його добробуту. Тому поняття споживчого надлишку може слугувати критерієм оцінки добробуту споживача, а отже, його споживчого ефекту. Споживчий ефект також може бути кількісно оцінений на основі розрахунку таких показників як кількість отриманих рекламацій та претензій від споживачів, частка продукції, що відповідає міжнародним стандартам у загальному обсязі її випуску, відношення ціни продукції підприємства до середньої ціни продукції по галузі, частка продукції, що супроводжується сервісними послугами у загальному обсязі її випуску тощо. Крім того, є певні якісні показники, зокрема, дотримання конфіденційності відносно споживачів, дотримання закону про добросовісну рекламу, проведення інформаційних освітніх заходів серед споживачів, лояльність споживачів.

Узагальнення п'яти зазначених ефектів дозволяє запропонувати покроковий методичний підхід до оцінки вкладу соціально відповідальної поведінки компаній в результати розвитку національної економіки країни (рис. 5.9). По-перше, на рівні конкретної компанії, за аналізований рік виділяються всі форми реалізації соціальної відповідальності (складається їх детальний перелік). По-друге, констатуються види ефектів, які мають місце внаслідок заходів, що були здійснені компанією. Отримувачем ефекту вважається громада (якщо ефект має прояв в межах адміністративно-територіального утворення) або суспільство в цілому (якщо об'єктивізація ефекту відбулась на національному рівні).

По-третє, з'ясовується чого вартували компанії заходи з СВБ. Здійснюється розрахунок витрат (точніше, інвестицій) за різними формами реалізації соціальної відповідальності бізнесу, що сприяли отриманню ефектів: економічного (ЕЕ), бюджетного (БЕ), соціального (СЕ), екологічного (ЕкЕ) та споживчого (СпЕ). По-четверте, здійснюється розрахунок кількісних показників економічного, бюджетного, соціального, екологічного та споживчого ефектів від соціально відповідальної поведінки

відповідної компанії. По-п'яте, здійснюється сукупна оцінка вкладу соціальної відповідальності бізнесу компанії в розвиток національної економіки країни та порівняння її вкладу з витратами і результатами своєї діяльності.

Рис. 5.9. Оцінка вкладу соціально відповідальної поведінки бізнесу в результати розвитку національної економіки країни

Примітка: ФІЕЕ – фінансові інвестиції, зроблені з метою досягнення економічного ефекту; ФІСЕ – фінансові інвестиції, зроблені з метою досягнення соціального ефекту; ФІБЕ – фінансові інвестиції, зроблені з метою досягнення бюджетного ефекту; ФІЕкЕ – фінансові інвестиції, зроблені з метою досягнення екологічного ефекту; ФІСпЕ – фінансові інвестиції, зроблені з метою досягнення споживчого ефекту.

Джерело: розроблено автором

Безумовно, відносно конкретного суб'єкту бізнесу визначальним є процес з'ясування переліку заходів соціальної відповідальності, що впливають на розвиток економіки і суспільства. Більшість з таких заходів

матимуть соціальний ефект. Його не завжди можна кількісно виміряти приростом доходів на душу населення. Однак цей ефект з точки зору соціальної стабілізації ситуації і зростання довіри до відповідних бізнес-компаній буде мати місце.

Економічний ефект проявляється за тими заходами, які ведуть до збільшення обсягу виробництва продукції або послуг компанії. Так, якщо соціальний проект дозволяє створити певну кількість нових робочих місць, то, знаючи величину ВВП, що припадає на одного працюючого, можна, кількісно оцінити внесок компанії в його приріст. Екологічний ефект пропонуємо визначати на основі виділення із загальної величини додаткових податкових відрахувань.

Сукупна оцінка вкладу соціальної відповідальності бізнесу при пропонованому підході може бути здійснена кількома способами. Для підприємства пропонуємо цей вклад визначати на основі коефіцієнта, що характеризує обсяг всіх витрат на соціально-відповідальні заходи в розрахунку на одиницю прибутку. Для держави в цілому, пропонуємо розраховувати коефіцієнт, який показує приріст валового національного продукту, у розрахунку на одиницю вкладених господарюючими суб'єктами фінансових ресурсів, а також через віднесення загального обсягу додаткових податкових надходжень до суми витрачених ними коштів на всі форми реалізації соціальної відповідальності. Однак щодо методики розрахунків СББ, ще раз зауважимо, що за неможливістю систематизувати, перевірити та привести розрізнені дані у вигляд, що забезпечує коректні умови для порівняння інформації, наданої підприємствами, використати таку методику в українських реаліях дуже важко. Разом з цим ми підкреслюємо що створення та апробація різних методик визначення соціальної відповідальності бізнесу (особливо тих, де враховується оцінка реакції ринку на процеси, що відбуваються в країні) є потенційно значущими. Запит на них виникне тоді, коли в Україні принципи соціальної відповідальності стануть нормою, коли в суспільстві повністю затвердиться визнання їх необхідності.

Зазначимо також, що визначення сукупного ефекту від СВБ як агрегації часткових ефектів (економічного, екологічного, соціального, бюджетного, споживчого) за одночасного виходу такого аналізу на визначення видатків, за рахунок яких фінансуються відповідні заходи, може викликати судження про дещо поверхове уявлення щодо їх витратності. Випереджуючи це, зробимо уточнення: по-перше, фінансування заходів соціальної відповідальності – це не витрати, а інвестиції, користь від яких господарюючий суб'єкт отримає згодом; по-друге, ця користь – надлишок виробника, який утворюється завдяки ринку. Саме механізм ринку дозволяє реалізувати комерційний інтерес виробників, який за здійснення заходів СВБ істотно виглядає як безкорисна доброчинність.

Механізм ринку діє так: 1) наявність попиту на соціально-відповідальний продукт, або попит на звичайний продукт, або такий, що його виробляє компанія, яка позиціонує себе як відповідальна (підтримує незахищені верстви населення в країнах третього світу, витрачає кошти на збереження рідкісних видів тварин тощо) зумовлює, відповідно зростання пропозиції саме цих господарюючих суб'єктів; 2) зростання пропозиції означає для СВ компаній зростання масштабів їх діяльності; 3) зважаючи на те, що економіка і ринок фактично стали глобальними, приріст обсягів збуту продукції, як правило, випереджає приріст витрат на заходи СВБ (утворюється економія на масштабах господарської діяльності); 4) різниця між ціною ринку і граничними витратами зростає і надлишок виробника збільшується. І хоча утворення надлишку споживача зазвичай випереджає у часі утворення надлишку виробника, це не обмежує нас у можливості стверджувати про наявність взаємного виграшу від обміну, який формується завдяки ринку.

Висновки до розділу 5

Дослідження соціальної компоненти розвитку національної економіки у відображенні стану споживчого ринку дозволило визначити конкретні

напрями соціалізації економіки та індивідуалізації споживчого ринку; напрями та засоби заохочення розвитку соціальної відповідальності бізнесу в Україні відповідно до імперативу споживчого ринку та обґрунтувати доцільність і розробити заходи з імплементації міжнародних ініціатив і стандартів соціальної відповідальності в Україні. Основні пропозиції такі:

1. Вважати активізацію процесів соціалізації суспільних та у їх складі економічних відносин в Україні можливою через впровадження механізмів соціального партнерства, що забезпечуватиме консолідацію суспільства. Соціальне партнерство є продуктивним механізмом взаємодії представників різних груп у соціумі насамперед тому, що його дія поширюється на політичну, економічну та соціальну сфери одночасно. Розв'язання економічних проблем безперечно слід вважати одним з ключових аспектів соціалізації, оскільки майже неможливо досягти соціального компромісу в умовах загального збідніння населення.

2. Соціалізація економіки має розглядатись як послідовний процес олюднення економіки на всіх рівнях цієї системи, у всіх галузях і сферах, включаючи ринок (передусім споживчий), соціалізація якого проявляється як запит суспільства на соціально-відповідальний продукт, що у свою чергу, зумовлено формуванням в умовах перехідного періоду до постіндустріальних відносин, нової, якісно вищої системи цінностей людства. У свою чергу, основною функцією соціалізованої економічної системи має виступати функція обслуговування потреб суспільства. З цього погляду, людина виступає як головним його суб'єктом, так і об'єктом, а одним з важливих місць реалізації її потреб є споживчий ринок.

3. Вперше доведено посилення в умовах переходу світового суспільства до постіндустріальних відносин обопільного зв'язку між рівням розвитку соціальної сфери та споживчим ринком, який за умов індустріальних відносин вважався неістотним. Це дозволило аргументувати, що з боку соціальної сфери такий зв'язок зумовлюють процеси забезпечення соціальної відповідальності бізнесу, соціального партнерства, соціалізації

економіки через затвердження нової системи суспільних цінностей, яка передбачає всебічний розвиток індивіда, на противагу максимізації вигоди сторін за умов їх ринкової взаємодії, а з боку ринку – індивідуалізація товару та відносин між учасниками ринкових відносин, особливість механізму формування потреб представниками покоління Z, нові (відповідно до умов інтернетеконіки) принципи формування пропозиції, надзвичайна швидкість і масовість угод купівлі / продажу тощо; це дозволило виявити причини дисбалансу між прерогативами розвитку в Україні економічної та соціальної сфер і визначити передумови його усунення в рамках соціальної політики держави;

4. Встановлено, що соціальна відповідальність це - інституціоналізований в нормах права морально-духовний обов'язок соціуму, який поширюється на все міжлюдське, що пов'язане із суспільним життям людей, з різними формами їх відносин (те, що відноситься до суспільства), а визначальним положенням трансформації ринку на основі принципів СВБ є забезпечення узгодженої дії всіх зацікавлених сторін сучасних (істотно специфічних) ринкових відносин, а саме: споживачів (домогосподарств та індивідів); виробників (бізнесу) та уряду.

5. Вперше запропоновано концепцію соціального гомеостазу, в якій соціальна відповідальність бізнесу виступає компенсаторним і одночасно коригуючим інструментом порушення динамічної рівноваги споживчого ринку, викликаній чинниками зовнішнього походження, що, своєю чергою, забезпечує умови сталого розвитку соціально-економічних систем; концепція передбачає наявність двох блоків: положень з обґрунтування можливості соціально-економічних систем зберігати динамічну сталість параметрів і функцій у разі відсутності загроз ринкового розбалансування (відцентрових ринкових коливань), що забезпечується застосуванням у суспільстві скоординованої дії громадянського суспільства, бізнесу та уряду; положень з обґрунтування практичної можливості застосування заходів соціальної

відповідальності як умови розвитку національної економіки та засобу активізації споживчого ринку.

6. Запропоновано нові підходи до типології споживачів, які на відміну від наявних в економічній науці типологічних засад виокремлюють профспоживачів, просьюмерів, глобальних споживачів та забезпечують їх ідентифікацію за принципами і напрямками свідомої та самостійно організованої ринкової поведінки, а також за їх присутністю у сегменті інтернетеконіки, що дозволило обґрунтувати положення про посилення впливовості сучасного громадянського суспільства стосовно дотримання бізнесом принципів соціальної відповідальності, формування якісних змін споживчого ринку та забезпечення умов соціально-економічного розвитку суспільства в цілому.

7. Вперше розроблено та запропоновано методологію визначення результативності соціальної відповідальності бізнесу, засновуючись на комплексній оцінці показників за соціальною, економічною та екологічною сферами (що є визначальними для забезпечення сталого розвитку) і з проекцією цього процесу на сферу споживання; теоретичне обґрунтування та емпіричне застосування методології підтвердило її значущість для оцінки об'єднаного дослідження розвитку соціально-економічних систем і споживчого ринку, а також довело обґрунтованість положення про те, що споживчий ринок є індикатором соціально-економічної політики, яка проводиться державою.

8. Удосконалено методику визначення результативності соціальної відповідальності бізнесу, яка відрізняється від інших оцінкою вкладу соціально відповідальних компаній у розвиток національної економіки і дозволяє покроково узагальнити такі ефекти: економічний, бюджетний, соціальний, екологічний та споживчий.

Основні положення розділу викладено у публікаціях автора [539; 546; 547; 549; 562; 563; 571; 576; 627; 628].

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення і запропоновано нове рішення наукової проблеми розвитку національної економіки в умовах сучасних ринкових відносин, що передбачає теоретико-методологічні засади визначення споживчого ринку як індикатора якісних змін національної економіки й емпіричні підходи до забезпечення ефективності відносин між державою, виробником і споживачем. За результатами дослідження отримано такі висновки:

1. У дисертації систематизовано й узагальнено теоретичні аспекти розвитку національної економіки з урахуванням особливостей постіндустріальної трансформації ринкових відносин. Результатом цього стало визначення підходу до структурування соціально-економічних систем та визначення ролі механізму функціонування національної економіки, ступінь досконалості якого свідчить про сукупний ефект взаємозалежності підсистем: використання наявних матеріальних ресурсів («економіка»), підприємництва («бізнес»), управління / регулювання («державна»), інтелектуального, культурного, духовного потенціалу нації («соціум»). У концентрованому вигляді такий ефект відображає розвиток національного господарства та якість життя суспільства, а також роль ринку, що сприяє гармонізації всіх підсистем за умови, що економічний розвиток здійснюється в інтересах суспільства. У цьому контексті аргументації набуло положення про те, що успіх країн-лідерів (незалежно від специфіки моделей соціально-економічного розвитку) першопричинно походить з одного джерела – розбудованих відповідно до специфіки певного історичного періоду ринкових відносин.

2. Виокремлено типи та визначено особливості моделей економічного розвитку країн. У результаті таких засад пізнання розширено класифікацію видів розвитку національної економіки на основі введення критерію «наявність вектора та його формалізація». Це уможливило обґрунтування

положення про те, що ефективність соціально-економічних систем залежить від міри узагальненого впливу, з одного боку, чинників векторного розвитку (слідування уряду задекларованим програмним цілям і здійснення державної політики, що відповідає інтересам суспільства) та, з іншого, чинників квазі-хаотичного розвитку (збереження функціональності ринку як ефективної системи обміну, поділу праці, розподілу благ тощо). На цій основі зроблено висновок про те, що паритет відповідних ефектів є ідентифікатором співвідношення державного регулювання та ринкового саморегулювання.

3. Сформовано теоретичні та методологічні підходи до визначення паритету державного регулювання національної економіки та ринкового саморегулювання, що передбачають урахування відмінностей інноваційного, соціально-економічного та природного потенціалів розвитку. За їх втілення країни набувають сукупного (агрегованого) ефекту, що проявляється у множинності індивідуалізованих станів поєднання державного регулювання і ринкового саморегулювання. На цій основі аргументована закономірність мультиваріативності успішного розвитку макроекономічних систем за різних умов формування його потенціалу та різного інституційного впливу (дії державних інститутів та інститутів ринку).

4. Обґрунтовано концепт взаємозалежності економічного розвитку, ринку, добробуту та національного багатства. Зміст зазначеного концепту методологічно та логічно визначає залежність відповідних потенціалів. Це дозволило обґрунтувати необхідність розширеного аналізу ринкових процесів періоду становлення та розвитку постіндустріальних відносин у рамках системи «людина – ринок – суспільство» на відміну від відокремленого розгляду ринку, звуженого до примітивізму сприйняття його механізму.

5. Категоріально та сутнісно визначено споживчий ринок у контексті розвитку національної економіки, що передбачає урахування як позитивного (функціонального) впливу споживчого ринку на розвиток національної економіки, так і негативного (дисфункціонального). Принцип дії складних

систем (розвиток яких зумовлює постійне виникнення та розв'язання суперечностей) використаний для визначення споживчого ринку як відкритої, динамічної, багатофункціональної системи, яка, перебуваючи у постійному русі, трансформується відповідно до історичних етапів еволюції суспільства. Також на цих методологічних засадах виокремлено функції сучасного споживчого ринку та виявлено його зв'язок з іншими видами ринків.

6. Розкрито зміст споживчого ринку в аспекті неоекономічних процесів відтворення людини та суспільства. Це дозволило удосконалити модель сучасних ринкових відносин, в якій людина представлена на споживчому ринку не як суто споживач благ, але й як індивід, наділений інтелектом і духовністю, який узгоджує власні вигоди з суспільною корисністю. Модель вирізняється тим, що враховує детермінованість розвитку споживчого ринку неоекономічними процесами відтворення людини та суспільства. Вона враховує змінені в системі новітніх ринкових відносин умови формування уподобань людини-споживача та її поведінки, яку зумовлюють не тільки економічні чинники, але й соціальні, психологічні, морально-етичні, політичні, правові, екологічні й ін.

7. Розроблено методологічні засади дослідження стану споживчого ринку в контексті оцінки розвитку національної економіки. Вони ґрунтуються на принципах методологічного плюралізму та передбачають вибір і застосування для оцінки досконалості функціонування ринку та соціально-економічних систем методів (історико-генетичного, статистичного, феноменологічного) і методологічних концептів (соціоекономічного, соціокультурного, мережевого й інституціонального). Використання зазначених засад під час аналізу емпіричних даних дозволило врахувати національну специфіку сучасного періоду життя суспільства та визначити рівень його економічного розвитку за показниками споживчого ринку.

8. Здійснена оцінка ступіню макроекономічної стабільності на основі показників стану та динаміки споживчого ринку. Визначено, що ключову роль у забезпеченні зв'язку між виробництвом і споживанням відіграє людина. Заснована на цьому вихідному положенні методика аналізу дозволила описати та кількісно оцінити зв'язок між кінцевим результатом виробничої діяльності економічних одиниць-резидентів у сфері матеріального та нематеріального виробництва (ВВП у середньому на одну людину) та низкою параметрів (рівень споживчих цін, обсяг роздрібного товарообороту, кількість об'єктів роздрібної торгівлі, обсяг продажу споживчих товарів, вироблених в Україні та представлених на внутрішньому ринку), що визначають стан споживчого ринку.

9. Обґрунтовано можливості та виявлено межі використання показників стану споживчого ринку для діагностики соціального розвитку в Україні. Розвинуто підхід до аналізу споживчого ринку, особливістю якого стало поширення традиційно застосовуваних у наукових дослідженнях прийомів і методів для оцінки не тільки суто економічної значущості цього ринку, але також соціально-економічної. Це дозволило довести, що аналіз соціального розвитку країн за показниками стану споживчого ринку є як можливим, так і необхідним, й продемонструвати це на прикладі соціально-економічного розвитку України (за станом і в динаміці).

10. Виявлено особливості промислової політики України на основі урахування проблем, виявлених і відображених у змінах споживчого ринку. Особливість цього підходу зумовлена вибором і застосуванням показників значущості галузі на внутрішньому споживчому ринку (частка виробленої продукції в роздрібному товарообороті) та показників рівня задоволення попиту на внутрішньому ринку вітчизняними виробниками (частка товарів національного виробництва на внутрішньому ринку; відношення індексу роздрібного товарообороту та індексу виробництва). Результатом аналізу стала кластеризація галузей, їх класифікація за значенням часткових

показників і виділення груп з метою визначення доцільності / недоцільності змін промислової політики та застосування певних інструментів.

11. Ідентифіковано особливості фінансової політики України через виявлення її ролі у розвитку споживчого ринку. Засади дослідження відрізняє від інших виокремлення блоку факторного аналізу, який описує зміни споживчого ринку під впливом податково-бюджетної та грошово-кредитної політики держави та фіксує визначально значущі умови успішного функціонування механізму ринку (формування попиту, пропозиції та опосередкування зв'язків між споживачем і виробником у стані рівноваги). Доведено наявність високого ступеня тісноти зв'язку між товарооборотом і видатками держбюджету на економічну діяльність та грошовою масою: зі зростанням видатків державного бюджету на економічну діяльність на 1 % відбувається зростання роздрібного товарообороту на 0,05 %; зі зростанням грошової маси на 1 % спостерігається зростання товарообороту на 1,1 %.

12. Визначено напрями зовнішньоекономічної політики України та її вплив на стан внутрішнього споживчого ринку. Отримано результат збалансованого впливу на розвиток національної економіки промислової та зовнішньоекономічної політики держави. Це дозволило виявити причини низької частки продукції вітчизняних виробників на національному споживчому ринку й оцінити наслідки цього явища. З цією метою виокремлено внутрішні чинники (пов'язані з результативністю промислової політики держави) – ті, що походять від теперішніх можливостей національної системи виробництва з притаманним їй рівнем технічного оснащення і продуктивності праці й переносяться на готовий продукт, і зовнішні (пов'язані з результативністю зовнішньоекономічної політики держави) – ті, що походять від діяльності іноземних компаній на українському ринку споживчих товарів. Показано, що зі зростанням частки виробленої в країні інноваційної продукції на 1 % відбувається зростання частки продукції вітчизняних виробників на ринку на 0,07 %; решта обраних чинників впливає негативно: зі зростанням обсягів реалізації вітчизняних

виробників на 1 % відбувається зниження частки продукції вітчизняних виробників на ринку на 0,08 %, а зі зростанням обсягів імпорту на 1 % – зниження на 0,06 %.

13. Визначено напрями соціалізації економіки й індивідуалізації споживчого ринку як необхідних передумов розвитку національної економіки. Вони ґрунтуються на положенні про посилення в період становлення постіндустріальних відносин обопільного зв'язку між розвитком соціальної сфери та споживчим ринком, що, на відміну від періоду суто індустріальних відносин, вважався неістотним. Аргументовано, що такий зв'язок зумовлюють: з боку соціальної сфери – процеси забезпечення соціальної відповідальності бізнесу, соціального партнерства, соціалізації економіки через затвердження нової системи суспільних цінностей, яка передбачає всебічний розвиток індивіда, на противагу максимізації вигоди сторін за умов їх ринкової взаємодії; з боку ринку – індивідуалізація товару та відносин між учасниками ринкових відносин, особливість механізму формування потреб представниками покоління Z, нові (відповідно до умов інтернет-економіки) принципи формування пропозиції, надзвичайна швидкість і масовість угод купівлі / продажу тощо. Це дозволило виявити причини прерогатив інтересів розвитку в Україні економічної сфери (суто бізнесової та елітарно представленої) порівняно з вторинністю інтересів розвитку соціальної.

14. Визначено напрями та засоби заохочення розвитку соціальної відповідальності бізнесу в Україні відповідно до імперативу споживчого ринку. Запропоновано концепцію соціального гомеостазу, в якій соціальна відповідальність бізнесу виступає компенсаторним і одночасно коригуючим інструментом порушення динамічної рівноваги споживчого ринку, викликаній чинниками зовнішнього походження. Це, своєю чергою, забезпечує умови сталого розвитку соціально-економічних систем. Концепція передбачає наявність двох блоків: 1) положень з обґрунтування можливості соціально-економічних систем зберігати динамічну сталість

параметрів і функцій у разі відсутності загроз ринкового розбалансування та 2) положень з обґрунтування практичної можливості застосування заходів соціальної відповідальності як умови розвитку національної економіки та засобу активізації споживчого ринку. Розвинуто підходи до типології споживачів, що передбачають виокремлення профспоживачів, просьюмерів, глобальних споживачів і забезпечують їх ідентифікацію за принципами та напрямками свідомої та самостійно організованої ринкової поведінки, а також за їх присутністю у сегменті інтернет-економіки. Обґрунтовано положення про посилення впливовості сучасного громадянського суспільства щодо дотримання бізнесом принципів соціальної відповідальності, формування якісних змін споживчого ринку та забезпечення умов розвитку національної економіки та соціально-економічного розвитку суспільства в цілому.

15. Обґрунтовано доцільність імплементації міжнародних ініціатив і стандартів соціальної відповідальності в Україні та розроблено заходи відповідного спрямування. Запропонована методологія визначення результативності соціальної відповідальності бізнесу на основі комплексної оцінки показників за соціальною, економічною та екологічною сферами з проєкцією цього процесу на сферу споживання. Теоретичне обґрунтування та емпіричне застосування методології підтвердило положення про те, що споживчий ринок є індикатором соціально-економічної політики, яка проводиться державою та індикатором розвитку національної економіки. Це дозволило оцінити вклад соціально відповідальних компаній у розвиток національної економіки й узагальнити такі ефекти: економічний, бюджетний, соціальний, екологічний та споживчий.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аболафия М. Рынки как культуры: этнографический подход. Западная экономическая социология. Хрестоматия современной классики. С. 431—444. URL: http://ecsocman.hse.ru/data/094/673/1219/reader_introd.pdf (дата обращения: 18.09.2018).
2. Абрамов В. Л. Мировая экономика : учеб. пособие. Москва : Дашков и К°, 2006. 312 с.
3. Аверьянов А.Н. Системное познание мира : Методологические проблемы. Москва : Политиздат, 1985. 263 с.
4. Аграрна реформа в Україні / П. І. Гайдуцький та ін.; за ред. П. І. Гайдуцького. Київ: ННЦ ІАЕ, 2005. 424 с.
5. Адаменко І.П. Фінансова політика як інструмент соціально-економічного розвитку країни. *Бізнес Інформ*. 2014. № 3. С. 341–345.
6. Азарян Е.М. Потребительский рынок: становление и развитие: монографія. Донецк: ІЭП НАН України. 2002. 190 с.
7. Актуальні питання розвитку економіки: теорія і практика: колективна монографія / за ред. А. О. Касич., М. М. Хоменко. Кременчук: ТОВ «Кременчуцька міська друкарня», 2012. 304 с.
8. Амоша І. Організаційно-економічні механізми активізації інноваційної діяльності в Україні. *Економіка промисловості*. 2005. № 5. С. 15-21.
9. Анализ рынков в современной экономической социологии: отв. ред. В.В. Радаев, М. С. Добрякова. Москва: Изд. дом ГУ-ВШЭ, 2008. 424 с.
10. Аналіз ефективності монетарної політики Національного банку України. URL: https://feao.org.ua/wp-content/uploads/2016/08/FEAO_Analysis-of-the-NBU-Monetary-Policy-Effectiveness_A5_03.pdf/. (дата звернення: 15.11.2017).

11. Андреев А. А. Корпоративная социальная ответственность как фактор устойчивого развития региона : диссертация ... канд. эконом. наук : 08.00.05. Челябинск, 2010. 238 с.
12. Антикризисное управление : учебник / под ред. Э.М. Короткова. Москва: ИНФРА-М, 2000. 432 с.
13. Антипенко Є. Ю., Мосненко М. Г. Методи прогнозування та планування систем управління ланцюгами поставок підприємств будівельної галузі. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Економіка»*. Вип. 7(2). 2013. С. 3-9.
14. Антология мировой философии. Москва : Мысль, 1992. 776 с.
15. Апопій В.В. Ринок споживчих товарів в Україні: проблеми сучасного розвитку. *Економіка і прогнозування*. 2002. №4. С. 115-123.
16. Аранчій В.І., Перетятко І.В. Зовнішньоекономічна безпека України в контексті міжнародної інтеграції. *Вісник Полтавської державної аграрної академії*. 2012. №2. С. 150–161.
17. Аристотель. Политика. Афинская политая. Москва, 1997. С. 49.
18. Арон Р. Этапы развития социологической мысли / общая ред. и предисл. П. С. Гуревича. Москва : Прогресс, 1992. 608 с.
19. Архірейська Н. В., Панасейко І. М. Сучасні проблеми забезпечення та оцінки рівня зовнішньоекономічної безпеки України. *Бізнес Інформ*. 2015. № 1. С. 40-45.
20. Афанасьев В.Г. Общество: системность, познание и управление. Москва : Политиздат, 1981. 432 с.
21. Афанасьев В.Г. Системность и общество. Москва : Политиздат, 1980. 368 с.
22. Афанасьев Н.В., Рогожин В.Д., Рудыка В.И. Управление развитием предприятия : монография. Харків : Издательский Дом «ИНЖЭК», 2003. 184 с.
23. Балабанов И.Т, Балабанов А.И. Внешнеэкономические связи. Москва : Финансы и статистика, 2000. 512 с.

24. Балтачєєва Н. Напрями системної трансформації ісоціальної політики в Україні. *Економіст*. 2012. № 8. С. 29—32.
25. Бальцєрович Л. Социализм, капитализм, трансформация: очерки на рубеже эпох. М.: Наука, 1999. 352 с.
26. Башнянин Г.І. Економічні системи / за ред. Г.І. Башнянина. Львів: Ліга-Прес, 2015. 500 с.
27. Башнянин Г.І., Куцик П.О., Ковтун О.І. Глобальна економіка: принципи становлення, функціонування, регулювання та розвитку. Львів : вид-во ЛКА, 2015. 594 с.
28. Башнянин Г.І., Ковтун О.І., Лазур П.Ю., Хомяк О.В., Яхно Т.П., Становлення інтегрованих корпоративних мікроекономічних систем в економіках перехідного типу: колективна монографія / За заг. ред. Г.І. Башнянина. Львів : «Львівська комерційна академія», 2003. (Особистий внесок: напрями трансформації структури національної економіки: організаційно-економічний аспект). С. 98-101
29. Баюра Д. О. Соціальна відповідальність як інструмент удосконалення корпоративного управління в Україні. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2012. № 4. С. 204-210.
30. Бейкер У., Фишер Дж., Фолкнер Р. Риски рынка: продолжение и разрыв межорганизационных рыночных связей. Наст. изд. С. 143—154.
31. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: опыт социального прогнозирования. Москва : Academia, 1999. 956 с.
32. Белл Д., Иноземцев В. Эпоха разобщенности: размышления о мире XXI века. Москва: Свободная мысль : Центр исслед. постиндустриального о-ва, 2007. 303 с.
33. Безгодов А. В. Очерки социологии предпринимательства. СПб. : Петрополис, 1999. 224 с.
34. Беляев А.А., Коротков Э.М. Системология организации: учеб. пособие. М. : ИНФРА-М, 2000. 182 с.

35. Березін О. В., Дуда С. Т., Міценко Н. Г. Управління потенціалом підприємства : навчальний посібник. Львів : Магнолія 2006, 2014. 308 с.
36. Березіна О.Ю. Кількісна оцінка соціальної відповідальності корпорацій. *Вісник Української академії банківської справи*. 2012. № 1(32). С. 97-101.
37. Бертран Р. История западной цивилизации. Ростов- на-Дону : Феникс, 1998. 992 с.
38. Бессонова Н.Ю. Инфраструктура потребительского рынка региона: проблемы управления резервами / под ред. С.Н. Семенова. Саратов: СГСЭУ, 2006. 252 с.
39. Белявцев М.І. Інфраструктура товарного ринку: навчальний посібник. Київ: ЦНЛ, 2005. с.8.
40. Бжезинский З. Выбор. Мировое господство, или глобальное лидерство = The choice: global domination or global leadership / пер. с англ. Е. А. Нарочницкой, Ю. Н. Кобякова. Москва : Международные отношения, 2010. 264 с.
41. Бидик А. Г. Підвищення конкурентоспроможності аграрного виробництва. *Економіка АПК*. 2003. № 6. С. 115-121.
42. Блауг М. Экономическая мысль в ретроспективе. Москва: Дело-ЛТД, 1994. С. 655.
43. Блауг М. Курно, Антуан Огюстен. 100 великих экономистов до Кейнса = Great Economists before Keynes: An introduction to the lives & works of one hundred great economists of the past. СПб.: Экономикус, 2008. 352 с.
44. Блок Ф. Роли государства в хозяйстве. Западная экономическая социология: Хрестоматия современной классики. С. 659—699, или: Экономическая социология. 2004. Т. 5. № 2. С. 37—56.
45. Блюмин И. Г. Теория Курно. Критика буржуазной политической экономии: у 3-х т. Москва: Изд-во АН СССР, 1962. Т. I. Субъективная школа в буржуазной политической экономии. С. 491-532. VIII, 872 с.
46. Бова Н. В. Динаміка змін грошової маси та її вплив на

формування депозитної політики банку. *Молодий вчений*. 2015. № 10(25). С. 91-94.

47. Богатирьов І. О. Ефективність розвитку підприємства. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2006. № 8. С. 79.

48. Богатирьов І.О. Управління розвитком підприємства (за матеріалами малих підприємств меблевої промисловості України): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра канд.екон. наук: 08.06.01. Київ, 2004. 22 с.

49. Богданов А.А. Тектология: всеобщая организационная наука. Москва : Экономика, 1989. 304 с.

50. Богославец Г. М., Трубей О.М. Проблеми та перспективи розвитку підприємств оптової торгівлі України. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2014. № 5. Ч. 2. С. 28-32.

51. Боднарчук О.Г., Боднарчук О.І. Основні напрями вдосконалення зовнішньоекономічної політики як складової стратегії розвитку економіки держави. *Право і суспільство*. 2018. №1. С. 108-113.

52. Бойко А. В. Стійкість національної економіки: теорія, методологія, практика : монографія. Київ : Ін-т екон.та прогноз. НАН України, 2014. 288 с.

53. Болтаев М.Н. Абу Али Ибн Сина - великий мыслитель, энциклопедист Древнего Востока. Москва: Сампо, 2002. 400 с.

54. Болтански Л., Тевено Л. Социология критической способности. *Журнал социологии и социальной антропологии*. 2000. Т. 3. № 3. С. 66—83. URL: <http://ecsocman.edu.ru/jssa> (дата звернення: 12.10.2018).

55. Борисенко О. Сутність зовнішньоекономічної політики та її вплив на розвиток національного господарства. *Вісник Національної академії державного управління при Президентові України*. 2011. Вип. 1. С. 120-126.

56. Борисенко О.П. Стратегія формування та реалізації зовнішньоекономічної політики України. Наукові праці Чорноморського державного університету. 2015. №242. URL.: www.irbis-nbuv.gov.ua/.../cgiirbis_64.exe? (дата звернення: 12.10.2018).

57. Борисова І. Фінансова політика як важлива складова діяльності держави. URL:

http://elartu.tntu.edu.ua/bitstream/123456789/18044/2/ConfFMNES_2016_Borysova_I-Financial_policy_as_important_9-12.pdf (дата звернення: 12.10.2018).

58. Брегель Э.Я. Критика буржуазных учений об экономической системе современного капитализма. Москва : Мысль, 1972. С.166.

59. Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV—XVIII вв. Т. 2. Игры обмена. Москва: Прогресс, 1988

60. Бунге Н.Х. Основания политической экономии. Киев, 1870. 136 с.

61. Бунге Н.Х. Очерки политико-экономической литературы. СПб., 1895. 465 с.

62. Бурмистров В.М. Внешнеэкономическая политика России: современное состояние и основные направления оптимизации. *Российский внешнеэкономический вестник*. 2006. №7. С. 58-67.

63. Бьюкенен Дж. М., Макгрейв Р.А. Суспільні фінанси та суспільний вибір. Два протилежних бачення держави. Київ: Академія, 2004. 175 с.

64. Бьюкенен Дж.М. Конституция экономической политики: сочинения. Нобелевские лауреаты по экономике; пер. с англ. Москва: Таурус Альфа. 1997. Т. 1. 560 с.

65. Бьюкенен Дж.М., Макгрейв Р.А. Суспільні фінанси та суспільний вибір. Два протилежних бачення держави / пер. з англ. Київ: Академія, 2004. 175 с.

66. Бюджет України. URL.: <http://cost.ua/budget/revenue/> (дата звернення: 02.03.2019)

67. Валлерстайн И. Конец знакомого мира: социология XXI века / И. Валлерстайн. Москва: Логос, 2004. 368 с.

68. Валовой внутренний продукт Украины. *Фінансовий портал*: веб-сайт. URL: <http://index.minfin.com.ua/index/gdp/> (дата звернення: 02.11.2018)

69. Василенко В.А. Организационно–циклическая и структурно-функциональная модели развития организации. *Культура народов Причерноморья*. 2004. № 56, Т. 1. С. 100-107.
70. Василенко В.О., Шостка В.І. Ситуаційний менеджмент: навч. посібник. – Київ : ЦУЛ, 2003. 285 с.
71. Васильців Т.Г., Цап М.В. Узагальнення концептуальних положень організаційно-економічного механізму та інструментів державної структурної політики імпортозаміщення. *Бізнес Інформ*. 2014. №8. С. 40-44
72. Вдовенко Л. О. Мотивація підприємницької діяльності в аграрній сфері економіки : 08.06.01. Київ, 2002. 20 с.
73. Вегера С.А. Глобалізація і людський розвиток. Київ: Національна академія управління, 2011. 40 с.
74. Ведута Е. Н. Государственные экономические стратегии. Москва; Екатеринбург : Деловая книга, 1998. 440 с.
75. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. 1728 с.
76. Венгер В.В. Показники економічного зростання: галузевий аспект. *Причорноморські економічні студії*. 2016. №7. С. 33-37.
77. Вергал К. Ю. Дослідження стратегічного інноваційного розвитку підприємства методами системного економіко-математичного моделювання. *Дослідження та оптимізація економічних процесів «Оптимум – 2008»* : твори VI Міжнар. наук.-практ. конф., (3–5 груд. 2008 р.). Харків : НТУ «ХПІ», 2008. С. 117–118.
78. Вернадський В. І. Вибрані твори. Київ : Наукова думка, 1973. 543 с.
79. Вечканов Г.С., Вечканова Г.Р. Современная экономическая энциклопедия. СПб. : Издательство «Лань», 2002. 880 с.

80. Вивчення форм та методів відносин бізнесу та суспільства в контексті соціальної відповідальності та діалогу URL: http://lir.lg.ua/Zv_vidpovid_biznesu_5.doc. (дата звернення: 22.02.2019).

81. Власенко В.А. Етимологія категорії управління розвитком соціально-економічних систем у ринкових умовах господарювання. *Вісник ДонДУЕТ ім. М. Туган-Барановського : науковий журнал*. 2006. Вип. 4 (32). С. 8–15.

82. Власова Т.Р. Добробут людини: сутність та специфіка на сучасному етапі розвитку суспільних відносин. *Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Серія «Економічні науки»*. 2009. № 3. С. 9–17.

83. Внутрішній ринок України: теорія та стратегія посткризового розвитку : наук.-метод. розробка / В. Г. Бодров та ін.; за заг. ред. В. Г. Бодрова. Київ : НАДУ, 2011. 80 с.

84. Вовчак О. Д. Теоретичні засади та методичні рекомендації формування концепції соціально-економічного розвитку України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Економічні науки»*. Випуск 5. Частина 1. – Херсон, 2017. – С. 18-22.

85. Володина Д. Модель потребителя будущего в теориях постиндустриального общества. *Общество и экономика*. 2010. № 9. С. 120-131.

86. Ворожейкин И.Е. Управление социальным развитием организации: учебник. Серия: Высшее образование. Москва: ИНФРА Москва, 2001. 176 с.

87. Ворона О.В. Методичні підходи до оцінки рівня соціальної відповідальності. *Вісник економіки транспорту і промисловості*. 2010. № 30. С. 127-133.

88. Воронин В. П., Кандакова Г.В., Подмолодина И.М. Мировое хозяйство и экономика стран мира. Москва : Финансы и статистика, 2008. 236 с.

89. Воронкова А.Е., Калюжная Н.Г. Моделирование задачи совершенствования организационной структуры управления предприятием. *Экономика промышленности*. 2006. №1(32). С. 3-9. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/2737/st_32_1.pdf?sequence=1 (дата обращения: 03.12.2018).

90. Воронкова А.Э. Стратегическое управление конкурентоспособным потенциалом промышленных предприятий : дис. на соискание науч. степени д-ра экон. наук : 08.06.01. Луганск, 2001. 482 с

91. Воронов Д.К., Погорелов Ю.С. Розвиток підприємства: управління змінами та інновації : монографія. Харків : АдВА, 2009. 436 с.

92. Гавкалова Н. Л. Формування соціально-економічного механізму ефективності менеджменту персоналу : дис. ...д-ра экон. наук : 08.00.04 / Харк. нац. экон. ун-т. Харків, 2009. 572 арк.

93. Галиахметов Р.А., Кутяшова Е.В. Развитие регионального потребитель- ского рынка. Ижевск: Изд-во ИжГТУ, 2004 156 с.

94. Гальчинський А. Глобальні трансформації: концептуальні альтернативи. Методологічні аспекти: Наук. вид. Київ: Либідь, 2006. 312 с.

95. Гальчинський А. Основи кейнсіанської моделі регулювання економічного циклу. *Вісник НБУ*. 2009. №1. С. 3-8.

96. Гальчинський А.С. Економічна методологія. Логіка оновлення: курс лекцій. Київ: «АДЕФ-УКРАЇНА», 2010. 559 с.

97. Гальчинський А. С. Криза і цикли світового розвитку. Київ : АДЕФ-Україна, 2009. 392 с.

98. Гапонюк О.І. Фінансова безпека держави та шляхи її забезпечення. *Вісник приазовського державного технічного університету. Серія: Економічні науки*. 2014. Вип. 27. URL: [http:// ves.pstu. edu/ article/ view/ 36455/32622](http://ves.pstu.edu/article/view/36455/32622) (дата звернення: 12.12.2018)/

99. Гегель Г. В. Ф. Энциклопедия философских наук. Наука логики: в 3 т. Москва : Мысль, 1974. Т. 1. 452 с.

100. Геєць В. Нестабільність та економічне зростання. Київ : Інститут економічного прогнозування, 2000. 344 с.
101. Геоекономічні сценарії розвитку і Україна : монографія / М. З. Згуровський, та ін. Київ : Академія, 2010. 328 с.
102. Герасин А.Н., Мезяков Ю.А. Государственное регулирование национальной экономики: типы и особенности. *Бизнес в законе*. 2011. №2. С. 201-204.
103. Герман Дэйли, Джон Кобб. Ради общего блага / под ред. А.Ю. Ретеюма и П.И. Сафонова. Москва: Российское отделение ISEE, 1994. 323 с.
104. Герман Дэйли, Кеннет Таунсенд. Оценивая нашу Землю. Экономика, экология, этика / под ред.. А.Ю. Ретеюма, П.И. Сафонова. Москва: Российское отделение ISEE, Москва, 1994. 268с.
105. Глобальное экономическое развитие: тенденции, асимметрии, регулирование : монография / Д. Лукьяненко и др. ; под науч. ред. проф. Д. Лукьяненко, А. Поручника, В. Колесова. Киев : КНЭУ, 2013. 466 с.
106. Глубіш Л.Я. Еволюція наукових поглядів на зміст теорії добробуту та її специфіка на сучасному етапі соціально-економічних відносин. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2016. Вип. 6. Ч. 1. С. 58-63.
107. Глуха Г.Я. Система показників економічного зростання. *Академічний огляд*. 2013. №2(39). С. 5-12.
108. Гнатенко А.І. Зарубіжний досвід державного регулювання розвитку регіонів країн Центральної та Східної Європи. *Теорія та практика державного управління*. 2012. Вип. 4 (39). С. 512—519.
109. Гоббс Т. Твори у 2 т. Філософія. Москва, 1990. 896 с.
110. Головащенко О.С. Щодо моделей соціальної держави. *Вісник СевНТУ*. 2011. Вип. 116/2011. С. 10–15.
111. Голошубова Н. О. Розвиток торговельних мереж в Україні. *Товари і ринки*. 2011. № 1. С. 15-24.

112. Горбатенко В. П. Інноваційний розвиток України: політико-правові аспекти : монографія. Київ : ТОВ «Видавництво «Юридична думка», 2006. 248 с.
113. Гордуновський О. М. Особливості зовнішньоекономічної політики України. *Вісник Черкаського університету. Серія «Економічні науки»*. 2015. №4 (337). С. 22-29.
114. Горкіна Л.П. Від ідеї неокласичного синтезу до ідеї ефективності соціалістичного планування (парадокс теорії цінності М.І.Тугана-Барановського). *Історія нар. госп-ва та екон. думки України*. Київ - Тернопіль, 2000. Вип. 31-32. С. 166-185; Вип. 33-34. С. 139-150.
115. Горкіна Л.П. Уроки минулого: погляди М.Бунге на генезис і завдання економічної теорії та економічної політики держави. *Вісник Укр. акад. держ. управл. при Президентові України*. 2002. № 4. С. 179-189.
116. Горлачук В.В., Яненко І.Г. Економіка підприємства : навч. посібник. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. 344 с.
117. Государственные и муниципальные финансы / под ред. И. Д. Мацкуляка. Москва : Изд-во РАГС, 2007. 640 с.
118. Гражевська Н.І. Економічні системи епохи глобальних змін. Київ: Знання, 2008. 431 с.
119. Гребельник О. П. Основи зовнішньоекономічної діяльності: підручник. Київ : Центр навч. л-ри, 2004. 384 с.
120. Гриньова В. М., Самойленко В.В. Ринок праці: теоретико-методологічні засади та напрямки розвитку : монографія. Харків : ІНЖЕК, 2007. 168 с.
121. Гриценко А. А., Кирєєв С. І. Соціально-ринковий вибір в Україні : модель та реальність. *Трансформація моделі економіки України (ідеологія, протиріччя, перспективи* / за ред. В. М. Гейця. Київ : Логос, 1999. С. 23–55.
122. Грицина Л. І. Механізм формування корпоративної соціальної відповідальності в управлінні підприємством: автореф. дис. канд. екон. наук: 08.00.04 / Харків. 2008, 19 с.

123. Гришкін О. В. Соціалізація економіки України : теорія, методологія, перспективи : монографія. Дніпропетровськ : Пороги, 2005. 498 с.
124. Гукалова І. В. Умови, спосіб, рівень та якість життя населення: співвідношення понять. *Вісник Дніпропетровського університету*. 2006. Вип.10. С. 67-78.
125. Гуменюк О. О. Розвиток інфраструктури ринку України. *Інноваційна економіка*. 2013. № 7(45). С. 201-206.
126. Гуняєва Н. Міжнародні стандарти в галузі соціальної відповідальності. *Стандарти та якість*. 2004. №10. С. 61-65.
127. Гэлбрейт Дж. Экономические теории и цели общества. Москва: Прогресс, 1979. С.68.
128. Данилишин Б. Как менять нашу экономику. *Капитал*. URL: <https://www.capital.ua/ru/publication/130434-kak-menyat-nashu-ekonomiku> (дата звернення: 12.02.2019)
129. Деягин М. Мировой кризис: общая теория глобализации. Москва: Прогресс-Традиция, 2001. 304 с.
130. Демешок О.О. Особливості соціально-економічного розвитку регіональних виробничо-економічних систем України. *Український соціум: наука – освіта – виробництво* : зб. наук. праць. Київ : МНТУ ім. Ю. Бугая, Центр перспективних соціальних досліджень Міністерства соціальної політики України та НАН України, Асоціація ТЕКУ, Вид-во ПП Вишемирський В.С. 2013. Вип. 4. 344 с.
131. Державна служба регуляторної політики з питань регуляторної політики та розвитку підприємництва. URL: <http://www.dkrp.gov.ua/list/19.htm> (дата звернення: 02.02.2019).
132. Денисов Н.В. Неоэкономическая модель человека и личности в условиях становления новой экономики. *Социально-экономические явления и процессы*. 2013. №8(054). С. 33 – 39.

133. Державна казначейська служба України. URL: <https://www.treasury.gov.ua/ua/file-storage/vikonannya-derzhavnogo-byudzhetu> (дата звернення: 02.02.2019).

134. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 02.02.2019).

135. Деєва Н.М. Організаційно-фінансовий механізм забезпечення державних соціальних гарантій в регіоні : дис. ... канд. екон. наук. Дніпропетровськ : ДНУ, 2002. 240 с.

136. Димаджіо П. Культура и хозяйство. *Западная экономическая социология: Хрестоматия современной классики*. Москва, 2004. С. 471.

137. Дідківська Л.І., Головка Л.С. Державне регулювання економіки. Київ : Знання, 2006. 213 с.

138. Дідківський М. І. Зовнішньоекономічна діяльність підприємства : навч. посіб. Київ : Знання, 2006. 462 с.

139. Дейнека Т. А. Соціально-економічні суперечності процесу глобалізації суспільства (політико-економічний аналіз) : монографія. Київ : КНЕУ, 2018. 510 с.

140. Доклад о социальных инвестициях в России 2004 год. Роль бизнеса в общественном развитии / под общ. ред. С. Е. Литовченко. Москва: Ассоциация менеджеров, 2004. 80 с.

141. Долан Э. Дж., Лидсей Д. Е. Рынок: микроэкономическая модель. СПб., 1992. 496 с.

142. Домнина С. В. Методологические аспекты управления процессом формирования общественного благосостояния на региональном уровне : автореф. дис. на соискание уч. степени д-ра эк. наук : 08.00.05. Санкт Петербург, 2011. 47 с.

143. Дороніна М.С., Нечепуренко А.І. Соціальний капітал виробничої організації: монографія. Харків: Вид. ХНЕУ, 2011. 232 с.

144. Драган І.В. Реалізація природно-ресурсного потенціалу території на засадах самовідтворюваності в контексті модернізації національної економіки. *Агросвіт*. 2013. № 8. С. 22–27.

145. Драган І.В., Микитенко В.В. Ресурсно-функціональне забезпечення розбудови і запровадження еколого-економічного моніторингу України в контексті сталого розвитку та наближення до стандартів ЄС. *Агросвіт*. 2013. № 22 С. 22–27.

146. Драгомирецька М.І. Проблеми формування кон'юнктури споживчого ринку України. *Економіка АПК*. 2008. № 10. С. 113.

147. Дrajниця С.А. Добробут населення України: проблеми та шляхи їх вирішення. *Університетські наукові записки*. 2013. № 2. С. 303–309.

148. Древнекитайская философия. *Антология*. Т. 1. Москва : Принт, 1994. С. 231-235.

149. Друкер П. Задачи менеджмента в XXI веке / пер. с англ. Москва : Вильямс, 2000. 272 с.

150. Doing Business. Розвиток підприємництва. Діяльність. URL: <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=232ba380-67ec-4689-a90e-f67da7840f9e&title=DoingBusiness> (дата звернення: 12.09.2018).

151. Дьяченко О. В. К сущности категории «новая экономика»/ О.В. Дьяченко. *Вестник Челябинского государственного университета*. 2010. № 5 (186). Экономика. Вып. 25. С. 18–23.

152. Економіка зарубіжних країн / за ред. д.е.н. А.С. Філіпенка. Київ : Либідь, 1998. 416 с.

153. Економічна енциклопедія: у трьох томах / редкол.: С. В. Мочерний (відп. ред.) та ін. Київ: Видавничий центр «Академія», 2000. Т. 1. 864 с.

154. Економічна теорія : політекономія / за ред. В. Д. Базилевича. Київ : Знання-Прес, 2004. 615 с.

155. Елисеева И.И., Юзбашев М.М. Общая теория статистики: учебник. Москва: Финансы и статистика, 2004. 656 с.

156. Енергоефективність: стратегічний ресурс трансформації виробничо-економічних відносин : монографія / О.М. Алимов та ін. / за науковою редакцією В.В. Микитенко. Київ : Київ. нац. ун-т технологій та дизайну МОНмолодьспорту України, 2012. 734 с.

157. Євдокимов Ф.І., Гавва В.М. Азбука маркетингу: навч. Посібник. Донецьк : Сталкер, 2008. 432 с.

158. Євтушевська О.В. Особливості сприйняття добробуту у секулярному суспільстві. *Ефективна економіка*. 2015. №5. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4046> (дата звернення: 12.10.2017).

159. Єрмолаєв А.В. Національні стратегії в епоху глобальних трансформацій. *Стратегічні орієнтири*. 2012. № 2. С. 9–11.

160. Жак О.П. Координація грошово-кредитної та податково-бюджетної політики на стадії їх розробки. URL.: https://essuir.sumdu.edu.ua/bitstream/123456789/53846/5/Zhak_monetary_policy.pdf1.pdf (дата звернення: 13.12.2018).

161. Жеребин В.М., Романов А.Н. Уровень жизни населения: основные категории, характеристики и методы оценки. - Москва: ЮНИТИ, 2002. 592 с.

162. Жиглей І.В. Моделі соціальних держав та соціальний захист: екскурс в минуле та майбутнє. *Вісник ЖДТУ*. 2008. № 4(46). С. 71–79.

163. Забродский В.А., Кизим Н.А. Развитие крупномасштабных экономико-производственных систем. Харьков : Бизнес Информ, 2000. 72 с.

164. Загашвили В. Зарубежный опыт импортозамещения и возможные выводы для России. *Вопросы экономики*. 2016. № 8. С. 137–148.

165. Загородній А. Г., Вознюк Г.Л. Фінансово-економічний словник. Київ : Знання, 2007. 1072 с.

166. Зайналов М.И. Формирование и функционирование продовольственного рынка: региональный аспект: монографія. Москва: Наука, 1993. 128 с.

167. Зайцев В.Є. Митна політика України в контексті євроінтеграційних відносин. *Вісник економічної науки України*. 2017. №2. С. 43-47.
168. Зайцев Ю. К. Соціалізація економіки України та системна трансформація суспільства : методологія і практика : монографія. Київ : КНЕУ, 2002. 188 с.
169. Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність». URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/959-12> (дата звернення: 20.12.2018).
170. Закон України «Про Національний банк України». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14> (дата звернення: 13.12.2018).
171. Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава : Програма економічних реформ на 2010–2014 роки / Комітет з економічних реформ при Президентові України. URL: http://www.president.gov.ua/docs/Programa_reform_FINAL_1.pdf (дата звернення: 16.12.2018).
172. Запасна Л. С. Економічна сутність розвитку підприємства. *Проблемы материальной культуры. Экономические науки*. 2007. № 2. С. 32–37.
173. Звіт Антимонопольного комітету України за 2018 рік. URL: <http://www.amc.gov.ua/amku/doccatalog/document?id=148160&schema=main> (дата звернення: 16.05.2019).
174. Звіт Правління Національного банку України щодо проведення грошово-кредитної політики, 2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/vr577500-18/conv> (дата звернення: 01.02.2019).
175. Звягинцева Н.А. Актуальные вопросы периодизации развития процессов регулирования экономических систем. *Известия ИГЭА*. 2013. № 1. С. 18-23.
176. Зелизер В. Создание множественных денег. *Экономическая социология*. 2002. №4. Т.3. С. 58-72.

177. Идрисов Г. И. Промышленная политика России в современных условиях. Москва: Изд-во Ин-та Гайдара, 2016. 160 с.

178. Ильенков Е. В. Диалектика абстрактного и конкретного в «Капитале» К. Маркса. Москва : Из-во Академии наук СССР, 1959. 468 с.

179. Институциональная архитектура и динамика экономических преобразований : монография / под ред. наук А.А. Гриценко; Ин-т экономики и прогнозирования НАН Украины. Харьков : Форт, 2010. 928 с.

180. Івашко О. Фінансова безпека України в умовах кризових явищ в економіці. URL: file:/// C:/Documents% 20and% 20Settings (дата звернення: 16.12.2018).

181. Іващенко А.В. Проблеми економічної організації споживчого ринку в умовах перехідного періоду. *Економіка та держава*. 2008. № 7. с. 34-36.

182. Индекс социального развития 2017. URL: <https://www2.deloitte.com/ua/uk/pages/press-room/research/social-progress-index-2017.html> (дата звернення: 16.12.2018).

183. Інновації в Україні: Європейський досвід та рекомендації для України. Т. 3. Інновації в Україні: пропозиції до політичних заходів. Київ : Фенікс. 2011. С. 5-7.

184. Інноваційна Україна 2020 : національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця та ін. Київ: НАН України, 2015. 336 с.

185. Інноваційний розвиток економіки: модель, система управління, державна політика / за ред. док. екон. наук, проф. Л.І. Федулової. Київ : «Основа», 2005. 552 с.

186. Каламан О.Б. Теоретичні складові, особливості управління, розвиток поняття ринку продукції виноградарства. *Економічний аналіз* : зб. наук. праць / Тернопільський національний економічний університет; редкол. : В.А.Дерій (голов.ред.) та ін. Тернопіль : Видавничо-поліграфічний центр Тернопільського національного економічного університету «економічна думка», 2015. Т. 21. № 1. С.50-55

187. Капліна А.С. Поняття «розвиток» у категоріальному апараті теорії розвитку. *Збірник наукових праць східноукраїнського національного університету ім. В. Даля*. 2012. №24(2). С. 57 – 64.

188. Каримов А.В. Неолиберализм Милтона Фридмана как учение о свободе. *Социально-экономические явления и процессы*. 2013. № 3. С. 184-189.

189. Карлоф Б. Деловая стратегия / пер. с англ.; науч. ред. В.А. Приписнов. М. : Экономика, 1991. 238 с.

190. Кваснюк Б. Є. Конкурентоспроможність національної економіки. К.: Фенікс, 2014. 582 с.

191. Квист Дж. Социальные реформы в скандинавских странах в 1990-е годы: использование теории нечеткого набора для оценки соответствия идеальным типам. URL: <http://spero.socpol.ru> (дата звернення: 22.02.2019).

192. Кейнс Д. Общая теория занятости, процента и денег / пер. с англ. Москва : Гелиос АРВ, 1999. 352 с.

193. Керівництво з соціальної відповідальності ISO/DIS 26000 / Міжнародна організація стандартизації: Guidance on social responsibility. URL: isotc.iso.org (дата звернення: 10.02.2019).

194. Кириленко Л. М. Необхідність, сутність та напрями соціальної орієнтації економічного розвитку. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Економіка*. 2014. №165. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/neobhidnist-sutnist-ta-napryami-sotsialnoyi-orientatsiyi-ekonomichnogo-rozvitku> (дата звернення: 12.02.2019).

195. Киселева Е.Н., Власова О.В., Коннова Е.Б. Рынок продовольственных товаров : учеб. пособие. Москва: Вузовский учебник, 2009. 162 с.

196. Клименко А.І. Государственное регулирование экономики как одно из условий обеспечения ее стабильности. *Известия ПГУ им. В.Г. Белинского*. 2011. №24. С.279-283.

197. Кнорр-Цетина К., Брюггер У. Рынок как объект привязанности: Исследование постсоциальных отношений на финансовых рынках. Западная экономическая социология: Хрестоматия современной классики. С. 435—468
198. Коваленко І. І., Бідюк П. І., Гожий О. П. Вступ до системного аналізу : навчальний посібник. Миколаїв : МДГУ ім. Петра Могили, 2004. 148 с.
199. Козлова А. І. Інноваційна модель розвитку економіки України: міжнародні пріоритети. *Вісник національного університету «Львівська політехніка»*. 2012. №725. С. 125-129.
200. Козырев В.М. Основные концепции в современной экономической теории. *Вестник Московской государственной академии делового администрирования. Серия: Философские, социальные и естественные науки*. 2010. № 1. С. 108-116.
201. Колесов А. С. Финансовая политика государства: методология оценки и повышения результативности: дисс. ... д-ра экон. наук. Санкт Петербург, 2014. 383 с.
202. Коли в Україні поліпшиться рівень життя: тривожний прогноз від Світового банку. Економічні новини. Економіка. *Сьогодні*. URL: <https://ukr.segodnya.ua/economics/enews/kogda-v-ukraine-uluchshitsya-uroven-zhizni-prognoz-vsemirnogo-banka-1273762.html> (дата звернення: 15.06.2019).
203. Колодко Г.В. Неолиберализм и мировой экономический кризи. *Вестник Финансового университета*. 2009. № 6. С. 5-11.
204. Колодко Г. Четверть століття трансформацій. *Виступ в Інституті економіки та прогнозування НАНУ*, травень 2014 р. URL: <http://f.ief.org.ua/kolodko.pdf> (дата звернення: 15.12.2018).
205. Колот А. Діалектика економічного та соціального розвитку як предмет наукових досліджень. *Україна: аспекти праці*. 2011. №5. С. 3-8.
206. Колот А.М. Мифы социальной политики, или с чего следует начинать формирование новой модели. *Зеркало недели*. 2010. № 2(781). URL: <http://www.zn.ua/3000/3050/68293> (дата звернення: 15.06.2018).

207. Комерційна діяльність підприємств на товарному ринку: проблеми ефективності торгових операцій: монографія / Яхно Т.П. Башнянин Г.І., Лазур П.Ю., Носов П.С., Футало Т.В. Львів, вид-во Львівська обласна друкарня, 2004. 170 с.

208. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 16.12.2018).

209. Концепція розвитку автомобільної промисловості та регулювання ринку автомобілів у період до 2015 року [Електронний ресурс] : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.08.2006 р. № 452-р. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/452-2006-%D1%80> (дата звернення: 16.12.2018).

210. Корнильєв К. Г. Предприятие будущего: результаты глобального исследования компании IBM. *Российский журнал менеджмента*. 2009. Т. 7. № 1. С. 149–178.

211. Коротков Э.М. Концепция менеджмента. Москва : Издательско-Консалтинговая Компания «ДеКА», 1997. 304 с.

212. Котлер Ф., Боуэн Дж., Мейкенз Дж. Маркетинг. Гостеприимство. Туризм: учебник для студентов вузов. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2018. 1071 с.

213. Котлер Ф., Лі Н. Корпоративна соціальна відповідальність. Як зробити якомога більше добра для вашої компанії та суспільства / Пер. з англ. С. Яринич. Київ: Стандарт, 2005. 302 с.

214. Кошельнік В.М. Развитие предприятия: экономическая сущность и видовая классификация. *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов*/ URL: <http://jurnal.org/articles/2014/ekon71.html> (дата звернення: 18.05.2017).

215. Кравченко А. А. Феномен «соціальної відповідальності» в еволюції суспільних трансформацій. *Гуманітарний вісник ЗДІА*. 2011. № 51. С. 217 – 223.

216. Кравченко А. Социология М. Вебера: труд и экономика. Москва : Издат. дом «На Воробьевых», 1997. 208 с.
217. Краснокутська Н.В. Інноваційний менеджмент : навч. посібник. Київ : КНЕУ, 2003. 504 с.
218. Краткий философский словарь / под. ред. А.П. Алексеева. Москва: Проспект, 1997. 217 с.
219. Крупнік А. С. Соціально-захисна спрямованість державної соціальної політики в умовах трансформації українського суспільства : дис. ... канд. політ. наук: 25.00.04 / Одеська національна юридична академія. Одеса, 2002. 169 с.
220. Крынская Л.И. Системный подход к построению модели развития регионов. *Культура народов Причерноморья*. 2004. №55. Т.3. С. 96–101.
221. Кужелев М.О. Формування національної моделі корпоративної соціальної відповідальності. *Схід*. Донецьк: Східний видавничий дім. 2012. № 2. С. 35-37.
222. Курносков О. Посилення ролі державної податкової політики в соціально-економічному розвитку країни. Державне управління та місцеве самоврядування. 2016. №1. С. 88-94
223. Курс экономической теории: Общие основы экономической теории. Микроэкономика. Макроэкономика. Основы национальной экономики : учеб.пособие для студентов вузов / под науч. ред. А.В. Сидоровича. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Дело и сервис, 2007. 1040 с.
224. Куцик П. О., Ковтун О. І., Башнянин Г. І. Глобальна економіка: принципи становлення, функціонування, регулювання та розвитку : монографія. Львів : Видавництво ЛКА, 2015. 594 с.
225. Кучин Б.Л., Якушева Е.В. Управление развитием экономических систем : технический прогресс, устойчивость. Москва : Экономика, 1990. 157 с.

226. Кэрролл Г. Концентрация и специализация: динамика ширины ниши в организационных популяциях. *Российский журнал менеджмента*. 2005. Т. 3. № 2. С. 119—138.

227. Лагутін В. Д. Внутрішній ринок споживчих товарів: теорія розвитку і регулювання : монографія. Київ : КНТЕУ, 2008. 327 с.

228. Лазебна І. Теоретичні засади функціонування ринку споживчих товарів України. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 5. С. 155.

229. Латинін М.А. Теоретичні підходи щодо визначення механізму державного регулювання розвитку аграрного сектора економіки України. *Державне управління: теорія та практика*. 2005. №2. URL: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/DUTP/2005-2/txts/galuz/05lmaseu.pdf> (дата звернення: 16.12.2018).

230. Лафта Дж.К. Теория организации: учеб. пособие. Москва : ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. 416 с.

231. Лемещенко П.С. Неοэкономика: предметная определенность и теоретические контуры. URL: <http://newpoliteconomy.org/publications/articles/821.pdf> (дата звернення: 16.12.2018).

232. Леонтьев А. Н., Леонтьева Е. Ю. Промышленная политика: определение понятия. *СИСП*. 2011. №4. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/promyshlennaya-politika-opredelenie-ponyatiya> (дата обращения: 16.12.2018).

233. Лепейко Т. І., Мазоренко О. В. Розкриття сутності функціонування та розвитку підприємства. *Економіка: проблеми теорії та практики: зб. наукових праць: у 5 т.* Дніпропетровськ: ДНУ, 2007. Вип. 232. Т. V. С. 1226-1231.

234. Лиска О. Г. Відповідальність: поняття та система. *Державне регулювання соціального підприємництва та соціально відповідального бізнесу : матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. 25 листопада 2010 р. / за*

заг. ред. д.е.н., проф. О. Ю. Амосова. Харків : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2010. С. 165-167.

235. Лиско Л. Р., Туниця Т. Ю. Економічна теорія сталого розвитку: світоглядні та методологічні чинники становлення. *Економічна теорія*. 2012. № 4. С. 19-28.

236. Лисяк Л. В., Журавель М. О. Бюджетна політика як інструмент забезпечення фінансової безпеки України. *Modern economics*. 2018. № 9. С. 53-59. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/modecon_2018_9_8 (дата звернення: 16.12.2018).

237. Лібанова Е. Соціальні проблеми модернізації української економіки. *Демографія та соціальна економіка*. 2012. № 1 (17). С. 5–22.

238. Лігоненко Л. О. Розвиток підприємства: відмітні характеристики та типологія. *ScienceRise*. 2015. № 3 (10). Т. 5. С. 53-57.

239. Лігоненко Л. О. Споживчий ринок України: методологія дослідження та регулювання : монографія. Київ, 2007. 307 с.

240. Лігоненко Л.О. Теоретико-методичні засади управління розвитком споживчого ринку. *Актуальні проблеми економіки*. 2006. № 11 (65). С. 103–112.

241. Локтионов М.В. Системный подход в менеджменте. Москва : Генезис, 2000. 288 с.

242. Лондар Л. П. Борговий складник фінансової безпеки України: загрози та індикатори. *Стратегічні пріоритети*. 2015. № 2 (35). URL: [http://www.niss.gov.ua/public / File/ Str prioritetu/ SP](http://www.niss.gov.ua/public/File/Str_prioritetu/SP) (дата звернення: 16.12.2018).

243. Лошенко І.Р. Концептуальні підходи до становлення і розвитку споживчого ринку України. *Формування ринкових відносин в Україні*. 2007. № 11. С. 103.

244. Лук'яненко І., Сидорович М. Бюджетно-податкова політика України: нові виклики: монографія. Київ: НаУКМА, 2014. 229 с.

245. Лукинов И. И. Эволюция экономических систем. Москва : Экономика, 2002. 568 с.

246. Лупак Р.Л. Імпортзаміщення в системі економічної безпеки держави: регіональний аспект: автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 21.04.01. Київ, 2018. 42 с.
247. Лютий І.О. Концептуальні засади та суперечності реалізації фінансової політики держави. *Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Економіка*. 2005. Вип. 79. С. 4-6.
248. Ляшенко І.М. Економіко-математичні методи та моделі сталого розвитку. Київ: Вища школа, 1999. 236 с.
249. Мазур А.А., Осадчая Н.В. Современные инновационные структуры. *Наука та інновації*. 2006. Т.2.(№ 1). С. 90-96.
250. Мазур О. Біфуркаційний характер розвитку роздрібної торгівлі України. *Вісник КНТЕУ*. 2014. № 1. С. 30-43.
251. Майер В.Ф. Уровень жизни населения СССР. Москва: Мысль, 1977. 512 с.
252. Макарова С.Н., Осколкова Н.С. Теоретические аспекты системы денежно-кредитного регулирования экономики. *Финансы и кредит*. 2013. №27 (555). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/teoreticheskie-aspekty-sistemy-denezhno-kreditnogo-regulirovaniya-ekonomiki> (дата обращения: 11.04.2019).
253. Макара О. В. Формування системи програм регулювання соціально орієнтованого розвитку. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі. Серія «Економічні науки»*. 2014. № 3 (58). С. 21–30.
252. Макдоналд, М., Данбар, Я. Сегментирование рынка: практическое руководство / пер. с англ. 2-е изд. Москва: Дело и Сервис, 2002. 288 с.
253. Макконел К.Р., Брю С.Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика: в 2 т. М.: ИНФРА-М, 2001. Т.1. 974 с.
254. Мала Н. Т., Грабельська О.В. Економічний розвиток підприємства: планування та моделювання. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2012. № 739. С. 22–28.

255. Маловичко С.В. Аналіз сучасних тенденцій та динаміки розвитку електронної торгівлі на підприємствах України. *Проблеми економіки*. 2015. № 2. С. 71 – 77

256. Мандибура В.О. Рівень життя населення України та проблеми реформування механізмів його регулювання. Київ: Парламентське вид-во, 1998. 256 с.

257. Мануїлов О. В. Посилення координації грошово-кредитної та бюджетно-податкової політики як інструмент забезпечення макроекономічної стабільності. *Наукові праці НДФІ*. 2017. № 2 (79). С. 77-87.

258. Маркс К., Энгельс Ф. Капитал. Москва: Политиздат, 1988. С.88-89.

259. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. В 30 т. Т. 26, ч. 3. Ин-т Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС. 2-е изд. Москва : Госкоммздат, 1955. URL: <http://www.esperanto.mv.ru/Marksismo/Kapital3/index.html> (дата обращения: 21. 04. 2016).

260. Маркс К., Энгельс Ф. Из ранних произведений. Москва: Госполитиздат, 1956. С. 274, 596, 605.

261. Марцин В.С. Економіка торгівлі: підручник. Київ: Знання, 2008. 603 с.

262. Маршалл А. Принципы политической экономии : у 3 т. / пер.с англ. Москва : Прогресс, 1993. Т. 1. 375 с.

263. Матеріали прес-брифінгу щодо рішень Правління НБУ з монетарної політики. Промова в.о. Голови НБУ Я.Смолія. URL: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/printable_article?art_id=63016895&showTitle=true (дата звернення: 01.02.2019).

264. Медведев В. А. Устойчивое развитие общества: модели, стратегия. Москва : Академия, 2001. 267 с.

265. Мельник А.Ф. Європейська інтеграція і Україна: радикальні економічні реформи. *Вісник Тернопільського національного економічного університету*. 2016. №4. С. 150-156.

266. Мельник А.Ф. Механізм активізації регіонального розвитку в контексті українського виміру. *Регіональні перетворення у світовому та українському вимірах*: моногр. / за наук.ред. д.е.н., проф. А.І.Крисоватого та д.е.н., проф. Є.В.Савельєва. Тернопіль : ТНЕУ, 2016. 388 с.

267. Мельник Л. Ю. Основи підприємництва та ринкової економіки : навч.посіб. Київ : Вища шк., 1995. 175 с.

268. Мельник А.Ф. Васіна А.Ю., Желюк Т.Л., Попович Т.М. Національна економіка: навч. посібник / за ред. А.Ф. Мельник. Київ : Знання, 2013. 463 с.

269. Мельник Л. Г. Фундаментальные основы развития. Суми : Университетская книга, 2003. 288 с.

270. Мельниченко О. А. Державна промислова політика: сутність, засоби та напрями розвитку. *Теорія та практика державного управління*. № 3(58). 2017. С. 1-7. URL : <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/tpdu/2017-3/doc/2/01.pdf> (дата звернення: 18.11.2018).

271. Мельниченко О.А. Генеза поглядів науковців на роль держави в підвищенні рівня добробуту населення. *Теорія та практика державного управління*. 2011. Вип. 2. С. 14–21.

272. Менгер К. Основания политической экономии. Одесса, 1903. С. 26, 29, 55, 56, 76.

273. Менеджмент : конспект лекций в схемах / ред.–сост. Д.И. Платонов. Москва : «Издательство ПРИОР», 2000. 192 с.

274. Миклин А.М., Подольский В.А. Категория развития в марксистской диалектике. Москва : Мысль, 1980. 166 с.

275. Минфин — всё о финансах: новости, курсы валют, банки. URL.: <https://index.minfin.com.ua> (дата звернення: 03.03.2019).

276. Миргородський Д.Ю. Теоретичні підходи до дефініції поняття «державне регулювання економіки». *Вісник НТУ «ХПІ»*. 2012. № 49 (1022). С. 90-98.

277. Мировой рынок e-Commerce: рост гарантирован. URL: <https://geektimes.ru/company/payonline/blog/271330/> (дата обращения: 12.02.2019).

278. Митний кодекс України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4495-17> (дата звернення: 10.12.2018).

279. Михайличенко А.О. Стратегічні аспекти управління економікою на рівні держави. *Вісник університету економіка та права «КРОК»*. Серія : «Економіка». Київ: КРОК. Вип.10. 2004. С.49-56.

280. Михайлушкин П.В., Баранников А.А. Роль и степень участия государства в управлении экономикой. *Научный журнал КубГАУ*. 2013. №88. URL: <http://cyberleninka.ru/article/n/rol-i-stepen-uchastiya-gosudarstva-v-upravlenii-ekonomikoju> (дата обращения: 10.12.2018).

281. Михальченко М. І. Україна як нова історична реальність: запасний гравець Європи / НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. Дрогобич; Київ: Видавнича фірма «Відродження», 2004. 487 с.

282. Михненко А., Щур А. Світові моделі соціальної політики: уроки для України. *Вісник Національної академії державного управління. Соціальна і гуманітарна політика*. 2011. № 2 (31). С. 219—227.

283. Міжнародна економіка : навч. посіб. / Г. Е. Гронтковська, О. І. Ряба, А. М. Венцурик, О. І. Красновська. Київ : Центр учбової літератури, 2014. 384 с.

284. Могилевский В.Д. Методология систем : вербальный подход. Москва : ОАО Изд-во «Экономика», 1999. 251 с.

285. Моделирование экономической динамики: учеб. пособ. / Клебанова Т. С. и др. Харьков: ИД «ИНЖЭК», 2004. 244с.

286. Моисеев Н. Н. Как далеко до завтрашнего дня... Свободные размышления. 1017– 1993. Москва : Экология и жизнь, 2007. 440 с.

287. Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера. Москва : Молодая гвардия, 1990. 386 с.

288. Мосьяков И.В. Человек в постиндустриальной экономике. *Проблемы экономики и менеджмента*. 2013. №5 (21). С.43-47.
289. Мочерний С. В. Економічна теорія : посібник. Київ : Академія, 2003. 656 с.
290. Мочерний С. В. Методологія економічного дослідження. Львів: Світ, 2001. 416 с.
291. Мочерний С.В., Скотний С. Г. Основи економічної теорії : підручник. Львів : Новий Світ-2000, 2006. 600 с.
292. Мошин, Ю.Н., Мошин, А.Ю. Анализ конъюнктуры потребительского рынка: учебное пособие. Москва: изд-во УРАО, 2004. 168 с.
293. Мхитарян В.С., Архипова М.Ю. Сиротин В.П. Эконометрика: учебно - методический комплекс. Москва: изд. центр ЕАОИ, 2008. 144 с.
294. Мысляева И. Н. Государственные и муниципальные финансы. Москва: ИНФРА-М, 2003. 268 с.
295. Мякушко Н. Соціальна політика в умовах глобалізації: регіональний та національний досвід. URL: http://www.vmurol.com.ua/upload/publikatsii/nauka/Socpolitika_v_umovah_globalizaciyi.pdf (дата звернення: 29.11.2018).
296. Наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29.10.2013 р. №1277 «Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України». URL: http://cct.com.ua/2013/29.10.2013_1277.htm (дата звернення: 10.10.2018).
297. Наконечний Р.А., Тиндик Б.І. Філософія знань : навч. посіб. Львів, 2005. 603 с.
298. Народное благосостояние: тенденции и перспективы / под ред. Н.М. Римашевской, Л.А. О니кова. Москва: Наука, 1991. С. 13
299. Науменкова С.В., Мищенко В.И. Влияние денежно-кредитной политики центрального банка на стимулирование экономического роста. *ПСЭ*. 2015. №2 (54). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vliyanie-denezhno->

kreditnoy-politiki-tsentralnogo-banka-na-stimulirovanie-ekonomicheskogo-rosta
(дата обращения: 07.04.2019).

300. Науменкова С. В., Міщенко В.І. Валюта і валютна політика. К.: Знання, 2010. 84 с.

301. Национальная экономика: учебник / под общей ред. Р.М. Нуреева. Изд-во Российская экономическая академия, 2008. 700 с.

302. Національна економіка: навч. посібник / за ред. А.Ф. Мельник Київ: Знання, 2011. 480 с.

303. Небрат В. В. Підприємництво та добробут: еволюція парадигмальних підходів. *Сучасні економічні теорії: історія, методологія та перспективи розвитку* : зб. матеріалів Всеукр. круглого столу ; 10 листоп. 2016 р. Київ. : КНЕУ, 2016. 199 с.

304. Никифоров А.Є., Диба В.М., Парнюк В.О. Податкове стимулювання інноваційної діяльності. *Фінанси України*. 2009. № 5. С. 78–86.

305. Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики / перевод на русский язык : А.Н. Нестеренко. Москва : Центр гуманитарных технологий. 1997. URL.:<http://gtmarket.ru/laboratory/basis/6310> (дата обращения: 10.12.2018).

306. Норт Д.К. Институты и экономический рост: историческое введение. *THESIS*. 1993. Т. 1. Вып. 2. С. 73. URL: <http://ecsocman.edu.ru/thesis> (дата обращения: 17.09.2018 р.).

307. Об интеробъективности. *Социология вещей* / под ред. В.С. Вахштайна. Москва: Изд. дом «Территория будущего», 2006. С. 169-198.

308. Ожегов С. И. Словарь русского языка : около 57000 слов / под ред. д-ра филол. наук, проф. Н. Ю. Шведовой. 16-е изд., испр. Москва : Русский язык, 1984. 797 с.

309. Океанова З. К. Экономическая теория. Москва: Издательско-торговая корпорация «Дашков и Ко». 2007. 652 с.

310. Окладна М. Г., Яковюк І. В. Соціальна політика Європейського Союзу: становлення і розвиток. URL: <http://dbms.institute/files/nd/19.pdf>. (дата звернення: 20.10.2018).

311. Олдрич Х. Предпринимательские стратегии в новых организационных популяциях. *Западная экономическая социология: Хрестоматия современной классики*. С. 211—225.

312. Олейнов А.Г. Внешнеэкономическая политика стран мира: теория и методология анализа. Мировое и национальное хозяйство. 2016. №4 (39). URL. <http://www.mirec.ru/2016-04/vep-stran-mira> (дата обращения: 15.01.2019).

313. Омельченко О.І., Рац О.М. Аналіз та регулювання грошової маси України. *Ефективна економіка*. 2018. №3. URL.: http://www.economy.nauka.com.ua/pdf/3_2018/54.pdf (дата звернення: 14.10.218).

314. Орехова Е.А. Экономическое развитие национального хозяйства в современных условиях : монография. Волгоград : Волгоградское научное изд-во, 2007. 288 с.

315. Основи економічних знань. URL: https://fictionbook.ru/author/kollektiv_avtorov/osnovi_ekonomichnih_znan/read_online.html?page=4 (дата звернення: 14.10.2018).

316. Основи економічної теорії / Мамалуй О. О. та ін. ; за заг. ред. О. О. Мамалуя. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 480 с.

317. Основні напрями бюджетної політики на 2019-2021 рр. URL: https://feao.org.ua/wp-content/uploads/2018/06/06-06-18_naprjamybp_nasajt.pdf (дата звернення: 14.10.2018).

318. Осовська Г.В., Юшкевич О.О., Завадський Й.С. Економічний словник. Київ: Кондор, 2007. 358 с.

319. Офіс великих платників податків Державної фіскальної служби. URL: <http://officevp.sfs.gov.ua/media-ark/news-ark/365564.html> (дата звернення: 10.05.2019).

320. Офіційний сайт Європейської Комісії. URL: http://ec.europa.eu/index_en.htm (дата звернення: 22.02.2019).
321. Офіційний сайт ООН. URL: <http://www.un.org/ru/development/ict/index.shtml> (дата звернення: 14.12.2018).
322. Павленчик Н. Ф. Ринок сільськогосподарської продукції: теорія та практика: монографія. 2-е вид. доп. і перероб. Львів : Ліга-Прес, 2015. 312 с.
323. Павлюк Т. І. Тенденції соціально-економічного розвитку: мікро- та макроекономічний аспект. *Збірник наук. пр. ВНАУ. Економічні науки*. 2012. № 3 (69). С. 162–169.
324. Палацци М., Статчер Дж. Корпоративная социальная ответственность и успех в бизнесе. Москва : Права человека, 1997. 59 с.
325. Парсонс Т. Понятие общества: компоненты и их взаимоотношения. *Американская социологическая мысль*. Москва, 1996. С. 494-526.
326. Пауэлл У., Смит-Дор Л. Сети и хозяйственная жизнь. *Западная экономическая социология: Хрестоматия современной классики*. С. 226—280.
327. Печчеи А. Человеческие качества. Москва : Прогресс, 1985. 312 с.
328. Пенська І., Дахнова О. Прогнозування стану зовнішньоекономічної безпеки України. *Actual problems of economics*. №8(182). 2016. С. 430-438.
329. Пигу А. Экономическая теория благосостояния. Т.2. Москва : Прогресс, 1985. С. 101,388.
330. Пігуль Н. Г., Люта О. В., Бойко А. О. Фінансове забезпечення соціальної сфери в Україні. *Вісник Національного банку України*. 2015. № 1 (227). С. 30–35.
331. Пігуль Н.Г., Люта О.В. Розвиток соціальної сфери України в умовах євроінтеграційних процесів. *Фінансовий простір*. № 2 (18). 2015. С. 344-348.
332. Піратовський Г.Л. Страховий бізнес: управління розвитком : монографія. Київ : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2006. 254 с.

333. Пісьмаченко Л.М. Державне управління зовнішньоторгівельною діяльністю в Україні: регулювання та контроль : монографія. Донецьк : Тов. «Юго-Восток, Лтд», 2008. 366 с.
334. Плескач В., Бородачова Н., Олексюк Л. Як уряду України розбудувати державну політику у сфері е-торгівлі. Аналітичний документ. URL: https://www.civic-synergy.org.ua/wp-content/uploads/2018/04/web_E-commerce__civic_synergy_ua_2018.pdf (дата звернення: 10.02.2019).
335. Погорелов Ю. С. Категорія розвитку та її експлейнарний базис. *Теоретичні та прикладні питання економіки*. 2012. Вип. 27. Т. 1. С. 30-34.
336. Погорелов Ю. С. Розвиток підприємства: поняття та види. *Культура народів Причорномор'я*. 2006. № 88. С. 75-81.
337. Подузов А.А., Кукушкин Д.К. Индивидуальное благосостояние и его измерение. *Проблемы прогнозирования*. 2004. №2. С. 115.
338. Подъяблонская Л. М. Государственные и муниципальные финансы : учебник. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2009. 559 с.
339. Позиція України в рейтингу країн світу за індексом глобальної конкурентоспроможності 2016-2017. URL: <http://edclub.com.ua/analitika/pozyciya-ukrayiny-v-reytyngu-krayin-svitu-za-indeksomglobalnoyi-konkurentospromozhnosti-1> (дата звернення: 12.06.2018).
340. Політична економія / Г. А. Оганян та ін.; за заг. ред. Г. А. Оганяна. Київ: МАУП, 2003. 520 с.
341. Політична економія : підручник. Ч. 1: Загальна економічна теорія. / під. ред. Г. І. Башнянина, П. Ю. Лазур, В. С. Медведєв. Київ, 1997. 302 с.
342. Поліщук Л.С. Сучасні зовнішньоекономічні стратегії провідних країн світу: досвід для України. *Міжнародні відносини*. 2016. №9. URL.: http://journals.iir.kiev.ua/index.php/ec_n/article/view/3156 (дата звернення: 12.06.2018).
343. Полторак А. С., Тимошенко Ю. С. Ефективне управління фінансовими ризиками в системі економічної безпеки України. *Агросвіт*. 2015. № 1. С. 34-39.

344. Полторак А.С. Стратегія імпортозаміщення товарів легкої промисловості в системі напрямів економічного зростання України. Глобальні та національні проблеми економіки. 2015. №5. С. 212-216.

345. Поляков И.В. Экономическое поведение человека. Саратов: Приволжское кн. изд., 1999. 247 с.

346. Пономаренко В. С., Кизим М. О., Узунов Ф. В. Рівень і якість життя населення України: монографія. Харків: Видавничий Дім „ІНЖЕК”, 2003. 226 с.

347. Пономаренко В.С., Тридід О.М., Кизим М.О. Стратегія розвитку підприємства в умовах кризи: монографія. Харків: Видавничий Дім «ІНЖЕК», 2003. 328 с.

348. Пономаренко Л.А. Основи економічної кібернетики : підручник. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2002. 432 с.

349. Пономаренко В. С., Пушкар О. І., Тридід О. М. Стратегічне управління розвитком підприємства : навч. посібник. Харків : ХДЕУ, 2002. 640 с.

350. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. В 2 т. У полоні Платонових чар / пер. з англ. О. Коваленко. Київ : Основи, 1994. Т. 1. 444 с.

351. Портер М.Е. Стратегія конкуренції : методика аналізу галузей і діяльності конкурентів / пер. з англ. Олійник А., Скільський Р. Київ : Основи, 1998. 390 с.

352. Потребности, доходы, потребление / под ред. Н.П. Федоренко и Н.М. Римашевской. Москва: Наука, 1979 .

353. Прадун В.П. Оцінка ефективності грошово-кредитної політики в умовах зростаючої монетизації. *Культура народів Причорномор'я*. 2006. № 83. С. 43-47.

354. Пригожин А. И. Перестройка : переходные процессы и механизмы. М. : Наука, 1990. 243 с.

355. Пригожин И. Р., Стенгерс И. Время, хаос, квант. К решению парадокса времени. Москва : Эдиториал, УРСС, 2000. 240с.

356. Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України / Б.М. Данилишин та ін. Київ, РВПС України. 1999. 716 с.

357. Причепій Є.М., Черній А.М., Гвоздецький В.Д., Чекаль Л.А. Філософія : посіб. для студ. вищих навч. закладів. Київ : Видавничий центр «Академія», 2001. 576 с.

358. Про Загальнодержавну комплексну програму розвитку високих наукоємних технологій : Закон України від 09.04.2004 № 1676-IV. URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1676-15> (дата звернення: 12.09.2018).

359. Про Концепцію державної промислової політики України : Постанова Кабінету Міністрів України від 29.02.1996 № 272. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/272-96-%D0%BF> (дата звернення: 12.09.2018).

360. Про Концепцію державної промислової політики: Указ Президента України від 12 лют. 2003 р. № 102/2003. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/102/2003> (дата звернення: 12.09.2018).

361. Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні : Закон України від 08.09.2011 № 3715-VI. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3715-17> (дата звернення: 12.09.2018).

362. Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу : Закон України від 07.02.2002 № 3023-III. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3023-14>. (дата звернення: 12.09.2018).

363. Про Стратегію економічного та соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції» на 2004–2015 роки: Указ Президента України від 28.04.2004 № 493/2004. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/493/2004> (дата звернення: 12.09.2018).

364. Про Стратегію сталого розвитку «Україна – 2020» : Указ Президента України від 12.01.2015р. № 5/2015. URL : <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/5/2015#n10> (дата звернення: 12.09.2018).

365. Про схвалення Концепції Державної програми розвитку легкої промисловості на період до 2011 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.02.2006 № 673-р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/673-2006-p> (дата звернення: 12.09.2018).

366. Про схвалення Концепції Державної цільової науково-технічної програми «Розробка і освоєння мікроелектронних технологій, серійного випуску приладів і систем на їх основі» на 2008-2011 роки»: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.10.2007 № 814-р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/814-2007-p>. (дата звернення: 12.09.2018).

367. Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.07.2013 № 603-р. URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/603-2013-p>. (дата звернення: 12.09.2018).

368. Про схвалення Концепції Загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2020 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.07.2013 № 603-р. URL : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/603-2013-p>. (дата звернення: 12.09.2018).

369. Про схвалення Концепції проекту Загальнодержавної цільової економічної програми розвитку промисловості на період до 2017 року : Розпорядження Кабінету Міністрів України від 09.07.2008 № 947-р. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/947-2008-p>. (дата звернення: 12.09.2018).

370. Проблеми і перспективи розвитку фінансової системи України: монографія / за заг. ред.: І.О. Школьник, І.І. Рекуненко. Суми: СумДУ, 2017. 343 с.

371. Проданова Л.В. Економічне зростання й економічний розвиток: методологія і теорія: автореф. дис. д-ра екон. наук: 08.00.01. Донецьк, 2012. 36 с.

372. Проект Експертної ради Форуму соціально відповідального бізнесу України «Соціальна відповідальність: принципи та рекомендації

щодо звітності» (4 липня 2006 р.). URL: <http://www.auc.org.ua/files/f1152089376.doc> (дата звернення: 18.02.2019).

373. Промислова політика посткризової економіки: кол. монографія / за ред. д-ра екон. наук, проф. Л.В. Дейнеко; за ред. д-ра екон. наук, проф. М.М. Якубовського. Київ: НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України», 2014. 316 с.

374. Пугачевська К.С. Імпортозалежність внутрішнього ринку України. Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право. 2016. № 5. С. 27-39.

375. Пушкар М.С., Пинхасик В.А. Основи маркетинга. Тернополь : Вісник, 1993. 80 с.

376. Пушкарь А.И. Модели управления развитием производственно-экономических систем : монография. Харьков : ХГЭУ, 1997. 268 с.

377. Рабинович И.А. Маркетинг в коммерческой деятельности. Одесса: Интмар, 1993. 248 с.

378. Радаев В.В. Экономическая социология. Москва: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2005. Гл. 2, 6.

379. Радаев В.В. Этническое предпринимательство: мировой опыт и Россия. *Полис*. 1993. № 5. С. 79—87.

380. Радченко О. В., Савченко І. Г. Ціннісний вимір соціальної відповідальності в демократичній державі : монографія. Харків : Вид-во ХНУВС, 2008. 200 с.

381. Раєвнева О. В. Управління розвитком підприємства: методологія, механізми, моделі: монографія. Харків: ВД «ІНЖЕК», 2006. 496 с.

382. Развитие. URL: <http://galactic.org.ua/clovo/p-r2.htm> (дата обращения: 12.06.2016).

383. Райцин В.Я. Модели планирования уровня жизни. Москва: Экономика, 1987. 216 с.

384. Распопова В.А. Споживчий ринок – відправний момент у дослідженні розвитку торгівлі. *Торгівля і ринок України*: Темат. зб. наук. пр. Вип. 16, Донецьк: ДонДУЕТ, 2004. Т.ІІ. С. 283

385. Регіональна інноваційна система: теорія і практика: монографія / під науковою редакцією докт. екон. наук, професора В. С. Пономаренко. Харків : ВД «ИНЖЕК», 2011. 544 с.
386. Рибалкін В.О. Політична економія. Київ: Академвидав, 2007. 672 с.
387. Рыбалкина О.А. Пропотребители и просьюмеры как носители потребительского спроса в постиндустриальной экономике. *Экономические науки*. 2011. №3 (76). С. 37-40.
388. Ринки реального сектора економіки України : структурно-інституціональний аналіз / за ред. д-ра екон. наук, проф. В.О. Точиліна. Київ: НАН України; Ін-т екон. та прогнозув. 2009. 640 с.
389. Робінс, Стефан П., Де Ченцо Девід А. Основы менеджменту / пер. з англ. А. Олійник та ін. Київ : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. 671 с.
390. Рогоза М. Є., Вергал К. Ю. Роль та сутність стратегії інноваційного розвитку в системі загальної стратегії управління діяльністю підприємства. *Економіка: проблеми теорії та практики* : зб. наук. пр. Вип. 228 . В 4 т. Т. IV. Дніпропетровськ : ДНУ, 2007. С. 968–972.
391. Родионова Н. Модель «Экономического человека» в системе экономических знаний. *Высшее образование в России*. 2006. №9. С.56-67.
392. Романова О.А. Национальная модель экономического развития и формирование промышленной политики. *Ars administrandi = Искусство управления*. 2011. № 1. С. 27–42.
393. Ростоу В. Стадии экономического роста / пер.с англ. Нью-Йорк : Прегер, 1961. 238 с.
394. Руденко К. А. Социальная ответственность бизнеса в системе взаимодействия властных и предпринимательских структур : автореф. дис. ... к.э.н. : 08.00.05 / Новгородский гос. ун-т. В. Новгород, 2006. 28 с.
395. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре, или принципы политического права. URL: www.civisbook.ru (дата обращения: 10.12.2017).

396. Рябов С. П. Теорія національної економіки. Харків. 2009. 448 с.
397. Саблук П.Т., Д.Я.Карич, Ю.С.Коваленко. Основи організації сільськогосподарського ринку. Київ: ІАЕ УААН. 2002. 190 с.
398. Савченко А.Г., Пухтаєвич Г.О., Тіньонко О.М. Макроекономіка : підручник. Київ : Либідь, 1999. 288 с.
399. Самооцінка домогосподарствами доступності окремих товарів та послуг.
URL: :
http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/gdvdg/Arh_sdg_dtp_u.htm (дата звернення: 15.10.2018).
400. Саморегулювання і інститут саморегулювних організацій в Україні.
URL: ukrstrategy.com/uk/analitika/item/55-samoregulirovanie.html (дата звернення: 15.10.2018).
401. Самуельсон П. Економіка. Львів : Світ, 1993. 493 с.
402. Санто Б. Сила инновационного саморазвития. *Инновации*. 2004. №2. С. 12. URL: <http://5fan.ru/wievjob.php?id=8840> (дата обращения: 15.10.2018).
403. Сапич В.І., Сапич Н.М. Становлення національної моделі економічного розвитку України. *Mechanism of Economic Regulation*. 2013. № 1. С. 78-85.
406. Сафонов Ю. М. Параметричне макроекономічне планування в системі державного регулювання. *Економічний вісник університету*. 2017. Вип. 34(1). С. 204-214.
404. Світові лідери у сфері інновацій / Free voice information analysis center. URL : <http://iac.org.ua/svitovi-lideri-u-sferi-innovatsiy/> (дата звернення: 15.10.2018).
405. Селигмен Б. Основные течения современной экономической мысли. Москва: Прогресс, 1968. С. 202 – 233.
406. Семьюельсон П., Нордгауз А., Вільям Д. Мікроекономіка / пер. з англ. Київ : Основи, 1998. – 676 с.

407. Сен А. Возможность суспільного вибору. URL: <http://nobel.org.ua/images/laureats/6/1998/sen.pdf> (дата звернення: 15.10.2018).
408. Сидор І. П. Фінансова політика держави: теоретичні аспекти та практична реалізація в Україні. *Світ фінансів*. 2009. №4 (21). URL: <http://sf.tneu.edu.ua/index.php/sf/article/view/382> (дата звернення: 15.10.2018).
409. Синицына Л. М. Анализ классических теорий международной торговли / Л.М. Синицына. *Известия ВолгГТУ*. 2013. №17 (120). С.28-33.
410. Система экономико-математических моделей для анализа и прогноза уровня жизни / под ред. Н.П. Федоренко и Н.М. Римашевской. Москва: Наука, 1986. С.6.
411. Сімахова А.О. Еволюція підходів до трактування соціальної економіки у глобальному розумінні. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія: Світове господарство і міжнародні економічні відносини*. 2017. Т. 25. Вип. 9. С. 80–89. URL: <http://dx.doi.org/10.15421/181707> (дата звернення: 18.12.2018).
412. Сімахова А.О. Сутність моделі соціальної економіки в глобальному аспекті. *Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2017. Вип. 3 (09). С. 29–33.
413. Словарь современной экономической теории Макмиллана / общ. ред. Дэвида У. Пирса; пер. с англ. А.Г. Пивоварова; науч. ред. д.э.н., проф. В.С. Автономов. Москва: ИНФРА-М, 1997. 608 с.
414. Словник української мови. В 11 т. Т. 1. Київ : Наукова думка, 1970. 620 с.
415. Смирнов Э.А. Основы теории организации: учеб. пособие для вузов. Москва : ЮНИТИ, 2000. 322 с.
416. Смит А. Исследование о природе и причинах богатства народов. Москва: Эксмо. 2016. 1056 с.
417. Советская Энциклопедия, 1989. 1406 с.
418. Советский энциклопедический словарь / под ред. А. М. Прохорова. 4-е изд. Москва : Советская Энциклопедия, 1989. 1406 с.

419. Соколов С. В. Социальная философия. Москва: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. 431 с.
420. Соловйов В. П., Кореняко Г. І., Головатюк В. М. Інноваційний розвиток регіонів: питання теорії та практики: монографія. Київ : Феникс, 2008. 224 с.
421. Соціальна психологія: підручник: у 2 кн. Кн. 1: Соціальна психологія особистості і спілкування. Київ: Либідь, 2004. 576 с.
422. Соскін О. Визначення національної економічної моделі України: порівняльний аналіз можливих альтернатив. URL : <http://kibit.com.ua/ru/scientific-centre/articles/?view=301> (дата звернення: 12.10.2018).
423. Соскін О. Моделі влади в Україні: спроба політико-економічного аналізу. *Економічний часопис*. 1997. № 1. С. 3–6.
424. Соскін О. Модель народного капіталізму і національні економічні інтереси України. *Економічний часопис*. 1998. № 11–12. С. 6–9.
425. Соскін О. Шлях України: через демократію до європейської спільноти. *Економічний часопис-XXI*. 2007. № 11–12. С. 3–6.
426. Соскін О. Яку соціально-економічну модель вибирає Україна? *Економічний часопис*. 1996. № 2. С. 6–9.
427. Скляр Г. Економічні умови та протиріччя розвитку споживчої кооперації в перехідній економіці : монографія. – Полтава : РВВ ПУСКУ, 2008. 279 с.
428. Софіщенко І.Я., Руба М.О. Митна політика України в умовах розвитку відносин з Європейським союзом. *Вісник ЖДТУ*. 2016. №1(75). С. 165-170.
429. Социальное управление: словарь-справочник / под ред. В. И. Добренкова, И. М. Слепенкова. Москва, Издательство Московского Университета, 1994. 198 с.
430. Соціальна економіка: навч. посіб. / [О.О.Беляєв (кер. авт. кол.), Є.Б.Ніколаєв (наук. ред.), А.В.Келічавий та ін.]. Київ: КНЕУ, 2014. 481 с.

431. Соціологія: терміни, поняття, персоналії. Навчальний словник-довідник / За загальною редакцією В.М. Пічі. Київ: Каравела, Львів; Новий Світ 2000; 2002. 480 с.

432. Соціальна відповідальність бізнесу: принципи дії / Звіт Форуму соціально відповідального бізнесу України. К., 2006. 22 с.

433. Спиркин А.Г. Философия : учебник. 2-е изд. Москва : Гардарики, 2002. 736 с.

434. Старк Д. Гетерархия: неоднозначность активов и организация разнообразия. *Экономическая социология: Новые подходы к институциональному сетевому анализу*. С. 47—95.

435. Старовойт О.В. Економіка знань у стратегії інноваційного розвитку освіти: автореф. дис. канд. філ. наук: 09.00.10. Київ, 2010. URL: <http://osvitata.com/osvita-ta-ekonomika/ekonomika-znan-u-strategi-innovatsiynogo-rozvitku-osviti/vsi-storinki.html> (дата звернення: 12.10.2018).

436. Степаненко С. В. Основні підходи, напрями та інструментарії державного регулювання економіки. *Державне будівництво*. 2013. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2013_2_13 (дата звернення: 10.10.2017).

437. Стиглиц Дж.Ю. Экономика государственного сектора / пер. с англ. Москва : Изд-во МГУ: ИНФРА-М, 1997. 720 с.

438. Сімахова А.В. Соціалізація і мотивація економічних суб'єктів. Економіка та держава. 2009. №8. С. 56-58.

439. Социальное измерение в бизнесе. Рекомендации международного форума лидеров бизнеса под эгидой Принца Уэльского. - М.: НП Социальные инвестиции, Изд.дом Красная площадь», 2001. 25 с

440. Стояненко І. В. Формування економіки знань як реальність та необхідність сьогодення. *Ефективна економіка*. 2012. №6. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=1230> (дата звернення: 12.09.2017).

441. Стратегія «Європа-2020». *Євробоюлетень*. 2010. № 4. С. 16.

442. Стратегія інноваційного розвитку України на 2010-2020 роки в умовах глобалізаційних викликів (проект) URL: http://kno.rada.gov.ua/komosviti/control/uk/publish/article;jsessionid=526491E20C659BE3929D50228D66B8B2?art_id=47920&cat_id=46017 (дата звернення: 12.09.2017).

443. Структурні зміни та економічний розвиток України : монографія / Геєць В.М. та ін. ; за ред. д-ра екон. наук Л.В.Шинкарук. Київ: НАН України ; Ін-т екон. та прогнозув., 2011. 696 с.

444. Стивен П., Коултер М. Менеджмент / пер. с англ. Москва : Изд.дом «Вильямс», 2004. 1056 с.

445. Структурні реформи економіки : світовий досвід, інститути, стратегії для України : монографія / О. І. Амоша та ін. Тернопіль : Екон. думка : ТНЕУ, 2011. 323 с.

446. Судомир С.М. Розвиток соціально-економічних систем конкурентоспроможного спрямування. *Економічний часопис ХХІ*. 2013. 9-10 (1). С. 57-60.

447. Супрун Н. А. Корпоративна соціальна відповідальність як чинник сталого розвитку. *Економіка і прогнозування*. 2009. № 3. С. 61 – 74.

448. Сурніна К. С. Корпоративна соціальна відповідальність в управлінні акціонерними товариствами. *Економіка Крима*. 2013. № 1. С. 220-224. http://nbuv.gov.ua/UJRN/econkr_2013_1_47 (дата звернення: 10.02.2019).

449. Тарнавська О.Б. Особливості державного регулювання в умовах трансформації економіки України. *Науковий вісник ЛНУВМБТ імені С.З. Гжицького*. 2016. №2 (69). С. 230-233.

450. Тахумова О. В. Особенности формирования и развития регионального потребительского рынка. *Вестник Северо-Кавказского государственного технического университета*. 2006. № 4 (8).

451. Тенденції тіньової економіки в Україні у 2018 році. Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. Департамент економічної стратегії

та макроекономічного прогнозування.
 URL:<http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki> (дата звернення: 10.02.2019).

452. Теоретичні і прикладні проблеми моделювання сталого розвитку економічних систем у 4 т.: колективна монографія / Т. В. Орехової та ін. Донецьк: «Сучасний друк», 2013. Т. 2 467 с.

453. Теорія державного управління / наук.-ред. колегія: В.М. Князєв (співголова), І.В. Розпутенко (співголова) та ін. *Енциклопедія державного управління*. Київ: НАДУ, 2011. 748 с.

454. Терещенко Н.Н. Методологические подходы к экономической диагностике состояния и развития потребительского рынка: монография. Красноярский торгово-экономический институт. Красноярск, 2007. 208 с.

455. Терещенко Н.Н. Экономическая диагностика состояния и развития потребительского рынка: монография. Москва: Креативная экономика, 2008. 384 с.

456. Тимошенко Л.М., Дєєва Н.М., Гришкін В.О. Інвестиції та інвестування в соціалізації економіки України: теорія, методологія, перспективи: монографія. Дніпропетровськ: Пороги, 2005. 509 с.

457. Тихомиров Н.П. Методы эконометрики и многомерного статистического анализа: учебник. Москва: Экономика, 2011. 647 с

458. Ткаченко В. А. Наукові праці з філософії економіки : вибране. Дніпропетровськ : Моноліт, 2005. 183 с.

459. Товма Н.А. Рейтингові показники КСО. Видавничий дім Освіта і Наука. 2009. URL: http://www.rusnauka.com/5_NMIV_2009/Economics/4/ (дата звернення: 10.02.2019).

460. Тойнбі А. Дж. Дослідження історії. В 2 т. Скорочена версія томів VII–X Д. Ч. Сомервелла / пер. з англ. В. Митрофанова, П. Тарашук. Київ : Основи, 1995. Т. 2. 406 с.

461. Толковый словарь Даля. URL: <http://www.slovopedia.com/1/192-0.html> (дата обращения: 12.05.2018).

462. Толковый словарь Ушакова. URL: <http://www.slovopedia.com/1/192-0.html> (дата обращения: 12.05.2018).

463. Торговельно-економічне співробітництво Україна-ЄС. URL: <http://ukraine-eu.mfa.gov.ua/ua/ukraine-eu/trade-and-economic/ukraine-eu-trade> (дата обращения: 12.05.2018).

464. Тоффлер Э. Новая технократическая волна на Западе. Москва: Прогресс, 1986. 398 с.

465. Тоффлер Э. Третья волна. Москва: ООО «Фирма «Издательство АСТ», 2004. 781 с.

466. Трансформація соціальної інфраструктури в контексті забезпечення гуманітарного розвитку : кол. моногр. / В.М. Новіков, Н.М. Деєва, І.С. Каленюк [та ін.] ; за наук. ред. д.е.н., проф. В.М. Новікова, д.е.н., проф. З.С. Сіройча. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2015. 384 с.

467. Трельч Э. Историзм и его проблемы : пер. с нем. Москва : Юрист, 1994. 719 с.

468. Тридід О.М. Організаційно-економічний механізм стратегічного розвитку підприємства. Харків : ХДЕУ, 2002. 364 с.

469. Тридід О.М. Стратегія розвитку підприємства в умовах кризи: дис. ... д-ра екон. наук: 08.06.01 / Харківський державний економічний університет. Харків, 2003. 393 с.

470. Трофимова В. В. Економічна самодостатність країн в епоху глобальної інтеграції : монографія. Сімферополь : Кримський інститут бізнесу, 2010. 452 с.

471. Туган-Барановский М. И. Избранное. Периодические промышленные кризисы. История английских кризисов. Общая теория кризисов. Москва : Наука-РОССПЭН, 1997. 574 с.

472. Туган-Барановский М.И. Основы политической экономии. Санкт Петербург, 1909. 760 с.

473. Тюкавкин Н.М. Экономическая теория предложения. *Вестник Самарского государственного университета*. 2014. № 6. С. 178-184.

474. Тюріна Н.М., Каравацка Н.С. Зовнішньоекономічна діяльність підприємства. Київ: «Центр учбової літератури», 2013. 408 с.

475. Уолдингер Р., Олдрич Х., Уорд Р. Этнические предприниматели. Западная экономическая социология: Хрестоматия современной классики URL: http://ecsocman.hse.ru/data/094/673/1219/reader_introd.pdf (дата обращения: 18.02.2018).

476. Утопический социализм: Хрестоматия / общ. ред. А.И. Володина. Москва: Политиздат, 1982. 512 с.

477. Уци Б. Источники и последствия укорененности для экономической эффективности организаций: влияние сетей. *Экономическая социология*. 2007. Т. 8. № 3. С. 44—60.

478. Философская энциклопедия. Москва : Наука, 1967. Т.4. 1967. 452 с.

479. Философский энциклопедический словарь. Москва : Советская энциклопедия, 1989. 840 с.

480. Философский энциклопедический справочник. Интернет–сервер официального сайта института философии РАН. URL : <http://www.philosophy.ru>. (дата обращения: 12.12.2018).

481. Фитч Гордон Х. Корпоративная ответственность перед обществом. Корпоративный социальный отчет. Рекомендации Ассоциации менеджеров. URL : www.amr.ru (дата обращения: 10.12.2018).

482. Філіпенко А. С. Глобальні форми економічного розвитку: історія і сучасність. Київ: Знання, 2007. 670 с.

483. Філософія політики: Короткий енциклопедичний словник / Авт-упоряд.: В. П. Андрущенко та ін. Київ : Знання України, 2002. 430 с.

484. Філософський енциклопедичний словник : довідкове видання / за ред. М.Т. Максименко. Київ : Абрис, 2002. 744 с.

485. Фінансові механізми та інструменти подолання дисбалансів соціально-економічного розвитку України : монографія / за ред. д.е.н., проф. Т. Г. Васильціва. Львів : Видавництво ТзОВ «Ліга-Прес», 2016. 596 с;
486. Флексер К. Ф. Просвещенное общество. Экономика с человеческим лицом. Москва : Междунар. отношения, 1994. 392 с.
487. Форум соціально відповідального ведення бізнесу (Україна). Аналітичний звіт щодо результатів дослідження «Корпоративна соціальна відповідальність в Україні: стан та перспективи розвитку» Центру «Розвиток корпоративної соціальної відповідальності». URL.: <http://uniter.org.ua> (дата звернення: 15.05.2019).
488. Фуко М. Слова и вещи. Археология гуманитарных наук / пер. на русский язык В. П. Визгин, Н. С. Автономова. Москва : Прогресс, 1977. URL: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/5169> (дата обращения: 12.10.2017)
489. Фукуяма Ф. Сильное государство: Управление и мировой порядок в XXI веке. Москва : АСТ, 2006. 220 с.
490. Хайек Ф. Пагубная самонадеянность: Ошибки социализма. Москва: изд-во «Новости», 1992. С. 15.
491. Ханнан М., Фримен Дж. Популяционная экология организаций. *Вестник С.-Петербургского ун-та. Сер. «Менеджмент»*. 2004. № 3. С. 51—83.
492. Хаустова В. Є. Промислова політика в Україні в умовах інтеграції та глобалізації економіки. дис. докт. ек. н.: 08.00.03. Київ, 2015. 505 с.
493. Хейне П., Боуттке П. Дж., Причитко Д. Л. Экономический образ мышления: пер. с англ. Москва: Вильямс, 2007. 544 с.
494. Хикс Дж. Теория экономической истории / пер. с англ. В. М. Нуреев. Москва : Вопросы экономики, 2003. 224 с.
495. Хома Н. М. Типологія моделей соціальної держави: аналіз основних підходів. *Держава і право*. 2012. Випуск 56. С. 618—623.

496. Храмов В.О., Бовтрук Ю.А. Зовнішньоекономічна політика. Київ. МАУП, 2002. 264 с.
497. Цвылев Р. Метаморфоза индустриальной экономики: проблема экономических изменений. *МЭиМО*. 2001. № 2. С.11-19.
498. Циба Т.Є. Діалектика економічного розвитку та його сучасні концепції. *Регіональні перспективи*. Кременчук : Асоціація «Перспектива», 2004. № 3–5 (40–42). С. 117–120.
499. Центр «Розвитку корпоративної соціальної відповідальності». URL: [http:// www.training.ua/ companies/ view/844/](http://www.training.ua/companies/view/844/) (дата звернення: 15.03.2019).
500. Человеческий капитал – основа развития регионов. 2013. URL: http://www.rost.ru/themes/2013/06/091706_14308.shtml (дата обращения: 17.06.2017).
501. Человеческий потенциал России: интеллектуальное, социальное, культурное измерение / Рос. акад. наук. Ин-т человека; под ред. Б.Г. Юдина. М.: Ин-т человека РАН, 2002 (ЦОП ИНФРАН). 265 с.
502. Чухно А. А. Постіндустріальна економіка: теорія, практика та їх значення для України. Київ : ЛОГОС, 2003. 617 с.
503. Чухно А. А. Фундаментальна праця з економічної політики : (Про книгу академіка І. І. Лукінова «Еволюція економічних систем») . *Економіка АПК*. 2007. № 10. С. 36–50.
504. Шатковська І. В. Аспекти питання законодавчого забезпечення діяльності саморегульованих організацій в Україні. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної ради України*. 2011. № 3 (6). С. 82-88.
505. Шевчук О.В. Розвиток споживчого ринку в трансформаційній економіці : автореферат дисертації канд. екон. наук : 08.00.01. Київ: 2011. 21 с.
506. Шегда А.В. Менеджмент / навч. посібник. Київ : Товариство «Знання», КОО, 2002. 583 с.

507. Шибасєва Н.В., Бабан Т.О. Бюджетно-податкова політика: теорія та практика застосування в Україні. *Фін.-кредит. діяльність: проблеми теорії та практики*. 2016. Вип. 1. С. 147-156.

508. Шимановська-Діанич Л. М. Від «економічної» до «креативної» людини. *Вісник Київського національного університету технологій та дизайну*. 2010. № 5 (55). С. 270–277.

509. Шимановська-Діанич Л. М. Креативно-емоційний інтелект як фактор розвитку в умовах нової економіки. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Економіка»*. 2010. Вип. 31. С. 12–16.

510. Шимановська-Діанич Л. М. Власенко В.А. Організаційно-економічний механізм управління розвитком підприємств та організацій споживчої кооперації України: теорія і практика : монографія. Полтава : РВВ ПУЕТ, 2010. 341с.

511. Шимановська-Діанич Л. М. Управління розвитком персоналу організації : теорія і практика : монографія. Полтава : ПУЕТ, 2012. 462 с.

512. Шишкин С.В. Экономика социальной сферы. Москва: ГУ ВШЭ, 2004. 367 с.

513. Шкурупій О. В., Дейнека Т. А. Транснаціоналізація господарської діяльності в системі чинників економічного розвитку: монографія. Полтава : РВВ ПУЕТ, 2012. 162 с.

514. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. В 2 т. Т. 2. Всемирно-исторические перспективы / пер. с нем. С. Э. Борбич ; научная ред. О. Н. Шпарага. Минск : Попурри, 1999. 720 с.

515. Штулер І.Ю. Історичне та економічне підґрунтя вибору моделі «випереджаючого розвитку» національною економічною системою. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Економічні науки»*. 2016. Випуск 1 (5). С. 81-87.

516. Шубравська О. Сталий економічний розвиток: поняття і напрямки дослідження. *Економіка України*. 2005. №1. С. 36–42.

517. Шумпетер Й. А. История экономического анализа. Москва : Изд-во Ин-та Гайдара, 2012. 520 с.
518. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Москва: Прогресс, 1982. 401 с.
519. Шумпетер Й. Капитализм. Социализм. Демократия : пер. с англ. Москва : Экономика, 1995. 782 с.
520. Шюц А. Обыденная и научная интерпретация человеческого действия. Избранное: Мир, светящийся смыслом. Москва: РОССПЭН, 2004. С. 7—50.
521. Экономика : учебник / под ред. А. И. Архипова, А. Н. Нестеренко, А. К. Большакова. Москва : Проспект, 1998. 792 с.
522. Экономическая социология: автопортреты / отв. ред. В.В. Радаев, М.С. Добрякова. М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2006. С. 40—47.
523. Экономическая энциклопедия. Политическая экономия / гл. ред. А. М. Румянцев. Москва : Сов.энциклопедия, 1975. 560 с.
524. Эрхард Л. Благосостояние для всех: Репринт. Воспроизведение: Пер. с нем. Москва: Дело, 2001. С.13-14.
525. Юдин Г.Б. Рынки как поля: попытка реконцептуализации. *Экономическая социология*. 2006. Т. 7. № 4. С. 27—42.
526. Ягельська К. Ю. Моделі економічного розвитку: загальний огляд та вітчизняний вибір. *Національні моделі економічних систем: формування, управління, трансформації*. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції; ред. кол.: К. С. Шапошников та ін. Херсон: Видавничий дім «Гельветика», 2013. С. 40-42.
527. Яншина А. М. Теоретико-методологічні підходи до визначення економічної суті сталого розвитку та його атрибутів. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право*. 2012. № 4. С. 175-178.
528. Ярема Б. П., Ситник Н. С. Бюджетно-податкова політика України та напрями її реалізації. *Вісник Хмельницького національного університету*. 2016. № 2. С. 75-80.

529. Ясперс К. Смысл и назначение истории / пер. с нем. Москва : Политиздат, 1991. 527 с.

530. Яхно Т.П., Дрогань-Писаренко Л.О. *Нереалізовані стратегії соціально-економічного розвитку України в умовах трансформаційних змін: аналіз помилок і пошук рішень*: колективна монографія / За заг. ред. професора Л.О. Дрогань-Писаренко. Полтава : ТОВ НВП «Укрпромторгсервіс», 2014. (Особистий внесок: проблеми збалансованості споживчого ринку: механізм державного регулювання). С. 122-140

531. Яхно Т.П. Соціалізація економіки та індивідуалізація споживчого ринку як необхідні передумови національного розвитку. *Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія Економіка і Менеджмент*. 2019. № 1. С. 56-62.

532. Яхно Т.П. Вплив міграційних процесів на економічний розвиток України. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України: міграційні процеси в умовах поліетнічного середовища регіону: збірник наукових праць*. Львів: Інститут регіональних досліджень, 2009 Вип. 6(80). С. 204 -210.

533. Яхно Т.П. Економічний механізм реалізації політики ефективності паливно-енергетичного комплексу в Україні. *Економічний аналіз*. Тернопіль: 2011. Вип. 9. Ч. 1. С. 413-415.

534. Яхно Т.П., Щербата З.Я. Досвід країн у розбудові стратегічного партнерства: приклади для країн. *Наука молода: збірник наукових праць молодих вчених Тернопільського національного економічного університету*. Тернопіль: ТНЕУ «Економічна думка», 2010. (Особистий внесок: пропозиції щодо формування зовнішньоекономічної політики України за умов розбудови стратегічного партнерства). С. 37-68.

535. Яхно Т.П. Стратегічне управління внутрішньо- і міжрегіональними потоками ресурсів товарів споживання. *Проблеми підвищення ефективності функціонування підприємств різних*

форм собственности: збірник наукових праць. Вип. 3, том 2 , 2010 С. 242-251.

536. Яхно Т.П. Ефективний ланцюг розвитку споживчого ринку «споживач – виробник - держава». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент*. Вип. 14. Збірник наукових праць. Одеса: Гельветика. 2015. С. 99-104.

537. Яхно Т.П. Проблеми сучасних макроекономічних систем в процесі розвитку споживчого ринку України. Актуальні проблеми економіки і торгівлі в сучасних умовах євроінтеграції. *Матеріали щорічної наукової конференції професорсько-викладацького складу та аспірантів Львівського торговельно-економічного університету*, Львів, 13-14 травня 2016. Львів : Растр, 2016. С. 150-152

538. Яхно Т.П. Исследование влияния альтернативной энергетики на экономическое развитие потребительского рынка Украины. *Устойчивое развитие*. 2013. №6. С.23-29.

539. Яхно Т.П. Економічні інструменти регулювання споживчого ринку. *Особливості формування міжнародних економічних відносин в умовах дестабілізації міжнародної системи* Матеріали всеукраїнської науково - практичної інтернет – конференції, м. Львів, 15 грудня 2015. Львів : ЛКА, 2015. С.30- 33

540. Яхно Т.П. Основні тенденції розвитку ринку електроенергетики в Україні. *Економіка розвитку*. 2011. № 1(57). С. 55- 56.

541. Яхно Т.П. Позиції розвитку ринкових взаємовідносин: «споживач – виробник – держава». *Актуальні проблеми економіки і торгівлі в сучасних умовах євроінтеграції. Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу та аспірантів Львівського торговельно-економічного університету*, Львів, 11-12 травня 2017 року. Львів: ЛТЕУ, 2017. С. 141-142

542. Яхно Т.П., Яхно П.Є. Роль потреб у формуванні та розвитку споживчого ринку. *.Сорок перші економіко-правові дискусії : тези доповідей міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*, м.Львів, 21 червня

2016. URI : 2016. (Особистий внесок: визначено роль потреб споживачів у формуванні споживчого ринку). С.22-24

543. Яхно Т.П. Підхід до оцінки внеску соціальної відповідальності бізнесу в соціально-економічний розвиток національної економіки країни. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Збірник наукових праць*. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України, 2018. Вип. 6 (134). С. 22-28.

544. Яхно Т.П. Підходи до визначення сутності соціально-економічного розвитку національної економіки країни. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. Серія «Економічні науки». Полтава: ПУЕТ, 2018. № 3 (88). С. 64-72.

545. Яхно Т.П. Підходи до формування моделі соціально-економічного розвитку національної економіки України. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Збірник наукових праць*. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долішнього НАН України», 2018. Вип. 4 (132). С. 3-9.

546. Яхно Т.П. Позиції розвитку ринкових взаємовідносин: «споживач – виробник – держава». *Актуальні проблеми економіки і торгівлі в сучасних умовах євроінтеграції. Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу та аспірантів Львівського торговельно-економічного університету*, Львів, 11-12 травня 2017 року. Львів: ЛТЕУ, 2017. С. 141-142.

547. Яхно Т.П. Промислова політика України та її вплив на розвиток національної економіки. *Інфраструктура ринку*. 2019. № 31. С. 194-200. URL: http://www.market-infr.od.ua/journals/2019/31_2019_ukr/31.pdf

548. Яхно Т.П. Роль економічної безпеки у формуванні споживчого ринку України. *Актуальні проблеми економіки та торгівлі в сучасних умовах Євроінтеграції. Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу та аспірантів ЛТЕУ*. Львів. 10-11 травня 2018 року. Львів : ЛТЕУ, 2018. С. 203 -205.

549. Яхно Т.П. Стан і особливості розвитку ринку молокопереробної промисловості України. *Актуальні проблеми економіки*. 2011. № 2 (116). С. 48-53.

550. Яхно Т.П. Стратегічні напрями формування зовнішньоекономічної політики України. Актуальні проблеми економіки і торгівлі в сучасних умовах євроінтеграції. *Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу і аспірантів*, Львів, 12-13 травня 2015. Львів : ЛКА, 2015. С. 112-114

551. Яхно Т.П. Стратегічні пріоритети виходу підприємства на зовнішній ринок. Актуальні проблеми міжнародних відносин і зовнішньої політики країн світу. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. м.Луцьк, 13-14 жовтня, 2011р. Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2011. С. 62-64

552. Яхно Т.П. Дослідження стану науково-технологічної політики України: регіональний аспект. *Науково-технічна інформація: науково-практичний журнал*. Випуск 1(43). Київ: вид-во УкрІНТЕІ, 2010. С.13-17.

553. Яхно Т.П., Гальків Л.І., Килин О.В. Суть децентралізаційних процесів та їх вплив на розвиток підприємництва в регіоні. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Сер. : Економічні науки*. 2018. Вип. 29(2). (Особистий внесок: розкрита сутність децентралізаційних процесів в регіоні). С. 56-59.

554. Яхно Т.П., Гузарова І.А. Роль зовнішньоекономічної діяльності підприємств у розвитку національної економіки. Актуальні питання економічних наук в сучасному суспільстві. *Матеріали II Міжнародної конференції для студентів, аспірантів та молодих вчених*. м. Львів, 1-2 квітня 2011 р. Львівська економічна фундація, 2011. (Особистий внесок: визначено роль зовнішньоекономічної діяльності підприємств у розвитку національної економіки України та формуванні її зовнішньоекономічної політики). С. 61-62.

555. Яхно Т.П., Гусаковська Т.О. Грошово-кредитна та податково-бюджетна політика України як чинники розвитку споживчого ринку. *Інфраструктура ринку*. 2018. Вип. 25. (Особистий внесок: пропозиції щодо визначення ролі фінансової політики у розвитку споживчого ринку України за умов формування постіндустріального суспільства). С. 148-153.

556. Яхно Т.П., Гусаковська Т.О. Зовнішньоекономічна політика України та її вплив на стан внутрішнього споживчого ринку. *Вісник НТУ «ХПІ»*. 2019. № 2. (Особистий внесок: пропозиції щодо формування зовнішньоекономічної політики України за умов формування постіндустріального суспільства та визначено її вплив на розвиток споживчого ринку). С. 23-28.

557. Яхно Т.П., Гусаковська Т.О. Основні тенденції та ознаки економічних відносин в умовах постіндустріального суспільства. Проблеми формування та розвитку інноваційної інфраструктури: виклики постіндустріальної економіки. *Матеріали ІV Міжнародної науково-практичної конференції*, Львів, 18-19 травня 2017 р., Львів: ви-во Львівська політехніка, 2017. (Особистий внесок: визначено основні тенденції економічних відносин в умовах постіндустріального суспільства). С. 136-137

558. Яхно Т.П., Гусаковська Т.О. Промислова політика України у відображенні змін споживчого ринку. *Бізнес Інформ*. Харків, 2018. № 10. (Особистий внесок: визначено основні напрями формування промислової політики України та її вплив на розвиток споживчого ринку). С. 158-164.

559. Яхно Т.П., Гусаковська Т.О. Соціальний розвиток України у відображенні сучасного стану споживчого ринку. *Бізнес Інформ*. Харків, 2018. № 1. (Особистий внесок: досліджено та проаналізовано соціальний розвиток України у індикаторах споживчого ринку). С. 201–206.

560. Яхно Т.П., Гусаковська Т.О. Споживчий ринок в опосередкуванні неоекономічних процесів відтворення людини та суспільства. *Бізнес Інформ*. Харків, 2017. №1. (Особистий внесок: визначено роль споживчого ринку у

процесі відтворення людини та суспільства в умовах неоекономічних процесів.) С. 22-26.

561. Яхно Т.П., Гусаковська Т.О. Теоретико-методологічні засади формування паритету державного регулювання національної економіки та ринкового саморегулювання. *Проблеми економіки*. 2017. №3. (Особистий внесок: визначено методологічні засади формування паритету державного регулювання національної економіки та ринкового саморегулювання). С. 123–129.

562. Яхно Т.П., Гусаковська Т.О. Визначення рівня економічного розвитку України за показниками стану споживчого ринку. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент*. Збірник наукових праць. Одеса: Гельветика, 2017. № 28. (Особистий внесок: досліджено та проаналізовано рівень економічного розвитку України за показниками стану споживчого ринку). С. 63-68.

563. Яхно Т.П., Дуран В.В. Особливості формування споживчих видатків в умовах трансформаційної економіки. *Науковий вісник Чернігівського державного інституту економіки і управління. Серія Економіка*. 2013. № 2 (18). (Особистий внесок: визначено сутність споживчих видатків в умовах трансформаційної економіки). С. 45-53.

564. Яхно Т.П., Килин О.В. Сучасний контекст дослідження паритету державного регулювання споживчого ринку України. *Регіональна економіка та управління*. 2016. №5(12). (Особистий внесок: визначено сутність та методику дослідження паритету державного регулювання споживчого ринку). С.103-107.

565. Яхно Т.П., Макогін З.Я. Пріоритетні напрями формування інвестиційної співпраці України із країнами ЄС. *Економічний часопис- XXI: науковий журнал*. 2014. №5-6. (Особистий внесок: визначено вплив інвестиційної співпраці України з країнами ЄС на формування її зовнішньоекономічної політики). С. 21-24.

566. Яхно Т.П., Полякова Ю.В. Оптимізація варіантів вибору комерційних операцій в ринкових умовах. *Збірник наукових праць «Торгівля, комерція, підприємництво. Ринкова інфраструктура: суть, функції та побудова»*. Львів: вид-во ЛКА, 2001. (Особистий внесок: визначено особливості вибору комерційних операцій в ринкових умовах та їх вплив на розвиток споживчого ринку). С. 211-213.

567. Яхно Т.П. Методичні засади дослідження стану споживчого ринку в контексті оцінки розвитку національної економіки. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. Серія Економічні науки: Полтава: ПУЕТ, 2019. № 2. С. 88-93.

568. Яхно Т.П., Шимановська-Діанич Л.М. Соціальна відповідальність бізнесу як чинник переходу національної економіки України від «економіки товару» до «економіки людини». Соціально-економічні та правові чинники розвитку національної економіки України: облікові, аналітичні та контрольні аспекти в сучасних умовах інтеграції процесів. *Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»*. Полтава. 22 листопада 2018 року. Полтава: ПУЕТ, 2018. (Особистий внесок: визначено сутність соціальної відповідальності та її роль у формуванні «економіки людини»). С. 57-59.

569. Яхно Т.П., Шимановська-Діанич Л.М. Теорії добробуту як теоретичне підґрунтя для визначення сутності сучасного споживчого ринку. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. Збірник наукових праць*. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України», 2018. Вип. 3 (131). (Особистий внесок: систематизовано теорії добробуту, дано авторське визначення добробуту та визначено його вплив на формування сутності споживчого ринку). С. 140-146.

570. Яхно Т.П., Шимановська-Діанич Л.М., Манжура О.В. Соціальна відповідальність бізнесу у контексті формування постіндустріальної економіки в Україні. *Вісник СумДУ. Серія «Економіка»*. 2018. № 1.

(Особистий внесок: визначено сутність та роль соціальної відповідальності бізнесу в умовах формування постіндустріальної економіки в Україні). С. 80-88.

571. Яхно Т.П. Роль споживчого ринку у забезпеченні економічної безпеки держави. *Актуальні проблеми економіки та торгівлі в сучасних умовах. Матеріали щорічної наукової конференції вчених ЛТЕУ*, Львів, 15-17 травня 2019. Львів : ЛТЕУ, 2019. С. 162 -163.

572. Яхно Т.П. Розвиток соціально-економічних систем в індикативному відображенні споживчого ринку України : монографія. Полтава : ПУЕТ. 2019. 377 с.

573. Srm-Україна. URL: <http://srm-ukraine.org/cgi-sys/suspendedpage.cgi> (дата звернення: 02.01.2019).

574. AgroPortal. URL: <http://agroportal.ua> (Last accessed: 02.11.2018).

575. Aldrich H. Organizations Evolving. L.: Sage, 1999.

576. Baker W. Networking Smart. N.Y.: McGraw Hill, 1994.

577. Bianchi P., Labory S. Industrial Policy after the Crisis: the Case of the Emilia-Romagna. Region in Italy. URL: <https://pdfs.semanticscholar.org/01d3/6f4da5e8af6bf81d86a786ae199dc142b37e.pdf> (Last accessed: 02.11.2018).

578. Borowska A. Zmiany w spouciu produktow pochodzenia zwierzkegow Polscewlatah 1989-1998. Stowarzyszenie ekonomistywrolnictwaiagrobiznesu : rocznikinaukowe. Warszawa ; Poznac ; Zамоньж. 2000. Т. 2, з. 3. S. 196-202.

579. Burt R.S. Structural Holes: The Social Structure of Competition. Cambridge: Harvard University Press, 1995.

580. Carroll G. Ecological Models of Organizations. Cambridge: Ballinger, 1988

581. Carroll G. Organizational Ecology. *Annual Review of Sociology*. 1984. Vol. 10. P. 71-93.

582. Carruthers B. When is the State Autonomous? Culture, Organization Theory, and the Political Sociology of the State. *Sociological Theory*. 1994. Vol. 12. No. 1. P. 19—44.

583. Cohen E. Theoretical foundations of industrial policy. *EIB Papers*. 2006. Vol. 11. № 1. P. 85-106.

584. Collins R. Theoretical Sociology. San Diego: Harcourt Brace Jovanovich, 1988. P. 415—419

585. Doing Business 2019 Training for Reform. Doing Business Measuring Business Regulations. URL: <https://www.doingbusiness.org/en/data> (Last accessed: 02.05.2019).

586. European Commission. URL: <http://ec.europa.eu/> (Last accessed: 02.10.2018).

587. European Alliance for CSR. URL: <http://ec.europa.eu/enterprise/> (Last accessed: 02.02.2019).

588. Fligstein N. Architecture of Markets: An Economic Sociology of Twenty-First-Century Capitalist Societies. Princeton: Princeton University Press, 2001.

589. Friedland R., Robertson A.F. Beyond the Marketplace. Beyond the Marketplace: Rethinking Economy and Society / Ed. by R. Friedland, A.F. Robertson. N.Y.: Aldine de Gruyter, 1990. P. 7, 11

590. Friedman M. Capitalism and Freedom, Chicago: The University of Chicago Press. 2002. 230 p.

591. GDP per capita. URL: <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD> (Last accessed: 02.05.2019).

592. 2018 Global CSR 100 RepTrak Data Reputation Institute. URL: <https://insights.reputationinstitute.com/website-assets/2018-global-csr-100-reprtrak-data> (Last accessed: 02.05.2019).

593. Hannan M., Freeman J. Organizational Ecology. Cambridge, MA: Harvard University Press, 1989.

594. Hawley A. Human Ecology. N.Y.: Ronald, 1950.
595. Hayek F. Capitalism and the Historians. Chicago. 1954. 196 p.
596. Hayek F. The Pure Theory of Capital. Chicago: The University of Chicago Press, 2007. 464 p.
597. Human Development Report. Concept and Measurement of human development. 1990. New York: Oxford University Press, 1990. URL: http://hdr.undp.org/reports/global/1990/en/pdf/hdr_1990_chl.pdf (Last accessed: 02.11.2017)
598. Jagd S. French Economics of Convention and Economic Sociology. *Экономическая социология*. 2004. Т. 5. № 4. С. 22—36.
599. Krugman P. R., Obstfeld M. International economics: Trade and policy. Boston: Pearson Education, 2015. 336 p.
600. Morgenthau H. J. Politics among Nations. New York, 2013. 124 p.
601. Orru M., Biggart N., Hamilton G. The Economic Organization of East Asian Capitalism. L.:Sage, 1997
602. Ott K. The Case for Strong Sustainability. Greifswald: Steinbecker Verlag Ulrich Rose, 2003. URL: http://www.umwethik.botanik.uni-greifswald.de/booklet/8_strong_sustainability.pdf. (Last accessed: 02.11.2018)
603. Pack H., Saggi K. The case for industrial policy: a critical survey. *World Bank Research Working Paper*. 2006. № 3839. P. 51.
604. Powell W., DiMaggio P. The New Institutionalism in Organizational Analysis. Chicago: University of Chicago Press, 1991
605. Price V.C. Industrial policies in the European Community. *Macmillan for the Trade Policy Research Centre*. 1981. Vol. 4.
606. Punj G., Stewart D.W. Cluster analysis in marketing research: review and suggestions for application. *Journal of Marketing Research*. 1983. № 20. P. 134—148.
607. Quarter by numbers Q1 2019. Global lite report URL: <https://www.nielsen.com/wp-content/uploads/sites/3/2019/07/q1-2019-qbn-lite-report.pdf> (Last accessed: 05.05.2019).

608. Rodrik D. Industrial Policy for the Twenty-First Century : CEPR Discussion Papers. *Centre for Economic Policy Research*. 2004. № 4647. 45 p.
609. Romesburg C. Cluster Analysis for Researchers. Morrisville, North Carolina: Lulu.com, 2004. 344 p.
610. Sen A. K. Capability and Well-being. In the Quality of Life. Oxford: Clarendon Press, 1993.
611. Social Progress Index Executive Summary. URL: https://glavcom.ua/pub/pdf/49/4938/10_1.pdf (Last accessed: 02.12.2018).
612. Social Accountability 8000 Standard: 2008. URL: <http://www.sa-intl.org/index.cfm?fuseaction=Page.ViewPage&PageID=937> (Last accessed: 02.12.2018).
613. The Future of Sustainability: Re-thinking Environment and Development in the Twenty-first Century. Report of the IUCN. – 29-31 January, 2006. URL: http://www.cmsdata.iucn.org/downloads/iucn_future_of_sustainability.pdf (Last accessed: 02.12.2017).
614. The Nielsen Global Survey of Corporate Social Responsibility and Sustainability. URL: <https://www.nielsen.com/ru/ru/insights/report/2015/global-corporate-social-responsibility-report-2015/#> (Last accessed: 04.03.2019).
615. The worldbank. URL: <http://www.worldbank.org> (Last accessed: 02.02.2019).
616. UNIDO. Industrial Development Report. UNIDO, 2013. URL: https://www.unido.org/sites/default/files/2013-12/UNIDO_IDR_2013_main_report_0.pdf (Last accessed: 02.02.2019).
617. United Nations Conference on Trade and Development. URL: <http://www.unctad.org/en/docs/c2emd10r1.en.pdf> (Last accessed: 02.02.2019).
618. Warwick K., Beyond Industrial Policy: Emerging Issues and New Trends. *OECD Science, Technology and Industry Policy Papers*. 2013. No. 2, OECD Publishing, Paris. <http://dx.doi.org/10.1787/5k4869clw0xp-en> (Last accessed: 02.02.2019).

619. What is SROI? Social Impact Scotland. URL: <http://www.socialimpactscotland.org.uk/understanding-social-impact/methods-and-tools/sroi/what-is-sroi/> (Last accessed: 02.02.2019).
620. White H. Where Do Markets Come from? *American Journal of Sociology*. 1981. Vol. 87. P. 517—547
621. Wilkinson Paul. National Economy: A Very Short Introduction / Paul Wilkinson. – GB: Oxford University Press, 2014 – 160 p.
622. Williamson O.E. Markets and Hierarchies: Analysis and Antitrust Implications. N.Y.: Free Press, 1975.
623. Yahno T.P. Analiza Konkurencyjnej pozycji krajowego przemysłu mleczarskiego w okresie przejściowym. *Zeszyty naukowe (Warszawa ALMAMER Szkoła Wyższa)*. №2. 2013. C.227-235.
624. Yahno T.P. The directions of socialization of the national economy of Ukraine as an important condition for its socio-economic development. Information Technologies and Management and Society. *Materials of the 17th International Scientific Conference* (Riga, Lithuania, April 25-26, 2018). Riga. ISMA. 2018. C.132-133.
625. Features of development of corporate social responsibility of business in Ukraine / T. Yahno L. Shymanovska-Dianich, T. Ishchejkin, V. Misyuckevich, // Management of the 21st century: globalization challenges: collective monograph / in addition I. Markina., Prague, 2019. (Особистий внесок: напрями розвитку соціальної відповідальності бізнесу в Україні в умовах формування постіндустріального суспільства). P. 339-345.
626. Zelizer V. Morals and Markets: The Development of Life Insurance in the United States. New Brunswick, N.J.: Transaction Books, 1983. 321p.
627. 2010 Guidance on social responsibility. ISO 26000. URL: <https://www.iso.org/obp/ui/#iso:std:iso:26000:ed-1:v1:en> (Last accessed: 02.02.2019).

ДОДАТКИ

Систематизація підходів до трактування терміну «розвиток системи»

Автор 1	Зміст 2
Василенко В.О. [69, с. 101]	Це не разові перетворення з метою досягнення «найкращого» (а тому і споконвічного) стану системи, а процес, що не припиняється в часі, плин якого не завжди відбувається постійно і безупинно, найчастіше йде стрибкоподібно з подоланням різних по глибині й охопленню криз
Раєвнева О.В. [383, с. 108]	Унікальний процес трансформації відкритої системи в просторі і часі, який характеризується перманентною зміною глобальних цілей його існування шляхом формування нової дисипативної структури і переводом його в новий аттрактор функціонування
Єрохіна Е.А. [220., с. 98]	Якісна зміна складу зв'язків (тобто структури) і функціонування системи, тобто якісна зміна системи
Шубравська О. В. [519, с. 37]	Процес переходу системи з одного стану в інший, що супроводжується зміною її якісних і кількісних характеристик
Пономаренко В.С., Трийд О.М., Кизим М.О. [349, с. 62]	Процес кількісно-якісних змін у системі, ускладнення структури і складу, в результаті чого підвищується її опірність дестабілізуючому впливу зовнішнього середовища й ефективність функціонування
Афанасьєв Н.В., Рогожин В.Д., Рудика В.І. [22, с. 27]	Об'єктивна зміна тільки якісних характеристик системи, обумовлена як фундаментальними законами природи (єдності і боротьби протилежностей, переходу кількості у якість, розвитку суспільства по спіралі і нагору), так і закономірностями функціонування конкретних систем (старіння устаткування, нагромадження досвіду і знань співробітниками, виснаження природних ресурсів), при якій формуються нові властивості системи.
Авер'янов О.М. [3, с. 244-245]	Розвиватися – означає підвищувати рівень організації (упорядкованості), що робить можливим розвиток системи. Можливими шляхами підвищення рівня організації систем є удосконалення елементів, підсистем, взаємозв'язків між ними і з оточуючим середовищем, просторово-часових характеристик, підвищення рівня розвитку всіх систем
Краснокутська Н.В. [217, с. 490]	Накопичення змін, які руйнують рівновагу і збалансованість у соціоекономічній системі та створюють умови економічного зростання, переходу системи в нову якість... Економічний розвиток як поступальний рух на шляху підвищення ефективності системи відбувається нерівномірно
Циба Т.Є. [501, с. 118]	Особливий тип руху, що характеризує прогресивний характер взаємодії речей. У свою чергу, рух – це засіб існування матерії, її невід'ємний атрибут, що являє зміну взагалі. Ці поняття органічно пов'язані. Будь-який розвиток є рух, але не будь-який рух є розвиток. Рух від нижчого до вищого, від простого до складного (прогрес) визначається як процес функціонального збагачення систем, що розвиваються, розширення їх зовнішніх і внутрішніх зв'язків

Продовження табл. А.1

1	2
Кучін Б.Л., Якушева О.В. [225, с. 4-5]	Може розглядатися як сукупна зміна у взаємозв'язку кількісних, якісних і структурних категорій у системі. Кількісні зміни – це збільшення чи зменшення складових частин цілого, що виражається збільшенням чи зменшенням їх числових значень і призводять на певних етапах до якісного стрибка. Структурні зміни – це зміни взаємовідносин складових частин, котрі зовсім не обов'язково повинні супроводжуватися збільшенням чи зменшенням їх чисельності... В цілому ці зміни відіграють причинну роль у якісних змінах елементів системи
Забродський В.О., Кизим М.О. [163, с. 6]	Розвиток економіко-виробничих систем – це процес переходу економіко-виробничої системи до нового, більш якісного стану за рахунок накопичення кількісного потенціалу, зміни та ускладнення структури і складу, у результаті чого підвищується її здатність здійснювати опір руйнівному впливу зовнішнього середовища і ефективність функціонування
Коротков Е.М. [12, с. 231; 211, с. 117, 296;]	Сукупність змін, що ведуть до появи нової якості і укріплення життєвого рівня системи, її здатності здійснювати опір руйнівним силам зовнішнього середовища. Придбання нової якості, що визначає підсилення і стійкість життєдіяльності організації (фірми), її зростання
Богданов О.О. [49, с. 86-87]	Зростання і розвиток – взаємопов'язані елементи. Зростання – це зміна фізичних параметрів системи (товщини, довжини, висоти, ваги і та ін.), а розвиток – це перш за все зміна якісних параметрів системи (структури і організації системи). Зростання є необхідною передумовою розвитку. Щоб будь-який об'єкт матеріального світу розвивався він повинен зростати. Іншими словами зростання – це складова розвитку... Розвиток без зростання не можливий, але зростання без розвитку може мати місце
Моїсєєв М.М. [289, с. 195, 197]	Зростання – це процес кількісних змін у вдосконаленні тієї або іншої системи. Якщо не вдається знайти якісних змін – це зростання. Про дозрівання і ріст мову ведуть, бажаючи підкреслити генетичний характер розвитку. Розвиток, дозрівання і зростання взаємозалежні: дозрівання і зростання – зміни кількісні, які є основою для розвитку якісних змін... В остаточній формі організм (система) є продуктом не тільки функціонального дозрівання, а й функціонального розвитку: він функціонує, розвиваючись, і розвивається, функціонуючи
Афанасьєв В.Г. [20, с. 84, 88]	Процес незворотних, спрямованих і закономірних змін, який призводить до виникнення кількісних, якісних і структурних перетворень структури і функцій організаційної системи. Основними властивостями розвитку, що відрізняють його від всіх інших змін, є незворотність, спрямованість, закономірність
Тридід О.М. [472]	Розвиток складної системи являє собою постійну зміну фаз поведінки і переходів, яка проявляється в постійній перебудові системи, її підсистем і елементів. При цьому розвиток соціально-економічної системи являє собою обрану модель довгострокових стратегій, які необхідно реалізовувати для досягнення поставлених перед ним цілей

Продовження табл. А.1

1	2
Кошельнік В.М. [214]	Трансформаційний процес закономірних якісно-кількісних фазових змін економічної системи в довготерміновому періоді, які відбуваються з мобілізацією обмежених економічних ресурсів під впливом боротьби співвідношень потреб і інтересів суспільства, які підпорядковуються впливу загальних і спеціальних економічних законів, що діють тільки в умовах бізнес-середовища з її виробничо-господарськими відносинами і відображають причинно-наслідкові зв'язки соціально-економічних явищ для досягнення іншого стану системи, який буде мати більш високий рівень супротиву дестабілізуючому впливу зовнішнього середовища, високий рівень ефективності функціонування і забезпечить її високу життєздатність у поточній, середньо- та довгостроковій перспективі

Таблиця Б.1

Типи розвитку соціально-економічних систем

Характеристична ознака	Типи розвитку систем
Залежно від характеру зміни якісних параметрів	- прогресивний; - регресивний.
Залежно від швидкості розвитку	- еволюційний; - революційний.
Залежно від збалансованості (пропорційності) розвитку	- стійкий; - нестійкий.
Залежно від типовості змін, що відбуваються у процесі розвитку	- традиційний; - інноваційний.
Залежно від врахування стану зовнішнього середовища	- гнучкий; - негнучкий.
Залежно від досягнення об'єктивної мети (призначення)	- позитивний; - негативний.
Залежно від керованості процесами розвитку	- керований; - некерований (ситуативний, адаптивний)
Залежно від ефективності функціонування	- ефективний; - не ефективний.
Залежно від рівня ресурсного забезпечення розвитку	- екстенсивний; - інтенсивний.
Залежно від порушення параметрів життєздатності	- безкризовий; - кризовий; - післякризовий.
Залежно від предметної сфери змін	- продуктовий; - територіальний; - збутовий; - інвестиційний; - організаційний; - ринковий (конкурентний).
Залежно від ступеня гармонійності	- гармонійний; - негармонійний.

Джерело: [240; 334]

Додаток В
Таблиця В.1

Класифікація видів розвитку національної економіки як соціально-економічної системи

Класифікаційна ознака	Види розвитку	Зміст
1	2	3
1. Об'єкт змін	1.1. Організаційний	Зміни, які призводять до удосконалення / погіршення системи управління національною економікою: структурний розвиток; функціональний розвиток.
	1.2. Техніко-технологічний	Зміни в техніко-технологічній системі національної економіки, що призводять до підвищення / зниження рівня прогресивності технологічних процесів, рівня технічної ефективності її функціонування
	1.3. Соціально-психологічний	Зміни, які зумовлюють покращання / погіршення соціально-психологічного клімату в країні (суспільстві), а також його перехід на якісно новий рівень
	1.4. Економічний	Зміни, які забезпечують кількісне нарощування ресурсного потенціалу та якісне вдосконалення базових елементів формотворчих структур національної економіки, призводять до вдосконалення / погіршення методів, способів, форм економічних розрахунків та економічної діяльності в цілому
	1.5. Соціально-економічний	Зміни які відбуваються за рахунок розвитку соціально-економічного потенціалу національної економіки, забезпечують трансформацію відносин між економічними суб'єктами та соціальними групами населення та сприяють зміцненню соціально-політичної стабільності в країні, підвищенню рівня якості життя населення, зростанню ефективності всіх сфер діяльності національної економіки
2. Масштаб змін	2.1. Загальносистемний	Сукупність змін, що відбуваються в цілому у національній економіці в наслідок удосконалення (погіршення) загальносистемних процесів
	2.2. Внутрісистемний (локальний)	Сукупність змін, які відбуваються у підсистемах національної економіки, за рахунок розвитку окремих сфер діяльності, окремих процесів або функцій
3. Характер зміни якісних параметрів	3.1. Прогресивний	Процеси, які забезпечують підвищення ефективності (якості) функціонування національної економіки; відбувається «від нижчого до вищого»
	3.2. Регресивний	Процеси, які призводять до погіршення ефективності функціонування національної економіки, зниження якості її функціонування. Розвиток відбувається «від нижчого до вищого»
4. Тип тренду	4.1. Лінійний	Зміни, загальний напрямок яких може бути апроксимований у лінійну функцію
	4.2. Нелінійний	Зміни, загальний напрямок яких не може бути апроксимований у лінійну функцію
5. Характер змін, що зумовлені накопиченням системної якості внаслідок загальної дії взаємозв'язаних чинників	5.1. Спрямований	Зміни, що виникають та впливають на національну економіку у одному напрямку (однаковим чином)
	5.2. Циклічний	Зміни, що відбуваються у безперервно повторюваній послідовності і характеризуються коливанням ефективності функціонування національної економіки відповідно до фаза (криза, депресія, поживлення, піднесення).

Продовження табл. В.1

1	2	3
	5.3. Спіральний	Зміни, що відбуваються у безперервно повторюваній послідовності і характеризуються не тільки циклічними коливаннями показників (параметрів) функціонування національної економіки, але й їх переходом на якісно новий рівень
6. Швидкість	6.1. Еволюційний (рівномірний)	Зміни у національній економіці, які відбуваються з однаковою швидкістю, або з однаковим прискоренням: рівноприскорений розвиток; рівноуповільнений розвиток.
	6.2. Революційний (нерівномірний)	Зміни у національній економіці, які відбуваються зі змінною швидкістю або зі змінним прискоренням: нерівномірно прогресуючий розвиток; стрибкоподібний розвиток інше.
7. Вимір загального ефекту	7.1. Абсолютний	Зміни у національній економіці, що можуть бути виміряні у вартісних, натуральних або умовних одиницях та призводять до абсолютного зростання або зменшення показників її функціонування
	7.2. Відносний	Зміни у національній економіці, що можуть бути виміряні відносно інших економічних показників, їх зростання або зменшення (зв'язків, параметрів)
8. Рівень невизначеності процесів	8.1. Прогнозований	Зміни у національній економіці, що можуть бути передбачені урядом країни з достатньою ймовірністю
	8.2. Випадковий	Зміни у національній економіці, що не можуть бути передбачені урядом країни з достатньою ймовірністю
9. Рівень ресурсного забезпечення розвитку	9.1. Екстенсивний (кількісний)	Зміни у національній економіці та ефективності її функціонування, що досягаються за рахунок кількісного збільшення чинників виробництва
	9.2. Інтенсивний (якісний)	Зміни у національній економіці та ефективності її функціонування, що досягаються за рахунок якісного покращання (погіршення) способів, методів або технології використання чинників виробництва (підвищення їх якісного рівня)
10. Можливість управління змінами	10.1. Керований	Зміни у національній економіці, які відбуваються під впливом свідомих і цілеспрямованих дій керівництва країни або спеціально створених зв'язків
	10.2. Спонтанний	Зміни у національній економіці, які не є результатом свідомих і цілеспрямованих дій керівництва країни, а виникають випадковим чином
11. За загальнодержавною стратегією	11.1. Адаптивний	Зміни, спричинені пристосуванням національної економіки до мінливих умов її функціонування
	11.2. Реактивний	Зміни національної економіки, які мають своєю причиною зміни першого рівня аналізу
	11.3. Випереджаючий	Зміни у національній економіці, що передують іншим змінам другого рівня аналізу
12. Відповідність меті	12.1. Простий	Зміни у національній економіці, які не забезпечують її перехід на якісно новий рівень функціонування
	12.2. Розширений	Зміни у національній економіці, які забезпечують її перехід на якісно новий рівень функціонування
13. Рівень складності	13.1. Елементний	Зміни у національній економіці, що виникають і протікають у межах одного структурного елементу, процесу тощо і не чинять значного впливу на інші

Продовження табл. В.1

1	2	3
	13.2. Інтегральний	Зміни у національній економіці, які виникають і протікають у межах одного чи декількох структурних елементів, процесів тощо, впливаючи на інші, що веде до утворення суцільного та агрегованого ефекту
	13.3. Системний	Зміни національної економіки як цілісності та підсистеми суспільного ладу, певної організації суспільства.
14. Середовище змін	14.1 Внутрішній	Зміни у національній економіці, які відбуваються під впливом чинників внутрішнього середовища
	14.2 Зовнішній	Зміни у національній економіці, які відбуваються під впливом чинників зовнішнього середовища
	14.3 Змішаний	Зміни у національній економіці, які відбуваються під впливом чинників як зовнішнього так і внутрішнього середовища
15. Часовий термін	15.1. Ретроспективний	Зміни у національній економіці, які відбулись в минулому
	15.2. Поточний	Зміни у національній економіці, які відбуваються нині
	15.3. Перспективний	Зміни у національній економіці як передумови успішності господарювання, які очікуються в майбутньому
16. Потенціал	16.1 Виробничий	Зміни у національній економіці, які відбуваються за рахунок розвитку виробничого потенціалу
	16.2 Трудовий	Зміни у національній економіці, які відбуваються за рахунок розвитку трудового потенціалу
	16.3 Управлінський	Зміни у національній економіці, які відбуваються за рахунок розвитку управлінського потенціалу
	16.4 Інформаційний	Зміни у національній економіці, які відбуваються за рахунок розвитку інформаційного потенціалу
	16.5 Організаційний	Зміни у національній економіці, які відбуваються за рахунок розвитку організаційного потенціалу
	16.6 Ринковий	Зміни у національній економіці, які відбуваються за рахунок розвитку ринкового потенціалу
	16.7 Фінансовий	Зміни у національній економіці, які відбуваються за рахунок розвитку фінансового потенціалу
	16.8 Інноваційний	Зміни у національній економіці, які відбуваються за рахунок розвитку інноваційного потенціалу
	16.9 Інтелектуальний	Зміни у національній економіці, які відбуваються за рахунок розвитку інтелектуального потенціалу
	16.10 Технологічний	Зміни у національній економіці, які відбуваються за рахунок розвитку технологічного потенціалу
	16.11 Креативний	Зміни у національній економіці, які відбуваються за рахунок розвитку креативного потенціалу
17. Наявність вектору і його формалізації	17.1. Векторний	Безперервні послідовні зміни стану національної економіки за умов збереження її єдності та цілісності, які обмежені певними обов'язковими умовами або надцілями та передбачають наявність та конкретизацію вектору розвитку у формі цілей або надцілей
	17.2 Квазі-хаотичний	Зміни які здійснюється без формалізації вектору розвитку (або за умов існування такого вектору поза межами суб'єкта розвитку, або за умов відсутності його конкретизації в системі управління національною економікою)
18. Кількість векторів у	18.1 Одновекторний	Зміни у національній економіці, які відбуваються за рахунок виділення одного вектору розвитку
	18.2 Багатовекторний	Зміни у національній економіці, які відбуваються за рахунок виділення декількох векторів розвитку

Таблиця Г.1

Складові аналізу кон'юнктури споживчого ринку

Складові аналізу кон'юнктури споживчого ринку	Зміст
Аналіз виробництва	Передбачає вивчення впливу науково-технічного прогресу на виробництво окремо взятого виду продукції та його якості. Також призначений для аналізу динаміки обсягів випуску продукції, виявлення факторів, що впливають на виробництво, вивчення перспектив його розвитку. Доповнюється аналізом витрат на наукові дослідження
Аналіз експорту та імпорту	Передбачає оцінку стану міжнародної торгівлі та її динаміки, структури зовнішньоторговельного обігу, виявлення нових форм і методів ведення торгівлі, урахування митно-тарифних і валютних систем різних країн, прогнозування розвитку експорту та імпорту продукції
Аналіз попиту	Передбачає виявлення чинників, що впливають на його формування: економічних (доходів населення і цін на продукцію), соціально-психологічних (реклами і престижу), соціальних (рівня життя населення, місцевих звичаїв, традицій, які затвердились у суспільному середовищі), фізіологічних (життєзабезпечення).
Аналіз споживання	Передбачає виявлення чинників, що впливають на ємність споживчого ринку. За його допомогою визначається місце в сфері споживання окремо взятого виду товару або послуги, ступінь монополізації, форми і методи їх збуту; здійснюються бюджетні обстеження по соціальних групах населення на предмет кількісного взаємозв'язку між рівнем споживання окремого виду товару або послуги і рівнем доходів населення, а також вивчаються ціни на певний вид продукції та ступінь насичення споживчого ринку різними товарами і послугами
Аналіз запасів	Спрямований на дослідження політики в сфері формування запасів як з боку виробників і продавців, так і з боку споживачів. Вивчає рух товарних запасів, їх вартість, відповідність нормативам формування.
Аналіз цін	Передбачає дослідження динаміки оптових цін, впливу інфляції на ціни, державного регулювання ціноутворення на сировину і готову продукцію, а також та інших причин зміни цін. Проведення даного аналізу дозволяє сформувати картину про стан споживчого ринку та існуючі на ньому проблеми
Узагальнений аналіз попиту і пропозиції	Передбачає аналіз динаміки миттєвої, короткострокової та довгострокової рівноваги, умов її виникнення, чинників впливу та прогнозних змін

Джерело: систематизовано автором на основі [195, с. 18-21; 294, с. 44-47]

Додаток Д

**Вихідні дані для аналізу впливу факторів, що визначають стан
споживчого ринку на ВВП у розрахунку на одну людину в Україні, 2002-
2017 рр.**

Таблиця Д.1

Дані спостережень

Період	ВВП на душу населення, млн грн	Індекс спожив- чих цін	Обсяг роздрібного товарообороту, млн грн	Кількість об'єктів роздрібної торгівлі підприємств, од.	Обсяг продажу споживчих товарів, вироблених в Україні, млн грн
2002	4681,9	0,994	39691	89300	27466,172
2003	5591,5	1,082	49994	83800	34445,866
2004	7272,9	1,123	67556	78500	47356,756
2005	9371,6	1,103	94332	75200	66504,06
2006	11630,2	1,116	129952	73600	87457,696
2007	15496,5	1,166	178233	71900	114960,285
2008	20494,9	1,223	246903	69200	155795,793
2009	19832,3	1,123	230955	65300	155663,67
2010	23600,4	1,091	280890	64800	180612,27
2011	28813,9	1,046	350059	64200	216686,521
2012	30912,5	0,998	405114	62200	238612,146
2013	31988,7	1,005	433081	59800	247722,332
2014	35834	1,249	438343	49600	253362,254
2015	46210,2	1,433	487558	49600	283271,198
2016	55853,5	1,124	555975	49300	310234,05
2017	70224,3	1,144	586330,1	39300	306650,6423

Таблиця Д.2

Вихідні дані для кореляційно-регресійного аналізу

Період	y	x1	x2	x3	x4
2002	8,451459289	-0,00602	10,58888	11,39976	10,22071042
2003	8,629002866	0,078811	10,81966	11,33619	10,44714427
2004	8,891910391	0,116004	11,12071	11,27085	10,76546477
2005	9,145439118	0,098034	11,45458	11,22791	11,10501828
2006	9,361360442	0,109751	11,77492	11,2064	11,37891048
2007	9,648369471	0,153579	12,09085	11,18303	11,652342
2008	9,927931354	0,201307	12,41675	11,14476	11,95630141
2009	9,895067201	0,116004	12,34998	11,08675	11,955453
2010	10,06901894	0,087095	12,54572	11,07906	12,10410786
2011	10,26861319	0,044973	12,76586	11,06976	12,28620698
2012	10,33891591	-0,002	12,91192	11,03811	12,38259469
2013	10,37313799	0,004988	12,97868	10,99876	12,42006377
2014	10,48665244	0,222343	12,99076	10,81175	12,44257558
2015	10,74095583	0,35977	13,09716	10,81175	12,55416001
2016	10,93048747	0,116894	13,22848	10,80568	12,64508229
2017	11,15944968	0,134531	13,28164	10,57898	12,63346441

Регресійний аналіз впливу факторів на ВВП України у розрахунку на душу населення

y	x ₂	x ₃	x ₄
8,4515	10,5889	11,3998	10,22071042
8,6290	10,8197	11,3362	10,44714427
8,8919	11,1207	11,2709	10,76546477
9,1454	11,4546	11,2279	11,10501828
9,3614	11,7749	11,2064	11,37891048
9,6484	12,0908	11,1830	11,652342
9,9279	12,4168	11,1448	11,95630141
9,8951	12,3500	11,0867	11,955453
10,0690	12,5457	11,0791	12,10410786
10,2686	12,7659	11,0698	12,28620698
10,3389	12,9119	11,0381	12,38259469
10,3731	12,9787	10,9988	12,42006377
10,4867	12,9908	10,8117	12,44257558
10,7410	13,0972	10,8117	12,55416001
10,9305	13,2285	10,8057	12,64508229

Регресійна статистика

Множинний R	0,997270001
R-квадрат	0,994547455
Нормований R-квадрат	0,993184319
Стандартна похибка	0,067183384
Спостереження	16

Дисперсний аналіз

	df	SS	MS	F	Значимість F
Регресія	3	9,879415	3,293138	729,6023845	7,68836E-14
Залишок	12	0,054163	0,004514		
Разом	15	9,933579			

	Коефіцієнти	Стандартна похибка	t-статистика	P-значення	Нижні 95%	Верхні 95%	Нижні 95,0%	Верхні 95,0%
Y-перетин	13,327281	2,864002	4,653377	0,00055	7,0871570	19,5674	7,087157	19,56741
x ₂	1,0469132	0,510383	2,05123	0,06273	-0,0651163	2,15894	-0,06512	2,158943
x ₃	-1,040524	0,221997	-4,68711	0,000525	-1,5242144	-0,55683	-1,52421	-0,55683
x ₄	-0,403946	0,526217	-0,76764	0,4575393	-1,5504753	0,74258	-1,55048	0,742583

Додаток К

Таблиця К.1

Оцінка домогосподарствами ознак бідності та позбавлення в сучасному українському суспільстві

Види позбавлень	Усі особи, які проживають в домогосподарствах				Потерпали від позбавлення особи, що проживають							
	які вважали ознаками бідності		які потерпали від позбавлення		у міських домогосподарствах		у сільських домогосподарствах		у домогосподарствах з дітьми		у домогосподарствах без дітей	
	2015	2017	2015	2017	2015	2017	2015	2017	2015	2017	2015	2017
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Економічна депривація												
Харчування												
недостатність коштів для												
- того, щоб не відмовляти собі в найнеобхідніших недорогих продуктах харчування	99,7	99,7	11,0	9,1	10,2	8,7	12,5	9,8	11,2	7,7	10,7	10,7
- споживання страви з м'ясом, курятиною, рибою (або їх вегетаріанським еквівалентом) через день	97,3	97,0	28,4	24,5	27,2	23,3	30,6	26,9	28,8	22,9	28,0	26,4
Непродовольчі товари												
недостатність коштів для												
- оновлення за потребою верхнього одягу та взуття для холодної пори року для дорослих один раз на 5 років	99,0	98,6	30,2	25,8	30,0	24,5	30,5	28,4	31,0	23,7	29,3	28,4
- придбання за потребою нового одягу та взуття для дітей	99,4	99,1	14,7	12,4	14,1	11,2	15,9	14,6	27,4	22,9	-	-
відсутність												
- телевізора	97,5	97,3	1,5	1,7	1,2	1,6	2,0	2,1	1,3	1,4	1,6	2,1
- холодильника	99,1	99,3	1,9	2,2	1,3	1,8	3,1	2,8	1,6	1,9	2,3	2,5
- телефона (в т. ч. мобільного)	93,1	95,3	1,6	2,0	1,0	1,3	2,8	3,2	1,1	1,5	2,3	2,4
- комп'ютера	82,1	85,2	14,9	14,0	9,6	9,5	25,1	22,9	15,8	13,7	13,8	14,4
- пральної машини	95,4	96,5	7,8	8,5	5,3	6,1	12,8	13,3	6,3	7,3	9,6	10,0
- автомобіля	70,5	70,7	28,8	28,5	26,5	25,6	33,4	34,4	32,1	31,6	25,0	25,0

Продовження табл. К.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Житлові умови домогосподарства												
відсутність у зв'язку з недостатністю коштів												
- житла у нормальному стані (протікає дах, вологі стіни/підлога/фундамент або гнилі віконні рами чи підлога)	99,6	99,7	8,4	9,7	6,8	8,4	11,6	12,2	8,5	9,3	8,4	10,1
- водогону у житлі	95,0	96,4	16,6	15,1	5,2	4,9	38,5	35,1	15,3	13,1	18,1	17,5
- туалету зі зливом всередині житла	93,4	94,3	22,0	20,6	8,6	7,8	47,9	45,7	20,5	18,7	23,6	22,9
- ванної або душової кімнати всередині житла	94,4	95,7	19,0	17,4	7,4	7,1	41,4	37,7	17,8	15,0	20,4	20,2
недостатність коштів для												
- своєчасної та в повному обсязі оплати рахунків за житло та необхідні послуги з його утримання або оплати газу для приготування їжі	99,2	98,8	19,6	25,3	20,0	25,5	18,8	25,0	20,4	25,1	18,6	25,5
- підтримування достатньої теплої температури у своєму житлі (на придбання палива, обігрівача тощо) протягом опалювального сезону	99,1	98,9	24,2	25,6	20,1	21,7	32,3	33,3	23,1	24,2	25,5	27,4
- своєчасної та в повному обсязі оплати орендних, іпотечних платежів, платежів за споживчими кредитами тощо	94,3	93,3	3,7	7,6	4,1	8,3	3,1	6,4	4,7	9,1	2,6	5,9
наявність житлової площі, що не перевищує												
- 5 кв.м. на особу	97,2	96,7	5,5	4,9	6,9	6,3	2,8	2,2	7,9	6,8	2,7	2,7
Охорона здоров'я												
недостатність коштів для оплати необхідних												
- послуг лікаря (крім стоматолога) у медичному закладі (за відсутністю або складністю отримання таких послуг на безоплатній основі), аналізів, обстежень, процедур, призначених лікарем	99,2	99,4	28,3	27,1	26,8	25,4	31,1	30,5	25,8	23,7	31,1	31,2
- ліків та медичного приладдя, призначених лікарем	99,4	99,4	31,7	29,6	30,6	27,9	33,8	33,0	28,6	25,9	35,3	33,9

Продовження табл. К.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
лікування в стаціонарі без проведення хірургічної операції (за відсутністю таких послуг на безоплатній основі) або життєво необхідної хірургічної операції (крім косметичної) та подальшого пов'язаного з цим лікування в стаціонарі (за відсутністю таких послуг на безоплатній основі)	99,3	99,2	27,3	27,8	25,8	26,6	30,3	30,1	23,6	23,2	31,7	33,2
Освіта та дошкільне виховання												
недостатність коштів для												
- отримання будь-якої професійної освіти	96,6	96,8	9,9	8,3	8,9	7,6	11,7	9,9	14,1	11,2	4,9	5,0
Відпочинок та дозвілля												
недостатність коштів для												
- тижневого сімейного відпочинку не вдома один раз на рік	92,3	92,3	54,5	51,7	53,6	48,2	56,4	58,5	57,9	53,5	50,6	49,6
Фінансові можливості домогосподарства щодо задоволення неочікуваних необхідних витрат												
- відсутність можливості дозволити собі неочікувані необхідні витрати за рахунок власних ресурсів	94,7	95,9	64,0	59,9	63,1	57,6	65,7	64,6	64,9	58,8	63,0	61,2
Характеристика фізичного та соціального середовища місцевості проживання домогосподарства												
- шум від сусідів чи шум з вулиці (транспортний рух, підприємство, фабрика тощо)	86,2	87,0	8,7	8,3	10,6	10,8	5,1	3,4	9,3	8,8	8,0	7,7
- забруднення, вугільний пил або інші екологічні проблеми (смог, неприємні запахи, забруднена вода тощо)	93,2	92,9	16,0	12,8	19,8	16,3	8,8	5,9	16,0	12,7	16,0	12,9
- злочини, насилля, акти вандалізму у районі	95,4	96,5	7,8	8,5	5,3	6,1	12,8	13,3	6,3	7,3	9,6	10,0
Розвиток інфраструктури												
Відсутність поблизу житла об'єктів роздрібної торгівлі	95,4	93,9	5,8	7,2	2,8	3,3	11,7	14,6	4,8	6,5	7,0	7,9
Відсутність у населеному пункті закладів, які надають побутові послуги (перукарень, пралень, хімчистки, ремонту одягу, взуття та побутової техніки тощо)	95,0	94,0	21,7	20,0	5,8	4,7	52,4	50,1	22,3	19,7	20,9	20,5

Продовження табл. К.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
Відсутність поблизу житла медичної установи (фельдшерсько-акушерського пункту, лікарської амбулаторії, поліклініки тощо), аптеки	98,3	98,1	12,1	13,3	5,7	6,2	24,5	27,2	11,7	12,8	12,6	13,9
Незабезпеченість населеного пункту своєчасними послугами екстреної (швидкої) медичної допомоги	99,0	99,1	15,1	15,0	2,6	3,1	39,4	38,2	15,5	14,5	14,6	15,5
Відсутність поблизу житла дошкільних закладів (дитячих садків, ясел)	97,4	96,5	3,7	3,6	1,9	1,9	7,2	6,9	6,9	6,6	–	–
Відсутність регулярного щоденного транспортного сполучення з іншим населеним пунктом із більш розвиненою інфраструктурою (мережею магазинів, закладів культури, освіти тощо)	97,2	98,2	9,2	9,1	2,5	2,1	22,0	23,0	9,5	9,2	8,8	9,1

Джерело: [134]

Додаток Л

Регресійний аналіз даних про наявні доходи населення та обсяг роздрібного товарообороту в Україні за 2002-2018 рр.

Таблиця Л.1

Дані спостережень обсягу роздрібного товарообороту та наявних доходів населення в Україні, 2002-2018 рр.

Період	Обсяг роздрібного товарообороту, млн грн	Наявний дохід у розрахунку на одну особу, грн
2002	39691	2938
2003	49994	3400,3
2004	67556	4468,4
2005	94332	6332,1
2006	129952	7771
2007	178233	10126
2008	246903	13716
2009	230955	14373
2010	280890	18486
2011	350059	21638
2012	405114	25206
2013	433081	26719
2014	438343	26782
2015	487558	31803
2016	555975	37080
2017	586330,1	47269,7

Джерело: [134]

Таблиця Л.2

Вихідні дані для кореляційно-регресійного аналізу взаємозв'язку наявних доходів населення та обсягу роздрібного товарообороту в Україні, 2002-2018 рр.

Період	y	x
2002	10,58888	7,985484
2003	10,81966	8,131619
2004	11,12071	8,404786
2005	11,45458	8,753387
2006	11,77492	8,958154
2007	12,09085	9,222862
2008	12,41675	9,526318
2009	12,34998	9,573107
2010	12,54572	9,824769
2011	12,76586	9,982206
2012	12,91192	10,13484
2013	12,97868	10,19313
2014	12,99076	10,19549
2015	13,09716	10,36732
2016	13,22848	10,52083
2017	13,28164	10,76362
2018	13,4126	10,96662

Таблиця Л.3

Результати кореляційного аналізу взаємозв'язку наявних доходів населення та обсягу роздрібного товарообороту в Україні

	y	x
y	1	
x	0,99208	1

Результати регресійного аналізу

Регресійна статистика

Множинний R	0,992080764
R-квадрат	0,984224242
Нормований R-квадрат	0,983172524
Стандартна похибка	0,11610618
Спостереження	17

Дисперсійний аналіз

	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	Значимість <i>F</i>
Регресія	1	12,61553705	12,61554	935,8259	6,23E-15
Залишок	15	0,202209676	0,013481		
Разом	16	12,81774672			

	Коефіцієнти	Стандартна похибка	<i>t</i> -статистика	<i>P</i> -Значення	Нижні 95%	Верхні 95%
Y-перетин	2,97940218	0,307376285	9,693013	7,52E-08	2,324245	3,634559
x	0,973546664	0,031824328	30,59127	6,23E-15	0,905715	1,041379

Таблиця М.1

Трактування поняття «промислова політика»

Автор	Сутність поняття
1	2
Організація об'єднаних націй з промислового розвитку [619]	Промислова політика – будь-яке втручання держави, яке покращує бізнес-середовище або змінює структуру економічної діяльності і спрямовує свої зусилля на ті сектори або на розвиток тих технологій і видів діяльності, які будуть сприяти економічному зростанню або зростанню суспільного добробуту
Конференція об'єднаних націй з торгівлі і розвитку [620]	Промислова політика – узгоджене, цілеспрямоване, свідоме зусилля з боку уряду для заохочення та просування певної галузі або сектору низкою політичних інструментів.
Світовий банк [618]	Промислова політика – зусилля уряду, направлені на зміну виробничої структури з метою забезпечення стійкого зростання.
Указ Президента України «Про Концепцію державної промислової політики» [362]	Промислова політика – важлива складова загальнодержавної політики, яка спрямована на досягнення промисловістю якісно нового рівня розвитку, посилення промислового потенціалу держави, задоволення потреб населення, зростання обсягів виробництва й підвищення конкурентоспроможності промислової продукції
Леонтьєв А. Н., Леонтьєва Є. Ю. [232]	Промислова політика – сукупність дій держави, спрямованих на вирішення триєдиної задачі: 1) правове забезпечення виникнення та припинення зв'язків і відносин між промисловими підприємствами, їх створення та ліквідація; 2) формування матеріальних умов для діяльності підприємств; 3) визначення цілей, напрямів і пріоритетів діяльності держави як самостійної учасниці економічного обороту в сфері промислового виробництва.
Уорвік К. [621]	Промислова політика – це будь-який тип втручання або державної політики, яка намагається поліпшити бізнес-середовище або змінювати структуру економічної діяльності відносно галузей, технологій або завдань, що, як очікується, забезпечать кращі перспективи економічного зростання або соціального добробуту, ніж за відсутності такого втручання.
Родрік Д. [611]	Промислова політика – політика щодо змін структури економіки (що може включати промисловість, сільське господарство та сферу послуг).
Ідрісов Г.І. [177]	Промислова політика нерозривно пов'язана з великою кількістю політик (митна, податкова, кредитно-грошова, технічне регулювання, політика в області сектора послуг та ін.) і їх інструментів і характеризується деяким інтегральним ефектом впливу на економіку в цілому, сприяючи розвитку і зростанню конкурентних переваг.
Прайс В. [608]	Промислова політика – сукупність заходів на національному рівні щодо спрямованого здійснення або, навпаки, запобігання певним структурним зрушенням в економіці.
Кругман П., Обстфельд М. [602]	Промислова політика – дії держави, направлені на залучення ресурсів в сектори економіки, важливі для забезпечення економічного зростання в майбутньому.
Пак Х., Саггі К. [606]	Промислова політика – будь-який тип вибіркового втручання або державна політика, яка намагається змінити структуру виробництва у галузях, які, як очікується, забезпечать кращу перспективу для економічного розвитку, ніж у випадку відсутності такого втручання.

Продовження табл. М.1

1	2
Bianchi P, Labory S. [580]	Промислова політика в широкому сенсі – всі дії, спрямовані на сприяння реструктуризації промисловості та розвитку нової промисловості.
Романова О.А. [394]	Національна промислова політика – політика, що визначає систему відносин влади, бізнесу, науки, суспільства з приводу зміни міжгалузевих пропорцій, формування структурно збалансованої, конкурентоспроможної економіки.
Коен Е. [586]	Промислова політика в строгому розумінні є секторальною політикою; вона спрямована на сприяння галузям, де втручання повинно відбуватися з причин національної незалежності, технологічної автономії, провалів приватної ініціативи, занепаду традиційних видів діяльності та з метою забезпечення географічного або політичного балансу.
Мельниченко О. А. [272]	Промислова політика – цілеспрямована діяльність органів публічного управління, спрямована на збалансовані структурні зрушення у промисловості та суміжних із нею галузях задля подальшого розвитку національної економіки.

Додаток Н

Таблиця Н.1

Індекси фізичного обсягу товарної структури роздрібного товарообороту підприємств в Україні, 2007-2017 рр., %

Група товарів	Рік										
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Продовольчі товари	116,7	108,4	90,7	106,0	112,7	116,6	107,2	95,9	82,4	101,5	89,0
Товари текстильні та галантерея	114,9	107,5	102,0	113,9	118,1	103,3	119,5	99,0	62,1	101,9	127,8
Одяг та білизна з тканин	125,9	153,5	104,4	145,8	129,4	125,4	119,6	108,4	96,4	103,8	121,7
Взуття	185,3	138,0	107,5	117,5	113,3	120,4	113,5	96,5	81,7	87,2	105,5
Товари парфумерно-косметичні	137,2	132,2	95,5	101,1	108,6	127,5	110,2	94,2	85,3	111,6	123,7
Книги, газети, журнали	109,3	111,9	88,7	107,6	98,1	101,2	99,1	76,7	81,4	99,3	104,9
Вироби паперові, включаючи шкільні та канцелярські	95,3	117,8	96,1	96,6	111,8	107,6	101,1	82,7	84,8	93,6	107,4
Комп'ютери, периферійне устаткування, програмне забезпечення	171,4	134,9	68,2	164,0	146,0	115,7	97,0	75,0	69,0	129,6	100,1
Аудіо- та відеообладнання, включаючи телекомунікаційне устаткування	141,6	113,4	66,3	144,8	113,1	112,4	110,5	101,4	70,3	127,8	197,2
Автомобілі та автотовари	165,2	129,8	30,6	122,8	142,9	124,1	105,0	54,6	64,2	141,8	125,7
Меблі	116,6	130,7	86,8	112,1	116,2	102,1	116,6	84,5	75,6	110,4	123,7
Побутові електротовари та освітлювальне приладдя	148,2	112,9	71,2	133,9	117,8	115,5	104,3	102,7	73,4	101,1	111,8

Таблиця Н.2

Індекси промислової продукції в Україні за видами діяльності, 2007-2017 рр., %

Галузь виробництва	Рік										
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Переробна промисловість	110,5	94,6	73,3	116,2	109,6	98	92,7	90,7	87,4	104,3	104,8
В тому числі:											
Виробництво харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів	105,8	98	92,5	103,7	102,9	101	95,0	102,5	89,3	104,4	102,9
Текстильне виробництво	112,6	94,8	63,4	120,5	115,3	104,9	93,4	103,9	96,8	104,9	112,6
Виробництво одягу	90	87,4	70,4	113,9	105,5	91,7	96,3	95,6	94,7	102,6	105,6
Виробництво взуття	97	100,1	90,1	121,4	105,1	88	82,6	85,7	85,7	103,3	106,6
Виробництво паперу та паперових виробів	114,7	97,6	85,7	113,7	100,8	104,8	105,2	94,3	82,8	99,4	107,8
Поліграфічна діяльність, тиражування записаної інформації	107,4	101,7	97,5	97	105,9	92,3	98,3	85,8	84,8	101,1	118,4
Виробництво мила та мийних засобів, засобів для чищення та полірування, парфумних і косметичних засобів	105,4	98,5	101,6	114,1	104	109,9	109,2	97,8	81,4	96,7	105,4
Виробництво основних фармацевтичних продуктів і фармацевтичних препаратів	107,2	96,6	108	115,9	98,6	107,2	111,8	101,9	92,4	104,4	106,9
Виробництво комп'ютерів, електронної та оптичної продукції	104,5	101,8	41,2	106,1	102,6	90,5	86	77,9	71,3	124,2	109,2
Виробництво побутових приладів	106,7	87,8	70,3	112,7	112,5	88,6	91,0	84,4	77,5	92,1	96,5
Виробництво автотранспортних засобів	142,7	109,6	15,8	124,2	131,8	75,4	68,3	54,2	49,4	72,2	176,1
Виробництво меблів	117,6	102,2	63,9	121,6	123,4	98,3	102,8	98,4	87,6	105,7	118,7

Таблиця Н.3

Стандартизовані часткові показники промислової продукції в роздрібному товарообороті України, 2007-2017 рр.

Частка в роздрібному товарообороті											
Група товарів	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Продовольчі товари	0,130762	0	0,811759	0,733315	0,653531	0,83182	0,964422	1	0,96566	0,954321	0,77671
Товари текстильні та галантерея	1	0,207209	0,944912	0,83283	0,709668	0,360379	0,779577	0,785125	0,005724	0,01192	0
Одяг	0	0,072598	0,189442	0,362001	0,406399	0,468903	0,550736	0,612697	0,776022	0,84526	1
Взуття	0,046047	0,088764	0,988793	1	0,588903	0,671322	0,754489	0,479397	0,55021	0,075047	0
Товари парфумерно-косметичні	0	0,090444	0,405316	0,270319	0,163525	0,321545	0,37741	0,42429	0,669702	0,828877	1
Товари фармацевтичні	0,061068	0	0,461193	0,362801	0,30089	0,275947	0,354361	0,50541	0,747085	0,848622	1
Книги, газети, журнали	0,926773	0,816581	1	0,946148	0,752529	0,661652	0,605841	0,376866	0,306547	0,269788	0
Вироби паперові, включаючи шкільні та канцелярські	0,142282	0,060483	0,387956	0,182551	0,114845	0,047406	0	0,617361	1	0,906528	0,75393
Комп'ютери, електронна та оптична продукція	0,718395	0,642346	0,239259	0,7248	1	0,9006	0,621472	0,255193	0	0,139593	0,134146
Автомобілі та автотовари	0,994536	1	0,108221	0,147364	0,264903	0,326442	0,312766	0,046165	0	0,147273	0,154847
Меблі	0,700045	0,814864	1	0,782669	0,665036	0,323772	0,63483	0,174007	0	0,095322	0,845364
Побутові прилади	0,965984	0,347178	0,089758	0,486125	0,28258	0,196822	0,032061	0,225626	0,108641	0	1
Співвідношення темпів зростання ємності ринку та виробництва основних споживчих товарів за видами діяльності											
Продовольчі товари	0,139286	0,130529	0,529835	0,386566	0,161514	0	0,06892	0,698735	0,750175	0,559926	1
Товари текстильні та галантерея	0,382428	0,277731	0	0,465614	0,378489	0,420313	0,170743	0,456597	1	0,435199	0,276882
Одяг	0,34714	0	0,250439	0,505481	0,58684	0,386292	0,562697	0,74581	0,985505	1	0,711897
Взуття	0	0,305353	0,475929	0,770945	0,611277	0,313725	0,30897	0,551468	0,794794	1	0,736513
Товари парфумерно-косметичні	0,060334	0	0,831263	1	0,554259	0,304764	0,641045	0,764359	0,545488	0,316567	0,278951
Товари фармацевтичні	0,014404	0,034902	1	0,654701	0	0,347809	0,481848	0,718805	0,648009	0,261658	0,088157
Книги, газети, журнали	0,346551	0,031439	0,84459	0	0,76044	0,045143	0,386322	1	0,614967	0,558458	0,412661

Продовження табл. Н.3

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Вироби паперові, включаючи шкільні та канцелярські	1	0	0,168664	0,929211	0,194876	0,387833	0,565348	0,831216	0,394332	0,62244	0,467148
Комп'ютери, електронна та оптична продукція	0,011461	0,309216	0	0,088014	0,202616	0,365835	0,580301	0,892683	0,881727	0,727661	1
Автомобілі та автотовари	0,397666	0,375883	0,008042	0,563176	0,463289	0,110348	0,158455	0,542177	0,291889	0	1
Меблі	0,635973	0,106854	0	0,813805	0,760613	0,529056	0,339631	1	0,986536	0,516556	0,521581
Побутові прилади	0	0,171803	0,796065	0,362326	0,699749	0,140306	0,454054	0,303193	1	0,568665	0,426263
Частка вітчизняних товарів на внутрішньому споживчому ринку											
Продовольчі товари	0,967742	0,967741	1	0,967742	0,806452	0,66129	0,532258	0,548387	0,483871	0,419355	0
Товари текстильні та галантерея	0,561644	1	0,936073	0,694064	0,767123	0,378995	0,03653	0,187215	0,360731	0,278539	0
Одяг	1	0,845588	0,757353	0,411765	0,419118	0,191176	0,125	0,058824	0,044118	0,014706	0
Взуття	0,512195	0,560975	1	0,463415	0,317073	0,121951	0	0,170732	0,195122	0,146341	0,341463
Товари парфумерно-косметичні	0,759615	1	0,971154	0,788462	0,807692	0,490385	0,317308	0,278846	0,211538	0,067308	0
Товари фармацевтичні	1	0,853658	0,634146	0,560976	0,243902	0,243902	0,243902	0,268293	0,146341	0,121951	0
Книги, газети, журнали	0,18	0,37	0,58	0,72	0,77	0,92	1	0,93	0,91	0,97	0
Вироби паперові, включаючи шкільні та канцелярські	0,816327	0,889795	0,914286	1	0,991837	1	0,938776	0,146939	0,134694	0,195918	0
Комп'ютери, електронна та оптична продукція	1	0,670807	0,689441	0,341615	0,149068	0,037267	0,018634	0	0,012422	0,006211	0
Автомобілі та автотовари	1	0,782089	0,567164	0,397015	0,277612	0,21791	0,161194	0,155224	0,077612	0,020896	0
Меблі	1	0,796296	0,740741	0,540741	0,477778	0,448148	0,288889	0,085185	0	0,1	0
Побутові прилади	0	0,271186	1	0,423729	0,355932	0,305085	0,440678	0,508475	0,389831	0,610169	0

Таблиця Н.4

**Інтегральний показник розвитку промисловості України, виражений через показниками споживчого ринку,
2007-2017 рр.**

Група товарів	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Продовольчі товари	0,413	0,366	0,781	0,696	0,540	0,498	0,522	0,749	0,733	0,645	0,592
Товари текстильні та галантерея	0,648	0,495	0,627	0,664	0,618	0,387	0,329	0,476	0,455	0,242	0,092
Одяг	0,449	0,306	0,399	0,426	0,471	0,349	0,413	0,472	0,602	0,620	0,571
Взуття	0,186	0,318	0,822	0,745	0,506	0,369	0,354	0,401	0,513	0,407	0,359
Товари парфумерно-косметичні	0,273	0,363	0,736	0,686	0,508	0,372	0,445	0,489	0,476	0,404	0,426
Товари фармацевтичні	0,358	0,296	0,698	0,526	0,182	0,289	0,360	0,498	0,514	0,411	0,363
Книги, газети, журнали	0,484	0,406	0,808	0,555	0,761	0,542	0,664	0,769	0,611	0,599	0,138
Вироби паперові, включаючи шкільні та канцелярські	0,653	0,317	0,490	0,704	0,434	0,478	0,501	0,532	0,510	0,575	0,407
Комп'ютери, електронна та оптична продукція	0,577	0,541	0,310	0,385	0,451	0,435	0,407	0,383	0,298	0,291	0,378
Автомобілі та автотовари	0,797	0,719	0,228	0,369	0,335	0,218	0,211	0,248	0,123	0,056	0,385
Меблі	0,779	0,573	0,580	0,712	0,634	0,434	0,421	0,420	0,329	0,237	0,456
Побутові прилади	0,322	0,263	0,629	0,424	0,446	0,214	0,309	0,346	0,499	0,393	0,475

Трактування поняття «зовнішньоекономічна політика»

Автор	Трактування поняття
Храмов В.О., Бовтрук Ю.А. [499]	Форма політичної організації публічної матеріальної можливості та спроможності соціального суб'єкта формувати і реалізувати його зовнішньоекономічні інтереси та цілі у сфері міжнародних відносин.
Балабанов І.Т., Балабанов А.І. [23]	Цілеспрямована діяльність держави щодо формування та використання зовнішньоекономічних зв'язків для зміцнення свого потенціалу (політичного, економічного, військового, соціального, екологічного та інших.) і ефективної участі у світовій економіці.
Батченко Л.В., Науменко С.М. [28]	Система заходів, спрямована на досягнення економікою країни визначених переваг на світовому ринку й одночасно на захист внутрішнього ринку від конкуренції іноземних товарів
Дідківський М.І. [138, с. 36]	Політичне оформлення міжнародних економічних зв'язків країни. При цьому міжнародні економічні відносини охоплюють усі економічні операції, які здійснюються між господарськими суб'єктами країни та їх іноземними партнерами (зокрема імпортом та експортом товарів, капіталу, послуг, а також транскордонний рух робочої сили та грошей)
Пісьмаченко Л. М. [335, с. 15]	Діяльність державних законодавчих та виконавчих органів, спрямована на формування ефективних економічних відносин держави на міжнародній арені
Гребельник О. П. [119, с. 10]	Сукупність цілеспрямованих державних заходів щодо реалізації економічного потенціалу країни на зовнішньому ринку та задоволення власних потреб за рахунок товарів і послуг іноземного виробника
Абрамов В. Л. [2, с. 237]	Цілеспрямована діяльність держави та її органів з визначення режиму регулювання зовнішньоекономічних зв'язків і оптимізації участі країни у міжнародному поділі праці
Борисенко О. [55, с.125]	Цілеспрямована діяльність щодо здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави через застосування механізмів державного управління, що спрямована на ефективне співробітництво в системі світового господарства з дотриманням національних економічних інтересів і безпеки громадян, передбачає послідовність, економічну самостійність і державний суверенітет України та гарантує динамічний розвиток економіки і зростання добробуту народу.
Гордуновський О. М. [113, с. 23] Боднарчук О. Г., Боднарчук О. І. [51, с.109]	Сукупність цілеспрямованих державних заходів щодо реалізації економічного потенціалу країни на зовнішньому і внутрішньому ринку.
Бурмистров В. М. [62, с.58]	Цілеспрямована і комплексна програма дій законодавчої та виконавчої влади щодо розвитку і підвищення ефективності всієї сукупності зовнішньоекономічних зв'язків як важливого засобу зміцнення національної економічної безпеки держави
Олейнов А. Г. [314]	В широкому сенсі – діяльність держави, спрямована на формування і регулювання економічних відносин з іншими суб'єктами світової економіки (державами, бізнесом, міжнародними організаціями); у вузькому сенсі – державна політика в області експорту товарів і послуг, залучення іноземних інвестицій, вивезення капіталу за кордон, зовнішніх позик, здійснення міжнародних економічних проектів, надання економічної допомоги іншим державам.

Додаток Р

Вихідні дані для аналізу впливу факторів на зміну частки вітчизняних товарів на споживчому ринку в Україні, 2005-2017 рр.

Таблиця Р.1

Дані спостережень

Рік	Частка вітчизняних споживчих товарів на внутрішньому ринку	Частка інноваційної продукції, нової для ринку	Обсяг реалізованої продукції, млн грн	Обсяг імпорту, млн грн
2005	0,705	0,356	355079,900	73159,992
2006	0,673	0,347	405466,300	86305,551
2007	0,645	0,332	530162,700	133247,340
2008	0,631	0,335	668466,400	202564,731
2009	0,674	0,364	559266,500	139479,163
2010	0,643	0,252	703340,000	216464,443
2011	0,619	0,279	852537,400	222989,947
2012	0,589	0,198	871146,600	254190,777
2013	0,572	0,204	817734,300	249481,943
2014	0,578	0,150	903735,300	253629,415
2015	0,581	0,173	1139213,200	294661,424
2016	0,558	0,225	1312729,000	420075,559
2017	0,523	0,201	1619495,300	525717,753

Джерело: [134]

Таблиця Р.2

Вихідні дані для кореляційно-регресійного аналізу

Період	y	x_1	x_2	x_3
	-0,349557476	-1,032824548	12,78009811	11,200404
2005	-0,396009949	-1,057306069	12,91279304	11,3656492
2006	-0,438504962	-1,10262031	13,18093922	11,79996238
2007	-0,460449416	-1,093250302	13,41274141	12,21881477
2008	-0,394525168	-1,011280692	13,23438138	11,8456705
2009	-0,441610555	-1,377967918	13,4635957	12,28518158
2010	-0,479650006	-1,276293466	13,65597236	12,31488197
2011	-0,529329095	-1,619506105	13,67756555	12,44584035
2012	-0,558616288	-1,591059702	13,61429275	12,42714182
2013	-0,54818141	-1,897675386	13,71429179	12,44362948
2014	-0,543004522	-1,754163452	13,94584841	12,59358226
2015	-0,583396317	-1,493673041	14,08761873	12,94818988
2016	-0,648173815	-1,605641241	14,29762512	13,17251976
2017	-0,64817	-1,60445	14,29763	13,17252

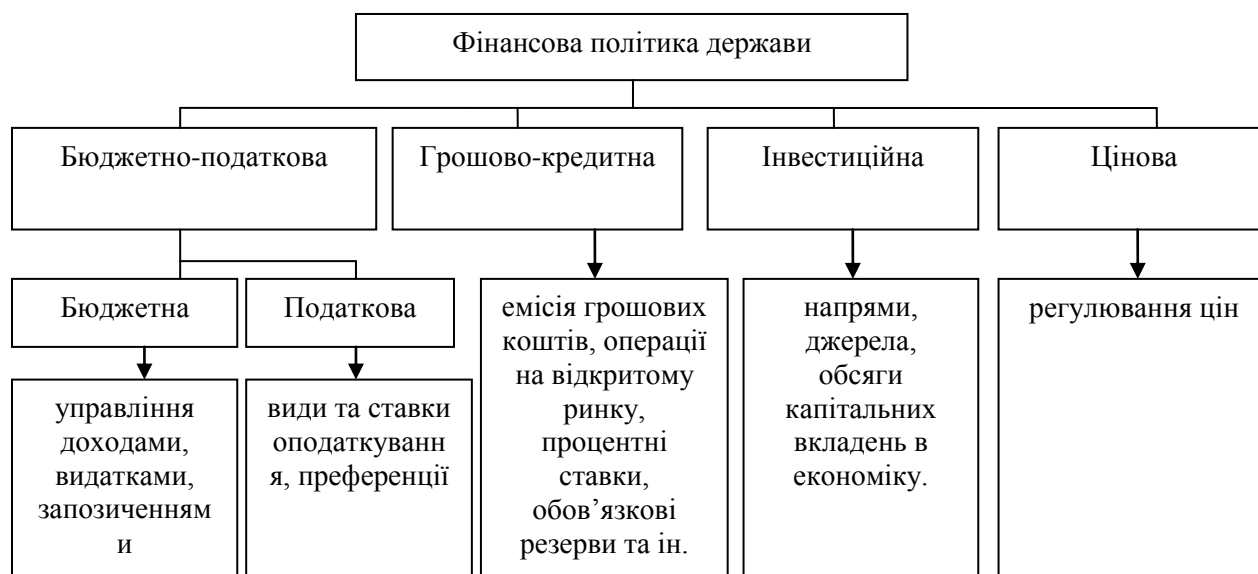

Рис. С.1. Основні складові державної фінансової політики
Джерело: [244, с. 12; 531, с. 76]

Зміст поняття «соціалізація» та «соціалізація економіки»

Джерело	Визначення
1	2
Навчальний словник-довідник. Соціологія: терміни, поняття, персоналії [434, с. 341- 342]	Соціалізація - термін, який використовується соціологами для опису процесу, у ході якого люди залучаються до соціуму життя, навчаються дотриманню соціальних норм, установок, зразків поведінки, засвоюють певні соціальні ролі. Може розумітися як суттєвий елемент соціальної взаємодії, активної творчої діяльності людини. Це розуміння ґрунтується на припущенні, що люди прагнуть до визнання у власних очах шляхом досягнення престижного статусу і схвалення з боку інших; при цьому індивіди соціалізуються шляхом приведення своїх дій у відповідність з очікуваннями інших
Орбан-Лембрик Л. Е. [424, с. 160-161]	Соціалізація - процес входження індивіда в суспільство, активного засвоєння ним соціального досвіду, соціальних ролей, норм, цінностей, необхідних для успішної життєдіяльності в даному суспільстві. У широкому розумінні – це визначення походження й формування родової природи людини
Велика радянська енциклопедія [420]	Соціалізація - процес засвоєння людським індивідуумом певної системи знань, норм і цінностей, дозволяють йому функціонувати в якості повноцінного члена суспільства. Він тим успішніший, ніж активніше участь індивіда в творчо-перетворювальній суспільній діяльності, в ході якої долаються застарілі норми, звичаї і звички
Економічний словник [320, с. 290]	Соціалізація – неформальний процес, через який нові працівники дізнаються про мову, манери, неписані правила внутрішнього життя фірми.
Дороніна М. С. [143; с. 23-24]	Соціалізація – динамічна взаємодія між індивідами, під час якої відбувається інформаційний обмін і формується якісно нова «Я-концепція» кожного з них. На рівні підприємства цей процес можливий за наявності єдиної цілі (місії) організації, яка згуртовує людей, впорядковує їхню поведінку
Пригожин О. [356, с. 43]	Соціалізації економіки – це забезпечення «достойного існування людини через поєднання індивідуальної свободи й усупільнення...»
Флексер К. [489, с. 92]	Соціалізація економіки пов'язується з наданням «кожній людині більш повної участі в прийнятті рішень, що визначають його долю та якість життя»
Шумпетер Й. [522, с. 482]	Соціалізація – це засіб досягнення економікою соціальної орієнтації. Вона являє собою «збільшення частки державної влади і державних послуг, заходи державного контролю у сфері виробництва та розділу, розвиток змішаних приватно-державних форм організації»
Гриценко А., Кирєєв С. [121, с. 30–31]	Соціалізація економіки – це процес, «...пов'язаний з підвищенням ролі людини, її здібностей і знань у виробництві». Він «складається з подолання відчуженості працівників від засобів виробництва, перетворення праці із засобу заробляння грошей на засіб самореалізації особи, перерозподіл ВВП з метою зменшення соціальної нерівності...»

Продовження табл. Т.1

1	2
Гришкін В. [123, с. 31]	Соціалізація економіки – це «всеохоплююча спрямованість щодо забезпечення готовності членів суспільства до відповідних вимог суспільних інститутів і створення умов для реалізації суб'єктами економіки політики відповідальності щодо взаємообумовленого функціонування й розвитку згідно зі стандартами сучасної цивілізації»
Зайцев Ю. [168, с. 4]	«Соціалізація економіки ...знаходить свій вияв у становленні та розвитку тенденції, ...згідно з якою під впливом потреб виробника прискорюється процес засвоєння у власних інтересах специфічної системи знань, норм і цінностей, необхідних для успішного функціонування народного господарства, соціально-економічних відносин, суспільства в цілому»
Дєєва Н. [135, с. 115]	Соціалізація економіки «є складним поєднанням інститутів та інституцій, потреб і форм їх прояву та економічної реалізації у часі»

Таблиця У.1

**Визначення понять «соціальна відповідальність бізнесу» і
«корпоративна соціальна відповідальність»**

Автор або джерело	Визначення
1	2
Міжнародний форум лідерів бізнесу під егідою Принца Уельського [442, с. 25]	Соціальна відповідальність бізнесу – концепція, згідно якої бізнес, окрім дотримання законів і виробництва якісного продукту (послуг) добровільно бере на себе додаткові зобов'язання перед суспільством
Інститут дослідження Світового Банку [618]	Соціальна відповідальність бізнесу: 1) комплекс напрямів політики і дій, які пов'язані з ключовими стейкхолдерами, цінностями і виконують вимоги законності, а також враховують інтереси людей, спільнот і оточуючого середовища; 2) спрямованість бізнесу на стійкий розвиток
Європейська комісія [589]	Корпоративна соціальна відповідальність – інструмент, за допомогою якого є можливість впливати на суспільство, забезпечуючи при цьому його стійкий розвиток
Стандарт SA 8000 «Social Accountability» [615]	Соціальна відповідальність – це здатність організації або підприємства оцінити соціальні наслідки своєї діяльності, у тому числі, безпеку та вплив на довколишнє середовище
ISO 26000 [630]	Соціальна відповідальність – відповідальне ставлення будь-якої компанії до свого продукту або послуги, до споживачів, працівників, партнерів; активна соціальна позиція компанії, що полягає в гармонійному співіснуванні, взаємодії та постійному діалозі із суспільством, участі у вирішенні найгостріших соціальних проблем
Форум соціально відповідального ведення бізнесу (Україна) [490]	Соціальна відповідальність – відповідальне ставлення будь-якої компанії до свого продукту або послуги, до споживачів, працівників, партнерів; активна соціальна позиція компанії, що полягає в гармонійному співіснуванні, взаємодії та постійному діалозі із суспільством, участі у вирішенні найгостріших соціальних проблем
Світова Рада компаній [450, с. 65]	Соціальна відповідальність – це довгострокове зобов'язання компаній щодо етичного ведення бізнесу та сприяння сталому економічному розвитку підприємства, громади і суспільства загалом
Європейський Альянс КСВ [590]	Соціальна відповідальність – концепція залучення соціальних і екологічних напрямів у діяльність бізнесу на засадах добровільності та взаємодії між різними зацікавленими сторонами (групами впливу)
Всесвітня ділова рада за сталий розвиток [435]	Соціальна відповідальність – зобов'язання бізнесу сприяти сталому економічному розвитку, працюючи з робітниками, їх сім'ями, місцевою громадою та суспільством у цілому для поліпшення якості їх життя
Конфедерація роботодавців України [502]	Соціальна відповідальність – добровільна ініціатива власника компанії або засновників організації з розробки і реалізації певних соціально спрямованих, неприбуткових заходів, що мають на меті якісне покращення зовнішнього для компанії або організації середовища
Державна служба України з питань регуляторної політики та розвитку підприємництва [131]	Соціальна відповідальність – відповідальне ставлення будь-якої компанії до свого продукту або послуги, до споживачів, працівників, партнерів, а також гармонійне співіснування взаємодії та постійний діалог із суспільством, участь у вирішенні найгостріших соціальних проблем

Продовження табл. У.1

1	2
Безгодов А. В. [33]	Соціальна відповідальність – добровільний відгук організації на соціальні проблеми своїх робітників, мешканців міста, області, країни, світу
Грицина Л. І. [122]	Соціальна відповідальність – добровільна діяльність суб'єктів, яка перевищує визначені у законодавстві вимоги до роботи підприємства, та охоплює екологічну, суспільну, трудову та економічну сфери відповідальності перед навколишнім середовищем, суспільством в цілому, територіальними громадами, працівниками, постачальниками, споживачами, акціонерами
Литовченко С. Е. [140]	Соціальна відповідальність – представляє собою добровільний внесок в розвиток суспільства в соціальній, економічній та екологічній сферах, пов'язаний з основною діяльністю компанії та виходить за рамки відповідного законодавчого мінімуму
Палацци М. [326]	Соціальна відповідальність являє собою в своїй основі філософію або образ відносин між підприємницькими колами і суспільством, причому для їх реалізації і стійкості протягом довготривалого періоду часу ці відносини потребують керівництва
Гордон Х. Фітч [484]	Корпоративна соціальна відповідальність це серйозна спроба вирішити соціальні проблеми, які були викликані повністю або частково діями корпорації
Стівен П. [447, с. 192-195]	Соціальна відповідальність – зобов'язання фірми дотримуватись довготермінових суспільно корисних цілей, що прийняті нею понад того, що вимагають від неї законодавство і інші економічні умови

**Концептуальні положення
щодо заохочення розвитку соціальної відповідальності бізнесу в Україні
як умови розвитку національної економіки та засобу активізації
споживчого ринку**

Вступ

Соціальна відповідальність бізнесу (СВБ) – це сукупність зобов’язань, які відповідають специфіці і рівню розвитку компанії, регулярно переглядаються і динамічно змінюються, добровільно і погоджено виробляються за участю ключових зацікавлених сторін, приймаються керівництвом компанії, з особливим урахуванням пропозицій персоналу і акціонерів, виконуються, в основному, за рахунок коштів компанії і націлені на реалізацію значущих внутрішніх і зовнішніх соціальних програм, а результати реалізації цих зобов’язань сприяють розвитку компанії (зростанню обсягів виробництва, підвищенню якості продукції та послуг, та ін.), поліпшенню її репутації та іміджу, становленню корпоративної ідентичності, розвитку корпоративних брендів, розширенню конструктивних партнерських зв’язків з державою, діловими партнерами, місцевими громадами та громадськими організаціями, споживачами, що в кінцевому рахунку активізує споживчий ринок та забезпечує соціально-економічний розвиток національної економіки країни в цілому.

СВБ повинна стати невід’ємною складовою бізнес-стратегії компанії. Це не надбудова чи додаток до бізнесу, а спосіб покращити ефективність роботи компанії як у короткостроковому, так і довготривалому періодах.

Соціальна відповідальність є добровільною.

Для реалізації СВБ важливими є способи взаємодії компанії з внутрішніми та зовнішніми групами впливу (працівниками, споживачами, громадами, громадськими організаціями, державними структурами тощо).

1. Переваги розвитку СВБ в Україні

1.1. Для бізнесу – правильно впроваджена концепція СВБ забезпечить низку конкурентних переваг компанії: ширший доступ до капіталу та ринку, більші обсяги продажів та прибутків, покращення процесів прийняття рішень та управління ризиками, економію операційних витрат, зростання продуктивності та якості, ефективну базу людських ресурсів, надійну репутацію, лояльність покупців, вигідні позиції на споживчому ринку тощо.

1.2. Для суспільства – впровадження концепції СВБ забезпечить підвищення рівня життя громадян, рівня екологічної безпеки, ефективності і заощадливого використання природних ресурсів, сприятиме співпраці бізнесу з місцевою спільнотою. Чим вища соціальна відповідальність бізнесу, тим краща якість життя населення.

1.3. Для держави – розвиток соціальної відповідальності бізнесу сприятиме розбудові партнерства між приватним та державним секторами в межах реалізації загальнодержавних та регіональних стратегій соціально-економічного розвитку національної економіки (зокрема, стратегії енергозбереження, інноваційного розвитку тощо).

2. Чинники заохочення розвитку СВБ в Україні

2.1. Позитивна репутація – створення іміджу відповідальної вітчизняної компанії (важливо, зокрема для компаній, діяльність яких поширюється на ринок інших країн), маркетингові переваги, додаткова промоція.

2.2. Власні переконання – ініціативи СВБ походитимуть від основних акціонерів та власників, базуючись на особистих переконаннях та преференціях.

2.3. Розширення ринків – залучення компаній у проекти з іншими групами впливу дозволить вітчизняним виробникам створювати нові продукти, надавати нові послуги або виходити на нові ринки, які без активної

стратегії СББ будуть для них закриті; у перспективі – створення нових ринків.

2.4. Можливість доступу до дешевших фінансових ресурсів, яким міжнародні фінансові інституції (зокрема Міжнародна Фінансова Корпорація, Європейський банк реконструкції та розвитку та інші) надають важливого значення в питаннях забезпечення СББ. Ведення соціально відповідального бізнесу підвищує можливості компаній в отриманні відносно дешевих кредитних ресурсів для розвитку бізнесу, особливо від міжнародних фінансових інституцій.

2.5. Підвищення капіталізації компаній – впровадження СББ підвищує її привабливість компанії перед інвесторами, зокрема, перед або впродовж процесу виведення компанії на міжнародні фінансові ринки (IPO). Цей чинник є визначальним для більшості компаній з українським капіталом.

3. Стадії заохочення розвитку СББ в Україні

Стадія 1 – дотримання діючого законодавства: компанії виконують нормативно-правові норми, визначені законодавством України.

Стадія 2 – здійснення доброчинної діяльності: компанії надають спонсорські внески на соціальні проекти (культурні, спортивні, освітні тощо) на добровільній основі. Із зростанням доброчинної діяльності компанії визначають стратегію такої діяльності (стратегічне благодійництво).

Стадія 3 – використання зв'язків з громадськістю (PR): задля підвищення власної репутації та утворення маркетингових переваг компанії здійснюють проекти, націлені на зв'язки з громадськістю, часто на основі соціальних проектів та точкових ініціатив. Така діяльність заохочує компанії володіти інформацією про стан розвитку інших груп впливу (зокрема зовнішніх), залучатись у публічні дебати на соціальні та екологічні теми. Створення в структурі компанії відділів зв'язків з громадськістю та активне використання їх для промоції власних соціальних проектів.

Стадія 4 – покращення ефективності бізнес-процесів: компанії здійснюють проекти, які сприяють зростанню прибутковості діяльності та вирішення соціальних та/або екологічних питань.

Стадія 5 – впровадження стратегічного підходу до СВБ: компанії визначають стратегію власної соціальної відповідальності, яка охоплює основні бізнес-процеси компанії (виробництво, продажі, маркетинг, стратегічне управління тощо), визначає середньо- та довгострокові цілі, утворює систему моніторингу прогресу, передбачає інструментарій досягнення цілей (у т.ч. у співпраці із іншими групами впливу) та звітність щодо такого прогресу. СВБ контролюється безпосередньо вищим керівництвом та акціонерами. СВБ використовується як інструмент корпоративного розвитку для отримання конкурентних переваг.

4. Інструментарій заохочення розвитку СВБ в Україні

4.1. Створення та впровадження системи управління СВБ на основі ключових показників, із залученням кількох департаментів компанії, що у деяких випадках призводить до потреби змін методів управління в окремих підрозділах компанії, зокрема виробничих.

4.2. Запровадження та використання соціальної звітності та верифікації через оприлюднення власних звітів із СВБ, або соціальних та екологічних аспектів діяльності на основі системного підходу до звітності ґрунтуючись на рекомендаціях Міжнародної Ініціативи із Звітності (Global Reporting Initiative).

4.3. Використання партнерства з групами впливу, зокрема з неурядовими організаціями, а також органами місцевої влади, в межах якого компанії можуть долучатися до вирішення певних складних соціальних та екологічних проблем завдяки об'єднанню фінансових, людських та адміністративних зусиль на прозорих та чітких умовах.

4.4. Розробка та прибуткове виведення на ринок інноваційних товарів та послуг завдяки співпраці компаній з неурядовими організаціями в рамках

проектів СВБ, що допомагає подолати конкретні соціальні проблеми та створити нові можливості для людей, які не мали таких можливостей раніше.

4.5. Адаптація міжнародних проектів та стратегій до українського ринку через забезпечення відповідності загальнокорпоративної політики українським потребам або активне впровадження найкращих корпоративних практик, які придатні або актуальні для умов українського ринку.

5. Першочергові напрями та заходи заохочення розвитку СВБ в Україні

5.1. Підвищення стратегічності СВБ на основі такої системи заходів:

- включення СВБ в загальну стратегію компанії і розгляд її наглядовою радою;
- впровадження програм та проектів СВБ на основі довгострокових планів, які враховуватимуть потребу у розвитку нових ринків та поглиблення існуючих;
- вираховування при формуванні стратегії СВБ компанії національних та міжнародних пріоритетів соціально-економічного розвитку, міжнародних тенденцій (зокрема галузевих) та найкращих напрацювань щодо впровадження;
- вираховування при формуванні стратегії СВБ критеріїв фінансово-кредитних інституцій та ринків капіталу (зокрема міжнародних), які використовуються для фінансового стимулювання соціально відповідальних компаній з України та в Україні.

5.2. Покращення системності СВБ ґрунтуючись на такому:

- введення в організаційну структуру компанії посади директора з соціальної відповідальності, який звітуватиме безпосередньо перед виконавчим директором без прив'язки до функціональних департаментів;
- повноправне відслідковування компанією своєї соціальної відповідальності за загальноприйнятими параметрами та критеріями, які враховуватимуть різні аспекти СВБ;

- введення спеціальних позицій більшої кількості інтегрованих соціально-економічних звітів, підготовлених відповідно до міжнародних стандартів звітності, де буде представлено більший обсяг інформації (як позитивної так і негативної), що уможливило визначення впливу такої діяльності на розвиток національної економіки;

- відслідковування та розгляд СВБ компанії іншими групами впливу (як українськими, так і міжнародними) та надання інформації про СВБ на запит громадськості.

5.3. Поглиблення фаховості СВБ на таких засадах:

- зростання кількості ознайомих, зацікавлених та компетентних у СВБ менеджерів;

- зростання кількості партнерств, інноваційних підходів до впровадження СВБ, програм, проектів та ініціатив, які сприятимуть підвищенню соціального, економічного та екологічного добробуту населення;

- зростання рівня фахового діалогу (зокрема у ЗМІ) між українським бізнесом, неурядовими та урядовими організаціями щодо питань СВБ та соціально-економічного розвитку національної економіки загалом;

- приєднання українських компаній до європейських мереж СВБ.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Башнянин Г. І., Ковтун О. І., Лазур П. Ю., Хомяк О. В., Яхно Т. П. Напрями трансформації структури національної економіки: організаційно-економічний аспект // Становлення інтегрованих корпоративних мікроекономічних систем в економіках перехідного типу: колективна монографія / За заг. ред. Г.І. Башнянина. Львів : «Львівська комерційна академія», 2003. С. 98-101. (Особистий внесок: запропоновано напрями трансформації структури національної економіки: організаційно-економічний аспект).

2. Яхно Т. П., Дрогань-Писаренко Л. О. Проблеми збалансованості споживчого ринку: механізм державного регулювання // Нереалізовані стратегії соціально-економічного розвитку України в умовах трансформаційних змін: аналіз помилок і пошук рішень: колективна монографія / За заг. ред. професора Л.О. Дрогань-Писаренко. Полтава : ТОВ НВП «Укрпромторгсервіс», 2014. С. 122-140. (Особистий внесок: досліджено проблеми збалансованості споживчого ринку: механізм державного регулювання).

3. Features of development of corporate social responsibility of business in Ukraine / T. Yahno L. Shymanovska-Dianich, T. Ishchejkin, V. Misyuckevich, // Management of the 21st century: globalization challenges: collective monograph / in addition I. Markina., Prague, 2019. P. 339-345. (Особистий внесок: визначено напрями розвитку соціальної відповідальності бізнесу в Україні в умовах формування постіндустріального суспільства).

4. Яхно Т. П. Розвиток соціально-економічних систем в індикативному відображенні споживчого ринку України : монографія. Полтава : ПУЕТ, 2019. 377 с.

5. Яхно Т.П. Вплив міграційних процесів на економічний розвиток

України. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України: міграційні процеси в умовах поліетнічного середовища регіону: зб. наук. праць. Львів: Інститут регіональних досліджень, 2009. Вип. 6 (80). С. 204-210.*

6. Яхно Т.П., Щербата З.Я. Досвід країн у розбудові стратегічного партнерства: приклади для країн. *Наука молода: зб. наук. праць молодих вчених Тернопільського національного економічного університету. Тернопіль: ТНЕУ «Економічна думка», 2010. С. 126-130.* (Особистий внесок: пропозиції щодо формування зовнішньоекономічної політики України за умов розбудови стратегічного партнерства).

7. Яхно Т.П. Стратегічне управління внутрішньо- і міжрегіональними потоками ресурсів товарів споживання. *Проблеми підвищення ефективності функціонування підприємств різних форм власності: зб. наук. праць. Вип. 3, том 2, 2010. С. 242-251.*

8. Яхно Т.П. Основні тенденції розвитку ринку електроенергетики в Україні. *Економіка розвитку. 2011. № 1(57). С. 55-56.*

9. Яхно Т.П. Економічний механізм реалізації політики ефективності паливно-енергетичного комплексу в Україні. *Економічний аналіз: зб. наук. праць. Тернопіль: 2011. Вип. 9. Ч. 1. С. 413-415.*

10. Яхно Т.П., Дуран В.В. Особливості формування споживчих видатків в умовах трансформаційної економіки. *Науковий вісник Чернігівського державного інституту економіки і управління. Серія Економіка. 2013. № 2 (18). С. 45-53.* (Особистий внесок: визначено сутність споживчих видатків в умовах трансформаційної економіки).

11. Яхно Т.П. Ефективний ланцюг розвитку споживчого ринку «споживач – виробник – держава». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент: зб. наук. праць. Одеса: Гельветика. 2015. Вип. 14. С. 99-102.*

12. Яхно Т.П., Гусаковська Т.О. Визначення рівня економічного розвитку України за показниками стану споживчого ринку. *Науковий вісник*

Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент : зб. наук. праць. Одеса : Гельветика, 2017. Вип. 28. С. 63-68(Особистий внесок: досліджено та проаналізовано рівень економічного розвитку України за показниками стану споживчого ринку).

13. Яхно Т.П., Шимановська-Діанич Л.М., Манжура О.В. Соціальна відповідальність бізнесу у контексті формування постіндустріальної економіки в Україні. *Вісник СумДУ. Серія «Економіка»*. 2018. № 1. С. 80-88. (Особистий внесок: визначено сутність та роль соціальної відповідальності бізнесу в умовах формування постіндустріальної економіки в Україні).

14. Яхно Т.П. Промислова політика України та її вплив на розвиток національної економіки. *Інфраструктура ринку*. 2019. Вип. 31. С. 194-200. URL: http://www.market-infr.od.ua/journals/2019/31_2019_ukr/31.pdf

15. Яхно Т.П., Гусаковська Т.О. Зовнішньоекономічна політика України та її вплив на стан внутрішнього споживчого ринку. *Вісник НТУ «ХП»*. 2019. № 2. С. 23-28. (Особистий внесок: пропозиції щодо формування зовнішньоекономічної політики України за умов формування постіндустріального суспільства та визначено її вплив на розвиток споживчого ринку).

16. Яхно Т.П. Соціалізація економіки та індивідуалізація споживчого ринку як необхідні передумови національного розвитку. *Вісник Сумського національного аграрного університету. Серія «Економіка і Менеджмент»*. 2019. № 1. С. 56-62. (Index Copernicus (Республіка Польща)).

17. Яхно Т.П. Стан і особливості розвитку ринку молокопереробної промисловості України. *Актуальні проблеми економіки*. 2011. № 2 (116). С. 48-53. (Scopus, EBSCOhost, EconLit, ABI/Inform (by ProQuest), Erih Plus).

18. Яхно Т.П., Макогін З.Я. Пріоритетні напрями формування інвестиційної співпраці України із країнами ЄС. *Економічний часопис- XXI: науковий журнал*. 2014. №5-6. С. 21-24. (Scopus, EBSCOhost, Index Copernicus, Ulrichsweb Global Serials Directory, C.E.E.O.L., RISC). (Особистий внесок: визначено вплив інвестиційної співпраці України з країнами ЄС на

формування її зовнішньоекономічної політики).

19. Яхно Т.П., Гусаковська Т.О. Споживчий ринок в опосередкуванні неоекономічних процесів відтворення людини та суспільства. *Бізнес Інформ*. 2017. № 1. С. 22-26. (Ulrichsweb Global Serials Directory, Research Papers in Economics, Index Copernicus, Directory of Open Access Journals, CiteFactor, Academic Journals Database, Scientific Indexing Services, Advanced Science Index). (Особистий внесок: визначено роль споживчого ринку у процесі відтворення людини та суспільства в умовах неоекономічних процесів).

20. Яхно Т.П., Гусаковська Т.О. Теоретико-методологічні засади формування паритету державного регулювання національної економіки та ринкового саморегулювання. *Проблеми економіки*. 2017. № 3. С. 123–129. (WorldCat, SUNCAT Union Catalogue, J-Gate, Research Bible). (Особистий внесок: визначено методологічні засади формування паритету державного регулювання національної економіки та ринкового саморегулювання).

21. Яхно Т.П. Підхід до оцінки внеску соціальної відповідальності бізнесу в соціально-економічний розвиток національної економіки країни. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України* : зб. наук. праць. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України, 2018. Вип. 6 (134). С. 22-28. (Index Copernicus).

22. Яхно Т.П. Підходи до визначення сутності соціально-економічного розвитку національної економіки країни. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. Серія «Економічні науки». 2018. № 3 (88). С. 64-72. (Index Copernicus).

23. Яхно Т.П., Гусаковська Т.О. Грошово-кредитна та податково-бюджетна політика України як чинники розвитку споживчого ринку. *Інфраструктура ринку*. 2018. Вип. 25. С. 148-153. (Index Copernicus). (Особистий внесок: пропозиції щодо фізичного значення ролі фінансової політики у розвитку споживчого ринку України за умов формування постіндустріального суспільства).

24. Яхно Т.П., Гусаковська Т.О. Соціальний розвиток України у

відображенні сучасного стану споживчого ринку. *Бізнес Інформ*. Харків, 2018. № 1. С. 201–206. (Ulrichsweb Global Serials Directory, Research Papers in Economics, Index Copernicus, Directory of Open Access Journals, CiteFactor, Academic Journals Database, Scientific Indexing Services, Advanced Science Index). (Особистий внесок: досліджено та проаналізовано соціальний розвиток України у індикаторах споживчого ринку).

25. Яхно Т.П., Гусаковська Т.О. Промислова політика України у відображенні змін споживчого ринку. *Бізнес Інформ*. Харків, 2018. № 10. С. 158-164. (Ulrichsweb Global Serials Directory, Research Papers in Economics, Index Copernicus, Directory of Open Access Journals, CiteFactor, Academic Journals Database, Scientific Indexing Services, Advanced Science Index). (Особистий внесок: визначено основні напрями формування промислової політики України та її вплив на розвиток споживчого ринку).

26. Яхно Т.П., Шимановська-Діанич Л.М. Теорії добробуту як теоретичне підґрунтя для визначення сутності сучасного споживчого ринку. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України* : зб. наук. праць. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України», 2018. Вип. 3 (131). С. 140-146. (Index Copernicus (Республіка Польща). (Особистий внесок: систематизовано теорії добробуту, дано авторське визначення добробуту та визначено його вплив на формування сутності споживчого ринку).

27. Яхно Т.П. Підходи до формування моделі соціально-економічного розвитку національної економіки України. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України: зб. наук. праць*. Львів: ДУ «Інститут регіональних досліджень імені М. І. Долишнього НАН України», 2018. Вип. 4 (132). С. 3-9. (Index Copernicus).

28. Яхно Т. П. Методичні засади дослідження стану споживчого ринку в контексті оцінки розвитку національної економіки. *Науковий вісник Полтавського університету економіки і торгівлі*. Серія «Економічні науки»: Полтава: ПУЕТ, 2019. № 2. С. 88-93 (Index Copernicus (Республіка Польща).

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

29. Яхно Т.П. Роль споживчого ринку у забезпеченні економічної безпеки держави. *Актуальні проблеми економіки та торгівлі в сучасних умовах. Матеріали щорічної наукової конференції вчених ЛТЕУ*, Львів, 15-17 травня 2019. Львів : ЛТЕУ, 2019. С. 162-163.

30. Yahno T.P. The directions of socialization of the national economy of Ukraine as an important condition for its socio-economic development. Information Technologies and Management and Society. *Materials of the 17th International Scientific Conference* (Riga, Lithuania, April 25-26, 2018). Riga. ISMA. 2018. С. 132-133.

31. Яхно Т.П. Роль економічної безпеки у формуванні споживчого ринку України. *Актуальні проблеми економіки та торгівлі в сучасних умовах Євроінтеграції. Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу та аспірантів ЛТЕУ*. Львів. 10-11 травня 2018 року. Львів : ЛТЕУ, 2018. С. 203-205.

32. Яхно Т.П., Шимановська-Діанич Л.М. Соціальна відповідальність бізнесу як чинник переходу національної економіки України від «економіки товару» до «економіки людини». Соціально-економічні та правові чинники розвитку національної економіки України: облікові, аналітичні та контрольні аспекти в сучасних умовах інтеграції процесів. *Матеріали Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»*. Полтава. 22 листопада 2018 року. Полтава: ПУЕТ, 2018. С. 57-59. (Особистий внесок: визначено сутність соціальної відповідальності та її роль у формуванні «економіки людини»).

33. Яхно Т.П. Позиції розвитку ринкових взаємовідносин: «споживач – виробник – держава». *Актуальні проблеми економіки і торгівлі в сучасних умовах євроінтеграції. Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу та аспірантів Львівського торговельно-економічного університету*, Львів, 11-12 травня 2017 року. Львів: ЛТЕУ, 2017. С. 141-142.

34. Яхно Т.П., Гусаковська Т.О. Основні тенденції та ознаки економічних відносин в умовах постіндустріального суспільства. Проблеми формування та розвитку інноваційної інфраструктури: виклики постіндустріальної економіки. *Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції*, Львів, 18-19 травня 2017 р., Львів: ви-во Львівська політехніка, 2017. С. 136-137. (Особистий внесок: визначено основні тенденції економічних відносин в умовах постіндустріального суспільства).

35. Яхно Т.П. Проблеми сучасних макроекономічних систем в процесі розвитку споживчого ринку України. Актуальні проблеми економіки і торгівлі в сучасних умовах євроінтеграції. *Матеріали щорічної наукової конференції професорсько-викладацького складу та аспірантів Львівського торговельно-економічного університету*, Львів, 13-14 травня 2016. Львів : Растр, 2016. С. 150-152.

36. Яхно Т.П., Яхно П.Є. Роль потреб у формуванні та розвитку споживчого ринку. *Сорок перші економіко-правові дискусії : тези доповідей міжнародної науково-практичної інтернет-конференції*, м.Львів, 21 червня 2016. URI : 2016. С. 22-24. (Особистий внесок: визначено роль потреб споживачів у формуванні споживчого ринку).

37. Яхно Т.П. Стратегічні напрями формування зовнішньоекономічної політики України. Актуальні проблеми економіки і торгівлі в сучасних умовах євроінтеграції. *Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу і аспірантів*, Львів, 12-13 травня 2015. Львів : ЛКА, 2015. С. 112-114.

38. Яхно Т.П. Економічні інструменти регулювання споживчого ринку. *Особливості формування міжнародних економічних відносин в умовах дестабілізації міжнародної системи* *Матеріали всеукраїнської науково - практичної інтернет – конференції*, м. Львів, 15 грудня 2015. Львів : ЛКА, 2015. С. 30-33.

39. Яхно Т.П., Гузарова І.А. Роль зовнішньоекономічної діяльності підприємств у розвитку національної економіки. Актуальні питання

економічних наук в сучасному суспільстві. *Матеріали II Міжнародної конференції для студентів, аспірантів та молодих вчених*. м. Львів, 1-2 квітня 2011 р. Львівська економічна фундація, 2011. С. 61-62. (Особистий внесок: визначено роль зовнішньоекономічної діяльності підприємств у розвитку національної економіки України та формуванні її зовнішньоекономічної політики).

40. Яхно Т.П. Стратегічні пріоритети виходу підприємства на зовнішній ринок. Актуальні проблеми міжнародних відносин і зовнішньої політики країн світу. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції*. м.Луцьк, 13-14 жовтня, 2011р. Луцьк : Волинський національний університет імені Лесі Українки, 2011. С. 62-64.

які додатково відображають наукові результати дисертації:

41. Yahno T.P. Analiza konkurencyjnej pozycji krajowego przemyslu mleczarskiego w okresie przejsciowym. *Zeszyty naukow.* Warszawa ALMAMER Szkoła Wyzsza. № 2. 2013. С. 227-235.

42. Яхно Т.П., Килин О.В. Сучасний контекст дослідження паритету державного регулювання споживчого ринку України. *Регіональна економіка та управління*. 2016. №5(12). С. 103-107. (Особистий внесок: визначено сутність та методику дослідження паритету державного регулювання споживчого ринку).

43. Яхно Т.П. Исследование влияния альтернативной энергетики на экономическое развитие потребительского рынка Украины. *Устойчивое развитие*. 2013. №6. С. 23-29.